

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Νοέμβριος
Δεκέμβριος
1983

τεύχ. 64-65
δρχ. 150

64
65

ΠΟΛΙΤΗΣ

Δικτατορία καί ΕΟΚ
Στρατιωτικά κόμματα στην Τουρκία
Υπεράσπιση του ὀρθολογισμοῦ
Δανειστικές σχέσεις στὸν 19ο αἰῶνα
Γιὰ τὸν ἰμπεριαλισμό

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Μαρία Λαϊνά, Ἄννα Κατσιγιάννη, Τζῶν Καντά
Ἄθηνά Γεωργαντά, Βίκυ Καλατζοπούλου
Γ. Ἀράγης, Ρέα Γαλανάκη

ο πολιτης

Μηνιαία Έπιθεώρηση
Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 3239645 και 3226692
τεύχος 64-65, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1983
τιμή δρχ. 150

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαριάννα Δήτσα, Άγγελος Έλεφάντης, Κώστας Ζουράρις,
Μάκης Καθουριάρης, Γιώργος Καρράς, Λεωνίδας Λουλούδης, Άριστείδης Μπαλτάς
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Περιεχόμενα

Γιώργου Καρρά ..... ΠΑΣΟΚ ή Άριστερά
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου ..... Ή μόνη Realpolitik για την Άριστερά είναι ή «ουτοπία»
Άγγελου Έλεφάντη ..... Μιά απάντηση του Κώστα Φιλίνη
Κοσμά Ψυχοπαίδη ..... Ύπεράσπιση του Όρθολογισμού
Πάνου Τσακαλογιάννη ..... Ή στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα και ή ΕΟΚ
Semih Vaner, Hülya Tuğra ..... Στρατιωτικά κόμματα στην Τουρκία
Γιώργου Πρεβελάκη ..... Γεωγραφικά και έννοιολογικά πλαίσια της αποκέντρωσης
Σπύρου Κοκκίνη ..... Οί κοινόχρηστες ελληνικές βιβλιοθήκες
Πέτρου Πιζάνια ..... Δανειστικές σχέσεις και οίκονομική κυριαρχία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα
Α.Β. Παλαιού ..... Προβλήματα της θεωρίας του Διεθνούς συστήματος κατά την Ιμπεριαλιστική περίοδο

Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Δημήτρη Κυρτάτα ..... Ό Φρόνυτ στά άγγλικά
Γραμματικής Άλατζόγλου-Θέμελη ..... «Έναντια στή μέθοδο» του Φεγιεράμπιεντ

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

Τώρα μέ τις γιορτές
τί καλύτερο δώρο στους φίλους σας
άπό μία συνδρομή στόν Πολίτη

Έξάμηνη: 600 δρχ. - Έτήσια: 1.200
Ευρώπης: (έξαμ.) 800 δρχ. - (έτ.) 1.600 δρχ.
ΗΠΑ - Καναδάς (έξαμ.) 1.100 δρχ. - (έτ.) 2.200 δρχ.

Όργανισμοί - Τράπεζες: έτήσια 2.000 δρχ.
έξάμηνη 1.000 δρχ.

Έκδότης, Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή, • Ίδιοκτησία «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε» • Διευθυντής,
Άγγελος Έλεφάντης • Φωτοστοχαιοθεσία ΠΟΛΙΤΗΣ, Κέκροπος 2, τηλ. 3226692 • Έκτύπωση, Π. Μυτιληναίος,
Σκούφου 6, Άθήνα, τηλ. 3227919 • Διόρθωση, Παντελής Μπουκάλας • Κεντρική διάθεση για τή Θεσσαλονίκη
και Β. Ελλάδα, Βιβλιοπωλείο Κοτζιά, Τιμισακή 78, τηλ. 279720.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ΠΑΣΟΚ ή 'Αριστερά

Τό ΠΑΣΟΚ, από τή σκοπιά του σοσιαλισμού, μάς αφήνει παγερά αδιάφορος. 'Η φράση αυτή γράφτηκε στο περιοδικό έτοτο πριν από τις εκλογές. 'Επαναλήφθηκε από τις στήλες του άμέσως μετά. Νομίζω ότι, δυό χρόνια αργότερα, πρέπει να επαναληφθεί και σήμερα.

Τί μπορεί όμως να σημαίνει αυτή ή «αδιαφορία»; ιδιαίτερα μάλιστα άπέναντι σε ένα κόμμα που δέν είναι τέλος πάντων δεξιό, που επικαλείται, όσο οί περιστάσεις του τό επιτρέπουν, τό σοσιαλισμό; Σημαίνει — γιατί ή αδιαφορία, και μάλιστα από τή σκοπιά του σοσιαλισμού, δέν συγχωρείται — τό έξης: ότι ή άριστερά, όποια υπάρχει, είναι υποχρεωμένη, ως άριστερά, να κινηθεί *σήμερα* σε αντιπαλότητα και με τό ΠΑΣΟΚ. Αυτή πάνω κάτω τήν άποψη πρεσβεύει τό παρόν περιοδικό, έξου και ό σφοδρός «άντιπασοκισμός» που του καταμαρτυρείται, ακόμα και από φίλους του και άναγνώστες του. 'Ας πάρουμε τά πράγματα με τή σειρά.

Μιλώ από τή σκοπιά του σοσιαλισμού — και μόνο έτσι έχει νόημα ή αρχική φράση — σημαίνει ότι πριν άπ' όλα, εάν όντως θεωρώ σήμερα τό σοσιαλισμό «άντικειμενικά» έλικαιρο, στρέφω τά μάτια μου στην κατάσταση τής άριστεράς. Γιατί αυτό;

'Επειδή σοσιαλισμός οί άριστεροί θέλουμε να είναι μιά διαδικασία μετάβασης προς μιά κοινωνική όργάνωση που στηρίζεται, που προϋποθέτει μάλλον τήν άναίρεση (και όχι τό κατοπτρικό είδωλο) τής σημερινής και του κόσμου που αυτή επιβάλλει, και ό όποιος με τή σειρά του «καλώς έχόντων των πραγμάτων» τήν άναπαράγει. 'Αναίρεση θά πεί, τελικά, εξαφάνιση από προσώπου γής. Αυτή τή μετάβαση, σωστότερα τήν ίδια τήν κοινωνική όργάνωση (που όταν υπάρχει θά τήν γνωρίσουμε: μέχρι τότε μπορούμε μόνο να τήν επιδιώκουμε, άκριβώς επειδή υπάρχει ή δυνατότητα να τήν γνωρίσουμε) προς τήν όποία πραγματοποιείται ή μετάβαση, τήν επιδιώκει, έξ όρισμού θά λέγαμε, μόνον ή 'Αριστερά. Αυτή δηλαδή επιδιώκει τόν κομμουνισμό· ή, για να τό περιγράψουμε πρόχειρα, σχηματικά και άρνητικά, τήν κατάργηση π.χ. τής μισθωτής σχέσης και του κράτους. Και λέγοντας, στο επίπεδο αυτό, άριστερά έννοούμε — για να μή μάς μπερδεύει ή «όρολογία» — κομμουνιστική άριστερά. Τό ΠΑΣΟΚ δέν έμπίπτει, ούτε και θέλει βέβαια να έμπίπτει, σε αυτή τήν κατηγορία. Καλά, και όποιον δέν θέλει τήν κατάργηση φερειπείν του κράτους, πρέπει να τόν βλέπει ή κομμουνιστική άριστερά ντέ και καλά ως έχθρο; 'Οχι βέβαια, γιατί τότε θά 'ταν βαθύτατα σεχταριστική. 'Επομένως;

'Η μετάβαση τήν όποία επιδιώκει ή άριστερά είναι μιά μετάβαση περίεργη. Και άλλες μεταβάσεις έχουν υπάρξει, χρειάστηκαν μάλιστα όλες ποτάμια αίματος: άφου, όπως λέει κάποιος, οί άνθρωποι των μεταβατικών περιόδων συνήθως συνθλιβονται. 'Η μετάβαση που επιζητεί ή άριστερά είναι περίεργη για δύο λόγους: ούτε τους ανθρώπους θέλει να συνθλίψει· ίσα ίσα, να τους άπελευθερώσει θέλει. Ούτε, πάλι, έχει τήν ιστορία με τό μέρος της. Και δέν τήν έχει γιατί ή κοινωνία μας παράγει μέν στην κίνησή της τίς υλικές προϋποθέσεις του σοσιαλισμού (και τους άνάλογους «νεκροθάφτες»), σε αυτό όμως έξαντλείται τελικά ή «αυθόρμητη» αυτουπονόμευσή της. Δέν γεννά δηλαδή νέες σχέσεις παραγωγής. 'Ο ριζικός μετασχηματισμός της άπαιτεί — άς μάς συγχωρεθεί ή χρήση τετριμμένων εκφράσεων — πολιτική βούληση. Και τήν κατάλληλη βέβαια προς τουτό δυνατότητα. Δηλαδή έξουσία.

Δέν έχει λοιπόν τήν ιστορία με τό μέρος της. Ούτε όμως έναντίον της τήν έχει. 'Ο καπιταλισμός «άπλως» θέτει τους κομμουνιστές πρό των εθύνων τους. Τίς εθύνες αυτές δέν τίς έχει, ούτε φυσικά θέλει να τίς έχει, τό ΠΑΣΟΚ.

Τί θά πεί όμως εθύνες; Τίς έχουμε ήδη συνδέσει με τήν πολιτική βούληση και με τήν έξουσία. Δουλειά λοιπόν τής άριστεράς είναι να έχει τήν πολιτική βούληση για τόν εκ βάθρων μετασχηματισμό τής κοινωνίας· να δρά επί τω τέλει να «μοιραστεί» τήν πολιτική βούληση με εκείνες τίς κοινωνικές δυνάμεις που έχουν συμφέρον να τήν μοιραστούν, σωστότερα να τήν πάρουν άπάνω τους. Βούληση

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ὅμως — καί ἐδῶ εἶναι ἀποφασιστικός ὁ ρόλος τοῦ πολιτικοῦ ὑποκειμένου — πού δέν θά ὑποτάσσεται στή βουλευσιαρχία ἀκριβῶς ἐπειδή ἐλέγχει ἀνά πάσα στιγμή τίς προϋποθέσεις της μέ τό ὄπλο τῆς θεωρίας, τοῦ μαρξισμού. Ὡστε νά γίνει, ἔτσι, βούληση α) πολιτική, β) κοινωνική καί γ) ἀριστερή. Καί τά τρία μαζί. Ἡ βούληση αὕτη ὀφείλει νά βούλεται τήν ἐξουσία. Ὁχι γιά νά τελειώσει μέ τήν κατάληψή της· ἀλλά, θά λέγαμε, γιά νά ἀρχίσει.

Δέν θέλουμε νά προκαταλάβουμε τή μέλλουσα πραγματικότητα. Ἄν ὅμως ὁ σοσιαλιστικός λεγόμενος μετασχηματισμός τῆς κοινωνίας δέν θά ἀφορᾷ περιορισμένα μόνο τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ, δέν θά ἀφορᾷ δηλαδή μόνο τήν ἐργατική τάξη ἀλλά, ὅπως λέμε, «τήν ἐργατική τάξη καί τοὺς συμμάχους της», ἡ σοσιαλιστική ἐξουσία προϋποθέτει ἕναν συνασπισμό κοινωνικῶν δυνάμεων καί, σέ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, πολιτικῶν δυνάμεων. Ἐναν συνασπισμό — περικττό νά τό ποῦμε, ἀλλά τό λέμε — πού νά εἶναι ὁ εὐρύτερος δυνατός. Ἐναν συνασπισμό, ὁ ὁποῖος δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ χωρίς τήν ἀριστερά. Καί περισσότερο: ὁ ὁποῖος δέν μπορεῖ νά φτιαχτεῖ παρά ἀπό τήν ἀριστερά. Ἐπειδή τάχα αὕτη ἔχει τήν ἀριστερή πατέντα; Ὁχι βέβαια· ἀλλά ἐπειδή θέλει νά ἔχει τό πρόβλημα τοῦ σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ — πού τόν βλέπει ὡς διαδικασία μεταβατική — μέχρι τίς ἀκρότατες συνέπειές του. Καί, τό κυριότερο, ἐπειδή μέ τά μάτια αὐτῶν τῶν συνεπειῶν βλέπει, πρέπει νά βλέπει, τή δράση της στό παρόν. Μέ τά μάτια τῆς ιστορικής ὀπτικής. Ἄλλιῶς, σέ «δράση» μποροῦν νά ἐπιδίδονται ὄλοι. Ὁπως ἄλλωστε καί συμβαίνει.

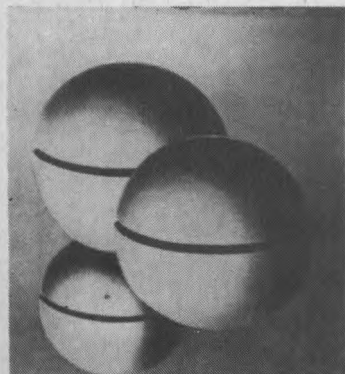
Ἡ ὑπαρξή τῆς ἀριστερᾶς ἀποτελεῖ ἱστορική ἀναγκαιότητα. Ὁχι ὅμως ἐπειδή αὐτό βρίσκεται δῆθεν γραμμένο, ἐν εἶδει νόμου, στόν Δωδεκάλογο τῆς Ἱστορίας. Ἀποτελεῖ ἱστορική ἀναγκαιότητα γιά νά πάρει ἡ ἱστορία (ἡ προϊστορία, πού λένε) τήν τροπή πού θέλουν οἱ ἀριστεροί καί ἡ ὁποία — γι' αὐτό τή θέλουν — ἀρθρώνεται, συνήθως ἀναρθρα, στήν κίνηση τῶν λαϊκῶν τάξεων.

Τά παραπάνω — ἀπελπιστικά φτωχά καί λειψά μπροστά στά ὅσα εἶναι πλέον κτῆμα τῆς κομμουνιστικῆς θεωρίας, ἀπαραίτητα ὅμως ἐδῶ γιά τό συλλογισμό — λέγονται γιά νά δείξουν ὅτι ἡ ἀριστερά ἔχει μπροστά της ἕνα ἔργο (καί πίσω της ἕνα ἄλλο), ἕναν στόχο, πού οὔτε «ἐπιμέρους» εἶναι, ἀφοῦ ἀφορᾷ ταυτόχρονα ὅλα τά ἐπίπεδα τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, σήμερα, αὔριο καί ἀργότερα, οὔτε ὅμως καί διαπραγματεύσιμος: τή συγκρότηση, ὀργάνωση (καί καθοδήγηση· ἀλλ' αὐτό ἐντός παρενθέσεως) καί διαφύλαξη ὡς κόρης ὀφθαλμοῦ τοῦ συνασπισμοῦ ἐξουσίας πού θά «βιάσει» τήν κοινωνία γιά τή σῶση ἀπό τόν καθημερινό βιασμό. Αὐτοκατάφαση τῆς ἀριστερᾶς σημαίνει κατάφαση τοῦ στόχου της. Καί τῶν μέσων πού τόν ἐξυπηρετοῦν «ἀγιάζοντάς» τον.

Ἄλλά καί κάτι ἄλλο. Ἡ βαθιά συνείδηση ὅτι τό τιτάνιο ἔργο τοῦ σοσιαλισμοῦ δέν ἔρχεται σέ πέρας μόνο ἀπό τήν ἀριστερά· καί ἡ ἐξίσου βαθιά συνείδηση ὅτι δέν θά προχωρήσει καί χωρίς τήν ἀριστερά, πού χρεώνεται μέ ρόλο κομβικό — αὐτά τά δύο καθιστοῦν ἀπαραίτητη μιά διαχωριστική γραμμή πού ὀριοθετεῖ τήν ἀριστερά, χωρίς ὅμως νά τήν περιχαράκωνει, ὥστε νά μποροῦν μετά, καί αὕτη καί οἱ σύμμαχοί της, νά τήν διασχίζουν. Καί τό χειρότερο, τό δυσκολότερο, εἶναι ὅτι αὕτη ἡ διαχωριστική γραμμή δέν φτιάχνεται πρώτη καί καλύτερη, ἀφοῦ δέν βρισκόμαστε ἐν κενῷ οὔτε πίστωση χρόνου δίνεται. Φτιάχνεται ἐνῶ συνάμα πηγαίνουμε δραστικῶς ἐκείνη. Αὕτη ἡ λεπτεπίλεπτη διαλεκτική μπορεῖ νά φτιάχνει τήν ἀριστερά χωρίς νά τήν ἀπομονώνει ἀπό τοὺς ἄλλους, χωρίς δηλαδή νά τήν κάνει σχεταριστική. Τέτοιο νόημα ἔχει ἡ παλιά φράση «χωριζόμαστε γιά νά ἐνωθοῦμε». Καί ὅσο γιά ἐνωση, αὕτη τήν διατυμπανίζουν οἱ πάντες, ἀνεξαρτήτως χωρισμῶν (πλὴν περιχαράκωμένων). Αὐτοκατάφαση τῆς ἀριστερᾶς θά πεί καί κατάφαση αὐτοῦ τοῦ χωρισμοῦ.

Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι ὀρθῶς ἔχουν λεχθεῖ τά παραπάνω. Μέ τά σημερινά πράγματα ὅμως τί σχέση ἔχουν; Τεράστια. Μεταξύ ἄλλων ἐπειδή μόνο ἀπό ἕνα τέτοιο σημεῖο ξεκινώντας μποροῦμε νά προσεγγίσουμε τή στάση πού θά ἔπρεπε οἱ ἀριστεροί νά ἔχουν ἀπέναντι στό ΠΑΣΟΚ σήμερα, ἀπειροστό δείγμα τῆς ὁποίας εἶναι, νομίζω, ὁ «ἀντιπασοκισμός» αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ.

Στά παραπάνω ἐλλοχεύει λοιπόν ἕνας σχεταρισμός πού μόνο συνειδητοποιώντας τον μπορεῖ κανεὶς νά τόν ἀποφύγει. Τό ἐρώτημα εἶναι τό ἐξῆς: ἡ στάση μας ἀπέναντι στό ΠΑΣΟΚ πρέπει νά ὑπαγορεύεται ἀποκλειστικά ἀπό τό τί εἶναι τό ΠΑΣΟΚ ὥστε, ἀφοῦ καταλήξουμε στή διαπίστωση ὅτι ἔχει τίς τάδε ιδιότητες, νά καταλήξουμε καί σέ μιά τελική στάση καί νά τήν κρατήσουμε μέχρι τέρμα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὄχι. Δέν μποροῦμε βέβαια νά κάνουμε ἀφαίρεση τοῦ τί εἶ-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ναί τό ΠΑΣΟΚ. Αλλά, όπως λέγαμε και στην αρχή, τό πρώτο πού ενδιαφέρει είναι ή κατάσταση τής άριστεράς. Η δική της κατάσταση θά καθορίσει τελικά και τή στάση της άπέναντι στό ΠΑΣΟΚ. Η δική της κατάσταση, γιά νά τό πώ ομά και άκρια, θά καθορίσει τί «είναι» τό ΠΑΣΟΚ.

Γιά νά άνοιξουμε μιά παρένθεση φέρνοντας ένα παράδειγμα: ή ενγένει σύλληψη τής ΕΑΔΕ είναι ντέ και καλά καταστροφική; Έξαρτάται. Άλλο, εντελώς άλλο, είναι μιά ΕΑΔΕ πού θά τήν πρότεινε ένα κομμουνιστικό κόμμα με 30% τού εκλογικού σώματος πίσω του, πού θά είχε δηλαδή τή δυνατότητα νά εξαναγκάσει τόν Καραμανλή νά τήν δεχθεί, και άλλο ή ΕΑΔΕ τού 2% πού προσκολλάται δίκην μαιντανού τής εθνικής ενότητας και κολαούζου άλλότριας ομοψυχίας. Μήπως όμως μιά τέτοια διάκριση κρύβει ομορτοουνισμό; Δέν πρόκειται περί αυτού, ακριβώς διότι νοιάζεται νά αντικρύζει τά πράγματα από τή σκοπιά τού στόχου πού ή άριστερά θέλει νά εξυπηρετήσει, και συνεπώς τής αυτονομίας της πού αυτός συνεπάγεται.

Λέγοντας γιά στάση άπέναντι στό ΠΑΣΟΚ εννοούμε, λοιπόν, τή στάση πού πρέπει νά κρατήσουμε σήμερα. Ο χρόνος είναι καθοριστικός. Γιατί μās λέει ότι σήμερα, τό 1983, οι άριστεροί δέν οριοθετούνται, δέν «χωρίζονται». Και ποτέ δέν θά μπορέσουν νά χωριστούν αν δέν έχουν πρώτα «ένωθεί» μεταξύ τους, άφου κάτι τέτοιο δέν γίνεται από άτομα, όσο άριστερά και μαχητικά, αλλά άπαιτεί άριστερά. Αυτή σήμερα δέν ύπάρχει.

Πρώτη δουλειά τών άριστερών είναι νά ύπάρξει. Αυτό τό ξεχασαν πολλοί, εκεινοι π.χ. πού θεωρητικοποιούν σήμερα τήν «σέ προσωπικό επίπεδο ανασύνταξη» τους, καλώντας τούς άριστερούς νά τριγυρίζουν σαν τή νυχτερίδα λίγη γιά νά βρουν χαρά (άλλ' όχι και ελπίδα). Δέν τό σκέφτεται όμως και τό ΚΚΕ ε.σ., άθροισμα ατόμων και αυτό, αλλά πίο οργανωμένο και με κεντρική παρουσία — έτσι πιστεύει, και σέ ελάχιστο βαθμό δικαίως — στό πολιτικό επίπεδο. Είπαμε όμως ότι γιά νά ύπάρξει άριστερά, αυτό πρέπει νά γίνει σέ αντιπαράθεση και με τό ΠΑΣΟΚ. Γιατί;

Πρώτον, γιατί τό ΠΑΣΟΚ είναι καθοριστικός παράγων μιάς πολιτικής ζωής αντιδημοκρατικά διλημματικής και ύστερικά πολωμένης, φτώχης, ψευδώνυμης, γραφειοκρατικής, «τεχνοκρατοποιημένης» γιατί ποινικοποιεί τίς διεκδικήσεις τών εργαζομένων άφου γι' αυτό λαός είναι, αν είναι, ο λαός «του», γιατί αντιμετώπιζει δηλαδή εχθρικά τό λαό όσάκις βρίσκει αντιστάσεις και τόν αγνοεί όταν δέν βρίσκει. Δύτερον, γιατί τό ΠΑΣΟΚ σήμερα είναι όλο και λιγότερο κίνημα και σχεδόν άποκλειστικά τό κόμμα τής αστικής εξουσίας, άφου άλλωστε «τό μόνο πού κινδυνεύει από μιά άνοδο τού ΠΑΣΟΚ είναι ή μονοκρατορία τής δεξιάς. Τίποτε άλλο» (Παπανδρέου). Άλλά εστω ότι εδώ τά πράγματα είναι κάπως πίο σύνθετα, όποτε τρίτον και κυριότερο: επειδή τό ΠΑΣΟΚ εμποδίζει ή και αντιμάχεται τή συγκρότηση άριστεράς. Η παρουσία του, και ή συνειδητή του συγχρόνως προσπάθεια, έχει κατορθώσει νά μπολιάζει έμπρακτα τή μαλθακότητα μιάς κάποιας άριστερής σκέψης, ώστε νά τείνουμε όλοι νά πιστέψουμε ότι ή άριστερά είναι πράγμα πού μπορεί νά ύπάρξει στό κατά προσέγγισιν, στό χύδην και στό επιμέρους, ότι είναι πράγμα αντικαταστάσιμο από φορείς άλλους πού, όσο και νά τής μοιάζουν, δέν επιδιώκουν τούς ίδιους σκοπούς. Από φορείς πού άπλώς τήν άφαιμάζουν, ενώ συνάμα τήν δυσφημοούν, τήν καθιστούν άφερέγυα, δανειζόμενοι τό τυπικό της, τήν όρολογία της και τήν «τεχνική» τών πρακτικών της — και αυτό είναι μάρτυρας κυρίως τής βαθιάς κρίσης τής άριστεράς — γιά νά εφαρμόσουν μιά πολιτική πού, στην καλύτερη τών περιπτώσεων, θά μπορούσε περιγραφικά νά χαρακτηριστεί σοσιαλδημοκρατική. Δέν είναι βέβαια ότι γενικά ή άριστερά δέν έχει τίποτα νά κάνει με τή σοσιαλδημοκρατία ή, άλλιώς, με τήν κεντροαριστερά, δέν είναι βέβαια ότι ή τελευταία είναι ο ύπ' αριθμός ένα εχθρός της. Δέν μπορεί όμως και νά συμβληθεί μαζί της όταν, ως συμβαλλόμενος, όχι μόνο αυτόνομος δέν είναι αλλά και άπουσιάζει, δηλαδή άπλώς χειροκροτεί, στηρίζει και ύποστηρίζει. Και δέν μπορεί γιατί τότε κανείς δέν θά άπομείνει νά παίξει τόν δικό της ρόλο, όπως τόν περιγράψαμε. Οποτε και οι άριστεροί θά πρέπει πλέον νά παραδεχθούν αναδρομικά ότι λάθος πράγματα είχαν μέχρι τώρα στό κεφάλι τους, λάθος όράματα οδηγούσαν τίς πράξεις τους. Πολλοί τό παραδέχθηκαν ήδη και πιέζουν και άλλους νά τούς μιμηθούν.

Αυτό δέν σημαίνει φυσικά ότι όλα όσα κάνει τό ΠΑΣΟΚ είναι, ακόμα και τά μικρότερα μέτρα του, γιά πέταμα. Δέν είναι, όπως δέν ήταν άλλωστε και τής Νέας Δημοκρατίας. Και εστω ότι τό ΠΑΣΟΚ κάνει και όρισμένα πράγματα άρι-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

στερά ή και σοσιαλιστικά, βασικότατο εξάλλου επιχείρημα του σημερινού παραγγέλματος «κεφαλή δεξιά». Αυτά να μην τά χειροκροτήσουμε;

Είναι σχεδόν αδιάφορο. Πράγματα άριστερά, πολλὰ μάλλον σοσιαλιστικά, δέν υπάρχουν, αὐστηρά μιλώντας, ἀπό μόνα τους. Για να υπάρξουν, ἀκόμα και όταν τά εισηγείται μιά ἄλλη πολιτική δύναμη, πρέπει να υπάρχει ἀριστερά. Γιατί ὁ σοσιαλισμός δέν είναι ἀθροιστικός, ἀθροισμα «σοσιαλιστικῶν» μέτρων. Είναι, πρὶν ἀπ' ὅλα, μιά ὀπτική πάνω στην κοινωνία, μιά στάση, μιά πολυεπίπεδη πρακτική, ιδεολογική και πολιτική. Μόνο ἡ ὑπαρξη τῆς ἀριστερᾶς μπορεῖ να ἐντάσσει, τά ὅποια μέτρα μποροῦν να ἐνταχθοῦν, στην προοπτική του σοσιαλισμοῦ, να διεκδικεῖ δηλαδή — γιά λογαριασμό τῆς κοινωνίας — τόν σοσιαλιστικό τους χαρακτήρα. Γιατί ἀκόμα και κάποια μέτρα που περιορίζουν π.χ. τήν ἀτομική ιδιοκτησία (ὄχι πῶς τό ΠΑΣΟΚ πήρε τέτοια) μποροῦν να τραβήξουν πρὸς πάσα κατεύθυνση. Καί, τελικά, τά ἐλάχιστα μέτρα που θυμίζουν ἐξωτερικά «σοσιαλισμό» ἐκεῖ που ἐν πολλοῖς καταλήγουν σήμερα, ἐλλείψει ἀκριβῶς ἀριστερᾶς, είναι στόν πιό συγκεντρωτικό κρατισμό.

Γιά να σταθεῖ, λοιπόν, σήμερα κανείς θετικά ἀπέναντι σέ κάποια (ἐλάχιστα) βήματα του ΠΑΣΟΚ θά πρέπει να μπορεῖ συνάμα να τά «ἐκτρέπει» ἀπό τήν πορεία που ἡ κυβέρνηση χαράζει. Ὅχι να τά πλαταινει και να τά βαθαίνει. Να τά ἐκτρέπει. Αὐτή είναι ἡ μόνη «ἐποικοδομητική κριτική» που θά μπορούσε να ἀσκηθεῖ πρὸς τό κυβερνητικό ἔργο. Ἀφοῦ αὐτό ἀθροϊζόμενο δέν δίνει σοσιαλισμό, κανένα ἀθροισμα δέν τόν δίνει ἄλλωστε. Να τά ἐκτρέπει, γιά να τά συνδυάσει με ἄλλες ἀντίστοιχες ἐκτροπές που στή ρίζα τους θά βρίσκεται ἡ συνείδηση τῆς ἀριστερᾶς, ἡ πολιτική τῆς βούληση να παρέμβει ἐκεῖ που παράγουν οἱ ἄνθρωποι και ἐκεῖ που συγκρούονται γιά τίς ἐξουσίες, ἀπό τίς μικρότερες μέχρι τή μέγιστη: στην οἰκονομία και στην πολιτική. Σέ μιά τέτοια κατάσταση ἄλλη θά ἦναι ἡ σχέση μας με τό ΠΑΣΟΚ· γιατί ἄλλοι θά ἦμαστε ἐμεῖς και — μοιραία — ἄλλο θά ἦναι τό ΠΑΣΟΚ. Καί κανένας τότε δέν θά ἦχει λόγους να προσάψει στόν ἄλλον σφοδρό «ἀντιπασοκισμό» (οὔτε να προσχωρεῖ στό ΠΑΣΟΚ στό ὄνομα τῆς ἀριστερᾶς), ἀφοῦ, χωρισμένοι, θά μπορούμε πλέον να ψηλαφοῦμε τίς ὅποιες δυνατότητες «ἐνώσεως».

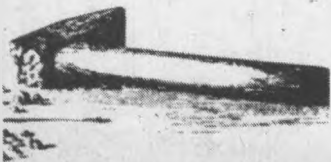
Ὅλα τούτα προϋποθέτουν ὅτι ὑπάρχει ἡ ἀριστερά. Ὅτι δηλαδή οἱ ἀριστεροὶ δέν θέλουν να κινούνται σάν λύκοι (ἢ σάν ἐπί σφαγῆν πρόβατα) κατά μόνας, ὅτι θέλουν συλλογικά να δράσουν πολιτικά διαμορφώνοντας πεδία παρέμβασης σέ ὅλα τά ἐπίπεδα του κοινωνικοῦ, ὅτι — ὅπως τόσες φορές ἔχει λεχθεῖ, ἄλλα πάντα συνιστᾶ τό μεῖζον αἴτημα — θέλουν να υπάρξουν ἐνιαῖα μέσα στην πολυμορφία τους. Ὅτι θέλουν δηλαδή να ἀσκήσουν με τήν ψυχή τους «ἐποικοδομητική κριτική», που ὅμως και ἐμπρακτική θά ἦναι και ἀριστερή. Είναι ἡ μόνη προϋπόθεση ὥστε να πάψει τό ΠΑΣΟΚ, ἀπό τή σκοπιά του σοσιαλισμοῦ (γιατί αὐτή μόνο μπορούμε να ἔχουμε), να μᾶς ἀφήνει παγερά ἀδιάφορους.

Γιώργος Καρρᾶς

Ἡ μόνη Realpolitik γιά τήν Ἀριστερά εἶναι ἡ «οὔτοπία»

1. Πόσο πολιτικό ρεαλισμό ἐμπεριείχε ἄραγε ἡ διακήρυξη του ΕΑΜ, ὅπου ἀνάμεσα στά ἄλλα τονίζονταν ἡ ἀνάγκη του ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα γιά τό διώξιμο του κατακτητῆ; Ἄς παραμείνουμε πρὸς στιγμὴν ἐγκλωβισμένοι στό ἀπλουστευτικό σχῆμα «ὁ σκοπός και τά μέσα» κι ἄς ἀναρωτηθοῦμε: Ἄν λοιπόν «σκοπός» του ΕΑΜ ἦταν τό διώξιμο τῶν Γερμανῶν, ἦταν ὁ σκοπός αὐτός ρεαλιστικός; Μποροῦσε ποτέ τό ΕΑΜ να ἀπελευθερώσει τήν Ἑλλάδα, ὅταν ἡ ἦττα τῶν δυνάμεων του Ἄξονα ἀποτελοῦσε — ὅπως και ἀπέτελεσε — ὑπόθεση, στην ὅποια πήραν μέρος τά στρατεύματα τῶν μεγαλύτερων δυνάμεων στόν κόσμο;

Ἄς μή λεχθεῖ ὅτι σκοπός του ΕΑΜ ἦταν ἡ μερική συμβολή στόν ἀγῶνα αὐτόν, δηλαδή ἡ παρενόχληση, τό ἀντάρτικο. Αὐτά ἦταν τά «μέσα». Ὁ κόσμος που ἄ-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

γωνίστηκε δέν τό έκανε οϋτε γιά νά παρενοχλήσει, οϋτε γιά νά κάνει αντάρτικο. Κι όμως πάνω σ' αυτά τά «μέσα», γιά τήν εξυπηρέτηση ενός καθόλου «ρεαλιστικού» στόχου — πόθου θά τόν λέγαμε — φτιάχτηκε δλόκληρο κίνημα και ή αντίστοιχη πολιτική και ιδεολογική του συγκρότηση, φτιάχτηκε έκείνο τό κίνημα πού και σήμερα ακόμα συνιστά τήν 'Αριστερά. Κι αυτό τό κίνημα, άσχετα από τόν στόχο του, ήταν πραγματικό. 'Υπαρκτό. Μπορούσε πιά λοιπόν, ακόμα και νά θέσει «ρεαλιστικούς» στόχους. Όμως, δέν διαμορφώθηκε μέ βάση τή λογική του έφικτου, αλλά μέ βάση τήν κοινή θέληση, πού τό διαπερνούσε καθώς εξέφραζε έναν πόθο, δηλαδή μίαν ανάγκη. Και μόνον από κείνη τή στιγμή και μετά μπορούσε νά τεθεί — όπως και τέθηκε — τό πρόβλημα του τί μπορούσε νά πετύχει.

2. Σοσιαλιστές — άριστεροί δηλαδή κατά τή σημερινή όρολογία — ύπήρξαν και πρό του Μάρξ. Τό δράμα μιάς άλλης κοινωνίας, δέν γεννήθηκε μαζί μέ τόν Μάρξ. Προϋπήρχε. Τό ίδιο και οι σχετικές ανάγκες πού αισθάνονταν οι παλιότεροι σοσιαλιστές.

'Ο Μάρξ, έμφωρούμενος από τό ίδιο ακριβώς όραμα και όρμώμενος από τήν αυτή ανάγκη, άνίχνευσε τίς αντικειμενικές προϋποθέσεις γιά τήν πραγμάτωσή τους. 'Η πάλη του και ταυτόχρονα ό κόμβος στον όποιο κρίνεται τό μέλλον του άριστερου κινήματος εκτοτε, δέν ήταν παρά ή προσπάθεια επιστημονικής έμπέδωσης του αντικειμενικού ως προϋπόθεση για τήν όξυνση των όπλων πού θά τό ανατρέψουν ακριβώς έπειδή ύπάρχουν μέσα σ' αυτά.

3. «'Ο σκοπός» — τά «μέσα» ή «ύποκειμενική» ανάγκη μιάς άλλης κοινωνίας — ό μαρξισμός ως διάβημα αντικειμενοποίησής της· οι άριστεροί — ή εργατική τάξη· τό «όραμα» — ό πολιτικός «ρεαλισμός».

Γιατί αναφέρονται όλα αυτά και τί σχέση έχουν μέ τήν κατάσταση τής 'Αριστεράς — και των άριστερων — σήμερα; 'Η μαρξιστική σκέψη, ή κομμουνιστική παράδοση, μäs άφησε άνάμεσα στίς άλλες κατακτήσεις και τούτη: πώς σέ όλες αυτές τίς δυάδες πού ύποδηλώνουν κάποια αντίφαση, τό κάθε σκέλος δέν ύπάρχει από μόνο του, παρά μονάχα διαμέσου του άλλου ως ένιαία σχέση. 'Η ένότητα του σκοπού και των μέσων συνίσταται στό ότι τό ένα ύπάρχει και ζει μέσα και διαμέσου του άλλου· τό νοητικό διάβημα διαχωρισμού του ύποκειμενικού από τό αντικειμενικό δικαιώνεται στην πρόθεση νά συντηχθούν ξανά τούτα τά δύο στην ιστορία· ό ρεαλισμός εξυπηρετεί τό όραμα, στό βαθμό πού αλλάζει τά στοιχεία των πραγματικών δεδομένων· τέλος, οι άριστεροί μιλήσανε από τή σκοπιά τής εργατικής τάξης και οι εργάτες γίνανε άριστεροί. Και όλα αυτά συνθέτουν ανά πάσα στιγμή τήν κομμουνιστική 'Αριστερά· αν δέν είναι ταυτόχρονα στον ίδιο βαθμό γενεσιουργά της στοιχεία, άποτελούν ώστόσο δομικούς κόμβους από τήν ώρα πού ή 'Αριστερά αυτή ύπάρχει και εξέλισσεται.

4. Σήμερα οι κόμβοι αυτοί, ή ένότητα των σχέσεων, έχουν καταστραφεί. Οι άριστεροί — νά πούμε οι πρώην άριστεροί; — έχουν εγκαταλείψει τόν ρεαλισμό για χάρη των όραμάτων, άλλοι πάλι τό όραμα για χάρη του ρεαλισμού. Οι εκρήξεις ύποκειμενισμού, όπου κι αν ύπάρχουν, παραγνωρίζουν τά αντικειμενικά δεδομένα, χωρίς έτσι νά μπορούν και νά τά παραβιάσουν. Οι «αντικειμενιστές», από τήν άλλη, περιφρονουν τήν ανθρώπινη δράση άγνωώντας ότι τό πεδίο τής ζωής διαφέρει από τό πεδίο τής επιστήμης κατά τούτο: ότι τίς συνθήκες (στό πεδίο τής πραγματικής ιστορίας) τίς αλλάζουν ακριβώς οι άνθρωποι (Μάρξ). Κι αυτό είναι άκρως αντικειμενικό.

'Η ιστορία πού κουβαλάνε πίσω τους οι άριστεροί έφερε σέ αντίθεση τόν σκοπό και τά μέσα. 'Η άμφισβήτηση τής σοσιαλδημοκρατίας και του ύστερου τριτοδιεθνισμού ως «μέσων» αναντίστοιχων για τήν αλλαγή τής κοινωνίας προς τό σοσιαλισμό, ό άνεύρετος τρίτος δρόμος, ή κρίση δηλαδή των «μέσων» μετάβασης στη σοσιαλιστική κοινωνία, σήμαινε ταυτόχρονα δύο πράγματα: τήν κρίση του άριστερου κινήματος άφ' ενός, ακριβώς γιατί τά «μέσα» πού (δέν) χρησιμοποιεί είναι ταυτόχρονα και μέσα ύπαρξής του, τρόπος ύπαρξης δηλαδή· αλλά και τό ξεθόριασμα του «σκοπού» άφ' έτέρου, καθώς δέν φαίνεται ό ορατός δρόμος πού νά οδηγεί σ' αυτόν. 'Η καταστροφή αυτής τής σχέσης είναι περιγραφικά ταυτόσημη μέ τήν κρίση τής 'Αριστεράς.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

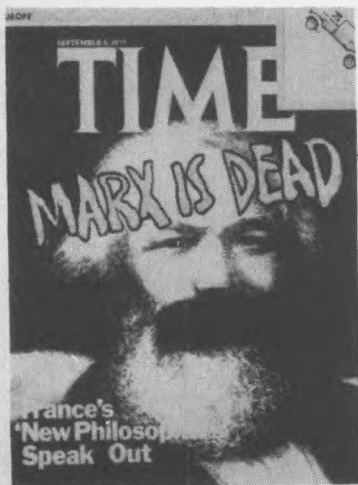
5. Ο σκοπός και τά μέσα λοιπόν. Κάποτε τούτα τά δύο συνιστούσαν ένα άξε- διάλυτο σύμπλεγμα, πού αυτονόητα ξεστόμιζε ό κάθε άριστερός, ως πρόπλα- σμα τής ιστορίας του μέλλοντος (έκείνης τουλάχιστον πού επιδίωκε νά διαμορ- φώσει): ή εργατική τάξη, τό λαϊκό κίνημα, ή ήγεμονία και οι συμμαχίες, ή κατά- κτηση τής εξουσίας, ή δικτατορία του προλεταριάτου, ή κατάργηση τής άτομι- κής ιδιοκτησίας στά μέσα παραγωγής, ό ρόλος του κόμματος στον σοσιαλισμό ως κόμβου συγκρότησης των συμμαχιών ή τής αντιπαλότητας τής εργατικής μέ- τας άλλες υπάρχουσες ή διαμορφωνόμενες τάξεις, ή σοσιαλιστική συσσώρευση, ή ύπαγωγή δηλαδή τής παραγωγής στις ανάγκες τής κοινωνίας, ή κατάργηση του κράτους μέσα από τήν σύντηξη του μέ τήν κοινωνία στό μέτρο πού επιτρέ- πουν τά εκάστοτε κοινωνικά μέτωπα, όλα αυτά και άλλα πολλά συνιστούσαν τό σκοπό και τά μέσα ταυτόχρονα. Τότε ήταν αυτονόητα. Άπτά. Σήμερα μοιά- ζουν σ' όλους μας σαν ένα σύμπλεγμα βουνών, δύσβατων και κακοτραχαλων, όπου γιά άλλου ξεκινάς κι άλλου σέ κατακυλούν οι δρόμοι. Καιεις δέν μιλαι πιά γι' αυτά, όλοι προτιμούμε νά μήν τά αναφέρουμε μπάς και φάμε τά μούτρα μας άλλη μιá φορά. Η ενότητα του σκοπού και των μέσων δέν υπάρχει πιά ως σχέση. Πόσο μπορεί νά υπάρξει Άριστερά χωρίς αυτή τή σχέση; Και πολύ πε- ρισσότερο, πόσο μπορούν νά υπάρχουν κομμουνιστές χωρίς αυτή;

6. Σήμερα λοιπόν οι αντιφάσεις τής Άριστεράς, οι αντιφάσεις πού κάθε άρι- στερός — και ή Άριστερά — θά πρεπε νά κλείνει ταυτόχρονα μέσα του ως δη- μιουργικό όρο ύπαρξης και εξέλιξης, σκορπίστηκαν στους πέντε ανέμους. Έγι- ναν κοντολογίς αντιθέσεις μεταξύ άριστερών. Οι μαρξιστές απομόνωσαν τον μαρξισμό από τήν κοινωνία και τήν άριστερά και οι τελευταίοι εκλείψαν τους μαρξιστές στά πανεπιστήμια· οι επαναστάτες εξακολουθούν νά όμνούν άκριτα στά «μέσα» πού τους παρέδωσε ή ιστορία άδιαφορώντας πού θά όδηγηθούν· και οι σκεπτικιστές απέρριψαν όλα τά «μέσα» ξεχνώντας ότι χωρίς αυτά δέν μπο- ρούν πιά νά υπάρχουν ως άριστεροί, ότι αυτό τό βήμα όδηγει άναγκαστικά στή σοσιαλδημοκρατία. Οι βολονταριστές προσπαθούν νά δημιουργήσουν «κοινω- νικά» κινήματα άποτελούμενα όχι από κοινωνικές αλλά από άριστερές δυνά- μεις, δηλαδή από τους ίδιους τους τους έαυτούς, ενώ οι ρεαλιστές, εκείνοι δηλα- δή πού είχαν μάθει νά προσγειώνονται προκειμένου νά έξυπηρετήσουν καλύτε- ρα τά όράματά τους, έπαψαν νά όραματίζονται. Προσαρμόζονται δηλαδή σέ μιá πραγματικότητα χωρίς ταυτόχρονα νά τήν άμφισβητούν, καθώς υποκύ- πτουν στή δική τής άντικειμενική δυναμική.

7. Άπ' όλα τά παραπάνω ή υιοθέτηση τής «ρεαλπολιτικ» — και μάλιστα από άτομα ή κόμματα κομμουνιστικής παιδείας ή παρελθόντος — συνιστά σήμερα τήν κυριότερη άπειλή γιά τήν ύπαρξη τής Άριστεράς. Γιά νά μή μακρυγορούμε, ό ρεαλισμός (πού καθαυτό είναι θετικός), δηλαδή ή εκτίμηση των άντικειμενι- κών συνιστωσών πού συνθέτουν μιá κατάσταση και ή σύνθεσή τους προς τήν προσδοκώμενη κατεύθυνση, δέν μπορεί νά είναι σήμερα άριστερός, άκριβώς γιati δέν υπάρχει Άριστερά ως μιá από τις συνιστώσες τής πραγματικότητας. Ο πραγματισμός είναι λοιπόν καταδικασμένος σήμερα νά άγνοεί τήν Άριστε- ρά, άκριβώς γιati αυτή δέν υπάρχει ως δρώσα πραγματικότητα. Ο ρεαλισμός μπορεί νά όδηγήσει τά βήματα τής Άριστεράς. Δέν μπορεί όμως νά τήν φτιάξει.

8. Φοβάμαι ότι σήμερα, άκριβώς επειδή σχεδόν όλα εκείνα τά κομβικά σημεία-σχέσεις πού συνθέτουν μιá δρώσα Άριστερά ίπτανται, επειδή κοντολο- γίς δέν υπάρχει Άριστερά ως σχέση (κοινωνίας — πολιτικής, θεωρίας — πρά- ξης, ύποκειμενικού — άντικειμενικού, σκοπού — μέσων, όράματος — ρεαλι- σμού), γι' αυτό είναι άδύνατον νά ειδωθεί ή Άριστερά ως δομή καθεαυτή, αλλά και ως συστατικό στοιχείο τής κοινωνικής δομής. Ο δομισμός περιγράφει μιá λειτουργούσα πραγματικότητα τήν ώρα πού αυτή ζει· όχι πριν, ούτε μετά. Η ά- ποδόμηση τής Άριστεράς σήμερα μάς αναγκάζει λοιπόν — επειδή θέλουμε νά τήν διαμορφώσουμε κι όχι άπλώς νά τήν ερμηνεύσουμε — νά άναρωτηθούμε μέ «όντολογικούς» πλέον όρους: Τι προηγείται, τί έπεται, ποιό τό αίτιο, ποιό τό αι- τατό, τί υπάρχει «πέρα και πίσω άπ' όλα αυτά» — αν υπάρχει — πάνω στό ό- ποίο στηρίζει ή Άριστερά τήν ύπαρξή της;

Νομίζω ή θέληση των άριστερών νά αλλάξουν τήν κοινωνία και ή παράλληλη

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

διάθεση των ανθρώπων (κάποιων ανθρώπων) να αλλάξουν τη ζωή τους. Πάνω σ' αυτά τα δύο ανάβει ή σβήνει ή φλόγα της Αριστεράς.

9. Αυτό το πρώτο και τελευταίο εφόδιο των αριστερών είναι το πιο βασικό απ' όσα μ'ας απόμειναν σήμερα. Και απόμεινε σέ όσους απόμεινε. Δέν έχουμε λοιπόν την πολυτέλεια να τό ευνουχίζουμε, να τό σκοτώνουμε, είτε στό όνομα του πολιτικού ρεαλισμού, είτε προσάπτοντάς του την κατηγορία του βολονταρισμού. Αντίθετα: τούτη ή διάθεση να αλλάξουμε την κοινωνία και τη ζωή μας θά πρέπει να εκφραστεί απ' όσους την έχουν. Για να επιβεβαιώσουν ότι υπάρχουν. Και για να συγκεντρωθούν όσοι υπάρχουν, μιλώντας την μόνη γλώσσα πού μπορούν να μιλήσουν σήμερα: τη γλώσσα των αναγκών τους ως αριστερών, τη γλώσσα της ιδεολογίας τους, και του όραματος πού του διαπερνά. "Ετσι, σάν να 'ταν αυτό υπόθεση του σήμερα.

10. Σήμερα άλλοι προσπαθούν να υπάρξουν ως κομμουνιστές μέσα από τη διαίωση της ύπαρξης του κόμματός τους. "Άλλοι μέσα από περιοδικά ή άλλα εργαλεία. "Άλλοι πάλι άγγιστρώνονται διά του πολιτικού ρεαλισμού μέσα στην πραγματικότητα για να υπάρξουν μέσα σ' αυτήν, μόνο πού δέν μπορούν να υπάρξουν ως αριστεροί. Και όταν τό καταλάβουν, ή μόνη άπτή διέξοδος στην Ελλάδα του σήμερα λέγεται ΠΑΣΟΚ. "Ο πολιτικός ρεαλισμός, όταν δέν υπάρχει ή αγωνία για την Αριστερά, οδηγεί τη σκέψη, ακόμα και άτομων κομμουνιστικής διάπλασης, κατευθείαν στην ύλαρκτη πασοκική ουτοπία.

"Όλος αυτός ο διάσπαρτος κόσμος, ο γεμάτος πολιτικές αντιθέσεις χωρίς αντίκρυσμα και γεμάτος αγωνία μέσα στη μοναξιά, είναι σήμερα ανάγκη να επικοινωνήσει στη βάση αυτής ακριβώς της αγωνίας του, για να την εκφράσει πολιτικά, πού σημαίνει να άνιχνεύσει εκείνες τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις πού συμερίζονται την ίδια αγωνία.

11. Μόνο αν ζήσει ή ουτοπία αποκτá νόημα και ο πολιτικός ρεαλισμός. Και μόνο στό μέτρο πού θά ύπάρχει Αριστερά, ύπάρχουν και κομμουνιστές.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Μιά άπάντηση του Κώστα Φιλίνη

"Η άπάντηση αυτή του Κώστα Φιλίνη αναφέρεται σέ άρθρο μου στον *Πολίτη* (τεύχ. 63, Σεπτ. 1983) και έχει δημοσιευτεί στό περιοδικό *Η Αριστερά Σήμερα* (τεύχ. 3, Νοέμβρ. 1983). Σημειώνω τό γεγονός γιατί, παρόλο πού παραμένει εξαίρεση και φοβάμαι ότι δέν εισάγει σέ (νέο) κανόνα, άποτελεί πάντως άξιοσημείωση εξαίρεση. "Αν τουλάχιστον δέν μέ άπατά ή μνήμη, στά επτά χρόνια πού κυκλοφορεί ο *Πολίτης* τά έντυπα του ΚΚΕ έσωτ. ελάχιστα άσχολήθηκαν μαζί του: μία χλευαστική πολεμική του Σταύρου Καρρά πού ξεμπερδευε μέ τό θέμα σέ 3-4 άράδες, κι άλλη μία, πάλι χλευαστική, πολεμική του Νίκου Αλεβιζάτου στην *Αύγή*. Αυτά ή σχεδόν αυτά.

Από την άλλη μεριά, και μάρτυρες οι αναγνώστες, ένα από τά βασικά σημεία της πολιτικής άρθρογραφίας του *Πολίτη* ήταν ή πολιτική του ΚΚΕ έσωτ., ή πορεία και τά καθέκαστα της Αριστεράς στον τόπο μας, οι περιπέτειες — και τό βάλτωμα — της ανανεωτικής Αριστεράς. "Επί επτά χρόνια, λοιπόν, αναπτύχθηκε μία πολιτική θεματική — εύστοχα ή άστοχα, αυτό θά τό κρίνουν οι αναγνώστες — άπέναντι στην όποία τό ΚΚΕ έσωτ. σιώπησε. Φυσικά δέν ήταν υποχρεωμένο να μ'ας παίρνει ύπόψη του. "Άλλωστε στίς πολιτικές σχέσεις τό πρόβλημα δέν είναι οι άβροφροσύνες. "Όπως και να 'χει τό πράγμα, τό ΚΚΕ έσωτ. επέλεξε, τουλάχιστον πρὸς τη μεριά του *Πολίτη*, την πολιτική της σιωπής, την άποσιώπηση της ύπαρξης του, παρόλο πού δέν σταμάτησε ποτέ να μιλά για διάλογο, αντιπαράθεση των άπόψεων κ.λπ.

Τώρα ο Κώστας Φιλίνης σπάει την άρχή της σιωπής. Και ειλκρινά χαιρετίζουμε τό μικρό του άπαντητικό άρθρο στην *Αριστερά Σήμερα*, όχι γιατί επιτέλους «μ'ας πρόσεξε» αλλά γιατί έμπρακτα ύλοποιεί κάτι πού διακηρύσσεται μέν

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

από τό κόμμα του, σπάνια όμως εξυπηρετείται: τό διάλογο και τήν αντίπαράθεση τών απόψεων.

“Ας δοῦμε όμως τί βρήκε ν’ ἀπαντήσει:

Μέ κατακρίνει ὅτι, προκειμένου νά κατακεραυνώσω τό ΚΚΕ ἔσωτ., τό χρεώνω μέ μιάν ἀποψη πού, καθώς ὑποστηρίζει ὁ Κώστας Φιλίνης, τό κόμμα του δέν ἔχει. Πράγματι, εἶχα ὑποστηρίξει στό κρινόμενο ἄρθρο μου ὅτι τό ΚΚΕ ἔσωτ. θεωρεῖ ὅτι ὑπάρχει ἕνα «μπλόκ τών δυνάμεων τῆς ἀλλαγῆς» — ἦταν ἄλλωστε πρωτοσέλιδος τίτλος τῆς *Αὐγῆς*, ἀλλά καί ἀπό τή σωρεία ἄλλων διατυπώσεων στελεχῶν του προκύπτει τό ἴδιο νόημα — καί ὅτι ὁ συσχετισμός δυνάμεων στό ἔσωτερικό αὐτοῦ τοῦ μπλόκ εἶναι τέτοιος πού ἐμποδίζει τήν ἀλλαγὴ νά ὀρθοποδήσει. “Αρα πρέπει, πάντα κατά τό ΚΚΕ ἔσωτ., νά ἀλλάξει ὁ συσχετισμός ὑπέρ ἐκείνων τών δυνάμεων πού μέ περισσότερη σαφήνεια εξυπηρετοῦν τήν ἀλλαγὴ μέ κατεύθυνση τό σοσιαλισμό.

Φαίνεται, ὅμως, ὅτι κατά τόν Κώστα Φιλίνη ὅλα αὐτά εἶναι δικά μου κατασκευάσματα καί δέν ἀντιστοιχοῦν στίς πραγματικές θέσεις τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ. Δυστυχῶς ὅμως, ἐπιμένω. Ἐπιμένω δηλαδή ὅτι τό ΚΚΕ ἔσωτ. ἔτσι συλλαμβάνει καί ἀναλβει τή σημερινή πολιτική πραγματικότητα. Ὁ Κ. Φιλίνης, ὁ ὁποῖος πιθανόν δέν συμεριζεται μιά τέτοια θεώρηση γιά τό ΠΑΣΟΚ, δέν μπορεῖ νά μή γνωρίζει πολύ καλά τί λέγεται μέσα στό κόμμα του, ὅτι αὐτή ἡ θεώρηση φέρνει συνεχῶς τό ΚΚΕ ἔσωτ. σέ μιά θέση παρακολουθητική ὡς πρός τό ΠΑΣΟΚ. Καί σάν ὑπεύθυνος τῆς *Ἀριστερᾶς Σήμερα* ξέρει πολύ καλά ὅτι στό ἴδιο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ πού δημοσιεύεται ἡ ἀπάντησή του ὑπάρχει μιά συνέντευξη τοῦ Λεωνίδα Κύρκου ὅπου ἡ παραπάνω ἀποψη καί διατυπώνεται σαφέστατα καί διατρέχει ὅλη τή συλλογιστική του.

Πράγματι, ὁ Λεωνίδας Κύρκος μιλά κατ’ ἐπανάληψη καί σ’ αὐτή τή συνέντευξη, γιά «χώρο τῆς ἀλλαγῆς», «δυνάμεις τῆς ἀλλαγῆς» καί ἐπισημαίνει «ὅτι χρειάζεται νέος συσχετισμός στό χώρο τῆς ἀλλαγῆς», κι ἀκόμη, γιά τό μέλλον πιστεύει ὅτι χρειάζεται μιά «κυβέρνηση πού νά στηρίζεται σέ μιά κοινοβουλευτική πλειοψηφία τών δυνάμεων τῆς ἀλλαγῆς...». Ἡ ἀσαφής αὐτή ὀρολογία τοῦ Λ. Κύρκου («χώρος», «δυνάμεις τῆς ἀλλαγῆς») δέν διαφέρει ἀπό τή σαφέστερη τοῦ «μπλόκ τῆς ἀλλαγῆς» καί ἐν πάση περιπτώσει ὑποδηλώνει μιά πολιτική ὄντοτητα πού δέν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἐτερόκλητη ἀντιδεξιᾶ ἐκλογική πλειοψηφία πού προέκυψε ἀπό τίς ἐκλογές τῆς 18ης Ὀκτωβρίου 1981. Ἡ ὀρολογία αὐτή ὑπογραμμίζει μιά ἐνότητα, μιά συνοχή πολιτική δυνάμεων μέ κοινό στόχο: τήν ἀλλαγὴ. “Ὅτι ὁ «χώρος» αὐτός, ὡς πολιτικό μῆρομο, δέν ὑπάρχει εἶναι, ἀκριβῶς, ἡ ἀποψη μου. Κι ὄχι μόνο δέν ὑπάρχει ἀλλά τό ΠΑΣΟΚ κάνει ὅτι μπορεῖ γιά νά μήν ὑπάρξει ποτέ. Εἶναι ἐπομένως ἀστρεῖο νά μιλάμε γιά «μπλόκ ἀλλαγῆς», χώρο ἀλλαγῆς ἢ ὀτιδήποτε σχετικό.

Δέν θά εἶχα, βέβαια δυσκολία νά δεχτῶ ὅτι στά ἐπίσημα κείμενα τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ. (ὄλομέλειες κ.λπ.) ὑπάρχει μιά ἄλλη γεύση, ἕνας σαφέστερος προσδιορισμός τών ὀρίων ἀπέναντι στό ΠΑΣΟΚ, καί ἐν πάση περιπτώσει προσεκτικότερες διατυπώσεις. Τό ζήτημα ὅμως δέν εἶναι τά ἐπίσημα κείμενα ἀλλά ἡ πολιτική πού ἐφαρμόζεται. Οἱ θέσεις τοῦ Λεωνίδα Κύρκου εἶναι ἡ ἐφαρμοσμένη πολιτική. Ἡ μόνη πού ὑπάρχει, ἡ μόνη πού μετράει.

Αὐτά ἐπί τῆς οὐσίας. Τώρα τά ὑπόλοιπα περί «ἀφ’ ὕψηλοῦ ἄσκησης τῆς πολιτικῆς τοῦ μαστιγίου», περί «νεοδογματισμοῦ» κ.λπ. πού μέ περισσή ἀνεση μου ἀποδίδει ὁ Κ. Φιλίνης, καλύτερα νά πούμε ὅτι δέν γράφτηκαν ποτέ. Πάντως, ἂν μᾶς νοιάζει ἡ ἀποψη τοῦ ἄλλου, καλό θά ἦταν νά διαβάσουμε προσεκτικά, χωρίς λάθη στήν ἀνάγνωση. Γιά παράδειγμα, ὁ Κ. Φιλίνης στήριξε τήν κατηγορία τῆς ἀφ’ ὕψηλοῦ κριτικῆς σέ λάθος διάβασμα. Δέν ἔγραφα *τό ἀτέρμονο παιχνίδι τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας πού καταργεῖ τό νόημα τῆς κομματικῆς δράσης(!)*, φράση προφανῶς ἀκατανόητη καί γελοία. Καί ὀρθῶς ὁ κριτικός μου πρόσθεσε ἕνα ἐρωτηματικό διότι δέν καταλάβαινε καί ἕνα θαυμαστικό γιά νά εἰρωνευτεῖ τό ἀκαταλαβιστικό τοῦ πράγματος. Ἐγὼ ὅμως ἔγραφα ὄχι κομματικῆς ἀλλά κομμουνιστικῆς δράσης. Καί ἔτσι εἶναι. Ὁ κομμουνισμός, κοντά στά ἄλλα, εἶναι πρωτίστως παρέμβαση τών κομμουνιστῶν γιά τήν ἀνατροπὴ τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας. Χρειάζεται συζήτηση αὐτή ἡ θέση; Ἴσως. Ἀλλά πρώτα πρέπει, τουλάχιστον, νά διαβάσουμε σωστά.

“Αγγελος Ἐλεφάντης

Ἑπεράσπιση τοῦ Ὁρθολογισμοῦ

τοῦ Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη

III

Πολλά ἀπό τὰ σύγχρονα ἐπιχειρήματα «θεμελίωσης» τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ἔχουν τίς ρίζες τους σέ ἀντιδράσεις πού προκάλεσαν ὁ ἀξιολογικός ὀρθολογισμός πού διατύπωσε ὁ διαφωτισμός καί ὁ ἱστορικός Λόγος τοῦ μαρξισμοῦ. Ἦδη μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ διαφωτιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ ἀντιπαρατίθεται σ' αὐτόν ὁ ρομαντικός ἀνορθολογισμός ἀπό τόν ὁποῖον προκύπτει τόν 19ο αἰῶνα ὁ ἱστορισμός. Ἱστοριστικά ἐπιχειρήματα ἀντιπαρατίθενται καί στήν ἐγγελιανή διαλεκτική, ἀλλά μποροῦν νά βρεθοῦν καί μέσα σ' αὐτήν. Τό πολιτικό στοιχεῖο τοῦ ἱστορικοῦ ἀνορθολογισμοῦ παρουσιάζεται ὡς «συντήρηση» τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας στήν ἰδιαιτερότητά της, ἰδιαίτερα τοῦ θεσμικοῦ της πλαισίου καί ὡς ἀπόκρουση τοῦ ἀστικοδημοκρατικοῦ θεσμικοῦ πλαισίου.

Στήν πρόκληση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας πού συνέδεσε τήν ἀντίληψή της γιά τήν ἱστορία μέ τήν ἰδέα μιᾶς πράξης ἱστορικῆς χειραφέτησης τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας ἀπό τήν ἀστική ἐξουσία, ὁ ἱστορισμός ἀντιπρόθεσε θεωρίες ἱστορικοῦ σχετικισμοῦ καί τόνισε τίς ἰδιαιτερότητες τῶν διαφόρων πολιτισμῶν.

Ἡ ἀναγνώριση τῶν προβλημάτων πού ἔθεσε ἡ μαρξιστική θεωρία γίνεται στό βεμπεριανό ἔργο, στό βαθμό πού στό ἔργο αὐτό διατυπώνεται μέ συστηματικό τρόπο μιᾶ κριτική τῶν ἱστορικῶν ἐπιχειρημάτων. Ὁ Βέμπερ προσάπτει τόσο στόν ἱστορισμό ὅσο καί στόν μαρξισμό ὅτι περιέχουν ἀνορθολογικά ἐπιχειρήματα. Ἡ ἐνσταση τοῦ ἀνορθολογισμοῦ ἀπέναντι στόν μαρξισμό στοχεύει στήν ἀπόρριψη τῆς διαπλοκῆς στή μαρξιστική θεωρία κοινωνικῶν διαδικασιῶν καί κοινωνικῶν ἀξιών.

Ὁ Μάξ Βέμπερ ἀντιπαραθέτει στή μαρξιστική θεωρία μιᾶ ἀυστηρή ὀρθολογική θεωρία τῆς ὁποίας ἀφετηρία εἶναι μιᾶ στάση, τήν ὁποία ἡ μαρξιστική θεωρία εἶχε ἤδη ὑποβάλλει σέ κριτική: Ἡ στάση τοῦ μεμονωμένου δρώντος, γιά τόν ὁποῖο οἱ κοινωνικοὶ ὄροι δράσης του εἶναι «μέσα» γιά τήν πραγματοποίηση ἰδιωτικῶν σκοπῶν. Ἦδη, γιά μεθοδολογικούς λόγους ἡ βεμπεριανή μεθοδολογία ἀποκλείει τή μαρξική ἰδέα τῆς ἔλλογης ρύθμισης τῆς κοινωνίας ὡς ὅλου ἀπό τὰ μέλη της καί ταυτίζει τό ὀρθολογικό στοιχεῖο μέ τό ἰδιαιτερο ἀτομικό πράττειν. Μ' αὐτό τόν τρόπο ἀποδέχεται ἕναν κεντρικό πυρήνα τοῦ ἱστορικοῦ ἀνορθολογισμοῦ.

Ἡ σύσταση τοῦ ἀνορθολογικοῦ ἐπιχειρήματος στόν ἱστορισμό

Μέ τόν Χέγκελ τίθεται σέ ἀμφισβήτηση ἡ σύνθεση τοῦ ἔλλογου (ὀρθολογικοῦ) καί τοῦ ἱστορικοῦ, μιᾶ σύνδε-

ση πού εἶχε ἐπιχειρήσει ὁ διαφωτισμός μέ τήν ἰδέα τῆς «προόδου» τῶν κανονιστικῶν - ἀξιολογικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς «ἀστικῆς κοινωνίας». Στήν ἐγγελιανή κατασκευή ἡ σύνδεση ἔλλογων θεσμῶν, ἐπιχειρημάτων τῆς ἐπιστήμης καί ἱστορικῶν διαδικασιῶν πού ὀδήγησαν στό ἱστορικό «τώρα» συμπυκνώνεται σέ ἕνιαία θεωρία πού προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα τῆς δράσης τοῦ πνεύματος στήν Ἱστορία.

Ἦδη στήν κατασκευή αὐτή περιέχεται, σέ διαπλοκή μέ τίς ὀρθολογικές ἀρχές της, ἕνα ἀνορθολογικό στοιχεῖο: ὅσο κι ἂν ἀναφέρθηκε σέ ἕνα παρωχημένο βαθμό ἐκκοσμίκευσης καί σέ ὀρθολογική θεμελίωση τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτικῆς γιά νά συνδέσει τὰ ἐπίπεδα αὐτά, ἡ ἐγγελιανή θεωρία χρειάστηκε νά ἀνατρέξει καί σ' ἕνα στοιχεῖο «ἐπίκλησης» τοῦ παντοδύναμου Λόγου, ὁ ὁποῖος ἀποδείχθηκε ἔτσι ὡς ἐκκοσμιευμένος μεταφυσικός («θεολογικός») Λόγος πού σκέπτεται καί πραγματοποιεῖ τό ἱστορικό περιεχόμενο ὡς ἔλλογο μέν, ἀλλά καί μοναδικό «δημιουργημα», ὡς ἀνεπανάληπτη ἱστορική πολιτισμική ἀτομικότητα, πού δέν μπορεῖ νά γίνει στήν ἰδιαιτερότητά του κατανοητή μέσα ἀπό τή γενική νομοθεσία πού ἐπικαλεῖται ὁ διαφωτισμός.

Ἦδη ὁ Χέρντερ εἶχε ὑποβάλλει σέ κριτικό ἔλεγχο τόν ὀρθολογισμό καντιανοῦ τύπου στίς συνέπειές του γιά τήν κατανόηση τῆς ἱστορίας καί τῆς κοινωνίας. Ὑπεστήριξε ὅτι ὁ ὀρθολογισμός αὐτός δέχεται τόν Λόγο ὡς ἀιστορική ἐκφραση τῆς ἀνθρώπινης φύσης καί τήν ἱστορία ὡς σειρά «παραδειγμάτων» πραγματοποίησης τοῦ Λόγου στήν ἱστορία (τή θέση αὐτή φάνηκε νά ἐπιβεβαιῶναι ὁ Κάντ ἐμφανίζοντας σ' ἕνα δοκίμιό του τή γαλλική ἐπανάσταση, ὡς παράδειγμα ἐφαρμογῆς τοῦ Λόγου). Ὁ Χέρντερ ἀντιπαραθέτει στόν ἀφηρημένο ὀρθολογισμό καί στή «φύση τοῦ ἀνθρώπου» τήν ἰδέα ἱστορικῶν πολιτισμικῶν μορφωμάτων ὡς ἀτομικῶν φαινομένων μέ δική τους «ζωή» καί «ἰδιαιτερότητα».

Ἡ κριτική αὐτή ἐπιδιώκει νά σχετικοποιήσει τήν ἰδέα τῆς προόδου πού εἶχε κατανοηθεῖ στήν κλασική θεωρία τοῦ διαφωτισμοῦ ὡς πρόδος ἀπό τήν κατάσταση τῶν ἀτομικῶν στάσεων καί ἐγνοισμῶν καί τῶν ἀρhythμιστικῶν προαστικῶν σχέσεων πρὸς τήν ἀστική γενική νομοθεσία καί τό ἔλλογο ἀστικό κράτος. Στή θέση τῆς ἰδέας τῆς προόδου ἔθεσε τήν ἰδέα τῆς διαδοχῆς πολιτισμῶν πού χαρακτηρίζονται ἀπό τή διαδοχή τῆς «ἀτομικότητας τοῦ πνεύματος» κάθε «λαοῦ».

Ἔδωσε βάρος στήν ἰδιαιτερότητα τοῦ λαϊκοῦ πολι-

τισμού, τής γλώσσας, τών μύθων, τής λαϊκής θρησκείας ως πρὸς τὰ ὅποια τὸ ἀστικό θεσμικὸ πλαίσιο θεωρήθηκε «ἀφηρημένο».

Ἡ θεωρία τῆς «ἱστορικῆς ἀτομικότητας», πού στήν ἐξέλιξή της μετὰ τὸν Χέρντερ ἐπικράτησε νὰ ὀνομάζεται «ἱστοριστικὴ θεωρία», χειραφετῆι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν ἱστορικὴ θεώρηση ἀπὸ μιά δεσμευτικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ τί εἶναι τὸ «ἱστορικὰ οὐσιώδες» στὴ σύγχρονη ἐποχὴ (τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα). Ἐφόσον οἱ θεμελιωτικὲς ἀρχές τοῦ διαφωτισμοῦ (ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσονομία) δὲν θεωρηθοῦν ὡς δεσμευτικὴ βάση γιὰ τὴ σύγχρονη κοινωνία καὶ ὡς ὄροι ἀξιολόγησης τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τῆς παράδοσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της, ἀνοίγεται ὁ δρόμος γιὰ ἐποπτικά — αἰσθητικὰ προσανατολισμένους θεωρίες τοῦ πολιτισμοῦ πού νομιμοποιοῦν ὡς «ζῶντες ὀργανισμούς» τὰ παραδοσιακὰ πολιτεύματα στρεφόμενες κατὰ τῶν ἀφηρημένων διαφωτιστικῶν ἰδεῶν τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης. Εἶναι γι' αὐτὸ χαρακτηριστικὸ, ὅτι ἡ συντηρητικὴ νομικὴ κριτικὴ στὴ θεωρία τοῦ διαφωτισμοῦ πῆρε χαρακτῆρα ἱστοριστικὸ. Στὸ ἔργο τοῦ Hugo καὶ ἀργότερα τοῦ Savigny διατυπώνεται ἡ ἰδεολογία τῆς «ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου» πού στρέφεται κατὰ τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς θεωρίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καὶ τονίζει τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν βιωμάτων καὶ τῆς ἱστορικῆς μοναδικότητάς τοῦ κάθε λαοῦ.

Ὁ Μάρξ ἐπισήμανε ἤδη τὸ 1842 τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἱστορισμοῦ γράφοντας στὴν *Ἐφημερίδα τῆς Ρηνανίας*: «Ἄν θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε δικαιολογημένα τὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ σάν τὴ γερμανικὴ θεωρία τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης, τότε θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε καὶ τὸ φυσικὸ δίκαιο τοῦ Hugo σάν τὴ γερμανικὴ θεωρία τοῦ γαλλικοῦ ancien régime».

Ὁ Μάρξ ἐπισημαίνει ἔτσι ἐπιγραμματικὰ τὸ πολιτικὸ στοιχεῖο στὸν ἀνορθολογισμό: Ἡ καταγγελία γενικῶν κανόνων ὡς ἀφηρημένων μπορεῖ νὰ νομιμοποιήσει καταστάσεις χωρὶς καθόλου γενικὲς ρυθμίσεις, ὅπου κατισχύουν οἱ ὀργανικὲς ἐξουσιαστικὲς σχέσεις τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἡ δύναμη τῶν ἀνορθολογικῶν θεωριῶν στηρίχθηκε ἀκριβῶς στὴν ἀδυναμία τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀστικῆς κοινωνίας νὰ πραγματοποιήσει πολιτικὰ ὅ,τι εἶχε θεωρητικὰ ὑποστηρίξει: τὴν τυπικὴ ἐλευθερία καὶ τὴν ἀντιπροσωπευτικὴ διακυβέρνηση.

Μετὰ τὸ 1848 στὴ Γερμανία ἡ ἀστικὴ τάξη συμβιβάζεται μὲ τὴν παραδοσιακὴν δομὴν ἐξουσίας, ἐγκαταλείπει τὸ αἶτημα τοῦ ἐλέγχου τοῦ πολιτικοῦ συστήματος καὶ περιορίζεται σὲ οἰκονομικὰ αἰτήματα. Τὸ κράτος δὲν εἶναι πλέον «ἐλλογο» οὔτε μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἔχει κάποιο ἰδεαλιστικὸ νόημα, οὔτε μὲ τὴν πεζὴ ἔννοια ὅτι μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀστούς - πολίτες.

Ἡ ἱστοριστικὴ θεωρία γίνεται ἐκφραστὴς τῆς νέας πραγματικότητας, στίς θεωρίες της γιὰ τὸ κράτος καὶ τὴν ἱστορία.

Κατὰ μιά ἐκφραση τοῦ Ranke, ἡ ἱστορία μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ ὡς ἱστορία «σκηνῶν τῆς ἐλευθερίας», πού πραγματοποιεῖται μὲ διαφορετικὸ τρόπο σὲ κάθε λαό. Ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη θέτει ὡς σκοπὸ τῆς τῆ διερεύνηση τῶν ἰδιόμορφων ἐξωτερικεύσεων τῆς «αὐθόρμητης δύναμης» κάθε λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ συνεπάγεται μιά πλήρη ἀναθεώρηση τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν κοινωνία ὅπως τὴν διαμόρφωσε ἡ διαφωτιστικὴ καὶ ἡ ἰδεαλιστικὴ παράδοση καὶ ὁ μαρξισμός.

Ἱστορικὲς «δυνατότητες» καὶ ἱστορικὲς «ἀναγα-

καίτητες» τίς ὁποῖες ἡ ἐγγεληνὴ καὶ ἡ μαρξιστικὴ θεωρία εἶχαν κατανοήσει ὡς ἱστορικὲς κατηγορίες πού ἐκφράζουν κοινωνικὲς διαδικασίες, ἀποτελοῦν τὴν καταγραφή «ἀνεπανάληπτων» πολιτισμικῶν μορφωμάτων.

Ἡ διάκριση οὐσιωδῶν καὶ μὴ οὐσιωδῶν στοιχείων τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἱστορικοῦ, βάσει τῆς ὁποίας ἡ ἰδεαλιστικὴ θεωρία καὶ ὁ μαρξισμός ἔθεσαν προβλήματα μίας ἀντικειμενικῆς ἀνάπτυξης τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καὶ τῆς σύνδεσής τους μὲ ἀξιολογικὰ αἰτήματα τῶν ἀνερχόμενων κοινωνικῶν τάξεων (τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ ἀργότερα τοῦ προλεταριάτου) θεωρεῖται τὴν ὥς μὴ νόμιμη καὶ ὡς μεθοδολογικὰ μὴ ἀποδεκτὴ. Ἐκφράζεται ἔτσι στὸ πεδίο τῆς ἐπιστημολογίας ἡ ἀδυναμία τῶν χειραφετητικῶν κινήματων τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ἡ προβληματικὴ τῆς πραγματοποίησης τῶν αἰτημάτων τους.

Οἱ θεωρίες τοῦ ἱστορισμοῦ καθ' ὅλο τὸν 19ο αἰώνα πῆραν διάφορες μορφές στὸ ἔργο θεωρητικῶν ὅπως οἱ Roscher καὶ Knieps. Μὲ ἰδιαίτερα συστηματικὸ τρόπο διατυπώνονται στὸ ἔργο τοῦ Dilthey στὸ ὅποιο ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας ἀνάγεται στὴν ἔννοια τοῦ βιώματος. Φαίνεται ἔτσι σὲ μιά πρώτη ματιὰ νὰ πραγματοποιεῖται μιά ὑποχώρηση πίσω ἀπὸ τὴν προβληματικὴ, τὴν ὁποία εἶχε θέσει ὁ ἰδεαλισμός (πού εἶχε δεῖξει ὅτι τὸ «βίωμα» εἶναι μιά ἀφαίρεση πού πρέπει νὰ συγκεκριμενοποιηθεῖ μὲ «διαμεσολάβηση» ἀπὸ λογικὲς κατηγορίες) καὶ νὰ προβάλλεται ἡ βιωματικὴ ἐνότητα ὡς συμπύκνωση τῆς ἱστορικότητας: «Ἡ ὀλοκλήρωση ὅλων τῶν σχέσεων πού περιέχονται στὸ βιωματικὸ καὶ στὸ ἐποπτικὸ στοιχεῖο θὰ μπορούσε νὰ ὀριστεῖ ὡς ἔννοια τοῦ κόσμου».

Μὲ σαφήνεια ὁ Dilthey διαχωρίζει τὴ θεωρία του ἀπὸ μιά ὀρθολογικὴ διαφωτιστικὴ θεωρία καντιανοῦ τύπου: «Τὸ καντιανὸ a priori εἶναι ἀκαμπτο καὶ νεκρὸ· ὅμως οἱ πραγματικοὶ ὄροι τῆς συνείδησης καὶ οἱ προϋποθέσεις της, ὅπως τούς κατανοῶ, εἶναι βιωμένη ἱστορικὴ διαδικασία, εἶναι ἐξέλιξη, ἔχουν ἱστορία καὶ ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς ἱστορίας συνίσταται στὴν προσαρμογὴ τους στὴν πολλαπλότητα (τῶν περιεχομένων τῆς ἐμπειρίας) τὴν ὁποία μπορούμε πάντα νὰ γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια ἐπαγωγικά». Ἀποδεικνύεται στὴν προσεκτικότερη ἐξέταση ὅτι ἐδῶ δὲν διατυπώνεται μιά προορθολογικὴ θεωρία, ἀλλὰ μᾶλλον μιά θεωρία μετα-ορθολογικὴ (ἀντίδραση στὴ ὀρθολογικὴ ἀπολυτοποίηση), πού προσπαθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ ἀκυρώσει τὸ ὀρθολογικὸ πρόγραμμα, παρ' ὅλα αὐτὰ διατηρεῖ στοιχεῖα του. Στὴ *Δόμηση τοῦ ἱστορικοῦ κόσμου στίς ἐπιστῆμες τοῦ πνεύματος* ὁ Dilthey θέτει τὸ μεθοδολογικὸ αἶτημα διατύπωσης μίας «Κριτικῆς τοῦ ἱστορικοῦ Λόγου». Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν «ἰντελεκτουαλισμὸ» τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας, προβάλλεται «ὁ ἀνθρώπος ὡς ὄλον» στὴν πολλαπλότητα τῶν δυνάμεών του, στὴν οὐσία του (βούληση, αἴσθημα, παράσταση) πού μπορεῖ κανεὶς νὰ προσεγγίσει βιωματικὰ καὶ κατανοητικὰ.

Ἀπορρίπτεται ἡ ἰδεαλιστικὴ (καὶ μαρξιστικὴ) ἀντίληψη ὅτι τὸ ἱστορικὸ παρὸν ἀφ' ἑνός εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ἀφ' ἑτέρου παράγει τὰ κριτήρια ἀνάλυσης καὶ ἀξιολόγησης γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὑποχώρηση ἀπέναντι στὴν ἐγγεληνὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, ὅπως ἡ τελευταία ἐκφράζεται στὴν §341 τῆς *Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*. Ἐδῶ τονίζεται ὅτι στοιχεῖα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ καθολικοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ εἰκόνα (ἀπὸ τίς ὁποῖες προκύπτει ἡ τέχνη μῆς ἐποχῆς), ἡ παράσταση καὶ τὸ συναίσθημα (πού συγκροτοῦν τὸ θρη-

σκευτικό της στοιχείο), τέλος ή έννοια που θεμελιώνει τη φιλοσοφία. Γίνεται ταυτόχρονα σαφές, ότι η (ιδεαλιστική) ανάλυση δεσμεύεται ως προς την αυτοκατανόησή της από το έννοιολογικό - φιλοσοφικό στοιχείο, τον Λόγο, ως έπιπεδο θεωρίας που συγκροτείται ιστορικά στο παρόν και προσανατολίζεται αξιολογικά προς την αξία της ελευθερίας που πραγματοποιείται στον χώρο της πολιτικής.

Η ιστορική προσέγγιση αποδυναμώνει συνειδητά τα άποτελέσματα αυτά της ιδεαλιστικής ανάλυσης έχοντας διαγνώσει ότι προϋποθέτουν πολιτικές αξίες και πολιτικά περιεχόμενα και ότι θέτουν έτσι το πρόβλημα των κοινωνικών όρων πραγμάτωσης των αξιών αυτών ως πρακτική έπιταγή για το παρόν.

Όρθολογισμός και άνορθολογισμός στη βεμπεριανή κοινωνική θεωρία

Η ιστορική άνορθολογική θεωρία του 19ου αιώνα βρέθηκε μπροστά σε σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα: έχοντας καταγγείλει την προτεραιότητα του όρθολογικού στοιχείου δέν μπόρεσε να έκτοπίσει ώστόσο έντελώς τις θεωρητικές έκεινες αναλύσεις της ιδεαλιστικής και ύλιστικής θεωρίας, οι όποιες πρόβαλαν τό έπιχείρημα ότι στη σύγχρονη κοινωνία άναπτύσσεται μία ιδιότυπη «λογική» των άφηρημένων ανταλλακτικών σχέσεων και της εξέλιξης του καταμερισμού της εργασίας και της τεχνικής — μία λογική που βρίσκει σε θεσμικό έπιπεδο την άντιστοιχία της στις άφηρημένες νομικο-πολιτικές ρυθμίσεις του άστικού κράτους. Η λογική αυτή σημαίνει για τά άτομα έξορθολογισμό και ύπολογισιμότητα της οικονομικής και πολιτικής συμπεριφοράς και προσαρμογή τους σε αυτόνομη άπρόσωπες σχέσεις που είναι δεδομένες κοινωνικά.

Ο άνορθολογισμός αποτέλεσε ένμέρει μίαν αντίδραση στην είσβολή του Λόγου της άστικής κοινωνίας, των άλλοτριωτικών σχέσεων στην κοινωνική ζωή ταυτόχρονα αποτέλεσε και αντίδραση στο (άστικό και, με τη συγκρότηση του προλεταριάτου, στο σοσιαλιστικό) αίτημα του έλέγχου της πολιτικής σφαίρας από τις κοινωνικές δυνάμεις σύμφωνα με κριτήρια όρθου Λόγου. Στο έργο του Μάξ Βέμπερ οι άντινομίες του ιστορικού άνορθολογισμού έπισημαίνονται αλλά παράλληλα νομιμοποιούνται ένμέρει. Η βεμπεριανή ανάλυση στρέφεται συνειδητά προς τά ζητήματα εκείνα, από τά όποια ό ιστορισμός είχε άπομακρυνθεί: της σύστασης των άστικών στάσεων και θεσμών και της φύσης των προλεταριακών διεκδικήσεων. Η βεμπεριανή άπάντηση στην πραγματικότητα της άστικής κοινωνίας στηρίζεται στην άποδοχή του όρθολογικού στοιχείου ως συστατικού στοιχείου στην κοινωνική διαδικασία. Ταυτόχρονα έπιχειρείται να άποχωριστεί, βάσει μεθοδολογικών προαποφάσεων, τό όρθολογικό στοιχείο από την πολιτική και κριτική του διάσταση, όπως αυτή έκφράστηκε σε σοσιαλιστικά προγράμματα μίας άλλαγής κοινωνικής (έπαναστατικής) πρακτικής.

Ο Βέμπερ στρέφεται στην Κοινωνιολογία του Δικαίου έναντιόν της «ιστορικής σχολής του Δικαίου» και της θεωρίας της του «Λαϊκού Πνεύματος»: «Αυτή ή αντίληψη δέν μπορεί να μās βοηθήσει σε τίποτε». Δέχεται ότι άσυνειδητα δικαϊκά μορφώματα παράγονται ιστορικά σε κάθε έποχή: ώστόσο ξεκινώντας από την αντίληψη ότι ό χώρος του δικαίου διαμορφώνεται άσυνειδητα από τόν «λαό» δέν μπορούμε να κα-

τανοήσουμε τό πώς διαμορφώνονται νέοι θεσμοί. Για τόν σκοπό αυτό θα πρέπει να θέσουμε τό έρώτημα για τις κοινωνικές προϋποθέσεις υπό τις όποιες ένα θεσμικό πλαίσιο παραμένει ή μεταβάλλεται. Τό βεμπεριανό αυτό έρώτημα θα μπορούσε να οδηγήσει σε μία θεμελίωση του θεσμικού και δικαϊκού στοιχείου με άφετηρία μία γενική (όρθολογική) θεωρία των ιστορικών χαρακτηριστικών και προϋποθέσεων ενός κοινωνικού σχηματισμού.

Αλλά τέτοια θεμελίωση θα έφερνε τη βεμπεριανή ανάλυση κοντά στη μαρξιστική. Ο Βέμπερ παρακάμπτει μία τέτοια δυνατότητα θεμελίωσης τονίζοντας την ανεπάρκεια θεωριών των κοινωνικών προϋποθέσεων δικαϊκών και θεσμικών άλλαγών και ύπογραμμίζοντας την *ιδιαιτερότητα* της κάθε φορά ιστορικής άλλαγής: «Η άλλαγή και μόνο έξωτερικών συνθηκών ούτε άρκει, ούτε είναι άπαραίτητη για να κατανοήσουμε τέτοιες άλλαγές. Άποφασιστικό είναι μάλλον πάντοτε ένα πράττειν νέου τύπου, που οδηγεί σε μία άλλαγή νοήματος του ισχύοντος δικαίου ή σε νέα δημιουργία δικαίου». Η άπόρριψη του ιστορισμού δέν γίνεται λοιπόν με άφετηρία μία θεωρία των κοινωνικών συνθηκών (όρθολογική θεώρηση της συνολικής κοινωνίας), αλλά από τη σκοπία του κοινωνικού «πράττειν», όπως αυτό διαμορφώνει δημιουργικά νέα «νοήματα» σε κάθε έποχή. Έτσι ή κριτική του ιστορισμού οδηγεί τελικά σε μεθοδολογικές αντίληψεις που έπανεισάγουν τό ιστορικό στοιχείο.

Ο Βέμπερ χαρακτηρίζει την κοινωνική διαδικασία που οδηγεί στην άνάπτυξη της άστικής κοινωνίας ως διαδικασία ενός προϊόντος έξορθολογισμού του πράττειν, άναφερόμενου στην έπιλογή «πρόσφορων» μέσων για την πραγματοποίηση ιδιωτικών σκοπών (και κατεχοχήν οικονομικών σκοπών μεγιστοποίησης του κέρδους). Στρέφεται ήδη στα πρώτα του μεθοδολογικά γραπτά κατά του άνορθολογισμού των Roscher και Knies προβάλλοντας τό αίτημα μίας όρθολογικής θεμελίωσης της κοινωνικής έπιστήμης. Αντιλαμβάνεται τη θεμελίωση αυτή ως μεθοδική άνάδειξη του όρθολογικού χαρακτήρα του κοινωνικού πράττειν. Η κοινωνιολογία επιδιώκει κατ' αυτόν να «κατανοήσει έρμηνευτικά» τό κοινωνικό πράττειν και μ' αυτόν τόν τρόπο να τό «έξηγήσει αιτιακά» στην εξέλιξη και στα άποτελέσματά του. Ο Βέμπερ άποσαφηνίζει ότι μιλώντας για «κοινωνικό» πράττειν έννοεί τό πράττειν *μεμονωμένων* ατόμων. Η έπιστημονική προσέγγιση συνίσταται στην ανάλυση του όρθολογισμού που διέπει τις πράξεις ως προς τόν σκοπό τους, δηλαδή σε ύπολογισμό των άναμονών συγκεκριμένων ατόμων ως προς τη «συμπεριφορά» του έξωτερικού κόσμου ή τις συμπεριφορές άλλων δρώντων και την κατάδειξη του τρόπου που οι άναμονές αυτές χρησιμοποιούνται από τους δρώντες ως προϋποθέσεις και μέσα για την πραγμάτωση των επιδιώξεών τους.

Όρθολογικός είναι ό συσχετισμός μέσων προς άτομικούς σκοπούς. Τό όρθολογικό προϋποθέτει δηλαδή πάντοτε σκοποθεσία. Συνεπώς έφόσον ή συνολική κοινωνία δέν έχει «σκοπούς», μη όντας ύποκειμενο, ή ανάλυση υπό τό πρίσμα της συνολικής κοινωνίας θεωρείται μεθοδολογικά μεμπτή (συνδεδεμένη με άξιολογήσεις, οι όποιες συνυφαίνονται άνεπίτρεπτα μ' αυτήν).

Η προσέγγιση του κοινωνικού αντικειμένου με άφετηρία άτομικούς σκοπούς και ή άπόρριψη της δυνατότητας να θεματοποιηθεί τό κοινωνικό κατευθειάν (δηλαδή να του άποδοθούν χαρακτηριστικά ως ολότητα, ως συνολική διαδικασία, από την κοινωνική έπιστή-

μη) προκύπτουν στο έργο του Μάξ Βέμπερ από μεθοδολογικές αρχές που «αντιστρέφουν» τις μαρξικές. Ο Μάρξ δέχτηκε ότι η ατομική σκοποθεσία δεν μπορεί να κατανοηθεί παρά μόνον ως έκφραση κοινωνικών διαδικασιών που είναι δυνατόν να θεματοποιηθούν ανεξάρτητα από τους σκοπούς των επιμέρους δρώντων ατόμων. Αντίθετα οι τελευταίοι γίνονται κατανοητοί μόνον εφόσον έχει προηγηθεί η ανάλυση των ιστορικών και κοινωνικών όρων (της διάρθρωσης της αστικής κοινωνίας) που είναι αποφασιστικοί για την επιτυχία ή αποτυχία και των ατομικών επιδιώξεων.

Σε αναλύσεις του Βέμπερ για τις κατηγορίες με τις οποίες είναι δυνατή η μεθοδολογική προσέγγιση προβλημάτων της οικονομίας και της πολιτικής, στο έργο του *Οικονομία και Κοινωνία*, φαίνονται οι συνέπειες των μεθοδολογικών αυτών αφητηριών του για τη θέση του ζητήματος του ορθολογισμού.

Στό χώρο του οικονομικού ο Βέμπερ περιγράφει ως «τυπικό» ορθολογισμό μιας πράξης το μέτρο της υπολογισιμότητας που είναι τεχνικά δυνατή και που πρακτικά εφαρμόζεται με την πράξη αυτή, ενώ ως «ύλικό ορθολογισμό» χαρακτηρίζει τον βαθμό κατά τον οποίο εξασφαλίζονται κάθε φορά δεδομένες ανθρώπινες ομάδες προμηθευόμενες αγαθά μέσω ενός οικονομικού πράττειν που δρᾷ αναγκαστικά υπό το πρίσμα αξιολογικών αρχών. Το αξιολογικό στοιχείο ανάγεται από τον Βέμπερ σε προβλήματα συνολικής κοινωνίας, τά οποία, επειδή δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν από τη σκοπιά ατομικών σκοπών, θεωρούνται ότι ξεφεύγουν από την αυστηρή επιστημονική ανάλυση του τυπικού ορθολογικού κριτηρίου. Τό κατεξοχήν υπό-

δειγμα μιας κοινωνικής πραγματικότητας που να αντιστοιχεί στα μεθοδολογικά αίτηματα του Βέμπερ είναι η πραγματικότητα της αγοράς, ιδιωματική από την πλευρά μεμονωμένων ατόμων, τά οποία υπολογίζουν ορθολογικά τις δυνατότητες πρόσβασής τους προς αυτήν και κέρδους — όχι οι όροι διαμόρφωσης των συνθηκών της αγοράς που είναι όροι συνολικής κοινωνίας. Η προβληματική της διαμόρφωσης των όρων αυτών θεωρείται ότι είναι αξιολογική - πρακτική (δηλαδή απορρέει από πολιτικούς στόχους του προλεταριάτου).

Αντίστοιχα, τό πρόβλημα της σχέσης οικονομίας και πολιτικής μπορεί να προσεγγιστεί ξεκινώντας από βεμπεριανές προϋποθέσεις από δύο πλευρές: από την πλευρά του δρώντος επιχειρηματία, ο οποίος προσπαθεί να μεγιστοποιήσει τό οικονομικό του όφελος χρησιμοποιώντας τους κοινωνικούς όρους παραγωγής ως «μέσα»: αφ' ετέρου από την πλευρά του πολιτικού που θέτει σκοπούς «από έξω» στη γραφειοκρατία, ή οποία τους υλοποιεί με τεχνικά κριτήρια στον κοινωνικό χώρο. Η σχέση των δύο στοιχείων, του κοινωνικού και του οικονομικού, δεν μπορεί να θεματοποιηθεί κατευθείαν ως τέτοια, αλλά προκύπτει ως όριο των προσεγγίσεων από τις δύο πλευρές. Έτσι δυσχεραίνεται ένας προβληματισμός για τόν ιστορικό χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνουν τους τύπους «πολιτικής» και «οικονομίας» σε μία κοινωνία. Οι σχέσεις αυτές ωθούνται στη βάση της βεμπεριανής μεθοδολογίας προς τόν χώρο του μη ορθολογικά ελέξιμου και αποκτούν δευτερεύουσα σημασία ως αντικείμενα της κοινωνικής επιστήμης.

έχετε γραφομηχανή στο σπίτι;

Αν δεν έχετε, αγοράστε σήμερα μια brother.

Είναι ένα μικρό αλλά απαραίτητο εφόδιο στη σταδιοδρομία των παιδιών σας.
Είναι ένα δώρο για είκοσι και πλέον χρόνια

Φορητές, ημφορητές, ηλεκτρικές, σε 14 τύπους, από 9.400 έως 39.500

Όλα τις βρείτε παντού

έχετε γραφομηχανή στο γραφείο;

Ακόμα κι αν έχετε, υπάρχει η δίγλωσση ηλεκτρονική brother CE 60 με μαργαρίτα που υπερéχει... στα σημεία.

- Μαργαρίτα σε κασέτα
- Τρεις πυκνότητες γραφής
- Μνήμη διόρθωσης μιας σειράς (165 χαρακτήρες)
- Αυτόματη υπογραμμισή
- Αυτόματο κεντράρισμα
- Δεκαδικός και απλός στηλογνώμονας
- Αυτόματη επιστροφή
- Προγραμματισμός του τέλους της φράσης στο δεξι περιθώριο
- Χρήση τεσσάρων διαφορετικών ταινιών
- Δυνατότητα σύνδεσης με computer

brother

Οι επίσημες γραφομηχανές των Ολυμπιακών Αγώνων του 1984

ΝΤΑΚΟΣ ΑΕ

ΖΑΙΜΗ 20, ΑΘΗΝΑ 148
ΤΗΛ. 88 41 411-3

Διγλωσσές με μπαταρία ή μαργαρίτα σε 6 τύπους από 46.700 έως 165.000

dot & dash

‘Η στρατιωτική δικτατορία στήν ‘Ελλάδα καί ἡ ΕΟΚ

τοῦ Πάνου Τσακαλογιάννη

Οἱ κλυδωνισμοί τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος πού ἄρχισαν νά γίνονται αἰσθητοί μέ τίς πρώτες φοιτητικές διαμαρτυρίες κατά τά τέλη τοῦ 1972 καί πού κλιμακώθηκαν τό 1973, μέ ἐπιστέγασμα τήν ἐξέγερση τοῦ Πολυτεχνείου, ἔχουν ποικιλοτρόπως ἀναλυθεῖ καί συζητηθεῖ. Αυτό ὅμως ἔχει γίνει κυρίως κάτω ἀπό τό πρίσμα τῶν ἐσωτερικῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων ἢ σέ συνδυασμό μέ τό Κυπριακό. Ἀντίθετα, ἡ διεθνής συγκυρία μέσα στήν ὁποία ἐξελίχθηκαν τά γεγονότα, παραμένει ἀκόμα ἀδιερεύνητη. Τό μόνο στοιχεῖο πού θεωρεῖται δεδομένο εἶναι ἡ ἀνάμιξη τοῦ «ἀμερικανικοῦ παράγοντα», ἀλλά καί ἐδῶ ἔχουν γίνει ὑπεραπλουστεύσεις. Π.χ. δέν ἔχουν ἀκόμα ἀναλυθεῖ οἱ λόγοι πού ὤθησαν τοὺς Ἀμερικανούς νά διαφοροποιήσουν τή στάση τους ἀπέναντι στό καθεστῶς τῶν Ἀθηνῶν τό φθινόπωρο τοῦ 1973. Οἱ ἐλάχιστες μαρτυρίες πού ἔχουμε, προέρχονται εἴτε ἀπό ἐκπροσώπους τοῦ ἴδιου τοῦ καθεστώτος εἴτε ἀπό Ἀμερικανούς ἰθύνοντες, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ ἴδιου τοῦ Κίσιγκερ, πού στά Ἀπομνημονεύματά του δέν κρύβει τή δυσἀρέσκεία του γιά τήν ἄρνηση τῆς χούντας νά παράσχει τίς ἀπαραίτητες διευκολύνσεις γιά τή μεταφορά πολεμικοῦ ὕλικου στό Ἰσραήλ, στήν κρισιμότερη φάση τοῦ ἀραβοϊσραηλινοῦ πολέμου τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1973.¹

Ὡστόσο, θά ἦταν παρακινδυνευμένο καί μηχανιστικό νά συμπεράνουμε ὅτι ὁ πόλεμος τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ἦταν καί τό κυριότερο ἐξωτερικό αἶτιο γιά τά γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου καί γιά τήν πτώση τοῦ Παπαδόπουλου.² Ἄλλωστε τό Πολυτεχνεῖο ἀσφαλῶς δέν ἦταν ἓνα μεμονωμένο ἐπεισόδιο, μιά καί ἡ κρίση στό καθεστῶς ἐμφανίζεται πολύ ἐνωρίτερα ἀπό τά γεγονότα στή γειτονική μας περιοχή. Συνεπῶς ἡ ἐκδοχή αὐτή θά ὑποβάθμιζε τίς πολιτικές κινητοποιήσεις καί τή φοιτητική ἀντίσταση, κάτι πού εἶναι καί ἄδικο καί ἀνακριβές.

Τό κέντρο βάρους λοιπόν σωστά ἐντοπίζεται στίς ἐσωτερικές διεργασίες· μέ μία ὅμως προϋπόθεση: ὅτι οἱ ἐσωτερικές κινητοποιήσεις κατά τοῦ καθεστώτος τό 1972-73, σέ ὅλες τους τίς ἐκφάνσεις, δέν ἦταν ἀποκομμένες ἀπό τίς εὐρύτερες διεθνεῖς συγκυρίες ἀλλά ἀντιθέτως ἦταν στενά συνυφασμένες μ’ αὐτές.

Σκοπός τοῦ ἀρθρου εἶναι νά συνδέσει τά γεγονότα τοῦ 1973 στήν Ἑλλάδα μέ ὀρισμένες ἀπό αὐτές τίς ἐξελίξεις στόν διεθνή χώρο, πού πιστεύω ὅτι ἔπαιξαν ἀποφασιστικό ρόλο. Εἰδικότερα προτίθεται νά ἀσχοληθῶ μέ τό ρόλο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητος στίς ἑλληνικές ἐξελίξεις τῆς περιόδου ἐκείνης καί θά προσπαθῶ νά δείξω πόσο ἀποφασιστικός ἦταν. Γιατί δέν ὑ-

πάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ΕΟΚ τήν περίοδο ἐκείνη, πού εἶναι καί ἡ ἐποχή τῶν μεγάλων τῆς προσδοκιῶν, κατέβαλε συντονισμένη προσπάθεια γιά νά ἐπανακτήσει τό χαμένο ἔδαφος στήν Ἑλλάδα, μετά ἀπό τό «πάγωμα» τῶν σχέσεων τό 1967 καί τήν ἀποπομπή τῆς χούντας ἀπό τό Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης τό 1969. Αυτό βέβαια σέ καμία περίπτωση δέ σημαίνει ὅτι στόχος τῶν ἐννέα ἦταν ἡ ἀποπομπή τῶν Ἀμερικανῶν ἀπό τήν Ἑλλάδα. Κάθε ἄλλο· τουλάχιστον στόν στρατιωτικό - ἀμυντικό τομέα ἡ ἀμερικανική ἐπικυριαρχία στήν Ἑλλάδα παρέμενε ἀδιαφιλονίκητη. Αυτό πού ἐπιδίωξαν ὅμως οἱ Εὐρωπαῖοι τό 1973 ἦταν ἡ ἐξομάλυνση τῆς πολιτικῆς κατάστασης στήν Ἑλλάδα. Ἐάν αὐτό ἐγινε μέ τή συγκατάθεση τῆς Οὐάσιγκτον ἢ ὄχι παραμένει ἀνοιχτό θέμα.

Ὡστόσο, μιά πιθανή ἐκδοχή εἶναι ὅτι ἡ πρωτοβουλία τῶν ἐννέα τό 1973 ἀποφασίσθηκε μονομερῶς, χωρίς τή συναίνεση τῶν ΗΠΑ. Καί αὐτό στηρίζεται σέ δύο λόγους: πρῶτον στήν κρίση τῶν σχέσεων μεταξύ ΗΠΑ-ΕΟΚ κατά τήν περίοδο ἐκείνη καί δεύτερον στίς διαφορετικές ἐκτιμήσεις τῶν δύο πλευρῶν ὅσον ἀφορᾶ τίς ἀπώτερες ἐπιπτώσεις τῆς δικτατορίας γιά τήν πολιτική σταθερότητα στήν Ἑλλάδα, πού δέν ἐπέτρεπε μιά ἐνιαία «ἀτλαντική» πολιτική στό θέμα αὐτό.

Παρόλο λοιπόν πού ἡ προσπάθεια τῆς ΕΟΚ τό 1973 γιά μιά «ὀμαλή» ἀπομάκρυνση τῶν συνταγματαρχῶν ἀπέτυχε, ἐντούτοις δημιούργησε τίς προϋποθέσεις ἀλλά καί τοὺς πρώτους προβληματισμούς γιά τήν ἑλληνική ἐνταξη, σέ ὀλόκληρο τό φάσμα τῶν πολιτικῶν δυνάμεων, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς — ὅπως αὐτή ἐκφραζόταν ἀπό τοὺς παραδοσιακοὺς κομματικούς τῆς φορεῖς. Ὅπως δὲ ποτε, ἡ ἀδυναμία τῶν πολιτικῶν δυνάμεων νά ὀργανώσουν καί νά ἀντιπαρατάξουν μαζική ἀντίσταση στό δικτατορικό καθεστῶς μετατόπιζε τίς ἐλπίδες τῶν πολιτικῶν στίς ἐξωτερικές πιέσεις καί πρωτοβουλίες γιά τήν ἐπιτροπὴ τῆς δημοκρατίας, καί καθιστοῦσε τόν ἐξωτερικό παράγοντα, γιά μιά ἀκόμα φορά στήν ἱστορία μας, ρυθμιστὴ τῶν ἐσωτερικῶν μας ὑποθέσεων.

Ἦταν ἐπομένως φυσικό σ’ αὐτήν τήν πολιτική, οἰκονομική καί κοινωνική ἀποτελμάτωση πού βρισκόταν ἡ χώρα ἐκείνη τήν περίοδο, οἱ θιασῶτες τῆς ἐνταξης νά θεωροῦν τήν Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα ὡς ἀπό μηχανῆς θεὸ γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν ἀδιεξόδων. Ἡ ἀνάλυση πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἀπό τά πράγματα ἐλλιπής γιατί ὅτε ὁ χρόνος ὅτε τά στοιχεῖα πού ἔχουμε στή διάθεσή μας μᾶς ἐπιτρέπουν μιά πιό ἐμπεριστατωμένη μελέτη.

Ἡ συγκυρία στή Δυτική Εὐρώπη τό 1972-73

Ἡ διεύρυνση τῆς Κοινότητας τήν 1η Ἰανουαρίου 1973 χαιρετίσθηκε ὡς τό μεγαλύτερο γεγονός στή μεταπολεμική ἱστορία τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, μετά τήν ἴδρυση τῆς ΕΟΚ τό 1957, μέ τεράστιες πολιτικές ἐπιπτώσεις. Γιατί ἂν ἡ δημιουργία τῆς Κοινότητας τό 1957 ἔθετε τά θεμέλια γιά τήν ἐνοποίηση τῶν ἔξι, ἡ διεύρυνσή της τό 1973 σήμανε τόσο τήν παύση τῶν ἐνδοκοινοτικῶν διενέξεων ὅσο καί τό τέλος τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ ἀνταγωνισμοῦ γιά τήν ἡγεμονία τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἐπίσης ἡ διεύρυνση αὐξήσε τόσο τό κύρος ὅσο καί τήν οικονομική καί πολιτική ἰσχύ τῆς Δ. Εὐρώπης. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀγγλογαλλική διαμάχη πού ἀρχίζει μέ τήν ἴδρυση τῆς ΕΟΚ, ἦταν τροχοπέδη στήν προώθηση τῆς πολιτικῆς συνεργασίας τῶν ἔξι, καθώς χῶρες φιλικά προσκείμενες στή Βρετανία, ὅπως π.χ. ἡ Ὁλλανδία, ἀρνήθηκαν νά συμμετάσχουν σέ μία τέτοια μορφῆς συνεργασία μεταξύ τῶν ἔξι (ὅπως πρότεινε ἡ Γαλλία τό 1961 μέ τό σχέδιο Fouchet) χωρίς τή βρετανική συμμετοχή (Préalable Anglais).

Ὅμως ἡ σταδιακή παρακμή τῆς Βρετανίας (οικονομική καί πολιτική) στή δεκαετία τοῦ 1960 καί ἡ ἀπότομη κρίση στή Γαλλία τό 1968, ἀρχικά πολιτική πού σύντομα ὁμως ἐξελίχθηκε καί σέ οικονομική (ἀπότομη αὐξηση στό ἔλλειμμα τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου, αὐξηση στήν παράνομη ἐξαγωγή συναλλάγματος, πτώση τῶν ἐξαγωγῶν κ.λπ.) μέ ἐπιστέγασμα τήν ὑποτίμηση τοῦ γαλλικοῦ φράγκου τό 1969, συνετέλεσαν στό νά βρεθεῖ ἕνα *modus vivendi* πάνω σέ νέες βάσεις στίς βρετανογαλλικές σχέσεις. Ἄλλωστε ἡ ἀλματώδης οικονομική ἀνοδος τῆς Δυτικῆς Γερμανίας τῆ δεκαετία αὐτή συνέτεινε στήν προσέγγιση τῶν δύο πρώην συμμάχων.

Ἐπίσης, ἡ σοβιετική εἰσβολή στήν Τσεχοσλοβακία τό 1968, ἡ νέα «πολυδιάστατη» ἐξωτερική πολιτική τοῦ Κίσιγκερ (προσέγγιση μέ τή Σ. Ἐνωση καί τήν Κίνα) καθώς καί ἡ συνεχιζόμενη ἀμερικανική ἐμπλοκή στό Βιετνάμ, δημιουργοῦσε φόβους καί ἀνησυχίες στή Δυτική Εὐρώπη, στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, γιά μία νέα Γιάλτα ἢ τουλάχιστον γιά μία σταδιακή ἀμερικανική ἀποχώρηση ἀπό τήν Εὐρώπη.

Ἡ πρώτη λοιπόν διεύρυνση τῆς ΕΟΚ πραγματοποιήθηκε κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν γεγονότων. Παράλληλα δημιουργήθηκε καί ἕνας πρόσκαιρος ἀξονας μεταξύ Γαλλίας — Ἀγγλίας πού κράτησε ἕως τό 1974 (ἀπομάκρυνση ἀπό τήν ἐξουσία τῶν Χήθ - Πομπιντού). Ἦταν φυσικό λοιπόν αὐτές οἱ δύο πρώην ἀποικιοκρατικές δυνάμεις, πού διατηροῦσαν ἀκόμη ὀρισμένα ἐρείσματα διεθνούς ἐπιρροῆς (ὅπως π.χ. ἡ συμμετοχή τους ὡς μονίμων μελῶν στό Συμβούλιο Ἀσφαλείας τοῦ ΟΗΕ) νά συντονίσουν καί νά ἐπιχειρήσουν νά ἐνώσουν τίς δυνάμεις τους. Χαρακτηριστικό δέ εἶναι ὅτι τήν περίοδο 1971-73 γίνεται νύξη ἀκόμα καί γιά συνεργασία, ἂν ὄχι καί γιά τή συνένωση τῶν γαλλοβρετανικῶν πυρηνικῶν δυνάμεων.

Κάτω λοιπόν ἀπό αὐτές τίς συνθήκες μπόρεσε νά εὐδοκίμησει καί ἡ Πολιτική Συνεργασία τῶν ἐννέα μέ τίς Ἐκθέσεις τοῦ Λουξεμβούργου (1970) καί τῆς Κοπεγχάγης (1973). Ἡ Πολιτική Συνεργασία ὁμως προϋπέθετε ὀρισμένους στόχους καί τόν καθορισμό προτεραιοτήτων. Ποιό ἦταν λοιπόν τό περιεχόμενο καί οἱ ἐπιδιώξεις αὐτῆς τῆς Συνεργασίας τῶν ἐννέα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλή: θέματα πού τοὺς ἐνδιέφεραν ἄμεσα, ὅπως ἡ διαμόρφωση κοινῆς γραμμῆς στίς σχέσεις τους μέ τίς δύο ὑπερδυνάμεις καθώς καί ἡ ἀντιμετώπιση κρίσιμων καταστάσεων (ὅπως π.χ. στή Μέση Ἀνατολή ἢ στή σύρραξη μεταξύ Ἰνδίας καί Πακιστάν τό 1971-72) πού θά μπορούσαν νά διακυβεύσουν τά εὐρωπαϊκά συμφέροντα. Δέν εἶναι τυχαίο λοιπόν, ὅτι οἱ πρώτες ὁμάδες πολιτικῆς συνεργασίας τῶν ἐννέα, πού δημιουργήθηκαν τό 1971-72, ἦταν: μία γιά τήν προετοιμασία ἐνιαίας κοινοτικῆς στάσης στίς ἐργασίες τῆς Συνόδου γιά τήν εὐρωπαϊκή ἀσφάλεια καί συνεργασία, μία δεύτερη γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς κρίσης στήν Ἀσία (πόλεμος Ἰνδίας — Πακιστάν 1971-72) καί μία τρίτη γιά τήν ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν πρὸς ἄρση τοῦ ἀδιεξόδου στή Μέση Ἀνατολή. Τέλος ὑπῆρξε μία τέταρτη ὁμάδα, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερος στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἀρθρου, ἡ ὁποία ἐξουσιοδοτήθηκε νά μελετήσῃ τίς πολιτικοοικονομικές σχέσεις τῶν ἐννέα μέ τίς μεσογειακές χῶρες.³

Ἡ Μεσόγειος, «τό μαλακόν ὑπογάστριον» τῆς Βόρειας Εὐρώπης κατά τόν χαρακτηρισμό τοῦ Τσώρ-

τσιλ, θεωρήθηκε ως η *mare nostrum* τῶν ἑννέα. Δηλαδή μιὰ περιοχή στὴν ὁποία οἱ ΗΠΑ, γιὰ λόγους οικονομικούς, γεωγραφικούς καὶ ἱστοριοπολιτικούς, θά ἔπρεπε νά ἀναγνωρίσουν στοὺς Εὐρωπαίους ὀρισμένα βασικά δικαιώματα. Ἡ χάραξη λοιπὸν μιᾶς συνολικῆς μεσογειακῆς πολιτικῆς ἀποτέλεσε ἕναν κύριο στόχο τῆς διευρυνμένης Κοινότητος.

Δυστυχῶς οἱ διαβουλεύσεις τῆς Πολιτικῆς Συνεργασίας σπάνια βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Οὐτε βέβαια ὑπάρχει σχετικὸ ἀρχεῖο πού θά μπορούσε κάποτε νά ἀποτελέσει ἐπίσημη πηγή γιὰ τοὺς ἔρευνητές. Ἡ ἀνάλυση λοιπὸν πού ἀκολουθεῖ, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ἑλλιπὴς καθὼς βασίζεται μόνο στὰ γεγονότα, στὸν τύπο καὶ στὶς δηλώσεις ἢ στὶς μαρτυρίες πολιτικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Π.χ. εἶναι ἀδύνατο νά ξέρουμε τίς λεπτομέρειες τῶν συζητήσεων καὶ τῶν ἀποφάσεων τῆς Μεσογειακῆς Ὁμάδας Πολιτικῆς Συνεργασίας τῶν ἑννέα. Τὰ γεγονότα ὅμως δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία, ὅτι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1972 οἱ ἑννέα παρεμβαίνουν ἐνεργά στὰ πολιτικά πράγματα τῆς χώρας μας.

Πρώτη ἔνδειξη εἶναι οἱ δηλώσεις - βόμβα τοῦ γνωστοῦ ἠθοποιοῦ Λώρενς Ὀλιβιέ πού ἔγιναν στὶς 3 Ἰανουαρίου 1973 στὸ Λονδίνο, στὸ πλαίσιο τῶν ἐκδηλώσεων «Γιορτὴ γιὰ τὴν Εὐρώπη» μὲ ἀφορμὴ τὴν ἑνταξίη τῆς Βρετανίας στὴν ΕΟΚ, παρουσία τῆς βασιλισσας, τοῦ Βρετανοῦ πρωθυπουργοῦ, ἀρχηγῶν κρατῶν καὶ ἄλλων κοινοτικῶν ἐπισήμων, σὲ ζωντανὴ τηλεοπτικὴ μετάδοση σὲ ὅλη τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Ὁ Ὀλιβιέ διάβασε τὴν ἐπιστολὴ ἑνὸς Ἑλληνα πολιτικοῦ κρατούμενου τῆς χούντας, πού ἀργότερα ἀποδόθηκε στὸ Γ.Α. Μαγκάκη. Σ' ἐκείνες τίς μεγάλες στιγμὲς πού περνοῦσε ἡ Εὐρώπη, ἔλεγε ὁ Ὀλιβιέ, καλὸ θά ἦταν νά θυμοῦνται ὅλοι ὅτι στοὺς κόλπους τῆς ὑπῆρχαν δικτατορικά καθεστῶτα ὅπως τὸ ἑλληνικό. Καὶ συνέχιζε περιγράφοντας τὴν πολιτικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα καὶ τίς συνθηκὲς διαβίωσης τῶν πολιτικῶν κρατούμενων, ὅπως ἀναφέρονταν στὴν ἐπιστολὴ Μαγκάκη.

Θά ἦταν περιττὸ καὶ ἐκτὸς θέματος νά σχολιάσουμε τίς ἀντιδράσεις τῶν ἐπισήμων ἢ τῶν τηλεθεατῶν πού παρακολουθοῦσαν αὐτὸ τὸ ἑορταστικὸ - πανηγυρικὸ πρόγραμμα. Αὐτὸ πού ἔχει σημασία καὶ εἶναι σχεδὸν βέβαιο, εἶναι ὅτι οἱ «περὶ Ἑλλάδας δηλώσεις Ὀλιβιέ» δὲν ἔγιναν μὲ δική του πρωτοβουλία. Εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν θά ἔκανε τέτοιου εἴδους δηλώσεις σὲ μιὰ ἐπίσημη τελετὴ χωρὶς τὴ συγκατάθεση ἂν ὄχι τὴν ἄνωθεν προτροπή. Ἄλλωστε ὁ Ὀλιβιέ ποτὲ μέχρι τότε δὲν εἶχε πάρει θέση ἢ συμμετάσχει σὲ ὅποιαδήποτε ἐκδήλωση κατὰ τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος. Καὶ ὅπως εἶπε ὁ ἴδιος, ἡ ἐπιστολὴ Μαγκάκη εἶχε σταλεῖ στὸ ἐξωτερικό, ἄγνωστο πρὸς ποιόν, πρὸ ἑννέα μηνῶν.

Μόνον ἔτσι ἐξηγεῖται πῶς αὐτὸς ὁ ἠθοποιός, γνωστός γιὰ τίς συντηρητικὲς του ἀπόψεις καὶ χωρὶς κανένα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἔκανε αὐτὲς τίς δηλώσεις. Δὲν ὑπάρχει συνεπῶς ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἑννέα μέσω τοῦ Ὀλιβιέ πέταγαν τὸ γάντι στὸ καθεστῶς τῆς Ἀθήνας. Ὅμως ἡ χούντα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κυνικὴ στάση πού τήρησε μετὰ τὴν ἀποπομπή της ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1969, κράτησε ἐξαιρετικὰ ἐπιφυλακτικὴ στάση. Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ τυπικὴ ἀλλὰ ἀχρωμῆ διαμαρτυρία στὴ βρετανικὴ κυβέρνηση, δὲν ἔδωσε συνέχεια καὶ προσπάθησε νά ξεχαστεῖ τὸ συμβάν. Οἱ λόγοι γι' αὐτὴ τὴ χαλαρὴ ἀντίδραση εἶναι ἔκδηλοι. Ἡ χούντα δὲν μπορούσε νά μείνει ἀδιάφορη στὶς εὐρωπαϊκὲς ἐξελίξεις γιὰ τὴν φοβήθηκε ὅτι ἡ διακίση τῆς ἀπομόνωσής της

ἀπὸ τὴν ΕΟΚ θά εἶχε μακροπρόθεσμα καταστρεπτικὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἑλληνικὴ οικονομία.

Ἡ Μεσογειακὴ Πολιτικὴ τῆς Κοινότητος, πού ἀνακοίνωσαν οἱ ἑννέα τὸ Νοέμβριο τοῦ 1972, ἦταν ἀναπόφευκτο νά ὑποβαθμίσει ἀκόμη περισσότερο τὴν «παγωμένη» Συμφωνία Σύνδεσης τοῦ 1961, μὲ ἀποτέλεσμα νά ἐκτοπισθοῦν τὰ ἑλληνικὰ ἀγροτικὰ προϊόντα ἀπὸ τίς δυτικοευρωπαϊκὲς ἀγορὲς πρὸς ὄφελος τῶν ἀνταγωνιστριῶν χωρῶν. Ἦδη τὸ 1970-71 ἀρκετὲς μεσογειακὲς χώρες συνῆψαν ἐμπορικὲς καὶ οικονομικὲς σχέσεις μὲ τὴν Κοινότητα, μετὰξὺ τῶν ὁποίων ἡ Τουρκία καὶ ἡ Γιουγκοσλαβία. Ἡ πρώτη, ἐκμεταλλεῦμενη καὶ τὸ «πάγωμα» τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδας, ὑπογράφει ἕνα «Πρόσθετο Πρωτόκολλο» τῆς Συμφωνίας Σύνδεσης Τουρκίας — ΕΟΚ τοῦ 1963 μὲ τὸ ὁποῖο βελτιώθηκε αἰσθητὰ τοὺς ἐμπορικὸς δροῦς γιὰ τὰ τουρκικὰ ἀγροτικὰ προϊόντα καὶ τὴν ἐγκατάσταση στὶς χώρες τῆς ΕΟΚ Τούρκων ἐργατῶν. Παράλληλα, οἱ χώρες τῆς Κοινότητος ἀναλάμβαναν τὴν ὑποχρέωση, βάσει τοῦ ἀρθροῦ 56 τοῦ Πρόσθετου Πρωτοκόλλου τοῦ 1970, νά διαβουλεύονται μὲ τὴν Τουρκία στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς τους συνεργασίας. Ἔτσι φτάσαμε στὴν παράδοξη κατάσταση ὅπου ἡ Ἑλλάδα, πού εἶχε πρώτη συνάψει σχέσεις μὲ τὴν ΕΟΚ κυρίως γιὰ πολιτικούς λόγους, νά παραμερίζεται στὶς πολιτικὲς διαβουλεύσεις τῶν ἑννέα, ἐνῶ ἡ Τουρκία νά ἀπολαμβάνει προνομιῶχο μεταχείριση. Ὁ παράγοντας ΕΟΚ λοιπὸν δὲν ἦταν δυνατόν νά ἀγνοηθεῖ «ἐλαφρὰ τῆ καρδία», ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴ χούντα. Ἰδιαίτερα μάλιστα καθὼς οἱ ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις ἔμπαιναν καὶ πάλι σὲ κρίσιμη φάση λόγω τῶν τουρκικῶν διεκδικήσεων σχετικὰ μὲ τὰ ἐντοπισθέντα κοιτάσματα πετρελαίου στὸ Αἰγαῖο.

Παράλληλα, τὰ ἰσχνὰ ἀποτελέσματα τῆς ὑποτιθέμενης «πολυδιάστατης» ἐξωτερικῆς πολιτικῆς πού διακήρυτε τὸ καθεστῶς μετὰ τὴν ἀποπομπή του ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης (ἀνοίγμα πρὸς Ἀραβες, Ἀφρικανούς, ἀνατολικὴ Εὐρώπη, ἀκόμη καὶ Κίνα) διέλυαν κάθε ψευδαἰσθησιμὸν ὅσον ἀφορᾷ τίς πραγματικὲς ἐπιλογὲς πού τοῦ ἀπέμεναν. Καὶ καθὼς ἡ ἑλληνικὴ οικονομία ἀρχίζει νά παρουσιάζει ἀνησυχητικὰ συμπτώματα στὶς ἀρχὲς τοῦ 1973, ἡ χούντα δὲν μπορεῖ πλέον νά ἀδιαφορεῖ γιὰ τίς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τοῦ «παγωματος». Π.χ. ἀπὸ τὰ 125 ἑκατομμύρια δολάρια πού ἐδικαιοῦτο ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τράπεζα Ἐπενδύσεων, εἶχε πάρει μόνο 70 ἑκ. πού εἶχαν ἐγκριθεῖ πρὸ τοῦ πραξικοπήματος. Ἐπίσης πρόσθετες πιστώσεις ὕψους 225 ἑκ. δολαρίων πού εἶχε ὑποσχεθεῖ ἡ Κοινότητα στὴν Ἑλλάδα, τελικὰ δὲν δόθηκαν λόγω τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος. Συνεπῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς γενικότερους πολιτικοοικονομικούς λόγους πού ἤδη ἀναφέρθηκαν, καὶ πού συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῆς ἄρσης τοῦ ἀδιεξόδου στὶς σχέσεις μας μὲ τὴν ΕΟΚ, ὑπῆρχαν καὶ οἱ πολὺ συγκεκριμένοι οικονομικοὶ λόγοι τοὺς ὁποίους τὸ καθεστῶς δὲ μπορούσε νά ἀγνοήσει γιὰ τὴν ἴδια του τὴν ἐπιβίωση.

Βέβαια τίς διαπιστώσεις αὐτὲς τὸ καθεστῶς δὲν τίς ἐξέφρασε δημόσια. Οὐτε ὅμως προσπάθησε καὶ νά τίς ἀντικρούσει δταν ἀρχισαν νά διατυπώνονται στὶς στήλες τοῦ τύπου (ἰδιαίτερα στὸ *Βῆμα* καὶ στὸν *Οικονομικὸ Ταχυδρόμο*), ἀπὸ γνωστὲς προσωπικότητες τοῦ Κέντρου καὶ τῆς Δεξιᾶς, ὅπως π.χ. ἀπὸ τοὺς Ζολῶτα, Πεσμαζόγλου, Πεπελάση κ.ἄ. Δὲν εἶναι ἐπίσης τυχαῖο ὅτι οἱ προσωπικότητες αὐτὲς ἀπέτελεσαν μετὰ τὴ μεταπολίτευση τὸ ἐπιτελεῖο τῶν συμβούλων τοῦ Καραμανλῆ σὲ κοινοτικὰ θέματα καὶ ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ἑνταξίη. Ἀξιοση-

μείωτο επίσης είναι ότι η χούντα για πρώτη ίσως φορά δέν κατέφυγε σε κατασταλτικά μέσα, στη λογοκρισία, π.χ. για να εμποδίσει αυτό το διάλογο, αλλά αντίθετως, έμμεσα τουλάχιστον, τον επιδίωξε. Μόνο μετά το πραξικόπημα του Ίωαννίδη σταμάτησε (πάλι) κάθε συζήτηση για το θέμα των σχέσεων μας με την ΕΟΚ.

Η πρώτη «κοινοτική πρόκληση» διατυπώθηκε από τον Ξ. Ζολώτα το Νοέμβριο του 1972. Συνέπεσε δηλαδή με τις κοινοτικές εξαγγελίες για τη διαμόρφωση μιας Μεσογειακής Πολιτικής, και δημοσιεύθηκε στο *Βήμα* δέκα μέρες μετά τη Σύνοδο Κορυφής των έννεα στο Παρίσι, τον Οκτώβριο του 1972. Αυτή δέ θεωρήθηκε και η πιό πετυχημένη Σύνοδος Κορυφής (Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, όπως μετονομάστηκε το 1974) στην ιστορία της Κοινότητας, καθώς οι έννεα άρχηγοί κρατών δεσμεύονταν να ολοκληρώσουν την οικονομική και νομισματική ένοποίηση των χωρών τους «όχι άργότερα από τις 31 Δεκεμβρίου 1980» και καλούσαν τα κοινοτικά όργανα να μελετήσουν και να υποβάλουν προτάσεις έως το 1975, για την ολοκλήρωση της ευρωπαϊκής ένοποιησης.

Κάτω λοιπόν από αυτές τις εξελίξεις και με άφορη τη δέκατη επέτειο από την ισχύ της Συμφωνίας Σύνδεσης, ο Ζολώτας ανέλυε γιατί η Ελλάδα θα έπρεπε να γίνει πλήρες μέλος της ΕΟΚ. «Εύρισκόμεθα σήμερα εις κρίσιμον σταυροδρόμιον», τόνιζε, «και εκ της εισδοχής αυτής θα εξαρτηθεί το κατά πόσον η Ελλάς θα ένταχθεί εις την Εύρώπην ή θα παραμείνει εκτός αυτής». Οί χώρες της ΕΟΚ, παρατηρούσε, απέβλεπαν «εις την προαγωγήν της πολιτικής συνεργασίας, η οποία θα οδηγήσει τελικώς εις την πολιτική ένωση, μέχρι ώρισμένου βαθμού, των χωρών της Εύρώπης. Η Ελλάς η οποία είναι δυτική χώρα περισσότερο από κάθε άλλο μέρος της Ανατολικής Μεσογείου... δέν πρέπει να παραμείνει εκτός». «Άλλωστε ο ελληνικός λαός, κατέληγε ο Ζολώτας, ήταν δημοκρατικός και επιθυμούσε την άποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών. «Ο όρος της ΕΟΚ συνιστά πρόσθετον λόγον διά την άποκατάστασιν της δημοκρατίας εις την Ελλάδα».⁴

Άκολουθούν ανάλογες δηλώσεις και αναλύσεις από τους Ι. Πεσμαζόγλου, Γ. Μαύρο, Α. Πεπελάση με παρόμοια προβληματική. Πρώτον ότι η Δυτική Εύρωπη είχε άρχισει να άποκτά έναν σημαντικό ρόλο και να βαδίζει προς την ένοποίησή της, δεύτερον ότι με την διεύρυνση είχε γίνει η πρώτη έμπορικη δύναμη του κόσμου (και εδώ παρέθεταν πάμπολλα στοιχεία που άποδεικνυαν ότι η οικονομική δύναμη των έννεα θα αύξανόταν άλματωδώς στο μέλλον) και τρίτον, και λογικό έπακόλουθο των προηγουμένων, η Ελλάδα δέν είχε άλλη επιλογή παρά να ένταχθεί στην ΕΟΚ.⁵

Άν λοιπόν οί συνταγματάρχες είχαν ίχνος πατριωτισμού έπρεπε να παραμερίσουν τις προσωπικές τους φιλοδοξίες και να παραδώσουν την έξουσία στους πολιτικούς, λύνοντας έτσι το πολιτικό άδιέξοδο.

Τό ότι η χούντα δέν έμεινε άδιάφορη σ' αυτό τό θέμα διαπιστώνεται από τις δηλώσεις του ίδιου του Παπαδόπουλου, που σέ λόγο του, τό Δεκέμβριο του 1972, έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στις σχέσεις μας με την ΕΟΚ τονίζοντας ότι, «εις ό,τι αφορά την έξωτερική μας πολιτική: και γεωγραφικώς και πολιτικώς και οικονομικώς ανήκομεν εις τον ευρωπαϊκόν χώνρον. Και έντός της Εύρώπης καλούμεθα να αναπτύξωμεν την ζωή μας εις τό μέλλον».⁶ Άκόμα σαφέστερος ήταν όμως ο Μακαρέζος όταν, μιλώντας στην Ένωση άνταποκριτών ξένου τύπου ένα μήνα άργότερα, εξέδηλανε τό έντονο ένδιαφέρον του καθεστώτος για τις ευρωπαϊκές

εξελίξεις και διατύπωνε την επιθυμία της χούντας για την ένταξη στην ΕΟΚ. «Άνήκομεν εις την Εύρώπην και άγωνιζόμεθα με όλας μας τάς δυνάμεις διά τό ευρωπαϊκόν ιδεώδες», δήλωνε και συνέχιζε ότι άν και μεσολαβούσε άρκετός χρόνος ως τό 1984, όποτε έληγε η μεταβατική περίοδος της Συμφωνίας Σύνδεσης, «έν τώ μεταξύ προπαρασκευαζόμεθα διά να είμεθα ένωριτερον έτοιμοι» (για την ένταξη). Ξέροντας βέβαια ότι κάτι τέτοιο άποκλείονταν υπό στρατιωτικό καθεστώς, ο Μακαρέζος κατέληγε ως εξής: «Πιστεύω δέ ότι αί λοιπαι ευρωπαϊκαι χώραι δέν θα ήθελον να τιμωρήσουν την Ελλάδα, τον ελληνικόν λαόν, όχι την Επανάστασιν (sic), διά πολιτικούς λόγους και να μη της επιτρέψουν να άποτελέσει και εκείνη μέλος εις τον ένιαιον ευρωπαϊκόν χώνρον. Άλλ' όπωςδήποτε όμως η κυβέρνησις πιστεύει ότι και τό πρόσχημα αυτό θα άφαιρηθεί τελικώς».⁷

Οί δηλώσεις αυτές είναι σαφείς και δέν χρειάζονται κανένα σχόλιο. Την άδυναμία αυτή του καθεστώτος, (ο Μακαρέζος σχεδόν εκλιπαρεί τους κοινοτικούς να μην τιμωρήσουν τους Έλληνες γιατί τό καθεστώς σύντομα θα έδινε μία λύση στο πολιτικό πρόβλημα) ήταν άδύνατον να μην την εκμεταλλευθούν οί πολιτικοί, και οί διάφορες πολιτικές αντικαθεστωτικές παρατάξεις. Οί δηλώσεις Μακαρέζου και άλλες παρόμοιες που άκολούθησαν, προκαλούσαν την ένεργότε-

ρη παρέμβαση των κοινοτικών που τους έδινε τό δικαίωμα να γίνουν κριτές της άξιοπιστίας του καθεστώτος. Επίσης, και αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, η στάση της χούντας στο θέμα ΕΟΚ και η άναμονή νέων εξελίξεων παρακίνησε τους Άνδρέα Παπανδρέου και Κωνσταντίνου Καραμανλή, καθώς και άλλους πολιτικούς εκτός Ελλάδας, να τοποθετηθούν ως προς τη νέα κατάσταση. Οί δηλώσεις ειδικά των Παπανδρέου, Καραμανλή, όσον αφορά τις σχέσεις μας με την ΕΟΚ, έχουν ιδιαίτερο ένδιαφέρον, καθώς εξέφραζαν δύο διαμετρικώς αντίθετες πολιτικές αντιλήψεις ως προς τους προσανατολισμούς της χώρας.

Ο Άνδρέας Παπανδρέου, άμέσως μετά τις δηλώσεις Μακαρέζου, θεώρησε ότι τό θέμα ΕΟΚ δέ μπορούσε να άγνοηθεί καθώς είχε ήδη άρχισει να προσλαμβάνει διαστάσεις. Σέ συνέντευξή του στο άντιστασιακό δελτίο του ΠΑΚ, την Έξοδο, άπέριπτε τη λύση ΕΟΚ την όποια χαρακτήριζε ως «μιά στρουκτούρα που εκφράζει και στηρίζει τον σύγχρονο μονοπωλιακό καπι-

ταλισμό της Δυτικής Ευρώπης». Αυτό, για τον Ά. Παπανδρέου, είχε τρεις τουλάχιστον συνέπειες: Πρώτον, επικύρωνε την ουσιαστική ηγεμονία του αμερικανικού κεφαλαίου στην Ευρώπη, δεύτερον υποβοηθούσε στην άποικιοποίηση της Μεσογείου και τρίτον δημιουργούσε θεσμούς που στήριζαν και ενίσχυαν το ΝΑΤΟ. Γι' αυτούς τους λόγους, δήλωνε ο Ά. Παπανδρέου, «είναι αδιανόητο μιά ανεξάρτητη και σοσιαλιστική Ελλάδα να συνδεθεί με την ΕΟΚ».⁸ Σέ άλλη συνέντευξη του στη «Ντίτσιτσε Βέλε» λίγες μέρες αργότερα, ο Ά. Παπανδρέου χρησιμοποίησε διπλωματικότερη γλώσσα και ηπιότερους χαρακτηρισμούς: «Στήν Ελλάδα όπως φιλοδοξούμε να την δημιουργήσουμε μετά την δικτατορία, ο ελληνικός λαός θα έχει το δικαίωμα, θα έχει την ευκαιρία και τη δυνατότητα να επανεξετάσει όλες τις διεθνείς σχέσεις του, συμπεριλαμβανομένων και των σχέσεων με την ΕΟΚ, με γνώμονα τὰ μακροπρόθεσμα συμφέροντα του έθνους», δηλώνει. Έξάλλου, σέ άρθρο του τόν Ιούλιο του 1973 επέπληττε τις «προοδευτικές» αστικές δυνάμεις της χώρας γιατί έναπέθεταν τις ελπίδες τους στη Δυτική Ευρώπη.⁹

Η αντίθεση λοιπόν του Ά. Παπανδρέου στη λύση ΕΟΚ ήταν πλήρης, αν και στις δηλώσεις του προς τὰ έξω ή αντίδρασή του αυτή ήταν ηπιότερη. Π.χ. στη συνέντευξή του στην «Ντίτσιτσε Βέλε» όχι μόνο απέφυγε τους χαρακτηρισμούς για την ΕΟΚ που διατυπώνει στην *Έξοδο*, και με τους οποίους ντεφάκτο απέκλειε κάθε συνδιαλλαγή μαζί της (ποιός θα ήθελε να συνάψει σχέσεις με ένα μπλόκ που υποβοηθούσε στην άποικιοποίηση της Μεσογείου);, αλλά αντίθετος άφηνε περιθώρια για τή σύναψη σχέσεων με την ΕΟΚ.

Όστόσο, αν και ή διατύπωση διαφέρει ανάλογα με τό άκροατήριο, αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι ότι ο Ά. Παπανδρέου τάσσεται τό 1973 σαφώς κατά τής ένταξης και ή αντίθεσή του προς την ΕΟΚ είναι έμφανής σέ όλες του τις δηλώσεις.

Πώς εξηγείται αυτή ή κάπως απότομη στροφή του; Γιατί όχι μόνο προδικτατορικά αλλά και στη διάρκεια τής δικτατορίας, έως περίπου τό 1972, ο Ά. Παπανδρέου όχι μόνο απέφυγε οποιαδήποτε κριτική κατά τών Δυτικοευρωπαίων και συνεπώς τής ΕΟΚ, αλλά αντιθέτως προσπαθούσε να καλλιεργήσει σχέσεις με ήγέτες και κόμματα, και ιδίως με τὰ σοσιαλδημοκρατικά. Και αυτό γιατί έναπέθετε πολλές ελπίδες στις δυνατότητες που είχαν οι Δυτικοευρωπαίοι να ασκήσουν πίεση, ίσως και να απειλήσουν τους Άμερικανούς για να αλλάξουν στάση στην Ελλάδα. Είναι γνωστό π.χ. πόσο μεγάλη σημασία απέδιδε ο Ά. Παπανδρέου στη Νορβηγία που τή θεωρούσε ως τόν σημαντικότερο κρίκο του ΝΑΤΟ (με δεύτερη σέ σπουδαιότητα την Ελλάδα και τρίτη την Τουρκία!). Συνεπώς τυχόν αποχώρηση τής Νορβηγίας, ίσως και άλλων δυτικοευρωπαϊκών χωρών, από τό ΝΑΤΟ θα δημιουργούσε τεράστια προβλήματα στο «άμερικανικό Πεντάγωνο». Καθώς λοιπόν «τό κόστος» για τή διατήρηση του δικτατορικού καθεστώτος θα υπερέβαινε σαφώς τὰ «όφέλη» που απέκόμεζε ή άμερικανική κυβέρνηση στην Ελλάδα, αυτό θα εξανάγκαζε την Ουάσιγκτον να αποσύρει την υποστήριξή της προς τή χούντα.

Όσο άπλοικά και αν ήχουν αυτά σήμερα, αποτέλεσαν όστόσο τή στρατηγική όλων τών μη κομμουνιστικών ελληνικών κομμάτων και πολιτικών προσωπικότητων. Η δικτατορία στην Ελλάδα θεωρήθηκε ένα πρόβλημα τής Δύσης και ή λύση θα δινόταν μέσα στα δυτικά πλαίσια. Άπ' αυτή την άποψη ή Δυτική Ευρώπη για πολλούς Έλληνες πολιτικούς, συμπεριλαμβανόμενου του Ά. Παπανδρέου, είχε να παίξει έναν σημαντικό ρόλο στο να μεταπειεί ή να συνετίσει τους Άμερικανούς. Συνεπώς όχι μόνο ή ΕΟΚ αλλά ούτε τό ΝΑΤΟ και οι άλλες σχέσεις μας με τή Δύση έμπαιναν υπό άμφισβήτηση. Ούτε ακόμα και ή άμερικανική κυβέρνηση ή όποια έθεωρείτο και από τόν Ά. Παπανδρέου ως τό θύμα του «Πενταγώνου». Μ' άλλα λόγια έως τό 1972 οι αναλύσεις του Ά. Παπανδρέου απέχουν πολύ από τις μετέπειτα θέσεις του και όπωσδήποτε δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν «μαρξιστικές».

Ός προς την ΕΟΚ ο Ά. Παπανδρέου φαίνεται ότι έβλεπε με συμπάθεια την έννοποίησή της, έως τό 1972. Σέ διάλεξή του σέ άμερικανικό πανεπιστήμιο, π.χ. τό Νοέμβριο του 1969, με θέμα την «έλευθερία στην εποχή τών υπερδυνάμεων», αναλύει τις δυνατότητες τών χωρών του Τρίτου Κόσμου να απαλλαγούν από τις εξαρτήσεις τών υπερδυνάμεων (που αποτελούσαν τόν μεγαλύτερο κίνδυνο για τόν υπόλοιπο κόσμο κατ' αυτόν) και καταλήγει στο έξης συμπέρασμα:

«Όστόσο ή ουδετερότητα άπέναντι στην αντίθεση μεταξύ τών υπερδυνάμεων, δημιουργεί μιά άξιοσημείωτη προοπτική στη συγκυρία νέων συμμαχιών, συμμαχιών μεταξύ τών χωρών του Τρίτου Κόσμου και τής μέσης κατηγορίας χωρών τής Ευρώπης. *Κάτω από τό φως αυτό, μιά Ηνωμένη Ευρώπη θα μπορούσε να διαδραματίσει έναν σπουδαίο ρόλο*».¹⁰

Τό γεγονός ότι αυτές οι διαλέξεις εκδόθηκαν στα ελληνικά τό 1972, από τό ίδιο τό ΠΑΚ, είναι σοβαρή ένδειξη ότι ο Ά. Παπανδρέου δεν είχε αναθεωρήσει άκόμη αυτές τις άπόψεις. Ότι δηλαδή ή «Ηνωμένη Ευρώπη», δηλαδή ή ΕΟΚ, θα μπορούσε να διαδραματίσει έναν σπουδαίο ρόλο στην αποδέσμευση του Τρίτου Κόσμου από τις υπερδυνάμεις.

Δυστυχώς δεν έχουν ακόμα μελετηθεί οι συγκεκριμένες συνθήκες κάτω από τις όποιες ριζοσπαστικοποιήθηκε ο Ά. Παπανδρέου. Αναμφίβολα μιά τέτοια μελέτη θα ήταν μεγάλη συνεισφορά για τους ιστορικούς τής μεταπολεμικής Ελλάδας καθώς οι έπιπτώσεις αυτής τής ριζοσπαστικοποίησης του Ά. Παπανδρέου στις ελληνικές πολιτικές εξελίξεις ήταν τεράστιες.

Βέβαια, ή μεταστροφή αυτή συντελέσθηκε σταδιακά και όχι από τή μιά μέρα στην άλλη. Συμπίπτει με τή ριζοσπαστικοποίηση τής νεολαίας, ειδικά τών φοιτητών, και με τή διαπίστωση ότι καμία ξένη δύναμη δεν μπορούσε ή δεν ήθελε να ανατρέψει τό καθεστώς. Η συντριπτική νίκη του Νίξον στις προεδρικές εκλογές του Νοεμβρίου του 1972, όταν αντίπαλός του ήταν ο Μακγκόβερν, μαχητικός επικριτής τής χούντας και προσωπικός φίλος του Ά. Παπανδρέου, διέλυσε και τις τελευταίες ψευδαισθήσεις προς την κατεύθυνση αυτή.

Όστόσο αυτό δεν εξηγεί έπαρκώς τους λόγους που όθησαν τόν Ά. Παπανδρέου να αντιπαραταχθεί στην ΕΟΚ τό 1973. Βέβαια, ή άδυναμία τών Ευρωπαίων να ασκήσουν οποιαδήποτε ουσιαστική πίεση προς την Ουάσιγκτον τόν είχε επηρεάσει άρνητικά ως προς τις δυνατότητες τους να άπαγκιστρωθούν από τις ΗΠΑ, έστω και στα πλαίσια μιάς διευρυμένης Κοινότητας. Συνεπώς ή άπόρριψη τής λύσης ΕΟΚ από τόν Ά. Παπανδρέου για την Ελλάδα τό 1973, άπέρρεε από τις δικές του έκτιμήσεις για τους Δυτικοευρωπαίους. Έκτος αυτού και ο πολιτικός χώρος που εξέφραζε ο Ά. Παπανδρέου τό 1973 ήταν σαφώς κατά τής ΕΟΚ και έπιζητούσε ριζοσπαστικότερες λύσεις στα ελληνικά προβλήματα.

Υπάρχουν όμως κατά τη γνώμη μου και καθαρά προσωπικοί λόγοι που ώθησαν τον Α. Παπανδρέου να εναντιωθεί στην Κοινότητα με τέτοια σφοδρότητα τό 1973, σε μία εποχή μάλιστα που ακόμα και τό γαλλικό Κ.Κ. αναθεωρούσε τις θέσεις του. Καί οι λόγοι αυτοί είναι οι έξης: Όποιοσδήποτε κι αν ήταν οι προσωπικές του εκτιμήσεις γιά τήν ΕΟΚ, δέν μπορούσε νά παραγνωρίσει τό γεγονός ότι ή κοινοτική παρέμβαση τό 1973 έγκυμονούσε σοβαρό κίνδυνο, στην περίπτωση που απέδιδε καρπούς, νά τόν παραγκωνίσει από τις μετέπειτα εξελίξεις και νά τόν καταστήσει ακίνδυνο γιά τό νέο καθεστώς. Γιατί άναμφίβολα ή λύση που μεθόδευε ή ΕΟΚ στηριζόταν στή συμφιλίωση τών δύο αστικών κομμάτων τής προδικτατορικής έποχής (Ε.Κ. και ΕΡΕ) ως βασική προϋπόθεση γιά τή σταθεροποίηση τής κατάστασης και τήν αντιμετώπιση τών ριζοσπαστικών τάσεων.

Συνεπώς σε έναν τέτοιο διακανονισμό δέν ύπήρχε χώρος γιά τόν Α. Παπανδρέου, εκτός εάν δεχόταν νά αποβάλει τις «έπικίνδυνες» θέσεις του και επέστρεφε όπως ο άσωτος υιός στην έστία του, κάτι που εκ τών πραγμάτων ήταν άδύνατο. Ό Παπανδρέου λοιπόν έπρεπε νά αντιδράσει και σύντομα μάλιστα γιά νά αντιμετώπισει αυτό τόν κίνδυνο, πρώτον άπορρίπτοντας τή λύση ΕΟΚ και δεύτερον καταδικάζοντας τις παρασκηνακές κινήσεις στό χώρο του Κέντρου και τής Δεξιάς που άποσκοπούσαν νά διευκολύνουν αυτήν τή διαδικασία. Έτσι πρέπει νά εξηγητεί ή βιαιότατη αντίδρασή του στό κοινό πρωτόκολλο που υπέγραφαν τό Νοέμβριο του 1972 βουλευτές τής Ε.Κ. και τής ΕΡΕ, μέ τό όποιο ζητούσαν τόν σχηματισμό οίκουμειικής κυβέρνησης υπό τόν Καραμανλή που θά οδηγούσε τή χώρα σε έκλογές, πρωτόκολλο που τό χαρακτήριζε «θλιβερή και προδοτική πρόταση» τό όποιο άποσκοπούσε νά νομιμοποιήσει τήν άμερικανική κατοχή στην Ελλάδα.¹¹

Είναι σαφές λοιπόν ότι τό 1973 έγκυμονούσε σημαντικές εξελίξεις. Στην Ελλάδα ή χούντα άφενός μέν αντιμετώπιζει τις κλιμακούμενες φοιτητικές διαδηλώσεις και άφετέρου πασχίζει νά βρει μία φόρμουλα νά εξομαλύνει τις σχέσεις της μέ τήν ΕΟΚ. Πέρα από τις δηλώσεις τών Παπαδόπουλου, Μακαρέζου κ.ά., τό

καθεστώς προσπαθεί νά διερευνήσει τις άπόψεις τών βιομηχάνων γιά τό θέμα τής ένταξης. Π.χ. στά τέλη Ιανουαρίου τό καθεστώς έστειλε έρωτηματολόγια στους κατά τόπους συνδέσμους βιομηχάνων στά όποια τους ζητούσε τις άπόψεις τους γιά τό θέμα τής ένταξης. Έκείνοι όμως απέφευγαν νά πάρουν σαφή θέση, περιοριζόμενοι μόνο στό νά επισημάνουν τά προβλήματα που θά αντιμετώπιζαν οι έλληνικές βιομηχανίες μέσα στην ΕΟΚ. Σε τελευταία άνάλυση, δήλωνε ο πρόεδρος τής Ένωσης εξαγωγέων βιομηχανικών προϊόντων, στή γενική τους συνέλευση τό Μάρτιο του 1973, τό κράτος ήταν εκείνο που θά έπρεπε νά πάρει τήν πρωτοβουλία ώστε νά εύθυγραμμίσει τήν παιδεία, τή νομοθεσία, τις συγκοινωνίες, τή διοίκηση κ.λπ. προς εκείνες τής ΕΟΚ «ώστε τούτο νά άπαντήσει ως προς τόν χρόνον τής πλήρους έντάξεως τής Ελλάδας ως ίσοτίμου μέλους τής Κοινής Άγοράς» και άπορούσε γιati τό έρώτημα αυτό άπευθυνόταν συνεχώς προς τους βιομηχάνους.¹²

Αυτή ή διστακτικότητα του καθεστώτος και ή άπώλεια πολύτιμου χρόνου προκαλούσε τις έντονες αντιδράσεις εκείνων που έβλεπαν νά χάνεται μία μοναδική ευκαιρία γιά τήν Ελλάδα, και που θεωρούσαν τήν ένταξή μας σχεδόν δεδομένη υπό δημοκρατικό καθεστώς. Η ένταξη τής Ιρλανδίας, μέ τό ίδιο περίπου κατά κεφαλήν εισόδημα και χωρίς προηγούμενες σχέσεις μέ τήν ΕΟΚ, έδινε ένα έπιχείρημα στους ύποστηρικτές τής ένταξης, τόσο έναντι του καθεστώτος όσο και έναντι τών κοινοτικών.

Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και ο Κ. Καραμανλής που ή άνησυχία του γιά τήν άποτελέματωση τών σχέσεων μας μέ τήν ΕΟΚ τόν παρακίνησε νά προβεί στις δηλώσεις-καταπέλτης κατά του καθεστώτος, που δημοσιεύθηκαν στή *Βραδυνή* και στή *Θεσσαλονίκη*, στις 23 Άπριλίου, υπό μορφήν άνοιχτής επιστολής. Θά σταθούμε λίγο σ' αυτή τήν επιστολή γιati, εκτός του ότι άποτελεί ιστορικό ντοκουμέντο, ο άντίκτυπος της στις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις ήταν τεράστιος. Ωστόσο τό περιεχόμενό της είναι πολύ λίγο γνωστό καθότι τά όργανα τής χούντας έσπευσαν νά άποσύρουν τά φύλλα τών δύο αυτών έφημερίδων μέ άποτέλεσμα νά μήν ύπάρχουν σήμερα ούτε στην Έθνική Βιβλιοθήκη.

Στις δηλώσεις του λοιπόν αυτές ο Καραμανλής επέκρινε για πρώτη φορά σέ τόσο έντονο ύψος τό καθεστώς για τήν άνειλικρίνειά του. Ή χούντα δέν είχε θέσει σέ εφαρμογή τό Σύνταγμα πού ή ίδια είχε προτείνει ένώ είχε άναστείλει τή λειτουργία του προηγούμενου. Ήπίσης είχε φιμώσει τόν τύπο, καταπίεζε τίς πνευματικές έλευθερίες, ειδικά στά Πανεπιστήμια, απαγόρευε κάθε πολιτική δραστηριότητα ένώ ή ίδια άνέπτυσε έντονη προσπάθεια καταδημαγώγησης του λαού. «Άλλά τό άποκορύφωμα του έμπαιγμού», συνέχιζε ο Καραμανλής, ήταν «ή συχνά επαναλαμβανόμενη προειδοποίησης πρós τούς Έλληνες, ότι ή Δημοκρατία θά άποκατασταθεί κάποτε, αλλά κατά τρόπον ώστε ο πρόεδρος της σημερινής Κυβερνήσεως νά ρυθμίσει και τότε τάς τύχας του Έθνους», γεγονός πού «θά προκαλούσε τήν άγανάκτηση και του πλέον καθυστερημένου λαού».

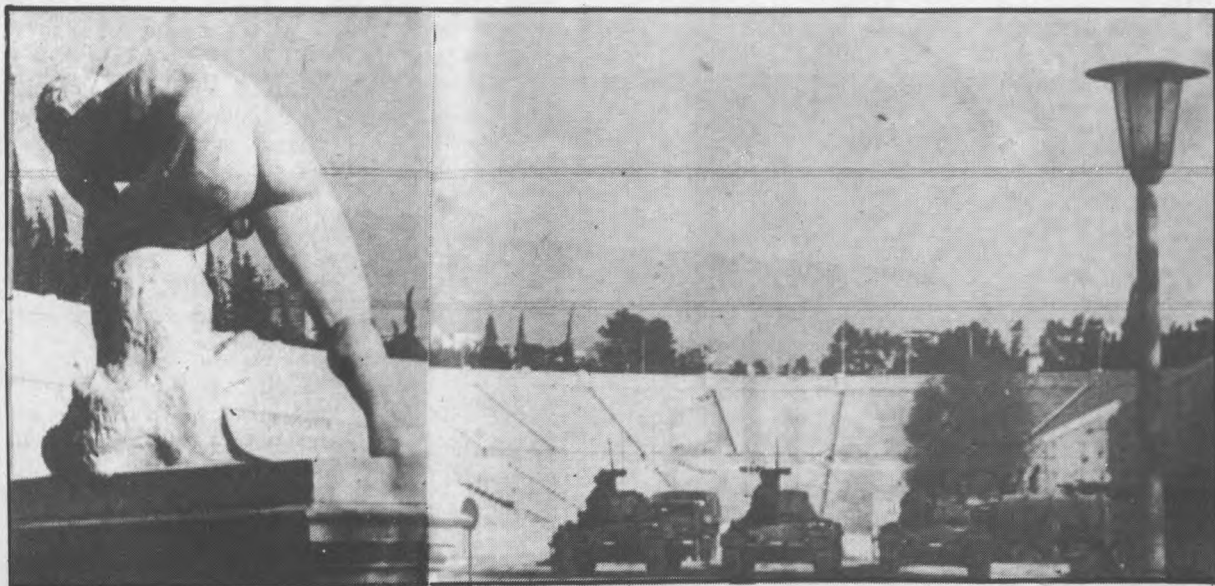
Στή συνέχεια ο Καραμανλής επέπληττε τήν άμερικανική κυβέρνηση «ή οποία — άν δέν συμπράττει στον έμπαιγμό του έλληνικού λαού — προφανώς επιθυμεί νά έμπαίζεται, για νά δικαιολογεί τήν άντιφαιτική πολιτική της». Ή πείρα τών έξι έτών είχε άποδείξει, συνέχιζε ο Καραμανλής, ότι ή χούντα εξέθετε τή χώρα σέ πολλούς κινδύνους, όπως σέ οικονομική παρακμή, σέ άποσύνθεση της διοίκησης, της εκκλησίας, της παιδείας και στον άπειλούμενο εμφύλιο πόλεμο στην Κύπρο, για τόν όποιο τό καθεστώς έφερε τεράστιες ευθύνες. «Ο σοβαρότερος όμως από όλους τούς κινδύνους», κατέληγε ο Καραμανλής, «είναι ή άπειλούμενη όριστική άποκοπή της Ελλάδος από τήν Ευρώπη». Έχω τήν όδυνηράν έντύπωσιν ότι οι Έλληνες και ιδίως οι κυβερνώντες, δέν κατενόησαν πλήρως τήν σημασίαν της οργανικής έντάξεως της χώρας μας εις τήν ένοποιουμένην Ευρώπην. Δέν άντελήφθησαν ότι ή ένταξις αυτή, ή οποία κινδυνεύει νά ματαιωθεί — άν δέν έματαιώθη ήδη — έξ αίτίας του παρόντος καθεστώς, θά μετέβαλε ριζικά τήν μοίρα του λαού μας. Διότι δι' αυτής ή Ελλάς... θά έπετύχανε όχι μόνο τήν οικονομικήν και τήν κοινωνικήν έξομοίωσιν της μέ

την Ευρώπη, αλλά και τήν κατοχύρωσιν της εθνικής της άσφαλείας. Και τουτο διότι διά της έντάξεως θα άπηλλάσσετο όριστικώς από τόν κίνδυνο του τοτικού πολέμου πού άποτελούσε και άποτελεί τόν εφιάλτην της συγχρόνου Ελλάδος και πού τήν άναγκάζει νά άναζητεί, εις βάρος της εθνικής της άνεξαρτησίας, ισχυρούς προστάτας. *Ο έξευρωπαϊσμός της Ελλάδος, υπό τήν καλήν του έννοϊαν, θά ήμπορούσε νά άποτελέσει τήν νέαν Μεγάλην Ίδέαν του Έθνους*. Συνεπώς οι κυβερνώντες άν είχαν συνείδηση τών ευθυνών τους «και μόνον διά τόν λόγον αυτών» θά έπρεπε νά έιτέρμα στην ύπάρχουσα άνωμαλία.

Είναι σαφές νομίζω τί παρακίνησε τόν Καραμανλή νά κάνει αυτές τίς σκληρές δηλώσεις. Ένώ έως τότε τηρούσε μία χλιαρή, άν όχι επιφυλακτική, στάση άπέναντι στο καθεστώς, μόνο τό φάσμα της άποκοπής της Ελλάδας από τήν ΕΟΚ τόν έξαναγκάζει νά προβεί σ' αυτές τίς δηλώσεις. Ο άντίκτυπος ήταν τεράστιος. Σέ δύο περίπου εβδομάδες εκδηλώνεται τό κίνημα στο Ναυτικό και ακολουθεί ή κατάργηση της μοναρχίας μέ τό δημοψήφισμα. Όσον άφορά τά περί Μεγάλης Ίδέας, φαίνεται ότι μετά τό τραγικό τέλος της πρώτης Μεγάλης Ίδέας στο Άφιόν Καραχισάρ, τό 1922, ή μόνη σωτηρία του Έθνους έναπόκειται, κατά τόν Καραμανλή, σέ μία όλοταχώς πορεία πρós Δυσμάς.

Όστόσο, τό θέμα ΕΟΚ και τά γεγονότα πού προαναφέραμε είχαν προκαλέσει σοβαρές ρωγμές στους κόλπους του καθεστώςτος μεταξύ τών «σκληροπυρηνικών» άπ' τή μία πλευρά, πού θεωρούσαν τήν ύποχωρητικότητα του Παπαδόπουλου επικινδυνούς άκροβατισμούς, ταπεινωτικούς για τό καθεστώς, και τών «μετριοπαθών» από τήν άλλη, γύρω από τόν Παπαδόπουλο, πού έβλεπαν νά στενεύουν τά πλαίσια και άναζητούσαν μία φόρμουλα σάν και τή σημερινή του Έβρέν.¹³

Ας σταθούμε όμως για λίγο στή στάση πού τήρησαν οι έννέα στίς εξελίξεις του 1973, έως τήν πτώση του Παπαδόπουλου. Όπως ήδη αναφέρθηκε, από τά τέλη του 1972 οι Ευρωπαίοι άρχισαν νά άσκούν πιέσεις

στό δικτατορικό καθεστώς. Στη συνέχεια, όταν διαπιστώσαν ότι τό καθεστώς ήταν εδαίσθητο στό ζήτημα αυτό, άρχισαν νά αποκρυσταλλώνουν τήν πολιτική τους. Από τή μία πλευρά τά επίσημα κοινοτικά όργανα, ιδίως τό Εύρωπαϊκό Κοινοβούλιο καί ή Εύρωπαϊκή Έπιτροπή, έμφανίζονται ώς αυστηροί θεματοφύλακες τών δημοκρατικών θεσμών καί αντίδρουν στό «άνοίγματα» του Παπαδόπουλου μέ σκεπτικισμό, χωρίς όμως καί νά καταδικάζουν τή «φιλελευθεροποίηση» καί τήν κυβέρνηση Μαρκεζίνη. Άρκούνται μάλλον στό νά έπισημάνουν τήν ανεπάρκεια τών μέτρων. Έπίσης, πρós άποφυγήν παρεξηγήσεων, διάφοροι έπιτροποι, όπως ο Ράλφ Ντάρεντορφ, καθιστούν σαφές ότι δέν ύπάρχει άπό πλευράς Κοινότητας καμία δέσμευση γιά τήν αυτόματη ένταξη τής Ελλάδας στόν ΕΟΚ μετά τήν άποκατάσταση τής δημοκρατίας. Συνάκολουθα, οί μελλοντικές σχέσεις Ελλάδος — ΕΟΚ θά διαμορφώνονταν «ανάλογα μέ τά συμπεράσματα στό όποια θά κατέληγε μία έπανεξέταση (άπό τήν ΕΟΚ) τής τότε καταστάσεως».¹⁴

Η άρνηση τής Έπιτροπής νά δεσμευθεί στό θέμα αυτό (μία στάση πού συνέχισε νά τηρεί καί μετά τή μεταπολίτευση), δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα σ' εκείνους πού ύποστήριζαν ότι πράγματι ύπήρχε τέτοιου είδους αυτοματισμός. Ταυτόχρονα έδινε τό δικαίωμα στό καθεστώς νά ισχυρισθεί, δίκαια ως ένα βαθμό, ότι ή Κοινότητα χρησιμοποιούσε τήν έλλειψη δημοκρατίας στόν Ελλάδα σάν ένα πρόσχημα γιά νά μήν εκπληρώνει τίσ ύποχρεώσεις της, όπως άπέρρεαν άπό τή Συμφωνία Σύνδεσης. Έξάλλου, ή Κοινότητα έξακολουθούσε νά διατηρεί άριστες σχέσεις μέ τό στρατιωτικό καθεστώς τής Αγκυρας (1971-73, πού ήταν καί πολύ πιό βάνουσο άπό αυτό τής Αθήνας). Αυτό ίσοδυναμούσε μέ δυσμενή μεταχείριση τής Ελλάδας, άνεξάρτητα άπό τή δικαιολογία τής Κοινότητας ότι θεωρούσε τήν Ελλάδα περισσότερο εύρωπαϊκή χώρα καί ως εκ τούτου έθετε αυστηρότερα κριτήρια εκδημοκρατισμού της.

Αν όμως τά κοινοτικά όργανα δέν φαίνονταν ικανοποιημένα άπό τίσ εξαγγελίες καί τά μέτρα του καθεστώτος (είχαν άρνηθεί νά νομιμοποιήσουν τό «δημοψήφισμα» του Παπαδόπουλου ή νά ύποκύψουν στός άπειλές τής χούντας, τόν Σεπτέμβριο του 1973, ότι θά προσέφευγε στό Διεθνές Δικαστήριο γιά νά πιέσει τήν Κοινότητα νά έπαναδραστηριοποιήσει τή Συμφωνία Σύνδεσης),¹⁵ οί κυβερνήσεις τών έννέα άρχισαν νά τηρούν ήπιότερη στάση άπέναντι στό καθεστώς, ειδικά στην κυβέρνηση Μαρκεζίνη. Άρκετές άπό αυτές, όπως π.χ. τής Γαλλίας, τής Δυτικής Γερμανίας καί τής Αγγλίας φαίνονταν ικανοποιημένες άπό τή λύση Μαρκεζίνη. Οί διακρατικές σχέσεις είχαν άρχίσει νά αναθερμαίνονται σέ σημείο πού ο Χέλμουτ Σμίτ νά προγραμματίζει «άνεπίσημη» έπίσκεψη στην Ελλάδα γιά τά Χριστούγεννα του 1973.¹⁶

Θά ήταν ενδιαφέρον νά αναλογισθεί κανείς πώς θά είχαν έξελιχθεί τά πράγματα άν τό πείραμα Μαρκεζίνη δέν κατέρρεε μαζί μέ τήν πύλη του Πολυτεχνείου. Όμως αυτό πού έχει σημασία είναι ότι τό ξεσίκωμα του Πολυτεχνείου έθεσε τέρμα σέ όποιοσδήποτε νόθεσ λύσεις καί διέσωσε τήν ΕΟΚ άπό τή σχεδόν βέβαιη άναγνώριση του καθεστώτος.

Οί αυταπάτες τών κοινοτικών ως πρós τίσ δυνατότητές τους νά έξασκήσουν πιέσεις στό καθεστώς άλλα καί οί γενικότερες έπιδιώξεις τους διαφαίνονται καί άπό τό γεγονός ότι ή Εύρωπαϊκή Έπιτροπή άρνήθηκε νά ματαιώσει προγραμματισμένη συνάντηση μέ τόν Έλληνα πρέσβη στίς Βρυξέλλες, Βύρωνά Θεοδωρακόπουλο, μετά τά γεγονότα του Πολυτεχνείου. Η συ-

νάντηση πραγματοποιήθηκε τελικά χωρίς νά καταλήξει πουθενά στίς 23 Νοεμβρίου, παρά τίσ αντιδράσεις του Ιταλού Σπινέλι καί όρισμένων άλλων.

Είναι γεγονός ότι καί οί έννέα κατελήφθησαν εξαπίνης άπό τά γεγονότα του Πολυτεχνείου. Μέ τήν επικράτηση του Ιωαννίδη καί τών σκληροπυρηνικών έγκαταλείφθησαν οί προσπάθειες τών κοινοτικών γιά σταδιακό εκδημοκρατισμό στην Ελλάδα. Άλλωστε οί προγραμματικές δηλώσεις του Ανδρουσόπουλου κατέστησαν σαφές ότι ή νέα χούντα δέν ενδιαφερόταν ιδιαίτερος γιά τίσ αντιδράσεις τών Εύρωπαίων. Άποτέλεσμα: τό καθεστώς οδηγήθηκε σέ πλήρη άπομόνωση μέ τίσ γνωστές θλιβερές συνέπειες. Έπίσης σταμάτησαν οί συζητήσεις καί οί προβληματισμοί περί έντάξεως, καθώς στόν αυστηρώς λογοκρινόμενο τύπο δέν έπιτρεπόταν καμία νύξη γιά τό θέμα αυτό. Έτσι οί έλπιδες τών ύποστηρικτών τής ένταξης ναυαγούσαν ενώ ή ΕΟΚ γινόταν γι' αυτούς ένα είδος χαμένου παραδείσου.

Επίλογος

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι νά συνεισφέρει σέ μία πληρέστερη κατανόηση τών γεγονότων του 1973. Όπωςσδήποτε θά ήταν άφελές νά ύποστηρίξει κανείς ότι ο παράγοντας ΕΟΚ ήταν ο μόνος ή ο καθοριστικός στίς εξέλιξεις αυτές. Όστόσο, ή Κοινότητα έπαιξε καταλυτικό ρόλο καί συνετέλεσε στό νά φανούν οί αδυναμίες του καθεστώτος. Ένα πρόσθετο μέλημα αυτού του άρθρου είναι νά τονίσει τήν άλληλεξάρτηση τών έσωτερικών εξέλιξεων μέ τίσ διεργασίες πού πραγματοποιούνταν στόν εύρωπαϊκό χώρο. Κι αυτό νομίζω είναι σκόπιμο γιαντί συνηθίζουμε νά έρμηνεύουμε τίσ πολιτικές μας εξέλιξεις είτε άπομονωμένες άπό τόν ευρύτερο γεωπολιτικό χώρο είτε άποκλειστικά μέσα άπό τό πρίσμα τών ξένων έπεμβάσεων.

Τό θέμα ΕΟΚ, όπως αντιμετώπισθηκε άπό τούς πολιτικούς φορείς τό 1973, έπηρεάσε άρνητικά τόν τρόπο πού αντιμετώπιστηκε ή ένταξη μετά τό 1974. Οί θέσεις τών κομμάτων, μέ εξαίρεση τό ΚΚΕ έσ., διαμορφώθηκαν κυρίως κάτω άπό τίσ ανώμαλες συνθήκες του 1973, χωρίς ούσιαστική πληροφόρηση καί νηφάλια μελέτη τών θετικών καί άρνητικών συνεπειών. Οί άπόψεις πού προβλήθηκαν καί άπό τίσ δύο πλευρές ήταν κατά συνέπεια άπόλυτες καί τά έπιχειρήματα υπεραπλουστευμένα. Αυτό είχε ως άποτέλεσμα νά μή γίνει ένας ούσιαστικότερος διάλογος μετά τό 1974 καί νά αντιμετωπιστεί τό θέμα άπό προκαθορισμένες θέσεις μέ τίσ γνωστές συνέπειες.

Τό 1973 ή ΕΟΚ προσέφερε ένα άδιαμφισβήτητο άτου σέ μία μερίδα του άστικού πολιτικού κόσμου γιά νά αντιπαραταχθεί στό καθεστώς. Γιά πρώτη φορά ύστερα άπό πολλά χρόνια προσέφερε σ' αυτόν τό χώρο ένα κοινό σημείο συναίνεσης. Ταυτόχρονα όμως συνετέλεσε άποφασιστικά στό νά διευρυνθεί τό χάσμα μεταξύ αυτού του χώρου καί του Α. Παπανδρέου πού έναρμονίσθηκε στό θέμα ΕΟΚ μέ τό ΚΚΕ. Γιά τούς τελευταίους ή ΕΟΚ ήταν τροχοπέδη γιά ριζοσπαστικότερες λύσεις καί έδινε τά δεκανίκια γιά τήν επανεγκαθίδρυση του καθεστώτος τών χρεοκοπημένων άστικών δυνάμεων.¹⁷

Η έξιδανίκευση τής ΕΟΚ άπό τή μερίδα του άστικού χώρου καί οί έξωπραγματικές προσδοκίες πού έναπόθετε στην ένταξη φάνερωνε καί τήν άδυναμία αυτού του χώρου νά κατανοήσει καί νά αντιμετωπίσει μέ ούσιαστικότερο τρόπο τά δυσεπίλυτα πολιτικά καί κοινωνικά προβλήματα του τόπου. Οί αναφορές σέ Μεγάλες Ίδέες αντικειμενικά δέν εξυπηρετούσαν άλλο σκοπό άπό τό νά συσκοτίσουν τά προβλήματα αυτά,

ακριβώς όπως είχε συμβεί και με την άτυχη προηγούμενη Μεγάλη Ίδεια. Καταδήλωναν δηλαδή την αδυναμία τους να δώσουν λύσεις χωρίς την έκ των έξω βοήθεια. Όμως τέτοιου είδους ψευδαισθήσεις αντί να εξυπηρετούν την ευρωπαϊκή ιδέα την υπονόμειναν (γιατί οι μύθοι όσο εύκολα πλέκονται τόσο εύκολα καταρρέουν). Θά ήταν δέ εποικοδομητικότερο αν η ένταξή μας στην Κοινότητα είχε αντιμετωπιστεί ρεαλιστικότερα και απαλλαγμένη από μεταφυσικές ιδιότητες. Και σίγουρα θά είχαν προσφέρει καλύτερες υπηρεσίες στην ευρωπαϊκή ιδέα, αλλά και στον ίδιο τους τον τόπο οι θιασώτες της αν, αντί να βαυκαλιζονται με Μεγάλες Ίδιες και άλλες μεγαλοστομίες, είχαν δώσει μεγαλύτερο βάρος στην επίλυση των μυρίων εσωτερικών μας προβλημάτων που είναι και η βασική προϋπόθεση για την ενσωμάτωση της Ελλάδας στην Κοινότητα.

Όμως η Κοινότητα αντιμετωπίστηκε το 1973 και μετέπειτα και από τις δύο πλευρές συνθηματικά και για την άποκόμιση πολιτικών κερδών. Δεν ήταν άλλωστε η πρώτη φορά που η Κοινότητα γινόταν αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης. Κάτι παρόμοιο συνέβη στη Βρετανία στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Και εκεί το Συντηρητικό Κόμμα προσπάθησε να εκμεταλλευθεί το θέμα της βρετανικής ένταξης τόσο για να άποκομίσει πολιτικά όφελη όσο και για να δώσει διέξοδο στα πολύπλοκα προβλήματα που αντιμετώπιζε αυτή η χώρα. Οι παρακάτω δηλώσεις ηγετικού στελέχους του Συντηρητικού Κόμματος αντανακλούν σίγουρα και τις ενδόμυχες σκέψεις των δικών μας θιασωτών. Έλεγε λοιπόν το στέλεχος αυτό το 1964:

«Η Ευρώπη θά ήταν για μας ο από μηχανής Θεός [για τις εκλογές του 1964 στις όποιες ήττηθηκαν οι Συντηρητικοί], θά δημιουργούσε μια νέα πολιτική αντιπαράθεση με τους έσωστρεφείς σοσιαλιστές... και θά μάς έδινε κάτι καινούργιο ύστερα από 12-13 χρόνια εξουσίας. Επίσης η ένταξη θά ήταν ο καταλύτης για τον εκουγχρονισμό μας ενώ ταυτόχρονα θά μάς προσέφερε μια νέα θέση στον ήλιο διεθνώς. Θά ήταν το άτομο του Μακμίλαν [στις εκλογές του 1964] αλλά ο Ντέ Γκώλ του τό άχρηστευσε [με τό βέτο που πρόβαλε στη βρετανική ένταξη τό 1963]».¹⁸

Plus ça change plus c'est la même chose...

Η παρέμβαση της ΕΟΚ στις ελληνικές εξελίξεις τό 1973 παρουσιάζει και ένα γενικότερο θεωρητικό ενδιαφέρον, σέ ο,τι άφορά τις δυνατότητες των Ευρωπαίων να άσκήσουν ουσιαστική έξωτερική πολιτική. Αναμφισβήτητα, στά ελληνικά δεδομένα του 1973 η Κοινότητα μπόρεσε να διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο λόγω της οικονομικής της δύναμης, του σεβασμού που έστρεψε ή πλειοψηφία του ελληνικού λαού προς τους θεσμούς και τις άξιες των Δυτικοευρωπαίων, και τις έκτιμήσεις στην Ελλάδα όσο άφορά τις τότε προοπτικές για ευρωπαϊκή ένοποίηση. Όμως, αν και οι πιέσεις των έννεα συνέβαλαν στό να άρθει τό πολιτικό άδιέξοδο που επικρατούσε ως τά τέλη του 1972, δέν ήταν ώστόσο άρκετές άπό μόνες τους να εξαναγκάσουν τό καθεστώς να παραδώσει την έξουσία.

Τό πραξικόπημα του Ιωαννίδη ήλθε να επιβεβαιώσει την διαπίστωση. Όπως και με τις άλλες προσπάθειες των έννεα τό 1971-73 (πόλεμος Ινδίας — Πακιστάν, μεσανατολικό κλπ.) έτσι και στην Ελλάδα οι Ευρωπαίοι παρέμειναν τελικά άπλοι θεατές των γεγονότων. Αν μή τι άλλο, τό σόκ άπό τό άραβικό εμπάργκο και οι διαιρέσεις, οι άντεγκλήσεις και ο πανικός που έπακολούθησε στους κόλπους των έννεα τους άφαιρούσε και τις τελευταίες εφεδρείες τους για μία νέα πρωτοβουλία στό ελληνικό πρόβλημα.

Στό γουντικό πραξικόπημα κατά του Μακαρίου και

στά τραγικά γεγονότα του άποκομιθέντος έθνους οι πατοί περιορίστηκαν σέ άνόδυνη και σέ άποκόμιση έποδοκμασίας ενώ ή πραγματική διπλωματική ένοβουλία περνούσε στά χέρια των Άμερικανών και ιδιαίτερα στον Κίσινγκερ, άκριβώς όπως συνέβαινε και με τον πόλεμο της Μέσης Άνατολής.

Έντούτοις οι πολιτικές δυνάμεις που αναφέραμε έξακολουθούσαν να βλέπουν την Κοινότητα με άμείωτο θαυμασμό, παρά τις άποτυχίες της. Συνάμα, τό ταραγμένο κλίμα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου και ή άνάγκη νέων διεθνών έρεισμάτων μέσα στά δυτικά πλαίσια που θά άντιστάθμιζαν την άποχώρηση άπό τό στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, τον Αύγουστο του 1974, άπέτρεψαν μία νηφαλιότερη και λιγότερο φορτισμένη αντιμετώπιση του θέματος της ένταξης.

1. Henry Kissinger. *Years of Upheaval*, 1982, σ. 708-9.

2. Αυτή την έκδοχή ύποστηρίζει και ο τότε «πρωθυπουργός» του καθεστώτος, Σπύρος Μαρκεζίνης. Βλέπε Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Αναμνήσεις 1972-74*, σ. 468-78.

3. Για τις πρώτες ομάδες πολιτικής συνεργασίας των έννεα βλέπε, *Texts Relating to the European Political Cooperation*, Bonn, 1974, p. 51, και *Text of the Second Report on European Political Cooperation on Foreign Policy*, London, 1973, Comud 5432, σ. 9.

4. *Τό Βήμα*, 3 Νοεμβρίου 1972.

5. Βλέπε χαρακτηριστικά στό *Βήμα* της 20/1/73 και της 20/5/73, τις άπόψεις των Ι. Πεσμαζόγλου και Α. Πεπελάση για τό θέμα της ελληνικής ένταξης.

6. *Άκρόπολις*, 17/12/1972.

7. *Τό Βήμα*, 19/1/1973.

8. *Έξοδος*, 5/2/1973.

9. *Άπό τό ΠΑΚ στό ΠΑΣΟΚ: Λόγοι, άρθρα, συνεντεύξεις, δηλώσεις του Α.Γ. Παπανδρέου*, Άθήνα έκδ. Λαδιά, 1976, σ. 21-22.

10. Α.Γ. Παπανδρέου, *Έλευθερία του ανθρώπου*, έκδ. Αγώνας, 1972, σ. 103.

11. *Άπό τό ΠΑΚ στό ΠΑΣΟΚ...*, σ. 20.

12. *Τό Βήμα*, 23/3/73.

13. Δέν είναι συμπτωματικό ότι και ο «έκδημοκρατισμός» του Έβρην άποσκοπεί μεταξύ άλλων να έξομαλύνει τις σχέσεις της Τουρκίας με την ΕΟΚ και να προλείανει τό έδαφος για μελλοντική αίτηση της Άγκυρας για ένταξη.

14. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 22/2/73.

15. Την προειδοποίηση ότι τό καθεστώς θά κατέφυγε στό Διεθνές Δικαστήριο για να εξαναγκάσει την Κοινότητα να έπαναδραστηριοποιήσει την Συμφωνία Σύνδεσης έκανε σέ συνέντευξη στην άυστριακή έφημερίδα *Die Presse*, στις 2/9/73. Όστόσο, σύμφωνα με την γερμανική έφημερίδα *Handelsblat*, 4/9/73, ή άπάντηση της Κοινότητας στις δηλώσεις Μακαρίζου ήταν ότι ή ουσία της διαφοράς δέν ήταν νομική αλλά πολιτική.

16. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις...*, σ. 395.

17. Για κριτική θεώρηση της στάσης των ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ έσ. και ΚΚΕ στό θέμα της ένταξης μετά την μεταπολίτευση βλέπε τά άρθρα του Νίκου Μαρτίνου στό *Άντί*, τρύχη 180-182-184 (19/6-17/7-14/8).

18. Βλ. I. F. Finsay και Michael Harrington. *The Conservative Party 1918-1979*, Macmillan, 1979, σ. 214.

Θά ήθελα να ευχαριστήσω τό Νίκο Μαρτίνο για την πολύτιμη συμβολή του και τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις του. Επίσης άπό τούτη την θέση ευχαριστώ τό Νίκο Βελόνα για τά εδστοχα σχόλιά του. Για τις όποιεςδήποτε άτέλειες τή μόνη εδθύνη πέρω εγώ. Π. Τ.

Στρατιωτικά κόμματα καί νέα (ά)πολιτική τάξη στην Τουρκία

των Semith Vaner

Hülya Tufan

Σέ ένα διάγγελμα στις 12 Σεπτεμβρίου 1980, ο στρατηγός Έβρέν, αρχηγός του Γενικού Έπιτελείου, ανακοίνωσε την απόφαση των τουρκικών στρατιωτικών δυνάμεων, «άνήσυχων γιά τή διατήρηση τής εθνικής ενότητας», νά αναλάβουν τή διεύθυνση τής χώρας, ώστε νά άποκαταστήσουν «τό κύρος του Κράτους». 'Η κοινοβουλευτική ζωή διακόπηκε γιά τρίτη φορά από τό 1945, εποχή μετάβασης σέ ένα πολυφατριαστικό σύστημα, μέ στρατιωτικό πραξικόπημα (άμεσο τό 1960 καί 1980, συγκαλυμμένο τό 1971).

Δέν πρόκειται, στά πλαίσια αúτης τής ανακοίνωσης, νά περιγράψουμε μέ λεπτομέρειες τήν πολιτική ιστορία του στρατού στην Τουρκία, ούτε νά αναλύσουμε τίς αιτίες τής στρατιωτικής επέμβασης του 1980.¹ 'Η συχνότητα, άλλωστε, μέ τήν όποια ο στρατός καταλαμβάνει τήν έξουσία καί τό συνηθισμένο σχεδόν γεγονός τής συμμετοχής του στή δημόσια ζωή (ιδιαίτερα διαμέσου των στρατιωτικών νόμων καί του Έθνικού Συμβουλίου Ασφαλείας, πού θεσμοθετήθηκε από τό Σύνταγμα του 1961) κάνουν ώστε ένα τέτοιο έγχειρημα νά μήν έχει καί πολλή σημασία: είναι ακόμη θεμιτό νά αναρωτηθεί κανείς κατά πόσο τά φαινόμενα αυτά δέν δικαιολογούν τήν επίκληση τής στρατιωτικής επέμβασης ως ένα «συνεχές» — όπως, λόγω χάρις, στή Βραζιλία — όπου τό πραξικόπημα είναι μόνο μιά από τίς μορφές πού μπορεί νά πάρει.

Ας θυμίσουμε πολύ συνοπτικά τήν κεντρική θέση πού είχε ο στρατός στην Όθωμανική Αυτοκρατορία καί κατά τή δημοκρατική περίοδο. Όποιαδήποτε

προσέγγιση καί αν υίοθετούν γιά τήν ανάλυση τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, οί παρατηρητές είναι σύμφωνοι ως πρós τόν στρατιωτικό-γραφειοκρατικό χαρακτήρα τής. Μέ ένα εξαιρετικά συγκεντρωτικό ισλαμικό κράτος, ή αυτοκρατορία στηρίζεται στό στρατό τής, έφόσον αυτός παίζει πρωταρχικό ρόλο, τόσο στην οικονομική, όσο καί στην πολιτική όργάνωση τής χώρας, πού στηρίζεται στις κατακτήσεις. Οί κατακτήσεις, άλλωστε, δέν συνδυάζονται μέ οικονομική ανάπτυξη καί πολύ σπάνια συνδέονται μέ ιεραποστολικά ενδιαφέροντα. Μέ αúτη τήν έννοια συμφωνούμε μέ τόν Πέρι Άντερσον όταν γράφει: «Έτσι, ακόμη καί στό ανώτερο επίπεδο ανάπτυξης τής, ή όθωμανική οικονομία δέν ακολούθησε ποτέ τήν όθωμανική πολιτική, ή θεμελιακή κινητήρια δύναμη παρέμεινε πάντα στρατιωτικού χαρακτήρα».²

Χάρη στην έπιτυχία του στον πόλεμο τής ανεξαρτησίας (1919-1923) καί στον ένοποιητικό χαρακτήρα πού είχε ή νέα ιδέα του τουρκικού εθνικισμού, ο νέος δημοκρατικός στρατός έγινε ο πρώτος θεσμός του νεαρού τουρκικού κράτους πού συγκρότησε ο Μουσταφά Κεμάλ. Από τήν αρχή τής σταδιοδρομίας του ήταν γνωστό πώς ο Κεμάλ ήθελε νά μετατρέψει τό στρατό σέ επαγγελματικό. Ακόμα κι όταν ο στρατός αποσύρθηκε στους στρατώνες του, αφήνοντας τόν δημόσιο χώρο στους πολιτικούς του μοναδικού κόμματος καί στην πολιτική γραφειοκρατία, ήξερε ότι, αυτές οί νέες έπιλεκτες διευθυντικές ομάδες — πού τίς αποτελούσαν άλλωστε ως επί τό πλείστον πρώην στρατιωτικοί — θά εφαρμόζαν τή δική του πολιτική. Χάρη σέ ένα γενικό κύρος καί σέ ένα προνομιακό καθεστώς, ο στρατός, ως πρώτος θεσμός του νέου κράτους, μπορούσε νά άφοσιωθεί στον κυριότερο ρόλο του — τή διατήρηση τής εθνικής ενότητας καί τής εδαφικής άκεραιότητας — καί είχε δλη τήν ευχέρεια νά ενισχύσει τίς δομές του.

Στήν ανακοίνωση αúτη θά προσπαθήσουμε νά ανα-

1. Βλέπε Feroz Abmad, "Military intervention and the Crisis in Turkey", *Merip Reports*, άριθ. 13, 'Ιαν. 1981, σ. 5-25· Kemal H. Karpat, "Turkish Democracy at Impasse: Ideology, Party Politics and the Third Military intervention", *International Journal of Turkish Studies*, 1981, τόμ. 2, άριθ. 1, σελ. 1-43· Ata Gil, "La Turquie á marche forcée", *Le Monde Diplomatique*, Φεβρ. 1981: Semih Vaner, "Le radici del colpo di stato in Turchia", *Politica Internazionale*, άριθ. 11, Νοεμ. 1980· Kenneth Mackenzie, "Turkey under the Generals", *Conflict Studies*, 'Ιαν. 1981, άρ. 126.

2. *L'etat absolutiste*, Παρίσι, Maspero, 1978, τόμ. Β', σ. 203

λύσουμε τη νέα πολιτική τάξη που είναι αποφασισμένοι να εγκαθιδρύσουν³ τό 1980 οί στρατιωτικοί μόνιμα στή χώρα, έστω κι άν, σύμφωνα μέ τήν προγενέστερη πρακτική τους, άρνηθοϋν νά εγκατασταθοϋν οί ίδιοι άμεσα καί μόνιμα στήν κυβέρνηση. Δύσκολο έργο: μιά λείπει μιά όρισμένη χρονική άπόσταση άπαραίτητη γιά μιά έπιστημονική άνάλυση. Θεωρούμε, ώστόσο, ότι οί νέοι στρατιωτικοί ήγέτες τής χώρας έδωσαν, έδω καί δύο χρόνια, έπαρκείς ένδειξεις πρός αυτή τήν κατεύθυνση ώστε νά δικαιολογείται μιά πρώτη άπόπειρα άνάλυσης. Πράγματι, άν τό πολιτικό πρόγραμμα τών αξιωματικών τού 1960 διακρινόταν συχνά άπό μεγάλη σύγχυση — κυρίως λόγω τής πολλαπλότητας τών πολιτικών ρευμάτων πού πάλευαν γιά τήν έξουσία στό έσωτερικό τής χούντας — ή άκόμη καί άπό άνυπαρξία όσον άφορά όρισμένους τομείς τής έθνικής ζωής, δέν μπορεί κανείς νά προσάψει στούς πρωταγωνιστές τού πραξικοπήματος τού 1980 ότι τό πολιτικό τους πρόγραμμα δέν είναι σαφές καί συνεκτικό σέ σχέση μέ τίς προθέσεις τους. Άξίζει νά ύπογραμμίσουμε τό γεγονός αυτό, πολύ περισσότερο πού τό πρόγραμμα αυτό έντάσσεται σέ ένα σφαιρικό σχέδιο: οίκονομικό καί κοινωνικό.

Τό διάβημά μας όφειλει πολλά σέ μελέτες πού πραγματοποιήθηκαν τά τελευταία χρόνια, σχετικά μέ τούς στρατιωτικούς, άπό τόν Alain Rouquié καί μιά ομάδα έρευνητών τής Fondation nationale des sciences politiques, μελέτες μεθοδολογικές,⁴ άφιερωμένες στίς χώρες τής Λατινικής Άμερικής⁵ όρισμένες άπό τίς όποιες, λόγω τών κοινωνικο-οικονομικών δομών τους, τών σχέσεων κράτους καί κοινωνίας, καί τής κεντρικής θέσης πού κατέχει ό στρατός, θυμίζουν άρκετά τήν Τουρκία. Ό Α. Ρουκιέ, ξεκινώντας άπό τήν άνεπαρκεία πού χαρακτηρίζει τίς πύο διαδεδομένες μεθόδους προσέγγισης τής στρατιωτικής έξουσίας καί άπό τήν ύπόθεση ότι είναι δυνατό νά έξετάσει κανείς τήν πραγματική λειτουργία τών στρατών ως πολιτικών δυνάμεων, άναπτύσσει τήν έννοια τού *στρατιωτικού κόμματος*, πού δέν έξομοιώνει τούς στρατούς μέ σχηματισμούς όπαδών, αλλά έπισείει τήν προσοχή στίς πολιτικές διαδικασίες πού «στρέφονται γύρω άπό μιά συγκροσιακή άλληλεπίδραση άνάμεσα στίς στρατιωτικές τάσεις καί ρεύματα, λίγο - πολύ παγιωμένες ή οργανωμένες (τά "στρατιωτικά κόμματα") καί στό θεσμό στρατός, τίς δομές καί τούς ρόλους του (καί πολιτικούς), τό "στρατιωτικό κόμμα", στό όποιο διαπλέκονται, έντέλει, οί άπόπειρες παγίδευσης καί προσεταιρισμού τών "πολιτικών κομμάτων"».⁶

Άπό τά «στρατιωτικά κόμματα» στό «στρατιωτικό κόμμα»

Έπιχειρήσαμε άλλοϋ νά αναλύσουμε, μαζί μέ τόν J.F. Bayart, τόν τουρκικό στρατό τής περιόδου 1960-1973, μέσα άπό τήν όπτική τών στρατιωτικών κομμάτων⁷ καί νά διαγράψουμε — χωρίς νά κάνουμε έξαντλητικό κατάλογο καί επιμένοντας στήν ιστορική άστάθεια τής σύστασής τους καί τών σχέσεών τους — τά παρακάτω κυριότερα ρεύματα: τούς πρωτο-φασίστες τού Α. Τουρκές, άπό τούς όποιους κατάγεται ή δημιουργία τού Κόμματος Έθνικιστικής Δράσης· τούς δεξιούς έθνικιστές, συγγενείς μέ τούς προηγούμενους, πού διαφοροποιούνται όμως όσο ριζοσπαστικοποιείται τό Κ.Ε.Δ· τούς νοσταλγούς ενός γραφειοκρατικού καθεστώτος πού διέπεται άπό έναν «μεταρρυθμι-

στικό» βολонταρισμό άρκετά νεφελώδη· τούς ύπερασπιστές τής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, πού χωρίζονται σέ συμπαθούντες τών δεξιών κομμάτων (κυρίως, αλλά όχι άποκλειστικά, τού Κόμματος τής Δικαιοσύνης) καί σέ συμπαθούντες τής κεντροαριστεράς (πού εκπροσωπεί τό Ρ.Ρ.Ρ. τού Ίνονού καί άργότερα τού Έτσεβίτ)· τούς νέους αξιωματικούς πού εύνοούν μιά σοσιαλιστική ή έθνικο-δημοκρατική επανάσταση, διαιρεμένοι κι αυτοί άπό τά γνωστά χάσματα· τέλος, μιά ομάδα ύποστηρικτών ενός άπολιτικού έπαγγελματισμού.⁸

Τό χάσμα άνάμεσα στό ριζοσπαστισμό, άφενός, πού κυριαρχείται άπό μιά δεξιά τάση καί περιλαμβάνει τά τρία πρώτα ρεύματα, καί τούς «μετριοπαθείς» όπαδούς, άφετέρου, τής άποκατάστασης τής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, πού μπορούμε εβκολα νά προσδιορίσουμε, φαίνεται ότι κατάγεται άπό τήν προετοιμασία άκόμη τού πραξικοπήματος τής 27ης Μαΐου 1960 καί ότι έφερε άντιμέτωπους τούς παλαιότερους συνωμότες μέ τούς αξιωματικούς πού υιοθέτησαν άργότερα τήν ιδέα μιάς στρατιωτικής επέμβασης ένάντια στήν κυβέρνηση Μεντέρε. Είναι γενικά παραδεκτό ότι ή διαμάχη άφορούσε κυρίως τήν έκταση καί τή διάρκεια τής επέμβασης αυτής, όπου οί περισσότεροι «ριζοσπάστες» ύποστήριζαν μιά παράταση τού στρατιωτικού καθεστώτος καί οί «μετριοπαθείς» ήθελαν νά γλιτώσουν τή χώρα άπό αυτή τήν έναλλακτική λύση, έξίσου άμφισβητήσιμη καί νεφελώδη.

Η πρώτη φάση αυτής τής διαμάχης κατέληξε στή διαγραφή δεκατεσσάρων «ριζοσπαστών» άπό τό Συμβούλιο Έθνικής Ένότητας, τό Νοέμβριο τού 1960. Άλλά ξαναφούντωσε κατά τούς επόμενους μήνες, μέ έλαφρώς διαφορετικούς δρους: σημαντικά τμήματα τού στρατού άνησυχούσαν βλέποντας νά διακυβεύονται οί κατακτήσεις τής «Έπανάστασης τής 27ης Μαΐου» καί δέν δίσταζαν νά έκδηλώσουν τή δυσρέσκεια τους, πιέζοντας άμεσα τήν άνώτατη διοίκηση καί επιχειρώντας άκόμη δύο άπόπειρες πραξικοπήματος, στίς 22 Φεβρουαρίου 1962 καί στίς 20-21 Μαΐου 1962.

Τό ίδιο χάσμα επανεμφανίστηκε τό 1970-71, όταν πολλοί αξιωματικοί κατέληξαν στό συμπέρασμα ότι όλες οί συνθήκες πού αιτιολόγησαν τήν επέμβαση τού 1960 ύπήρχαν ξανά: πολλές μαρτυρίες συμφωνούν ότι τό τελεσίγραφο τής 12ης Μαρτίου 1971 πού έπέβαλε τήν παραιτήση τού πρωθυπουργού Ντεμιρέλ καί τή

3. Σ' ένα «έγχειρίδιο» περί κεμαλισμού γραμμένο άπό κάποιον ιδεολόγο τού νέου καθεστώτος διαβάζουμε: «Η 12η Σεπτεμβρίου 1980 είναι ένα επαναστατικό κίνημα πού σκοπό έχει μιά νέα κοινωνική τάξη». Hauza Eroglu, Atatürkçülük, Άγκυρα, Olgac Matbaasi, 1981.

4. Βλ. κυρίως "Les processus politiques au sein des partis militaires: definitions et dynamiques", in A. Rouquié et al. *La politique de Mars, les processus politiques dans les partis militaires contemporains*. Παρίσι, Sycomore, 1981, σ. 15-38 καί "Les processus politiques dans les partis militaires au Brésil. Strategie de recherche et dynamique institutionnelles" in A. Rouquié et al. *Les partis militaires au Brésil*. Παρίσι PFNSP, 1980, σ. 9-24.

5. Κυρίως, *L'etat militaire en Amerique Latine*. Παρίσι, Seuil 1982.

6. A. Rouquié "Avant - propos". *La politique de Mars*, δ.π., σ. 13.

7. Jean - Francois Bayart et Semih Vaner, "L' armé turque et le theatre d' ombre kemaliste (1960-73)", in *La politique de Mars*, δ.π.

8. Στο ίδιο, σ. 66.

διαμόρφωση ενός τεχνοκρατικού «μεταρρυθμιστικού» υπουργικού συμβουλίου ήταν αποτέλεσμα συμβιβασμού ανάμεσα στον αρχηγό του Κράτους, απόστρατο στρατηγό Σουνάι, τον αρχηγό του Γενικού Έπιτελείου και τους διοικητές των τριών όπλων, ευαίσθητους στην πίεση των νέων αξιωματικών που ανυπομονούσαν να δουν την εφαρμογή των βασικών μεταρρυθμίσεων που ανακοίνωσε το Σύνταγμα του 1961 και που είχαν ετοιμάσει ένα «προοδευτικό» πραξικόπημα που ανέσταλη την τελευταία στιγμή, στις 9 Μαρτίου.⁹

Η δυναμική των διαφοροποιήσεων αυτών μεταβλήθηκε σημαντικά κατά τη δεκαετία του '70. Από τη μία, η πολιτική συμφιλίωσης που καθιέρωσαν οι «μετριοπαθείς» κατά τη δεκαετία του '60 και συνεχίστηκε στη δεκαετία του '70 είχε αποτέλεσμα να χάσει ο στρατός την υποθετική του πολιτική παρθενία και την προοδευτική του καθαρότητα.¹⁰ Συνδεδεμένος εφεξής με ένα ιδιαίτερο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα και αναπόσπαστο τμήμα της πολιτικής διαμάχης, ο στρατιωτικός θεσμός μπορούσε όλο και λιγότερο να γίνει διαιτητής υπεράνω των κοινωνικών δυνάμεων.

Παράλληλα, ενώ μία «επανάσταση» «περουβιανού» τύπου, ή και «λιβυκού» — που πολλοί διανοούμενοι της «άριστερας» επιθυμούσαν — καθυστερούσε, πραγματοποιήθηκε μία εκκαθάριση σε μεγάλη κλίμακα μεταξύ 1971 και 1973, και σύμφωνα με ορισμένους μετά το 1980, κυρίως στις κατώτερες βαθμίδες (ως επί το πλείστον των αξιωματικών αεροπορίας) του στρατιωτικού θεσμού, από όπου στρατολογούνταν οι οπαδοί της σοσιαλιστικής ή έθνικο-δημοκρατικής επανάστασης που συνδέονταν με τα αντίστοιχα κινήματα.¹¹ Αντίθετα, ο δεξιός ριζοσπαστισμός, στην πρωτοφασιστική του έκδοχή, που συνδεόταν με το Κόμμα Έθνικιστικής Δράσης, και το ξεπερνούσε κιόλας μερικές φορές σε μένος, μοιάζει να έπωφελείται από την πλήρη σχεδόν άτιμωρησία και οι εκκλήσεις του έντο-

να στρατιωτικοποιημένου¹² ΚΕΔ προς το στρατό είχαν ευνοϊκή υποδοχή από μιά όλο και μεγαλύτερη μερίδα του στρατού.¹³

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να διακρίνει κανείς με

ση, απαγόρευση της απεργίας, προσέλευση ξένων κεφαλαίων, συγκέντρωση γαιών αντί για την αγροτική μεταρρύθμιση. Το έθνικοσοσιαλιστικό πρόγραμμα θά έμπαινε σε εφαρμογή μετά την κατάληψη της εξουσίας από τους αξιωματικούς του Γενικού Έπιτελείου: Λέγεται π.χ. στο πρόγραμμα: «Αν στη χώρα υπάρχει δυστυχία και ανασφάλεια αυτό φυσικά δέν αφήνει αδιάφορους τους αξιωματικούς του επιτελείου του στρατού» (σ. 103-105 του βιβλίου στο οποίο αναφέρεται η εφημερίδα *Aydinlik*, 30 Σεπτ. 1978). Το πρόγραμμα του DAS προβλέπει επίσης την ενσωμάτωση των Κούρδων, την απέλαση των Έβραίων, Έλλήνων και Αρμενίων. Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα (4 Οκτ. 1978) αυτοί οι νέοι αξιωματικοί, διαμέσου του Βάκιετιν διατηρούσαν στενούς δεσμούς με μερικούς στρατηγούς όπως ο Β. Άκίν, αρχηγός του στρατού που σχεδίαζε πραξικόπημα εναντίον της κυβέρνησης Έτσεβίτ το 1978.

9. Στο ίδιο, σ. 43.

10. Στο ίδιο, σ. 61.

11. Βλ. *Idianame (Türkiye Halk Kurtulusu Partisi Cephesi Davası)*. Κωνσταντινούπολη 1979. (Κατηγορητήριο στη δίκη του Μετώπου Λαϊκής Απελευθέρωσης της Τουρκίας).

12. Την εποχή των κυβερνήσεων του «Έθνικιστικού μετώπου» ένας διευθυντής του υπουργείου Παιδείας, ο Αϊβάζ Γκόκντεμιρ, που μερικοί τον θεωρούν διάδοχο του Τουρκές, στην προεδρία ενός νέου ακροδεξιού κόμματος, δήλωνε το Φεβρουάριο του 1976: «(...) Δέν είμαι στρατιωτικός άλλα διαθέτω στρατιωτική κατάρτιση. Είναι βαθιά μου πεποίθηση ότι όσο περισσότερο εφαρμόζουμε τις στρατιωτικές αρχές τόσο καλύτερα θά μπορούμε να κυβερνούμε τους ανθρώπους. Αισθάνομαι τη φωτιά στα χέρια μου. Για να σώσουμε το έθνος θά κόψουμε και κεφάλια αν χρειαστεί...», *Milliyet*, 8 Δεκ. 1979. Άλλωστε το ΚΕΔ διέθετε πολιτοφυλακή περίπου δέκα χιλιάδων ανδρών και είχε την πρόθεση να συμπαρασταθεί στο κράτος για να εξουδετερωθεί η Άριστερά.

13. Η εφημερίδα *Aydinlik* (2 Οκτ. 1978) αναφερόταν σε μία ομάδα «νέων στρατιωτικών έθνικοσοσιαλιστών» που είχαν επιλέξει ως βάση το Γκολκκούκ (τήν πιο σημαντική ναυτική βάση της χώρας) και προσπαθούσαν να εισχωρήσουν στο Ντερίνς (εκπαιδευτικό κέντρο), στην Γιασιάντα (κέντρο εκπαίδευσης ενφένδρων αξιωματικών) και στη ναυτική πολεμική σχολή της Χειμπελιάντα. Η φιλοσοφία τους συμβολιζόταν με τα αρχικά DAS (Dinamik Ana Stratejiler — Οι θεμελιώδεις δυναμικές στρατηγικές) έτσι όπως είχαν καταγραφεί στο βιβλίο του Mürsid Altaylı *DAS*, Κων/λη 1969 (ό Altaylı ήταν ψευδώνυμο: ο πραγματικός συγγραφέας του βιβλίου ήταν ο Mehmet Ersoy, ένας εκ των ιδεολόγων του ΚΕΔ). Το πρόγραμμα προβλέπει αναγκαστική εργασία και άποταμieu-

σαφήνεια τή σημερινή βαρύτητα πού έχει καθένα από τὰ αντίστοιχα «στρατιωτικά κόμματα» στο έσωτερικό του στρατού, μιά πού οι πληροφορίες σχετικά μέ τό θέμα αυτό είναι, γιά αυτονόητους λόγους, πολύ ανεπαρκείς. Ο τουρκικός τύπος αναφέρει μεταβολές πού γίνονται στο στρατό καθώς και μεταθέσεις στρατοδικών, αλλά οι μεταβολές και οι μεταθέσεις αυτές απαριθμούνται χωρίς νά μπορεί κανείς νά αποκτήσει κάποια συγκεκριμένη πληροφορία γιά τό πνεύμα πού τις διέπει. Ωστόσο, ή αυστηρότητα πού χαρακτήριζε τήν κατασταλτική δράση ενάντια στή φιλελεύθερη άριστερά, κυρίως από τό 1982, ενώ στήν άρχή είχε σχετικά άποφευχθεί, έξυπνοεί τήν ύπαρξη όρισμένων αντίθεσεων στο έσωτερικό τής χούντας.

Ίδιαίτερη προσοχή επιβάλλεται στήν έρμηνεία τών τάσεων πού διαγράφονται. Η έξήγηση πού νομίζουμε ότι μπορούμε νά δώσουμε σχετικά μέ τό θέμα αυτό είναι πώς μιά τάση σχετικά «μετριοπαθής», γύρω από τό στρατηγό Έβρέν, διαχωρίζεται — χωρίς αυτό νά παίρνει τή μορφή διαρθρωμένης αντίθεσης — από μιά «δεξιά» τάση, γύρω από τόν άρχηγό του στρατού ξηράς στρατηγό Ν. Έρσίν και, όπως φαίνεται, τόν άρχηγό τής χωροφυλακής Σ. Σελασούν. Η πιό άμεση και έπίμονη κατασταλτική δράση φαίνεται ότι κατευθύνθηκε προς αυτή τήν τελευταία τάση πού όραματίζεται μιά λύση δεξιού τύπου, όχι πολύ διαφορετική από τήν πολιτική πού εκθειάζει τό πρώην Κ.Ε.Δ. Ωστόσο, ή παρουσία στο Έθνικό Συμβούλιο Ασφαλείας, στο πλευρό του στρατηγού Έβρέν, του Τ. Σαχίν Καγιά, άρχηγού τής άεροπορίας και του Ν. Τουμέρ, άρχηγού του ναυτικού (και οι δύο «μετριοπαθείς») και κυρίως τό γεγονός ότι δύο θέσεις - κλειδιά, δηλαδή τή διοίκηση τής πρώτης στρατιάς στήν Κωνσταντινούπολη, από τή μιά, και τή θέση του γενικού γραμματέα του Ε.Σ.Α. και του άρχηγού του Κράτους, από τήν άλλη, τις κατέχουν, αντίστοιχα, οι στρατηγοί Η. Σαλτίκ (πού θεωρούνταν ό δεύτερος άνθρωπος του καθεστώτος όταν είχε τή θέση του γενικού γραμματέα του Συμβουλίου και του όποιου ή μετάθεση στήν Κωνσταντινούπολη έμοιαζε ταυτόχρονα μέ δυσμένεια, μιά πού άπομακρυνόταν από τήν Άγκυρα, και μέ προαγωγή, έφόσον ή θέση αυτή του άνοιγε τό δρόμο γιά άλλες σημαντικές θέσεις) και Ν. Ουρούγκ (και οι δύο έχθρικοί προς τή «μαξιμαλιστική» τάση), ύπονομεύουν τις θέσεις τής. Η καθαίρεση, μέ διαταγή του Ε.Σ.Α. τόν Ιούνιο του 1982, του στρατηγού Σ. Τακσί, εισαγγελέα στή δίκη τής συνδικαλιστικής συνμοσπονδίας ΔΙΣΚ, ό όποιος έδειχνε άνοιχτά τή συμπάθειά του γιά τό Κόμμα Έθνικιστικής Δράσης, άποτελούσε όπισθοχώρηση τής τάσης αυτής.

Οι στρατηγοί, γνωρίζοντας ότι ή μακρόχρονη διατήρηση τής έξουσίας θά έβαζε σε κίνδυνο τή συνοχή του στρατού, προχώρησαν στή δημιουργία πρόσθετων διοικητικών θέσεων, γιά νά αναπληρώσουν τά πέντε μέλη του Ε.Σ.Α. και νά μήν άποκλείσουν, τουλάχιστον φαινομενικά, τις άνωτερες βαθμίδες, ενώ οι παραδοσιακοί έτήσιοι άνασηματισμοί πού μνημονεύονταν στον τύπο έμοιαζαν νά γίνονται μέ βάση άξιοκρατικά κριτήρια προαγωγής. Έπιπλέον, αντίθετα μέ όρισμένες λατινοαμερικανικές στρατιωτικές δικτατορίες, οι στρατηγοί δέν κατέφυγαν στή διαφθορά τών άξιωματικών γιά νά εξασφαλίσουν τήν πίστη τους, όπως μαρτυρούν οι πολύκροτες δίκες στρατιωτικών έμπλεγμένων σε πράξεις διαφθοράς.¹⁴

Η φθορά τής κρατικής έξουσίας μπροστά στο μέτασηματισμό τής κοινωνίας τών πολιτών μεταξύ

1975 και 1980, καθώς και τό γεγονός ότι ή επέμβαση του στρατού πραγματοποιήθηκε μετά από μακρόχρονη προετοιμασία τής κοινής γνώσης και τών στρατιωτικών και χωρίς αίματοκύλισμα, ενόησαν επίσης τή σχετική ένότητα του στρατού. Σε τελευταία άνάλυση, μπορεί νά πει κανείς ότι, αντίθετα από τις καταστάσεις του 1971 και κυρίως του 1980, έδω ύπερισχύει τό *στρατιωτικό κόμμα*, μέ τήν έδραϊωση μιάς συναίνεσης, κυρίως στις άνωτερες σφαιρες τής στρατιωτικής ιεραρχίας.

Στό σημείο αυτό πρέπει νά λάβουμε ύπόψη ότι ό στρατός είναι ένας θεσμός του όποιου ό πολιτικός χαρακτήρας δέν πρέπει νά μäs κάνει νά ξεχνάμε τή λειτουργική και όργανωτική μοναδικότητά του. Η ύπαρξη τάσεων ή άκόμη και διαφωνιών στο έσωτερικό του τουρκικού στρατού δέ θά έπρεπε, κατά τή γνώμη μας, νά μäs κάνει νά τόν σκεφτούμε μέ τούς ίδιους όρους πού προσιδιάζουν στα κόμματα πολιτών, γιανι αυτό θά ήταν μιά εύκολη λύση πού θά κινδύνευε νά διαστρεβλώσει τήν προσέγγισή μας.

Η συναίνεση αυτή, στήν όποία θά στηριχθεί τό *στρατιωτικό κόμμα* τό 1980, γιά νά ύπερισχύσει σε σχέση μέ τά *στρατιωτικά κόμματα*, πηγάζει από τόν τελικό στόχο του στρατιωτικού θεσμού: μιά «πειθάρχηση» τής κοινωνίας τών πολιτών, μέ τήν όποία θά άποφευχθεί ή διατάραξη τής λειτουργίας του κράτους. Σε αυτό αναφέρεται ό Άλαίν Ρουκιέ μέ τούς παρακάτω όρους: «Τό κράτος είναι ό στόχος τών στρατών: "ή στρατοκρατική υπεξάιρηση" είναι πάντοτε στήν πραγματικότητα ένα είδος μετωννμίας: τό στρατιωτικό τμήμα θεωρεί τόν έαυτό του ως τό σύνολο του κράτους. Θέλουμε άπλώς νά πούμε μ' αυτό ότι ή στρατιωτική επέμβαση — τό πραξικόπημα —, ή στρατιωτική κυριαρχία γενικά, έχουν στόχο, ή τουλάχιστον συνέπεια, νά άπαλλάξουν τό κράτος από τή συμμετοχή όρισμένων συντελεστών».¹⁵ Ο στρατιωτικός θεσμός μπορεί, πράγματι, καλύτερα από κάθε άλλον νά εκτιμήσει ότι ένας τόσο ευρύς τελικός στόχος δέν μπορεί νά έπιτευχθεί παρά μόνο μέ μιάν όρισμένη ένότητα: τό καλύτερο μέσο γιά τήν έξασφάλιση και τή διατήρηση αυτής τής ένότητας θά βρεθεί στις δομικές άξίες του στρατού: στο σεβασμό τής ιεραρχίας.

Ίδεολογία του κράτους ή ή πολιτική τής ποιότητας

Παρόλο πού άποκλείουμε μιά άνάλυση τών αιτίων του πραξικοπήματος, στο πλαίσιο αυτής τής εργασίας, βρίσκουμε ώστόσο χρήσιμο νά αναφερθούμε στα έπιχειρήματα πού προβλήθηκαν από τούς στρατιωτικούς όταν κατέλαβαν τήν έξουσία, γιά νά νομιμοποιήσουν τήν επέμβασή τους, και αυτό γιά νά αντιπαραβάλλουμε μέ τό πρόγραμμα πού εφαρμόζουν εκτοτε και μέ τό σχέδιο του όποιου είναι φορείς. Είναι πραγματικά πολύ ένδεικτικό ότι σε κάθε βαθμίδα τής εφαρμογής του προγράμματός τους, οι στρατιωτικοί αναφέρονται σ' ένα άπ' αυτά τά έπιχειρήματα γιά νά προσ-

14. Ο αριθμός τών περιπτώσεων πού έπισημάνθηκαν δείχνει ώστόσο ότι δέν πρόκειται γιά μεμονωμένα περιστατικά κι έτσι, έπομένως, κινδύνευε ή συνοχή του στρατού. Βλ. *Cumhuriyet* (5 και 18 Οκτ. 1982).

15. *La Politique de Mars*, δ.π., σ. 27.

δώσουν στη δράση τους τόν επιτακτικό χαρακτήρα που απέδιδαν στα κίνητρα της επέμβασης τους.

Ο στρατός προέβαλε ως πρωταρχικό λόγο που νομιμοποιεί την κατάληψη της εξουσίας, τόν κίνδυνο του εκμηδενισμού της κρατικής εξουσίας, και όριζε βασικό στόχο την αποκατάσταση και την ενδυνάμωσή της. Αυτό τό επιχείρημα δέν έκανε τίποτε άλλο από τό νά προετοιμάζει τό έδαφος για μία συνολική κοινωνική αναδιάρθρωση στην όποία στόχευαν οι στρατιωτικοί.

Αυτή ή κοινωνική αναδιάρθρωση έπρεπε νά γίνει σε δύο επίπεδα, όπως αυτά έχουν διατυπωθεί στην επιχειρηματολογία του στρατού. Πράγματι, αν τό κράτος βρισκόταν σε κίνδυνο, ή βασική αίτια γι' αυτό ήταν ή τρομοκρατία ενάντια στην όποια επιβαλλόταν κατά πρώτο λόγο ένας ενεργητικός αγώνας, δηλαδή μία κατασταλτική δράση. Αυτός ό αγώνας έπρεπε νά συμπληρωθεί από μία προσπάθεια πρόληψης της μάστιγας: προσπάθεια που έγγραφόταν στην ίδια την καρδιά του πρώτου επιπέδου αυτής της αναδιάρθρωσης, δηλαδή του ιδεολογικού επιπέδου.

Προχωρώντας σ' αυτή τή λογική οι στρατιωτικοί κατονόμαζαν ως υπεύθυνο για τή δξυση της τρομοκρατίας, τό πολιτικό σύστημα και κατ' επέκταση αυτή καθαυτή τήν ύπαρξή του, αφού είναι οι άνικανότητες αν όχι οι έγκληματικές ενέργειες του ίδιου του πολιτικού που προσέφεραν τό κατάλληλο έδαφος για τή γέννηση και τήν ανάπτυξη του τρομοκρατικού «κινδύνου». Μέ τήν άναγγελία του πραξικοπήματος ό στρατός άνέστειλε και απαγόρευσε κάθε πολιτική δραστηριότητα και στοχασμό, μέχρι τήν αποκατάσταση ενός νέου νομικού και κομματικού συστήματος. Δήλωνε έτσι τή θέλησή του νά έγγράψει σ' ένα δεύτερο επίπεδο, θεσμικό αυτή τή φορά, τό σχέδιό του για τήν κοινωνική αναδιάρθρωση.

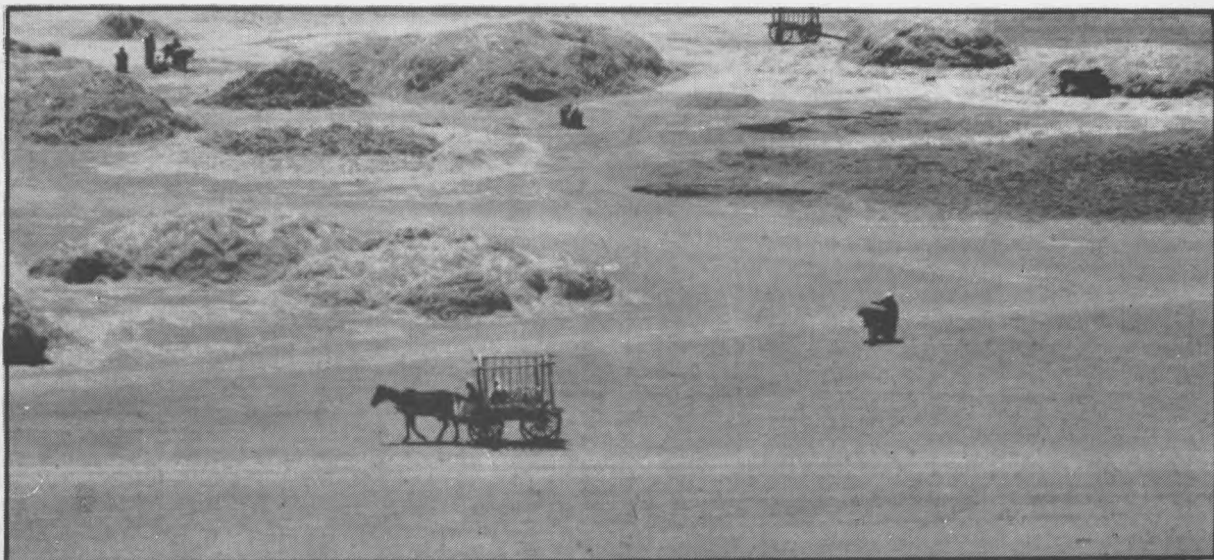
Ας ξεετάσουμε όμως από κοντά αυτή τήν αναδιάρθρωση που τή θεωρούμε πρωταρχικής σημασίας, τόσο γιατί ύπάρχει ως σχέδιο ήδη στις πρώτες τοποθετήσεις της στρατιωτικής εξουσίας, όσο και γιατί θά μας βοηθήσει στην κατανόηση και τήν προσέγγιση της «νέας πολιτικής τάξης». Δέν πρόκειται βέβαια για τή θεμελίωση μίας «νέας τάξης» ενάντια στο φιλελευθερισμό

και τή δημοκρατία, όπως στα δικτατορικά ευρωπαϊκά καθεστώτα της περιόδου 1930, ούτε ακόμη για ένα σχέδιο «προστατευομένης δημοκρατίας» χιλιανού τύπου, από τήν όποια τό τουρκικό στρατιωτικό καθεστώς, χωρίς νά άρνιόμαστε κάποιες άνησυχητικές όμοιότητες, διακρίνεται σε πολλά σημεία που θά ήταν άσκοπο νά άπαριθμήσουμε εδώ.

Στήν ανάλυση του σχεδίου αναδιάρθρωσης, θά επιμείνουμε κυρίως σε τέσσερις τομείς, δηλαδή στην θέση που επιφυλάσσεται στα πολιτικά κόμματα, στην εκπαίδευση, στην θρησκεία και στην οικονομία, λαμβάνοντας ύπόψη και τά δύο επίπεδά τους, θεσμικό και ιδεολογικό: επίπεδα διακριτά αλλά σε σύζευξη αφού ή ιδεολογία θά άποτελεί από μόνη της τόσο έναν στόχο όσο και ένα από τά συστατικά στοιχεία των νέων θεσμών. Βέβαια οι θεσμοί για τή λειτουργία και τή δομή τους θά αναφέρονται στην ιδεολογία.

Οι στρατιωτικοί θεωρούν ότι ή κρατική εξουσία είχε άποδυναμωθεί, εξαιτίας της άνικανότητας όρισμένων θεσμών νά εκπληρώσουν τόν ρόλο τους σύμφωνα με τις κεμαλικές άξίες και μέ τους εθνικούς στόχους της ανάπτυξης μέ ένότητα. Αυτοί οι θεσμοί είχαν ύποδειχθεί από τή σημασία τους για τή ζωή του έθνους. Θά προσπαθήσουμε νά τους ξεετάσουμε, σε σχέση μέ τήν έμπλοκή τους στο επίπεδο της κοινωνίας των πολιτών αλλά και σε σχέση μέ τά άποτελέσματα της δράσης τους στην νέα πολιτική τάξη που ετοιμάζεται.

Όπως και στα περισσότερα λατινοαμερικανικά παραδείγματα, ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία παραμένει ό στόχος των Τούρκων στρατιωτικών αφού ό κεμαλισμός είναι ή υποχρεωτική άναφορά όλων των αξιωματικών. Αυτή ή στάση συνοδεύεται παραδόξως, και κυρίως στην «ριζοσπαστική δεξιά» πτέρυγα του στρατού, από μία κάποια περιφρόνηση της πολιτικής έλίτ, που θεωρείται ψηφοθηρική και φιλόδοξη, από τήν προβολή του άρχηγού και των «πολιτικών στελεχών» μόνων ικανών νά φέρουν σε άισιο πέρας τήν άνασυγκρότηση και τόν έκσυγχρονισμό της χώρας, και από μία άντικομματική αντίληψη: έν συντομία χαρακτηριστικά που άνάγονται στην ιστορία και στην τουρκική πολιτική παιδεία που άποδίδει στο κράτος

καί στις επιλεγόμενες γραφειοκρατικές έλίτ έναν βασικό ρόλο.¹⁶

Παρά την άνοιχτά έχθρική στάση των στρατιωτικών απέναντι στο «πολιτικό» γενικά, αυτό παραμένει άναμφισβήτητα συστατικό στοιχείο του μοντέλου που διάλεξε για τον εαυτό του το τουρκικό κράτος στα 1923, δηλαδή το δυτικοευρωπαϊκό μοντέλο. Η πορεία που γνώρισε η χώρα, ειδικά μέσα από τις κοινωνικές μεταβολές της πρόσφατης ιστορίας της, μαρτυρεί την αναγκαιότητα ενός πολιτικού χώρου, ακόμη κι αν δρουν σ' αυτόν «πρόσωπα» λίγο διαφορετικά από εκείνα των δυτικών συστημάτων. Η πολιτική εξουσία μὴ μπορώντας νά ἀρνηθῆ αὐτὴ τῆ θέση τοῦ πολιτικοῦ στὴν ἔθνικὴ ζωὴ, ἀμβλυνε τὸ λόγο της γιὰ νά κατευθύνει τὶς κριτικὲς της στὸ κομματικὸ σύστημα καὶ στὶς μορφές τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης. Ἐπίσης ἐτοίμαζε ἕνα σχέδιο κομματικὸ ὅπου «τὰ πολιτικὰ κόμματα θὰ ἦταν τὰ σύμβολα τῆς ἔθνικῆς ἐνότητας», σύμφωνα μὲ τούς ὄρους τοῦ στρατηγοῦ Ἐβρέν.

Ἡ μεταφορά ἐνὸς τμήματος τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας σ' ἕνα στρατιωτικὸ ἡγέτη, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση στὸν στρατηγὸ Ἐβρέν, ἐπικυρωμένη ἀπὸ τὸ δημοψήφισμα γιὰ τὸ σύνταγμα τοῦ Νοεμβρίου 1982, δὲν συγκρίνεται βέβαια μὲ τὴν ἰδιοποίηση τῆς ἐξουσίας στὴν Νικαράγουα ἀπὸ τὸν Σομόζα γιὰ παράδειγμα, οὔτε μὲ τὴν ἀπόλυτὴ ἐξουσία τοῦ στρατηγοῦ Πινοσέτ, στὴ Χιλή.

Ὡστόσο φαίνεται ὅτι ἡ Τουρκία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν περίοδο 1950-1980, βαδίζει *de facto* ἂν ὄχι *de jure* καὶ τουλάχιστον γιὰ τὰ ἐπτά ἐπόμενα χρόνια πρὸς μιὰ προσωποπαγὴ ἐξουσία. Αὐτὴ ἡ προσωποπαγὴ ἐξουσία, κινδυνεύει ἐντοῦτοις νά φτάσει γρήγορα στὰ ὄριά της, καθὼς ὁ στρατηγὸς Ἐβρέν δὲν διαθέτει τὴ χαρισματικὴ προσωπικότητα τοῦ Κεμάλ ἢ τοῦ Ἰνονού, παρὰ τὶς προσάθειες ποὺ καταβάλλονται γιὰ νά περιβληθῆ καὶ νά τὸν περιβάλλουν μὲ τὴν αἴγλη μιᾶς ιστορικῆς ἀποστολῆς.

Ἄλλῃ βασικὴ διαφορά μὲ τὴν II δημοκρατία (1961-1980) ἀποτελεῖ ὁ περιορισμὸς τοῦ πολιτικοῦ χώρου ποὺ προορίζεται γιὰ τὰ κόμματα. Χωρὶς νά φτάσουμε στὸ σημεῖο νά χαρακτηρίσουμε τὸ στρατιωτικὸ πραξικόπημα τοῦ 1960 «δημοκρατικὸ κίνημα» (ἀφοῦ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἄνοιξε τὸ δρόμο σὲ μιὰ σειρά στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων, διέκοψε τὴν ἀντιπροσωπευτικὴ διαδικασία, χωρὶς νά ἀναφερθοῦμε στὸ γεγονός ὅτι οἱ αἱματηρὲς ἐπιχειρήσεις, τῶν ὁποίων ἦταν τὸ θέατρο, ὅπως οἱ ἐκτελέσεις τοῦ πρωθυπουργοῦ καὶ ὑπουργῶν, λειτούργησαν ἀνασταλτικὰ γιὰ τὸν πολιτικὸ κόσμον), ἔχει σημασία νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι εἶχε ἀποτέλεσμα τὴ διεύρυνση τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς καὶ τῆς πολιτικῆς κοινότητος. Τὸ στρατιωτικὸ πραξικόπημα τοῦ 1980 θὰ ἔχει τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα.

Ὁ νέος νόμος γιὰ τὰ πολιτικὰ κόμματα ποὺ ἐτοιμάζεται καὶ ποὺ ὑπάρχει κίνδυνος νά γίνει ἀποδεκτὸς μὲτὰ ἀπὸ κάποιες τροποποιήσεις, φέρνει τὰ ἴχνη αὐτῆς τῆς ἀποκλειούσας φιλοσοφίας. Ἡ ἀπαγόρευση στὰ κόμματα νά ἰδρῦσουν σχέσεις πολιτικοῦ χαρακτήρα καὶ νά δέχονται οἰκονομικὴ συνδρομὴ ἀπὸ τὶς ἐνώσεις, τὰ συνδικάτα, τούς συνεταιρισμούς καὶ τὶς ἐπαγγελματικὲς ὀργανώσεις, στοχεύει κυρίως τὰ κόμματα τῆς ἀριστερᾶς. Ἡ κατάργηση τῶν κλάδων «νεολαΐας» καὶ «γυναικῶν», ἡ ἀπαγόρευση κομματικῆς ἐνταξῆς γιὰ τούς κάτω τῶν 21 ἐτῶν, ὅπως καὶ γιὰ τούς φοιτητὲς καὶ τούς πανεπιστημιακοὺς δασκάλους, ἡ ἀύξηση ἀπὸ 15 σὲ 30 τοῦ ἀριθμοῦ τῶν διαμερισμάτων στὰ ὁποῖα τὰ κόμματα εἶναι ὑποχρεωμένα νά ἔχουν

ὀργανώσεις γιὰ νά μποροῦν νά συμμετέχουν στὶς βουλευτικὲς ἐκλογές, εἶναι μέτρα ποὺ θὰ συντελέσουν ἀφενὸς νά ἐξαφανιστοῦν τὰ μικρὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ ἀφετέρου νά μειωθῆ ἡ πολιτικὴ συμμετοχὴ, παρὰ τὴν ἄδεια ποὺ παρέχεται στὰ κόμματα νά ὀργανωθοῦν σὲ κλίμακα γειτονιάς καὶ χωριοῦ, ὅπως καὶ πρὶν τὸ 1960. Δέν θὰ προκαλοῦσε καμιά ἐκπληξῆ, ἂν ὁ νέος ἐκλογικὸς νόμος ἐρχόταν νά ἐνισχύσει αὐτὲς τὶς ρυθμίσεις μὲ σκοπὸ νά ἐξασφαλίσῃ τὴν καθαγιασμένη πολιτικὴ σταθερότητα.

Γιὰ νά ἐπιτευχθῆ αὐτὸς ὁ στόχος οἱ στρατιωτικοὶ κλίνουν ἐπίσης στὴν ἰδέα τῆς δημιουργίας ἐνὸς εἶδους «κυρίαρχου στρατιωτικοῦ κόμματος», ἕνα «κρατικὸ κόμμα» τοῦ ὁποῖοι τὰ στελέχη θὰ μποροῦσαν νά προέρχονται συγχρόνως ἀπὸ τὸ στρατὸ καὶ τὶς δύο μετριοπαθεῖς πτέρυγες τῶν δύο σημαντικότερων παλαιῶν σχηματισμῶν (τοῦ Κόμματος τῆς Δικαιοσύνης καὶ τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος τοῦ Λαοῦ), καὶ τὸ ὁποῖο, ὅπως καὶ τὸ κόμμα τῆς Ἐθνικῆς Συμφιλίωσης, στὸ Σαλβαντόρ στὰ χρόνια 1950-1979, θὰ ἐξασφάλιζε τὴ συνέχεια τοῦ στρατιωτικοῦ ἐλέγχου, στὸ ἐπίπεδο τῶν κομμάτων. Ἄν δέν μπορέσουν νά δώσουν ζωὴ σ' ἕνα τέτοιο κόμμα — καὶ πολλὲς εἶναι οἱ ἐνδείξεις ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ στρατιωτικοὶ θεωροῦν ἐλάχιστα ἀξιόπιστο ἕνα τέτοιο σχῆμα — οἱ ἡγέτες θὰ προσπαθήσουν νά ἐγκαταστήσουν ἕνα πολυκομματικὸ — δηλαδή ἕνα ἐγκομματικὸ — σύστημα «ἐλεγχόμενο καὶ καταναγκαστικό».¹⁷

Ἡ ἰδέα ποὺ ἔχει ὁ τουρκικὸς στρατὸς γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἐνὸς ἔθνους καὶ κυρίως γιὰ τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νά τὴν κατακτήσει, μπορεῖ νά συνοψισθῆ στὴν ἔννοια τῆς «πειθαρχίας». Καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, δανεισμένη γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν στρατιωτικῶν ἀξιών, συμπεριλαμβάνεται ἡ τάξη, ὁ σεβασμὸς καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ κύρωση. Αὐτὸ τὸ σύστημα ἀξιών, ποὺ ὁ στρατὸς παρουσιάζει στὸ ἔθνος σάν τὴ μοναδικὴ διέξοδο γιὰ νά ἀποφύγει τὸν ἐκμηδενισμό του, θὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἔρεσματα τῆς ἰδεολογικῆς διάστασης τῆς κοινωνικῆς ἀναδιάρθρωσης, καὶ μ' αὐτὴ τὴν ιδιότητα θὰ εἰσαχθῆ στὶς θεσμικὲς μεταρρυθμίσεις. Κύριο ἐργαλεῖο μετάδοσης καὶ διάδοσης τῆς «γνώσης» ἢ ἐκπαίδευση, ὑπῆρξε καὶ παραμένει ἕνας ἀπὸ τούς θεσμούς - κλειδιά τῆς δημοκρατικῆς - κεμαλικῆς Τουρκίας. Ἀποτελεῖ ἐπίσης τὸν ἰδανικὸ χώρο ὅπου μποροῦν νά συντεθοῦν οἱ νέες δομικὲς καὶ ἰδεολογικὲς προτάσεις ποὺ θὰ μπορέσουν, μεσοπρόθεσμα, νά ἀφομοιωθοῦν ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν.

Γι' αὐτούς τούς λόγους ἡ κυβέρνησις πρότεινε μιὰ ριζικὴ μεταρρύθμιση τῆς ἔθνικῆς παιδείας γενικά καὶ τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης εἰδικότερα. Ἐχομε ἤδη ὑπογραμμίσῃ ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ γιὰ νά προσδώσουν στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματός τους ἐπιτακτικὸ χαρακτήρα κατέφυγαν στὰ ἐπιχειρήματα ποὺ εἶχαν χρησιμοποιήσει γιὰ νά νομιμοποιήσουν τὴν ἐπέμβασή τους: ἂν ἡ ἀνώτατη ἐκπαίδευση ἐπρεπε νά ἀναδιάρθρῃ ὀλοκληρωτικὰ — μετὰ φυσικὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ ὑφιστάμενου συστήματος — ἦταν γιὰ τὰ πανεπιστήμια εἶχαν καταστήσει οἱ «ἔστιες τῆς τρομοκρατίας».

Μὲ τὸ νόμο τῆς 4ης Νοεμβρίου 1981 γιὰ τὴν ἀνώτα-

16. J. F. Bayart et S. Vaner, στὸ ἴδιο, σ. 54.

17. Ἡ ὀρολογία αὐτὴ ὅπως καὶ «κυρίαρχο στρατιωτικὸ κόμμα» εἶναι τοῦ A. Rouquié, *Etat militaire*, ὁ.π., σ. 427 καὶ 470.

τη εκπαίδευση, ή στρατιωτική έξουσία ανέθετε στο Συμβούλιο Ἀνώτατης Ἐκπαίδευσης (ΣΑΕ), πού δημιουργήθηκε σ' αὐτό τό πλαίσιο, τό καθήκον νά ὀργανώσει τήν ἐπιστήμη καί τήν ἔρευνα, μέ τρόπο ὥστε νά διαμορφώσουν τούς μελλοντικούς κοινωνικούς συντελεστές στή βάση τῆς μονολιθικότητας καί τῆς ὁμοιομορφίας.

Ὁ συγκεντρωτισμός, ἡ ἱεραρχία καί ἡ πειθαρχία ἦταν οἱ ἀρχές πού ἐπιλέχθηκαν γιά τήν ὀργάνωση τῶν πανεπιστημίων.¹⁸ Ὅλες οἱ διατάξεις τοῦ νέου νόμου συγκλίνουν πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση. Μία γρήγορη ἀπαρίθμηση αὐτῶν τῶν ἀρχῶν στίς συγκεκριμένες διαπλοκές τους θά ἦταν χρήσιμη γιά νά κατανοηθοῦν οἱ προτάσεις τῶν στρατιωτικῶν γιά τήν κατάκτηση μιᾶς ἐπιστήμης «μακριά ἀπό κάθε κίνδυνο»: κατάργηση τῆς αὐτονομίας τῶν πανεπιστημίων μέ τήν ὑπαγωγή τους στό ΣΑΕ (ἀφοῦ οἱ πρυτάνεις τῶν πανεπιστημίων διορίζονται ἀπό τόν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, μετά ἀπό πρόταση τοῦ ΣΑΕ, ἀντί νά ἐκλέγονται ἀπό ἕνα πανεπιστημιακό συμβούλιο)· δημιουργία ἐνός κάθετου μηχανισμού διορισμῶν, τοποθετήσεων καί ἀνακλήσεων, πάντα κάτω ἀπό τόν ἱεραρχικό ἔλεγχο τοῦ ΣΑΕ: ὑποχρεωτική ἀπόσπαση τῶν πανεπιστημιακῶν ἀπό τὰ πανεπιστήμιά τους γιά νά καλύψουν κενές θέσεις διδασκόντων στά πανεπιστήμια ἄλλων πόλεων, μέ βάση ἕνα «κυκλικό σύστημα» καί μέ κλήρωση, σύστημα πιστά ἀντιγραμμένο ἀπό τήν «ὑπηρεσία τῆς ἀνατολῆς» (Sark hizmeti) τῶν στρατιωτικῶν· δημιουργία μιᾶς ἐπιτροπῆς ἐλέγχου τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης, περιβλημένης μέ πειθαρχική ἐξουσία, συνδεδεμένης μέ τό ΣΑΕ καί ἐπιφορτισμένης μεταξύ ἄλλων μέ τήν ἐπιτήρηση τῶν δραστηριοτήτων τῶν διδασκόντων.¹⁹

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ὀργάνωση τῶν ὠρῶν διδασκαλίας, ἡ ὑποχρεωτική παρουσία καί ὁ περιορισμός τῆς συνολικῆς διάρκειας τῶν ἀνώτατων σπουδῶν δημιουργοῦσαν μιᾶ δεύτερη βαθμίδα ἐπιλογῆς, πού ἐρχόταν νά προστεθεῖ στίς εἰσαγωγικές ἐξετάσεις τῶν πανεπιστημίων, γιά νά περιορίσει στό ἐλάχιστο τούς ἐργαζόμενους σπουδαστές καί νά ἐξασφαλίσει ἔτσι ἕναν κλειστό χώρο ὅπου δέν θά ὑπῆρχε θέση παρά μόνο γιά ἐκείνους ἀπό τούς ὑποψήφιους σπουδαστές πού θά ἦταν «ἐπαγγελματίες».

Μέσα ἀπό τό κανάλι τοῦ ΣΑΕ ἀπό τήν μιᾶ μεριά — μέ τήν συνδρομή τῆς ἀμεσης καταστολῆς πού ἐπιτρέπει ἡ κατάσταση πολιορκίας ἀπό τήν ἄλλη — οἱ στρατιωτικοί κατασκευάζουν ἕνα «νέο» πανεπιστήμιο ἐξαφανίζοντας κάθε «ἀνατρεπτικό» στοιχείο. Ἡ παραίτηση πολλῶν διδασκόντων σέ ἔνδειξη διαμαρτυρίας γιά τόν νέο νόμο, συνοδεύτηκε ἀπό τήν ἀποπομπή ἑκατοντάδων πανεπιστημιακῶν καί ἐρευνητῶν ἀπό τήν θέση τους· τούς ἀπαγορεύτηκε μάλιστα κάθε δυνατότητα ἐπιστροφῆς ὄχι μόνον στήν πανεπιστημιακή τους καριέρα, ἀλλά σ' ὄλο τόν δημόσιο τομέα. Ἐτσι κτύπησε τήν ἀνώτατη ἐκπαίδευση ἡ μεγαλύτερη ἐκκαθάριση, μετά ἀπό ἐκείνη τῶν νέων «πολιτικοποιημένων» ἀξιωματικῶν πού εἶχε πραγματοποιήσει ὁ στρατός στό ἔσωτερικό του.

Ἡ κεντρική ἰδέα γύρω ἀπό τήν ὁποία ἀρθρώνει ἡ στρατιωτική κυβέρνηση τίς ἐκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις τῆς, τόσο στό πλαίσιο τῶν πανεπιστημίων, ὅσο καί στή μέση παιδεία, φαίνεται νά εἶναι ἐκείνη μιᾶς ἐπιστήμης ἐπιλεγμένης ἀνάμεσα σ' ἄλλες, πού θά ἐξυπηρετοῦσε ἀποκλειστικά τὰ συμφέροντα τοῦ ἔθνους καί κατά συνέπεια τοῦ κράτους, ἔτσι ὅπως ἔχουν καθοριστεῖ, στή λογική τῶν στρατιωτικῶν, τό 1980. Κατακερματίζεται ἔτσι ἡ ἴδια ἡ γνώση καί ἐπιλέγεται ἔ-

κείνο τό τμήμα πού θά ἦταν πειθήνιο καί ἀρα κατάλληλο νά προετοιμάσει τήν καθυπόταξη τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν σ' ἕνα ἰσχυρό κράτος. Κατ' ἐπέκταση, διαγωνίζεται ἔτσι ἡ ὑπακοή, πράγμα πού θά ἀποτελέσει ἕνα ἀπό τὰ θεμέλια τῆς προτεινόμενης ἀπό τόν στρατό ἰδεολογικῆς ἀναδιάρθρωσης.

Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τίς κεμαλικές ἀρχές, μαζί μέ τήν κακή λειτουργία τῶν θεσμῶν, παρουσιάστηκε ὡς ἡ βασική αἰτία τῆς ἀποδυνάμωσης τῆς κρατικῆς ἐξουσίας πού δημιούργησε τήν ἀνάγκη τῆς ἐπέμβασης τῆς 12 Σεπτεμβρίου 1980. Ἡ ἐπανάκτηση αὐτῶν τῶν ἀρχῶν ἀπό τήν κοινωνία, ἐγγραφόταν στήν ἡμερήσια διάταξη τοῦ στρατιωτικοῦ προγράμματος, σέ κάθε βαθμίδα τῆς ἐφαρμογῆς του καί σέ καθεμίᾳ ἀπό τίς προτάσεις.

Γιά νά ἀντιπαλέψει τίς «ἰδεολογίες πού προσπαθοῦσαν νά καταστρέψουν τήν κρατική ἐξουσία» τό ἔθνος δέν ἔπρεπε νά στηριχτεῖ παρά μόνο στόν κεμαλισμό, στήν ἔθνικη ἰδεολογία.

Ὁ στρατός ἀνέλαβε ἐξάλλου μιᾶ χωρίς προηγούμενο ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς ὑπονόμευσης τῶν κεμαλικῶν ἀρχῶν στό πλαίσιο τοῦ ἔορτασμοῦ τῆς ἑκατονταετηρίδας τοῦ Κεμάλ. Προσπάθησαν δηλαδή νά δείξουν τήν ἐπικαιρότητα τῆς σκέψης του καί τῆς ἐπανάστασής του μέ μιᾶ γενική κινητοποίηση τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, μέ ἐκδηλώσεις κ.λπ. Ἡ ἀναφορά τῶν στρατιωτικῶν, μέσα στά πλαίσια τῆς δικῆς τους ἀναδιάρθρωτικῆς ἐπιχείρησης, στή δράση τῆς κεμαλικῆς ὁμάδας τῆς περιόδου '20-30 νομιμοποιῶσε τὰ μέσα πού χρησιμοποιοῦσαν, μέσα πού, ὅπως κι ἐκεῖνα τοῦ Κεμάλ, μποροῦσαν νά εἶναι «αὐταρχικά» ἀφοῦ ἦταν «ἐπαναστατικά». Ἐάν ὁ κεμαλισμός ἦταν ἡ ἔθνικη θεωρία γιά τήν Τουρκία, ὀρισμένες ἀπό τίς ἀρχές του ἦταν οἱ εὐνοούμενες γιά τή νέα ὑπό διαμόρφωση κοινωνία· ἡ διάκριση ἐκκλησιαστικῆς καί κοσμικῆς ἐξουσίας εἶναι ἀνάμεσα σ' αὐτές πού προβάλλονται σέ πρῶτο πλάνο. Ἐάν καί μιᾶ κάποια πορεία ἐκκοσμίκευσης εἶχε ἀρχίσει στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία ἤδη ἀπό τόν 19ο αἰ., ἡ διακήρυξη τῆς ἀρχῆς τῆς διάκρισης ἐκκλησιαστικῆς καί πολιτικῆς κοινωνίας, Ἐκκλησίας καί κοινωνίας πολιτῶν καί ἡ κατάργηση τοῦ Χαλιφάτου τό 1924 συνιστοῦσε μιᾶ ἀπό τίς ἐπαναστατικότερες πράξεις τῆς κεμαλικῆς ὁμάδας. Ὅπως κάθε ἐπαναστατική ἰδέα, καί αὐτή θά ἐξελιχθεῖ στή δημοκρατική ἱστορία μέ περιόδους ὑποχώρησης καί προώθησης καί θά συναντήσει ἀντιδράσεις περισσότερο ἢ λιγότερο σημαντικές.

Μ' αὐτή τήν ἔννοια, κατά τήν περίοδο τοῦ μοναδικοῦ κόμματος, ἀλλά ἐπίσης καί στή συνέχεια, ἡ κύρια ἀντιπολίτευση στόν πολιτικό σχηματισμό πού κληρονόμησε τόν κεμαλισμό (Δημοκρατικό Κόμμα τοῦ Λαοῦ), συσπείρωνε μιᾶ ὄχι ἀμελητέα πελατεία μέ βάση θέματα πού ἔθιγαν τίς ἰσλαμικές ἀξίες. Στήν ἀντίθετη κατεύθυνση τό φάντασμα τοῦ θρησκευτικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ κατέτρεχε τὰ κεμαλικά πνεύματα πού ἐξεγείρονταν στήν ἰδέα μιᾶς ἐπιστροφῆς στό σκοταδι-

18. Ὅπως εἰδείξε ὁ S.E. Finer (*The Man on the Horseback*, Λονδίνο, Pall Mall Press, 1962) οἱ ἀρχές αὐτές περιλαμβάνονται στά πέντε κύρια χαρακτηριστικά τῶν σύγχρονων στρατῶν.

19. Χωρίς νά μιλήσουμε γιά τούς ἐνδυματολογικούς περιορισμούς πού ἐπιβλήθηκαν στους φοιτητές καί τούς διδασκόντες (ἀπαγόρευση γενειάδας, ἀπαγόρευση παντελονιού στίς γυναῖκες κ.λπ.).

σμό, έχθρο των δυτικοευρωπαϊκών αξιών που η Τουρκία είχε υιοθετήσει.

Μήπως όμως δλόκληρη ή κοινωνία ένστερνισθεί αυτές τις αξίες στην δλότλη τους; Ποιές ήταν οι συνέπειες αυτού του έξαναγκασμένου έξσυγχρονισμού και της καταναγκαστικής έξκοσμίκευσης, που στη δυναμική περίοδο του κεμαλισμού (1923-1946), επιτίθενταν στα σύμβολα και τις ίσλαμικές αξίες και έπαιρναν μερικές φορές μιά διάσταση καταπιεστική; Χωρίς να άντιμετωπίσουμε αυτά τά έρωτήματα σ' δλη τους τήν έκταση, προτείνουμε έντούτους τήν άνάδειξη μερικών χαρακτηριστικών που θά μπορούσαν να μās βοηθήσουν να έξηγήσουμε τή στάση των στρατιωτικών του 1980, σχετικά με τó ρόλο της θρησκείας στην κοινωνία.

Πράγματι — έδω βρίσκεται πιθανόν ένα από τά έπιφανειακά κοινά χαρακτηριστικά του πραξικοπήματος της 12ης Σεπτεμβρίου 1980 με τά προηγούμενα — ή στρατιωτική έξουσία έπέμενε στην άπόλυτη άναγκαιότητα της πίστης του κράτους στη διάκριση έκκλησιαστικής και άστικής κοινωνίας, κοινοποιώντας έτσι τήν άπόφασή της να άποκλείσει άπό τó δημόσιο χώρο κάθε θρησκευτική άναφορά. 'Η διάκριση θρησκευτικής και κοσμικής έξουσίας ύπήρξε ένα από τά θέματα με βάση τά όποια μόορεσε να δημιουργηθεί μιά συγκατάθεση στο έξσωτερικό των ύψηλών σφαιρών του στρατού. Παρ' δλ' αυτά, άν ή προσκόλληση σ' αυτή τή βασική άρχή ήταν δεδομένη, τó νόημα που δινόταν σ' αυτή τήν άρχή ήταν πολύ λιγότερο. Καμιά έξεξήγηση αυτής της διάκρισης-σύνθημα δέν είχε δοθεί: ή έξουσία περιοριζόταν σε τελευταία άνάλυση σε μιά άυστηρή έφαρμογή του άρθρου 163 του ποινικού κώδικα²⁰ (όπως μαρτυρεί ή καταδίκη σε 4 χρόνια φυλάκιση του 'Ερμπακάν, πρόεδρου του Κόμματος 'Εθνικής Σωτηρίας (Κ.Ε.Σ.) που διαλύθηκε μετά τó πραξικόπημα) και των κεμαλικών ένδυματολογικών μεταρρυθμίσεων.

'Η μεταμόρφωση της τουρκικής κοινωνίας άπό τó 1923 είναι κατά τή γνώμη μας σχετικά καθοριστική γι' αυτή τή στάση των στρατιωτικών. 'Η δημοκρατική ίστορία κατέδειξε, σε μεγάλο βαθμό, τόν κίνδυνο που ένειχε ή μη άναγνώριση των πολιτιστικών αξιών της θρησκείας, ύπό τó πρόσχημα του διαχωρισμού Κράτους και 'Εκκλησίας. Καί τά λάθη της ύπερβολικά καταπιεστικής πολιτικής των έτων 23-46²¹ συνυπολογίστηκαν άπό τις δημόσιες άρχές, κυρίως μπροστά στην έπιτυχία μιάς πολιτικής άντιπολίτευσης που συμπεριέλαβε αυτές τις αξίες στο πρόγραμμά της, ήδη άπό τó 1950. Με τήν έλευση του πλουραλισμού, οι άναφορές στη θρησκεία κατακτούσαν τή θέση τους στις πολιτικές σφαίρες. 'Ετσι, ένα ίσλαμικό κόμμα, τó Κόμμα, της 'Εθνικής Τάξης, γεννιόταν. Μέχρι τήν άπαγόρευσή του τó 1971, μετά τήν στρατιωτική έπέμβαση, τó 'Ισλάμ ως ίδεολογία είχε μιά άπήχηση έξαιρετικά περιορισμένη όσον άφορā τήν πολιτική άντιπροσώπευση.

Μόνο άπό τó 1972 και μέσω του Κόμματος 'Εθνικής Σωτηρίας άρχισε να βρίσκεται μιά πολιτική έκφραση σ' αυτό τó έπίπεδο, κυρίως με τήν ύποστήριξη των άγροτών και των μικροαστών εμπόρων: τó Κόμμα 'Εθνικής Σωτηρίας άντιπροσώπευε τó 1973 11,5% των έδρών στη Βουλή και συμμετείχε έτσι στις Κυβερνήσεις Συνασπισμού. 'Αν ή θρησκευτική ίδεολογία μόορεσε να γεννηθεί στην πολιτική ζωή της «λαϊκής» Τουρκίας και να έχει μιά κάποια όρμη, ή έπιρροή της παρ' όλα αυτά ήταν πολύ περιορισμένη, όπως μαρτυρεί ή άπο-

δυνάμωση της άντιπροσώπευσης της στη Βουλή, πέφτοντας τó 1977 στο 8,6% των έδρών. Αυτό θά μόορουσε να όφειλεται επίσης στην ίδεολογική άκαμψία του ΚΕΣ, που διαφαινόταν στην όρθοδοξία του και ή όποια δέν υιοθετήθηκε άπό τόν πληθυσμό έξαιτίας άκριβώς της θέσης που κατείχε στον πληθυσμό αυτό ή θρησκεία. Μετά άπό 60 χρόνια δημοκρατικού καθεστώτος και 37 χρόνια πλουραλισμού έβλεπε στο 'Ισλάμ πολύ περισσότερο μιά μεταφυσική άναφορά παρά ένα κοινωνικοπολιτικό σύστημα.

'Η θρησκεία διατηρεί στην κοινωνία μιά διάσταση που δέν μόορεσε να γεμίσει ό κεμαλισμός, όπως μās τó έπισημαίνει ό Matiu Hoper²²: «Είναι δυνατόν να συμπεράνουμε ότι ό κεμαλισμός δέν μόορεσε να έκπληρώσει τή μεταφυσική λειτουργία μιάς θρησκείας, δηλαδή να δώσει ένα σύστημα πιστεύω και πρακτικών, μέσω της σημασίας του όποιου ένα μέρος του πληθυσμού πολεμάει με τά έξοχα προβλήματα της άνθρώπινης ζωής (...) 'Η μή θρησκευτική διάσταση της ζωής τους γινόταν δλο και λιγότερο ίκανοποιητική, πρέπει να αισθάνονταν τήν άνάγκη να καλύψουν τó κενό με τις ήθικές άρχές που θά μόορούσαν να άπορρέουν άπό τόν κεμαλισμό...».²³

Οί στρατιωτικοί άναγνωρίζουν σήμερα, σιωπηλά, αυτόν τόν ήθικό ρόλο της θρησκείας έπιθυμώντας παρ' όλα αυτά να τόν θέσουν ύπό τόν κρατικό έλεγχο. 'Η είσαγωγή μαθημάτων «θρησκευτικής παιδείας και ήθικών έννοιών» στη μέση παιδεία π.χ. άποσκοπεί στο να άφαιρέσει τή θρησκευτική έκπαίδευση άπό τó χώρο του ιδιωτικού, όπου χωρίς τόν κρατικό έλεγχο θά κινδύνευε να μετατραπεί σε ίδεολογική προπαγάνδα. Αυτό ή διάκριση θρησκευτικού-κοσμικού τó 1980 είναι μιά πάλι ένάντια στη θρησκευτική ίδεολογία και μπορεί να συμπεριληφθεί με αυτή τήν έννοια στον άγώνα που διεξάγουν οι στρατιωτικοί ένάντια σε κάθε ίδεολογία διαφορετική άπό τόν κεμαλισμό.

'Η ένταξη της οικονομίας στον διεθνή καταμερισμό εργασίας

'Η οικονομική κατάσταση στην όποια βρίσκονταν ή Τουρκία τήν ώρα του πραξικοπήματος ήταν μιά άπό τις πρωταρχικές φροντίδες των στρατιωτικών. Τό 'Εθνικό Συμβούλιο 'Ασφαλείας, άμέσως μόλις όρίστηκε ή κυβέρνηση, έδειξε τήν πρόθεσή του να έκλογικεύσει τήν οικονομία. 'Η έπιλογή του Τ. Οζάλ, παλαιού οικονομικού συμβούλου της κυβέρνησης Ντεμιρέλ και φανατικού όπαδοϋ της σχολής του Σικάγου, ως ύπουργού και άντιπροέδρου της κυβέρνησης, παρείχε

20. 'Αρθρο που προβλέπει ποινή φυλάκισης άπό δύο ως έπτά χρόνια για όποιον ίδρύει, οργανώνει ή διευθύνει οργανώσεις που σκοπεύουν τήν άλλαγή της κοινωνικής, οικονομικής και νομικής τάξης του κράτους για να άποσπασθεί άπό τήν κοσμική τάξη και να ύποχρεωθεί να στηριχθεί στις θρησκευτικές άντιλήψεις.

21. 'Οπως π.χ. όλων όσοι ύπακούουν στις ένδυματολογικές μεταρρυθμίσεις: ή ή μετάφραση στην τουρκική γλώσσα της προσευχής.

22. Αυτόν τήν ιδέα άναπτύσσει ό M. Hoper «ως μορφή της κατά Ντουρκχάιμ έκδοχής της θρησκευτικότητας» στο άρθρο του "Islam, Polity and Society in Turkey: Middle - Eastern Perspective", *The Middle East Journal*, καλοκαίρι 1981, σ. 359.

23. Στο ίδιο. σελ. 361.

μιά πρώτη ένδειξη για την οικονομική πολιτική των στρατιωτικών: συνέχιση του φιλελευθερισμού υπό την κηδεμονία του κράτους. Το παράδοξο δέν μās εκπλήττει διόλου διότι αντικατοπτρίζει μιάν όρισμένη δυσκολία του στρατού νά καθορίσει τή γενική του πολιτική. Αύτή ή δυσκολία όφειλεται στην πολύ μικρή έμπειρία πού είχε ό στρατός στον προσδιορισμό μιάς πολιτικής, άμεσης και ένεργητικής.

Ό Τ. Όζάλ, έπιφορτισμένος μέ τά οικονομικά ζήτηματα, ήταν συνάμα ό έμπνευστής του περιβόητου οικονομικού σχεδίου λιτότητας και φιλελευθεροποίησης, γνωστού μέ τό όνομα «Διατάξεις τής 24 Ίανουαρίου 1980». "Όμως οι ένλόγω ρυθμίσεις προβλέπονταν ήδη (και στην έτήσια έκθεσή τους είχαν προταθεί) από τουρκικούς επιχειρηματικούς κύκλους πού διεκδικούσαν τήν άλλαγή του βιομηχανικού μοντέλου. «Ή αύξηση του όγκου των εξαγωγών δέν είναι μόνο ένα πρόβλημα διακανονισμού των νομισματικών ίσοτιμιών, διότι ένα τέτοιο οικονομικό κίνητρο δέν άρκει από μόνο του νά εξασφαλίσει νέες άγορές για τήν Τουρκία. Είναι επίσης έξισου σημαντικό νά εξασφαλισθεί ή συμμετοχή τής Τουρκίας στις εξαγωγές, προς τόν διεθνή καταμερισμό έργασίας».²⁴

Ανέκυπτε δηλαδή τό πρόβλημα τής καθιέρωσης ένός νέου οικονομικού μοντέλου πού θά έμπνεόταν από τήν έκθεση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου του 1963, όπου, άκόμη, παρέχονταν όδηγίες για τό τί όφειλαν νά κάνουν και νά μήν κάνουν οι «εξαγωγικές οικονομίες».

Γιά τήν υιοθέτηση του νέου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης πού θά έκανε ώστε ή τουρκική οικονομία νά μή βασίζεται πλέον στην βιομηχανία παραγωγής άγαθών ύποκατάστασης των εισαγωγών, αλλά νά γίνει μιά οικονομία κατα ή προώθηση τής παραγωγής θά άποσκοπούσε κατά κύριο λόγο στις εξαγωγές, είναι προταθεί μιά σειρά μέτρων στις 24 Ίανουαρίου 1980²⁵: ύποτίμηση τής τουρκικής λίρας, κίνητρα για επενδύσεις ξένων κεφαλαίων, κατάργηση του έλέγχου των τιμών άκόμη και για τις κρατικές επιχειρήσεις ως προς τις όποιες είχαν όλοκληρωτικά ανασταλεί οι κρατικές επιχειρήσεις, άπελευθέρωση των έπιτοκίων.

Είναι πολλοί και διάφοροι οι λόγοι για τους όποιους ή κυβέρνηση Ντεμιρέλ μόνο μερικά μπόρεσε νά προωθήσει αυτά τά μέτρα, χάρη στα όποια ή Τουρκία θά διεκδικούσε πιστώσεις από τό Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και τή Διεθνή Τράπεζα.

Δέν μπορούμε έδω νά επεκταθούμε στο θέμα. Ήξιζει τόν κόπο όμως νά άσχοληθούμε λίγο μέ τους δύο τύπους έμποδίων πού εμφανίστηκαν ώστε νά δούμε καλύτερα σε ποίο βαθμό αυτά τά σχέδια μπόρεσαν (ή δέν μπόρεσαν) νά εφαρμοσθούν από τό στρατιωτικό καθεστώς.

Ή άλλαγή του μοντέλου βιομηχανικής ανάπτυξης άπαιτούσε μιά μετατροπή των δομών, πού μόνο νομοθετικά θά μπορούσε νά γίνει. Όμως ή σύνθεση τής Βουλής, και κυρίως τό εθθραυστο των αντιπροσωπευόμενων σ' αυτήν κομμάτων, καθιστούσαν άδύνατη τήν υιοθέτηση νέων νόμων. Έξάλλου για νά μειωθεί τό κόστος παραγωγής των εξαγωγικών προϊόντων, και έπομένως νά καταστούν ανταγωνιστικά στην διεθνή άγορά, οι Τούρκοι βιομήχανοι κρατούσαν τεχνητά σε χαμηλό επίπεδο τους μισθούς, πράγμα πού έθετε σοβαρότατα έμπόδια μεταξύ των κοινωνικών πρωταγωνιστών. Οι συνδικαλιστικές δραστηριότητες, και ιδιαίτερα οι άπεργίες, δυσχέραιναν τήν παραγωγή χωρίς νά λογαριάσουμε τήν πτώση τής έσωτερικής κατα-

νάλωσης πού όφειλόταν στην μείωση τής άγοραστικής δύναμης.

Αύτοι οι δύο παράγοντες πού θεωρήθηκαν (μεταξύ άλλων) ύπεύθυνοι για τήν σχετική άποτυχία του σχεδίου τής 24ης Όκτωβρίου 1980, όπωσδήποτε άναιρέθηκαν από τό πραξικόπημα των στρατιωτικών. Ή Βουλή διαλύθηκε, και έπομένως ή νομοθετική έξουσία πέρασε στα χέρια του Έθνικού Συμβουλίου Ήσφαλείας: τό δικαίωμα τής άπεργίας και του λόκ-άουτ άπαγορεύτηκαν και ή Γενική Έργατική Συνομοσπονδία (DISK), πού θεωρήθηκε ως ύπεύθυνη για τήν άναταραχή στον κόσμο τής έργασίας, διαλύθηκε. Οι στρατηγικοί τις πρώτες μέρες τής έξουσίας τους άποφάσισαν μιάν αύξηση των μισθών κατά 70% για όλες τις κατηγορίες μισθωτών πού περιέχονταν στις συλλογικές συμβάσεις.²⁶ Παράλληλα ό Τ. Όζάλ δήλωνε ότι ή νέα κυβέρνηση θά συνέχιζε προς τήν κατεύθυνση των διατάξεων τής 24ης Ίανουαρίου 1980, μέ περισσότερη, αύτή τή φορά, άυστηρότητα. Έτσι από τους 123 νέους νόμους πού υιοθέτησε τό Ε.Σ.Α. σε 6 μήνες, οι 47 άφορούσαν τόν οικονομικό τομέα.²⁷

Ή άπόφαση των στρατιωτικών νά εξασφαλίσουν στην Τουρκία μιά θέση ανάμεσα στις εξαγωγικές χώρες στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού έργασίας, υιοθετώντας τό οικονομικό πρόγραμμα τής προηγούμενης κυβέρνησης και εξαφανίζοντας τά έμπόδια πού είχαν παρουσιαστεί στην έφαρμογή του, έπιδοκιμάστηκε από τους διεθνείς νομισματικούς και χρηματοδοτικούς οργανισμούς. Παρά τό γεγονός ότι όρισμένες ευρωπαϊκές χώρες καταδίκασαν τό στρατιωτικό καθεστώς, τόσο τό Δ.Ν.Τ. όσο και ή Διεθνή Τράπεζα παραχώρησαν πιστώσεις στην Τουρκία, πράγμα πού προκάλεσε μεγάλη ίκανοποίηση στον πρωτομάστορα του σχεδίου Τ. Όζάλ ό όποιος, ένα χρόνο μετά τό πραξικόπημα, δήλωνε: «Ή Τουρκία θά πάει καλύτερα ως 1982», και συνόψιζε τά οικονομικά έπιτεύγματα ως εξής: μείωση του ποσοστού του πληθωρισμού (πού υπερέβαινε τά 100%) σε 35%, αύξηση των εξαγωγών κατά 62% και ρυθμός ανάπτυξης 4,4% (τό πιο ύψηλό επίπεδο άπ' όλες τις χώρες του ΟCDE).²⁸

Παρά ταύτα, τό ένλόγω οικονομικό πρόγραμμα πού επεξεργάστηκαν οι θιασώτες τής σχολής του Σικάγου και ύποστήριξαν οι τουρκικοί επιχειρηματικοί κύκλοι κατευθυνόταν άναγκαστικά προς μιά αύξανόμενη φιλελευθεροποίηση πού άπαιτούσε τόν έλάχιστο κρατικό παρεμβατισμό και άποσκοπούσε, τελικά, στην δημιουργία ένός αυτόνομου οικονομικού χώρου. Αύτή ή κατεύθυνση έθετε τό πρόβλημα τής άμφισβήτησης τής κρατικιστικής στον οικονομικό τομέα παράδοσης τής Τουρκίας, κληρονομημένης από τήν εποχή τής δημιουργίας του κεμαλικού κράτους. Όρισμένα από τά

24. TUSIAD (Σύνδεσμος Τούρκων βιομηχάνων και επιχειρηματιών), *The Turkish Economy*, 1980, Κων/λη. Ήναφέρεται από τόν Μ. Sömer στο *Türkiye Ekonomisinde Bunalım*, Κων/λη 1980.

25. Για τήν άνάλυση των «Διατάξεων τής 24 Ίανουαρίου 1980» βλέπε τό έργο του Sömer πού περιγράφει αύτή τήν πολιτική στο σύνολό της.

26. Πρέπει νά σημειωθεί ότι οι αύξήσεις στο πλαίσιο των συλλογικών συμβάσεων τήν παραμονή του πραξικοπήματος ήταν τής τάξεως του 250 έως 350%.

27. *Cumhuriyet*, 13 Μαρτ. 1981. Οι άλλοι νόμοι: καταστολή τής τρομοκρατίας 17, κοινωνικές τομέας 10, διάφοροι 40.

28. Συνέντευξη τύπου του Τ. Όζάλ. *Newsnet* (Άγκυρα), 16 Άπρ. 1982.

προβλεπόμενα μέτρα προσέκρουαν όχι σέ εμπόδια πολιτικοκοινωνικής τάξης, αλλά σέ αντιλήψεις τών στρατιωτικῶν γιά τήν κοινωνική ὀργάνωση. Ὁ στρατός, πρωταρχικός θεσμός τῆς χώρας, ἔχει μιά φιλοδοξία ἄρκετά σαφῆ: ἓνα ἰσχυρό κράτος νά ἐλέγχει τήν ἐθνική ζωὴ καί νά δίνει σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ μιά ὀργανωτικὴ δομὴ ἀνάλογη μὲ τὴ δική του, ὅπου δέν θά ὑπῆρχε θέση γιά τὰ ἀπρόβλεπτα. Ἡ ἀποεθνικοποίηση μερικῶν βιομηχανιῶν, ἡ ἰδιωτικοποίηση πολλῶν μεταλλευτικῶν πηγῶν καί ἡ πολιτικὴ τοῦ "laissez - aller" ἀπέναντι στίς προβληματικὲς βιομηχανίες πού ἀποδόθηκαν στίς διακυμάνσεις τῆς ἀγορᾶς — ρυθμίσεις κεφαλαιῶδεις γιά ἓνα ἀνοιγμα στόν φιλελευθερισμό — δέν ἐγκρίθηκαν ἀπὸ τοὺς στρατιωτικούς. Ἐπιπλέον τὸ κράτος ἀνέλαβε μιά σημαντικὴ (ἀλλὰ ἐλλειμματικὴ) σιδηρουργικὴ ἐπιχείρηση (Asil Celik) καί συνέδεσε μερικές ἰδιωτικὲς γαλακτοκομικὲς ἐπιχειρήσεις στήν «Ἐπιχείρηση γαλακτοκομικῆς βιομηχανίας» (κρατικὴ ἐπιχείρηση), γεγονότα πού ἔδειξαν τὴ στάση τῶν στρατιωτικῶν ἀπέναντι στό φιλελεύθερο οἰκονομικὸ πρόγραμμα. Ἄλλωστε ἔτσι προέκυψε μιά διαφωνία μεταξὺ κυβερνήσεως καί Ὁζάλ, πού μόνο ἀργότερα ἔγινε γνωστὴ, καί πού κατέληξε στήν παραίτηση τοῦ Ὁζάλ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1982, ὕστερα ἀπὸ τὸ σκάνδαλο τῆς «ὑπόθεσης τῶν τραπεζῶν».²⁹

Μετά ταῦτα ὁ Καφάογλου, ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν, θά ἀποβεῖ ἡ πρώτη μορφή τῆς κυβερνήσεως στόν οἰκονομικὸ τομέα. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἐρμηνεύθηκε ὡς ἐπιτυχία τῶν «χρηματιστῶν» ἐνάντια στοὺς «οἰκονομολόγους», ἀποδεικνύοντας ὅτι αὐτὴ ἡ διαμάχη εἶναι ἀκόμη στήν ἡμερήσια διάταξη στοὺς κόλπους τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς στήν Τουρκία.

Πάντως, ἀκόμη κι ἂν ἡ ὑπερφιλελεύθερη πολιτικὴ δέν ἔλαβε τίς διαστάσεις πού γνώρισε σέ ὀρισμένες χώρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, π.χ. Χιλή, Οὐρουγουάη, μιά φάση σημαντικὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ὀλοκληρώθηκε: τὸ γεγονός ὅτι χώρες ὅπως ἡ Ταϊβάν καί ἡ Ν. Κορέα, ὅπου τὸ κόστος τῆς ἐργασίας εἶναι ἐξαιρετικὰ χαμηλό καί οἱ ἰσχυρὲς δικτατορίες ἀποτρέπουν τὸν κίνδυνο τῆς κοινωνικῆς ἀμφισβήτησεως, ἔγιναν παράδειγμα γιά μίμηση,³⁰ λέει πολλὰ πράγματα γιά τίς διαθέσεις τῶν στρατιωτικῶν. Ἡ μονεταριστικὴ πολιτικὴ θά ἔχει στό ἐξῆς ἓνα ὑψηλότατο κοινωνικὸ κόστος, μιά μορφή τοῦ ὁποίου θά 'ναί ἡ χειροτέρευση τῆς, κακῆς ἄλλωστε, διατροπῆς τοῦ πληθυσμοῦ.

Γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τῆς ρεπουμπλικανικῆς Τουρκίας ὁ στρατός παίρνοντας τὴν ἐξουσία προτείνει ὄχι μόνο ἓνα μεταβατικὸ πρόγραμμα ἀλλὰ ἓνα μακροχρόνιο κοινωνικὸ σχέδιο πού πιστεύει ὅτι μπορεῖ νά τὸ ἐφαρμόσει μὲ τὴν ἀνὸρθωση ἑνὸς πανίσχυρου κράτους.

Κατὰ τοῦτο καί μόνο οἱ στρατιωτικοὶ τοῦ 1980 εἶναι πράγματι κεμαλιστές: τὰ ἐξήντα χρόνια «ἐκμοντερνισμού» καί «ἀνάπτυξης», μὲ ὅλες τίς ἀπρόβλεπτες συνέπειες καί τοὺς κοινωνικοὺς μετασχηματισμοὺς πού ἐμπεριέχουν, σέ τίποτε δέν ἄλλαξαν τὸν τελικὸ σκοπό. Ὅπως ἡ κεμαλικὴ ὁμάδα τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, ἡ στρατιωτικὴ ἐξουσία σήμερα θέλει νά δημιουργήσῃ — ἢ νά ξαναδημιουργήσῃ — ἓνα ὀρισμένο κράτος καί στή συνέχεια καί τ' εἰκόνα καί ὁμοίωσή του θά μπορέσει νά πλάσει μιά νέα κοινωνία, ὑποταγμένη ὀλοκληρωτικὰ στό κράτος.

Ὅταν ὁ Κεμάλ καί ἡ ὁμάδα του υἰοθέτησαν τὸ δυτι-

κὸ πρότυπο δέν ἐβλεπαν σ' αὐτὸ παρά μιά μορφή κρατικῆς ὀργάνωσης πού θεωροῦσαν ὅτι ἀπὸ μόνη τῆς θά μπορούσε νά κάνει τὴν κοινωνία νά προοδεύσει. Κανεὶς τότε δέν πῆρε ὑπόψη τοῦ τὸ βᾶρος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, τίς σχέσεις τῆς μὲ τὸ κράτος καί τὴ δυναμικὴ πού ἀπέρρεε ἀπ' αὐτὲς τίς σχέσεις. Ὅχι μόνο δέν εἶχαν κατανοήσει ὅτι τὸ πολιτικὸ σύστημα στό ὁποῖο ἀπέβλεπαν ἦταν, ἀκριβῶς, ὁ καρπὸς αὐτῆς τῆς δυναμικῆς ἀλλὰ καί πίστευαν ὅτι μπορούσαν νά δημιουργήσουν τὴν κοινωνία διαμέσου τοῦ κράτους κάνοντας ἀφαίρεση ὄλων τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων πού ὑπῆρχαν. Κατὰ συνέπεια ἡ σχετικὴ ἀποτυχία προβλέψεων, ἀναγωγικοῦ τύπου, τῶν κεμαλικῶν, διόλου δέν μᾶς ἐκπλήττει. Ἡ Τουρκία δέν ἔγινε κι οὔτε θά μπορέσει νά γίνει μιά αὐθεντικὴ δυτικὴ κοινωνία, νά παρακολουθήσῃ δηλαδὴ κατὰ γράμμα τὴ διαδικασία ἐκβιομηχάνισης τῆς Δύσεως. Οἱ στρατιωτικοὶ σήμερα παίρνουν, βεβαίως, ὑπόψη τους, αὐτὴ τὴν κατάσταση πραγμάτων, ἀκόμη κι ἂν τὴν ἀναλύουν μὲ τὸν τρόπο τοῦς προτείνοντας τὴ «δική τους» λύση. Ὅσο κι ἂν διατηροῦν τὴν ἰδέα νά δώσουν στήν Τουρκία μιά θέση μέσα στό κόσμον τῆς προόδου δέν πρόκειται νά παρουν ὡς μοντέλο τὸ δυτικὸ σύστημα στήν ὁλότητά του. Καί φαίνεται ὅτι σ' αὐτὴν τὴν ἰδέα βασίζονται γιά νά νομιμοποιήσουν τίς πράξεις τους ἀναφερόμενοι ὄχι πλέον στὴν ἀνάγκη ἐξευρωπαϊσμοῦ, ὅπως στὴ δεκαετία τοῦ '20 — καί κατὰ τοῦτο διαφέρουν ἀπὸ τοὺς κεμαλικούς τῆς πρώτης γενιᾶς — ἀλλὰ στίς ἐθνικὲς ἀξίες, τίς ὁποῖες ὀρίζουν, ἐννοεῖται, οἱ ἴδιοι.

Αὐτὲς οἱ «ἐθνικὲς» ἀξίες, τίς ὁποῖες σέ μεγάλο μέρος ἐμπνέονται ἀπὸ τίς ἀξίες πού κυριαρχοῦν μέσα στό στρατό, θά διαχειρισθοῦν τὴ νέα πολιτικὴ τάξη πού ἐγκαθιδρύεται στήν Τουρκία. Οἱ στρατιωτικοὶ ἀναφερόμενοι σέ κάποιο εἶδος κακοδιατυπωμένου κεμαλισμοῦ προτίθενται νά «σῶσουν τὸ ἔθνος» ἐξωθώντας ἔτσι τὸν πατερναλισμὸ τους στὰ ὄρια ἑνὸς πραγματικοῦ μεσσιανισμοῦ.

Ἀλλὰ ἡ τουρκικὴ κοινωνία εἶναι μήπως αὐτὴ ἡ «εὐπλαστὴ μάζα» πού θά δεχόταν τὴ μορφή πού θά 'θελε νά τῆς δώσει τὸ κράτος τῆς διαμέσου τοῦ στρατοῦ, ἓνα εἶδος «ἀνήλικου» πού κάποιοι προτίθενται νά τὸν κάνουν «ἄνδρα» πειθαρχημένο καί ὑπάκουο; Δέν εἶναι σκοπὸς μας ἐδῶ νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα. Μποροῦμε ὥστόσο νά ποῦμε ὅτι τὸ ζήτημα τῆς δημοκρατίας στήν Τουρκία στό ἐξῆς θά τίθεται μὲ δρους ἀλλαγῆς τῶν σχέσεων τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν -πολιτῶν πρὸς τὸ κράτος, πράγμα πού σημαίνει καί μιά ἀναδιαπραγμάτευση τοῦ ρόλου τοῦ στρατοῦ ὡς πολιτικῆς δύναμης.

29. Ὑστερα ἀπὸ δόλιες χρεοκοπίες τραπεζιτῶν - «πειρατῶν» ἑκατοντάδες χιλιάδες μικροκαταθέτες ζημιώθηκαν σοβαρὰ. 30. Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ μίαν ἐπίσκεψη στήν Κορέα, ὁ στρατηγὸς Ἐβρέν δήλωνε: «Τὸ φιλόμοχθο καί πειθαρχημένο κορεατικὸ ἔθνος ὀλοκλήρωσε στό μεγαλύτερο μέρος τὴν ἐκβιομηχάνισή του καί παρά τίς ἀσθενεῖς φυσικὲς του πηγὲς κατέκτησε μιά σημαντικὴ θέση στό παγκόσμιο ἐμπόριο. Θέλω νά ὑπογραμμίσω ἰδιαίτερα αὐτὴν τὴν πειθαρχημένη ἐργασία». *Newsport* (Ἄγκυρα), 13 Δεκ. 1982.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗΣ

του Γιώργου Πρεβελάκη

Τό αίτημα για αποκέντρωση καλλιεργείται συνειδητά στην Ελλάδα εδώ και πάνω από είκοσι χρόνια. Τά προβλήματα της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης από τη μία, ή κυριαρχία, μίαν όρισμένη εποχή τουλάχιστον, των αποκεντρωτικών τάσεων στην περιφερειακή πολιτική χωρών που επηρεάζουν σημαντικά την ελληνική επιστήμη — Αγγλία, Γαλλία — από την άλλη, τροφοδότησαν και ενέπνευσαν τις προσπάθειες να εισαχθεί ή αποκεντρωτική διάσταση στον ελληνικό αναπτυξιακό σχεδιασμό.

Θά ήταν άδικο να άρνηθεί κανείς όρισμένες προσπάθειες από πλευράς επίσημου κράτους σε όλο αυτό τό διάστημα για την εισαγωγή αποκεντρωτικών θεσμών. Η άποτυχία των προσπαθειών αυτών όφείλεται λιγότερο άπ' όσο συνήθως πιστεύεται στην — ύπαρκτή — επιφυλακτικότητα των κυβερνήσεων να προχωρήσουν σε βήματα ουσιαστικής αποκέντρωσης, και περισσότερο στο γεγονός, όπως έχει φανεί όχι μόνο στην Ελλάδα, ότι ή γεωγραφική δυναμική ελάχιστα επηρεάζεται από τό όπλοστάσιο των παραδοσιακών αποκεντρωτικών μέτρων, από την κρατική δραστηριότητα μέ ρητά περιφερειακή διάσταση.

Σήμερα οι επιφυλάξεις και οι δισταγμοί από πλευράς Πολιτείας αίρονται. Η αποκέντρωση άνάγεται σε επίσημο δόγμα και ή εφαρμογή της εκτείνεται — τουλάχιστον σε ό,τι άφορά τις δηλωμένες προθέσεις — σε όλο τό χώρο της πολιτικής πράξης: από την οικονομία ως τά πολιτιστικά θέματα, περνώντας βέβαια από την αποκέντρωση της έξουσίας.

Πρόκειται λοιπόν για τη δικαίωση των προσπαθειών των πρωτοπόρων της αποκέντρωσης; Και πόσο τό όραμά τους, όραμα των περασμένων δεκαετιών, άντιστοιχεί στις σημερινές πραγματικότητες;

Τά θεμέλια του αποκεντρωτισμού

Η χρήση του όρου αποκεντρωτισμός γίνεται για να δηλωθεί ό ιδεολογικός χαρακτήρας της προβολής των

Εισήγηση στο Συνέδριο: Αποκέντρωση, προϋπόθεση για την ανάπτυξη. Αθήνα, Νοέμβριος 1983.

φορέων. Και σε επιστημονικούς χώρους όμως, ή συζήτηση των προβλημάτων της αποκέντρωσης γίνεται συχνά μέ ιδεολογικούς όρους.

Υπάρχει βέβαια και στον αποκεντρωτισμό, όπως σε κάθε ιδεολόγημα, ένας πυρήνας αλήθειας και ρίζες στην πραγματικότητα. Έτσι τά προβλήματα που σχετίζονται μέ τη διαβίωση στις πόλεις, οι τριβές, τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο, από την έντονη αστικοποίηση, ή κρίση των μεγαλουπόλεων, αλλά και ή απόρριψη από μικρές ομάδες και — για μικρά διαστήματα — και από μαζικά κινήματα, του τρόπου ζωής που σχετίζεται μέ την «κοινωνία της άφθονίας» και την πόλη, άποτελούν τις ρίζες του αποκεντρωτισμού στη γεωγραφική και κοινωνική πραγματικότητα.

Δέν είναι όμως αυτές οι μοναδικές του καταβολές. Υπάρχουν «θεωρίες» ή «επιστημονικές» προσεγγίσεις των γεωγραφικών θεμάτων που τον στηρίζουν. Έτσι, ή τάση στη γεωγραφική θεωρία που έμπνέεται από πρότυπα των θετικών επιστημών και άναζητά ίσορροπίες και άρμονίες — εκεί που, στην πραγματικότητα, κυριαρχούν ή έτερογένεια, ή πολυσυνθετότητα, ή σύγκρουση — οδηγεί στην υιοθέτηση κανόνων, σύμφωνα μέ τους όποιους κάθε άνισότητα, κάθε απόκλιση από καταστάσεις ίσορροπίας, άποτελούν επικίνδυνες παρεκτροπές. Παρά τις σοβαρότατες μεθολογικές άδυναμίες της προσέγγισης αυτής, που άγνοεί την ιστορική, την κοινωνική και τη γεωγραφική πραγματικότητα καθώς άνάγει κάποιες μερικές στατιστικές παρατηρήσεις ή κάποιες μαθηματικές κατασκευές σε μεταφυσικούς «νόμους», ή επίδρασή της δέν είναι μικρή. Ό «κανόνας τάξης — μεγέθους», π.χ., ένα χρήσιμο εργαλείο για προκαταρκτικές συγκρίσεις στην καλύτερη περίπτωση, άνυψώνεται έτσι σε προκρούστεια κλίνη για τά άστικά δίκτυα κάθε περιφέρειας ή χώρας. Καθώς κατά κανόνα οι μεγαλουπόλεις ξεφεύγουν από αυτόν, προκύπτει «φυσικά» ή άνάγκη για αποκέντρωση. Άνάλογα ισχύουν για τη «θεωρία των κεντρικών θέσεων», ή έπιρροή της όποιας στη θεωρητική θεμελίωση του αποκεντρωτισμού ύπηρεξε ακόμα ισχυρότερη.

Άξιων της αποκέντρωσης. Αιτός ό χαρακτήρας κυριαρχεί, όπως είναι φυσικό, στο λόγο των πολιτικών. Ό αποκεντρωτισμός εντάσσεται στη γενικότερη

κατηγορία ιδεολογημάτων που ξεκινάει από περισσότερο ή λιγότερο αυθαίρετη μεταφορά κοινωνικών συγκρούσεων στο γεωγραφικό επίπεδο, για να φτάσουν να αυτονομήσουν το γεωγραφικό επίπεδο. Έτσι, π.χ., ενώ η χρήση του σχήματος «αντίθεση πόλης - υπαίθρου» είναι θεμιτή όταν αναφερόμαστε σε μία ορισμένη κοινωνική και ιστορική πραγματικότητα — π.χ. τή σύγκρουση της αστικής τάξης με τή φεουδαρχία —, γίνεται αυθαίρετη όταν αναφερόμαστε σ' αυτό ανεξάρτητα από το περιεχόμενό του, προσωποποιώντας άθεμιτα γεωγραφικές κατηγορίες.

Κατά τόν ίδιο τρόπο ο αποκεντρωτισμός ανάγει τήν αποκέντρωση σε αξία ανεξάρτητα από τήν κοινωνική πραγματικότητα που περικλείουν οι δύο πόλοι τής αντίθεσης που υποθέτει, ανεξάρτητα από τό γενικότερο πλαίσιο αναφοράς και τίς ειδικές συνθήκες.

Ο ιδεολογικός χαρακτήρας του αποκεντρωτισμού προκύπτει, λοιπόν, από τή μεταφορά των συγκρούσεων από τό κοινωνικό στο γεωγραφικό πεδίο, από τήν αναγωγή γεωγραφικών κατηγοριών σε ιστορικά υποκείμενα.

Αλλά και αν και όταν χρησιμοποιείται με τήν απαραίτητη προσοχή, ή επιστημονική χρησιμότητα του όρου αποκέντρωση είναι αμφίβολη, αφού μπορεί να σημαίνει πολλά διαφορετικά πράγματα: από πλήρη ομογενοποίηση του χώρου ως μερική άμβλυνση ύφισταμένων ανισοτήτων, στο γεωγραφικό πεδίο, ή στο κοινωνικό, ή στο οικονομικό, ή στο πολιτικό, ή σε κάποιο συνδυασμό... "Όλα αυτά χρειάζεται να διευκρινίζονται, πράγμα όμως που συνήθως δε συμβαίνει, με αποτέλεσμα σοβαρές παρανοήσεις.

Η αντιφατική εικόνα τής πρόσφατης γεωγραφικής δυναμικής

"Ός πρίν δέκα χρόνια, ή εικόνα τής γεωγραφικής δυναμικής του σύγχρονου κόσμου έδειχνε να κινείται πάνω σε ορισμένους σταθερούς άξονες. Η αστικοποίηση ήταν ό γενικός και απρέγκλιτος κανόνας, και άκόμα περισσότερο ή ανάπτυξη των μεγαλουπόλεων. Άκόμα, είτε υποστήριζε κανείς τή θέση τής σύγκλισης είτε όχι, ή διατήρηση τής υπεροχής των ανεπτυγμένων περιοχών δε φαινόταν να μπορεί να απειληθεί.

"Όμως λίγο λίγο, τά τελευταία δέκα χρόνια, ή εικόνα άρχισε να γίνεται λιγότερο σαφής, πίο συγκεχυμένη. Ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού των μεγαλουπόλεων στον άναπτυγμένο κόσμο άρχισε να κάμπτεται, σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις έντυπωσιακά. Άρχικά θεωρήθηκε ότι έπρόκειτο για έσωτερικές άνακατατάξεις πληθυσμού μέσα στα συνεχώς διευρυνόμενα όρια τής μεγαλούπολης. "Όμως κατόπιν άρχισαν να εμφανίζον ύψηλούς ρυθμούς αύξησης οικισμοί τής υπαίθρου, μακριά από μητροπολιτικά κέντρα — π.χ. στις ΗΠΑ. Άκόμα, παρατηρήθηκε άναστροφή στις άναπτυξιακές τάσεις ανάμεσα στις περιφέρειες. Οι παλιές άναπτυγμένες περιφέρειες γνωρίζουν κρίση και άνεργία, ενώ περιφέρειες παραδοσιακά καθυστερημένες παρουσιάζουν ύψηλούς ρυθμούς αύξησης.

Τέλος, ενώ τίς μεταπολεμικές δεκαετίες ή δημιουργία προαστίων ήταν ή κυρίαρχη τάση, τά τελευταία χρόνια άρχισαν να παρουσιάζονται περιπτώσεις έπιστροφών στους παλιούς πυρήνες, ένθαρρυνμένες και από τήν πολιτική άνανέωσης και έξυγάνωσης των κεντρικών περιοχών των πόλεων.

Πρόκειται άραγε για κάποια συνολική άναστροφή

των τάσεων ή για προσωρινές διακυμάνσεις που άντιστοιχούν σε μία περίοδο κρίσης και προσαρμογής; Βρισκόμαστε μπροστά σε μία νέα εποχή, στο σημείο καμπής ανάμεσα σε δύο διαφορετικές φάσεις τής γεωγραφικής εξέλιξης; Πρόκειται για έρωτήματα που άπασχολούν όλο και πίο πολύ τούς έρευνητές.

Άνεξάρτητα όμως από τήν άπάντηση που θα δοθεί στα έρωτήματα αυτά, σε χαμηλότερο επίπεδο γενικότητας μπορούμε να έρμηνεύσουμε τίς αντιφατικές αυτές ως προς τά παλιά θεωρητικά σχήματα εξελίξεις άλλά και τίς αντιφάσεις ως προς άλλα φαινόμενα που εξακολουθούν να εξελίσσονται σύμφωνα με αυτά, ως άποτέλεσμα μίας σειράς από αντιφατικές άπαιτήσεις και άνάγκες τής ιστορικής στιγμής που ζούμε:

— ανάμεσα στη δυναμική τής ανάπτυξης τής σύγχρονης τεχνολογίας (ευνοική για τή μητροπολιτική ανάπτυξη) και τή δυναμική τής ύποδομιας μικρής κλίμακας οικονομίας (που ευνοεί τά μικρότερα άστικά κέντρα)

— ανάμεσα στην έπιθυμία για κατοίκηση στα προάστια και τό αυξανόμενο κόστος μετακίνησης που συνεπάγεται

— ανάμεσα στην κρίση τής πόλης και τίς πολιτικές άναζωογόνησης των κέντρων, τή βαρετή ζωή στις ύπουπόλεις και άλλους παράγοντες που κινούν τήν έπιστροφή στην παλιά πόλη

— ανάμεσα στις πολιτικές άποσυμφόρησης και έκσυγχρονισμού των μεγαλουπόλεων και τίς πολιτικές αποκέντρωσης

— ανάμεσα στην κρίση τής παραδοσιακής οικονομίας τής μεγαλούπολης και τίς δυσκολίες χρηματοδότησης μακροπρόθεσμων έπενδύσεων στις καθυστερημένες περιοχές

— ανάμεσα στην αυξανόμενη ροπή των μελών τής καταναλωτικής κοινωνίας μας προς τά «περιβαλλοντικά» αγαθά, και τή λιτότητα κ.ο.κ.

Δέν είναι όμως μόνο οι αντίληψεις μας για τά φαινόμενα και τήν εξέλιξή τους που θίγονται. Οι ίδιες οι κατηγορίες μας άρχίζουν να κλονίζονται. Η πίο θεμελιακή διάκριση τής Γεωγραφίας, ή διάκριση ανάμεσα στην πόλη και τήν υπαίθρο, όλο και περισσότερο εμφανίζεται προβληματική καθώς ή πόλη άπλώνεται στην υπαίθρο και καθώς πολλοί οικισμοί τής υπαίθρου χαρακτηρίζονται από τρόπους ζωής που δέν ξεχωρίζουν από τόν άστικό τρόπο ζωής.

Μπροστά σ' αυτή τή σύγχυση, τίθεται όλοένα και πίο πιεστικά τό ζήτημα τής επιστημονικότητας των έννοιών, των μεθόδων και των «άληθειών» με τίς όποιες έχουμε μάθει να δουλεύουμε και στίς όποιες έχουμε στηρίξει έκτεταμένα και περίτεχνα θεωρητικά οικοδομήματα. Έτσι οι επιστημολογικές άναζητήσεις τραβούν σήμερα τό ένδιαφέρον των γνωστότερων έρευνητών και θεωρητικών τής Γεωγραφίας.

"Όλες αυτές οι άναζητήσεις μοιάζουν ίσως κάπως άφρημένες και άπόμακρες από τό θέμα μας. Άποτελούν όμως τό πλαίσιο μέσα στο όποιο, είτε τό θέλουμε είτε όχι, τίθεται τό πρόβλημα τής αποκέντρωσης. Άπό τήν προβληματική αυτή θα άντλήσουμε τίς γενικές θέσεις που θα κατευθύνουν τή σκέψη μας, όπως:

— ζούμε σε εποχή κρίσης και άναπροσαρμογής των κοινωνιών μας

— καθώς οι τάσεις μοιάζουν να άλληλοαναιρούνται, οι δυνατότητες, άλλά και οι κίνδυνοι, είναι περισσότερες από παλιά: οι ευθύνες όσων παίρνουν άποφάσεις, άλλά και όσων ό ρόλος τους είναι να έπηρεάζουν τίς άποφάσεις αυτές, είναι αύξημένες

— κάτω από τις εντάσεις και τις αυξημένες απαιτήσεις των καιρών μας, οι άρμοι των επιστημονικών οικοδομημάτων τρίζουν, τα παλιά «παραδείγματα» αμφισβητούνται. Η μεγαλύτερη επιφυλακτικότητα απέναντι στις «αλήθειες» της επιστήμης είναι επιβεβλημένη. Χρειάζεται, περισσότερο από άλλοτε, να πηγαινούμε στις ρίζες της μεθόδου.

Σε όλες τις επιστήμες αναπτύσσεται κριτική διάθεση απέναντι στα διάφορα «σχήματα» που οικοδομήθηκαν στις εποχές πριν από την κρίση. Πολλές φορές η λύση αναζητείται σε νέα «σχήματα», πράγμα βέβαια απόλυτα θεμιτό. Υπάρχουν όμως επιστήμες ή προσεγγίσεις μέσα σε επιστήμες, που στηρίζονται λιγότερο στη σχηματοποίηση, και που κατά συνέπεια προσφέρονται περισσότερο στις ανάγκες των ρευστών μας καιρών. Η κλασική Γεωγραφία, σε αντίθεση προς τη λεγόμενη νέα ή ποσοτική Γεωγραφία, χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη επιφυλακτικότητα απέναντι στις πρόωρες σχηματοποιήσεις και τις υπερβολικές αφαιρέσεις, από την υπομονετική και επίμονη ανάλυση της εμπειρικής πραγματικότητας σε όλη την πολυπλοκότητά της. Στηρίζεται ακόμα στη μετάδοση και καλλιέργεια μιας όρισμένης παιδείας, στην ανάπτυξη ενός τρόπου προσέγγισης των προβλημάτων που στηρίζεται στην ικανότητα να διακρίνει κανείς τις διαφοροποιήσεις και τις ιδιαιτερότητες, και λιγότερο στην επεξεργασία, εκλέπτυνση και διάδοση σχημάτων, τεχνικών, «μεθοδολογιών» κ.λπ.

Έτσι, η κλασική Γεωγραφία γνωρίζει σήμερα άνθηση και στις χώρες που την είχαν απαρνηθεί, όπου παρουσιάζεται, σε αντιδιαστολή με την πελαικωμένη πιά «νέα» Γεωγραφία, ως η «άνθρωπιστική» (humanistic) Γεωγραφία. Μεγάλη σημασία για την αναγνώριση του ρόλου που μπορεί να παίξει η ανανεωμένη προσέγγιση της κλασικής Γεωγραφίας έχει και η (έμμεση) παραδοχή της οικονομικής επιστήμης — με την εισαγωγή σχημάτων όπως οι «κατάλληλες» (appropriate) τε-

χνολογίες, ή η αγροπολική ανάπτυξη — ότι η παλιά της προσέγγιση που αγνοούσε το πλαίσιο αναφοράς στην εφαρμογή αναπτυξιακών στρατηγικών ήταν υπερβολικά ισοπεδωτική, κριτική που είχε εγκαιρα διατυπώσει η κλασική γεωγραφική σχολή.

Είναι ανάμεσα στις αρνητικές ιδιαιτερότητες της χώρας μας ότι δεν δημιούργησε παράδοση στη Γεωγραφία, ότι δεν υπήρξε και δεν υπάρχει ελληνική γεωγραφική σχολή. Αυτή η αδυναμία δεν είναι άσχετη με την τάση μας να υπερσχηματοποιούμε, να φτιάχνουμε με περισσή εύκολια — και έλλιπη τεκμηρίωση στην εμπειρική πραγματικότητα — θεωρίες και ερμηνευτικά σχήματα.

Γιά ένα νέο πλαίσιο θεώρησης του ελληνικού περιφερειακού προβλήματος

“Αν υπάρχουν αμφισβητήσεις και ερωτήματα ως προς τις γεωγραφικές προοπτικές, αλλά, όπως είδαμε, και για τις γεωγραφικές έννοιες και κατηγορίες, οι αμφιβολίες μας, όταν χρειάζεται να μιλήσουμε ειδικά για τα ελληνικά πράγματα, πολλαπλασιάζονται.

Η εικόνα που έχουμε για τη γεωγραφία της Ελλάδας είναι λειψή, αποσπασματική και, το χειρότερο, απαρχειωμένη. Οι βασικές γεωγραφικές έρευνες που διαθέτουμε έχουν πραγματοποιηθεί τη δεκαετία του 1960. Στην καλύτερη περίπτωση λοιπόν, η εικόνα της γεωγραφικής πραγματικότητας με την όποια συλλογίζομαστε είναι ξεπερασμένη εδώ και δεκαπέντε χρόνια, και μάλιστα χρόνια έντονων μετασχηματισμών.

Δέ χρειάζεται να κουραστεί κανείς πολύ για να δείξει πόσο πίσω βρίσκεται η γνώση μας της σημερινής γεωγραφικής πραγματικότητας. Οι άπλες τουριστικές μας περιηγήσεις μάς αποκαλύπτουν μίαν έντονη οικονομική ανάπτυξη σε περιοχές που, με βάση τις διαθέσιμες αναλύσεις, θά όφειλαν να βρίσκονται σε μαρα-

σμο. Ο κόσμος της υπαίθρου έχει πάψει να είναι τό αποπαίδι της ανάπτυξης, χωρίς αυτή η κοσμοϊστορική αλλαγή να έχει τεθεί ως η σπονδυλική στήλη της ανάπτυξης της σημερινής γεωγραφικής δυναμικής.

Η τελευταία απογραφή πληθυσμού αποτέλεσε εκπληξη για πολλούς, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά το ρυθμό αύξησης του πληθυσμού της Αθήνας, αφού, με βάση τα πρότυπα και τις αναλύσεις της δεκαετίας του 1960, η συνέχιση της αλματώδους αύξησης ήταν δεδομένη.

Τό πλαίσιο μέσα στο οποίο έχουμε συνηθίσει να συζητάμε τό περιφερειακό πρόβλημα της Ελλάδας έχει διαμορφωθεί σύμφωνα με τις παλιές επιστημονικές αντιλήψεις και τό πνεύμα ενός, ακριτου συχνά, αποκεντρωτισμού, σύμφωνα με αναλύσεις μιάς πραγματικότητας που έχει χάσει τό τρένο. Πρόκειται για ένα πλαίσιο ξεπερασμένο και αναχρονιστικό.

Βασικά στοιχεία του πλαισίου αυτού είναι ή παρακμή, οικονομική και δημογραφική, του κόσμου της υπαίθρου, ή στασιμότητα, οικονομική, κοινωνική και πολιτική, των επαρχιακών πόλεων, και ένας ανεξέλεγκτος δυναμισμός, δημογραφικός πρώτα απ' όλα, της Αθήνας.

Έχουμε ακόμα συνηθίσει να βλέπουμε τό αστικό δίκτυο της χώρας έντονα ανισόμετρο, και συγκεκριμένα πιστεύεται γενικά ότι τά μεσαίου μεγέθους κυρίως αστικά κέντρα της χώρας είναι μικρά σε σχέση με κάποιο επιθυμητό επίπεδο. Συνήθως ό ισχυρισμός αυτός δικαιολογείται με βάση τόν «κανόνα τάξης — μεγέθους».

Τέλος, ή εικόνα της γεωγραφικής δομής της χώρας μας αντιστοιχεί στις γεωγραφικές κατηγορίες όχι των περασμένων δεκαετιών, αλλά των αρχών του αιώνα μας. Οί περιφερειακές ενότητες με βάση τις όποιες συζητάμε δέν στηρίζονται σε διαίρεση του χώρου με βάση λειτουργικά κριτήρια, αλλά σύμφωνα με τις ιστορικογεωγραφικές περιφέρειες: Πελοπόννησος, Θεσσαλία κ.ο.κ. Πρόκειται για έννοια που όχι μόνο έχει απορριφθεί ως άφελής, αλλά και έχει ξεπεραστεί πλήρως από τή σύγχρονη τεχνολογία. Η αντιστοιχία της στο τεχνολογικό επίπεδο είναι ή βοϊδάμαξα, και μόνον επιστρέφοντας στο συμπαθές αυτό μέσο «επικοινωνιών — συγκοινωνιών» θά μπορούσαμε να ξαναβρούμε τις παραδοσιακές περιφερειακές μας ισορροπίες, που όρισμένοι αναπολούν.

Αυτά είναι μερικά στοιχεία από τό πλαίσιο που καθόρισε τή μορφή της όσης περιφερειακής πολιτικής δέν είναι περίεργο ότι τά περιφερειακά όργανα παρέμειναν διεκπεραιωτές της κεντρικής διοίκησης. Πολιτική αποκέντρωσης: οί υπεύθυνοι γι' αυτήν δέν μπορούσαν να κρύψουν τήν εκπληξη τους μπροστά στα άποτελέσματα της τελευταίας απογραφής, τόσο ήττοπαθείς ήταν ως προς τις δυνατότητες επιβράδυνσης της αθηναϊκής ανάπτυξης. Πολιτική πόλων ανάπτυξης: ή σύλληψη της είναι τυπικό παράδειγμα αναφομοίωσης μεταφοράς ξένης εμπειρίας. Οί ελληνικοί «πόλοι ανάπτυξης» αντιστοιχούν στις μικρές ή μεσαίες πόλεις στα ξένα παραδείγματα, δέν συγκεντρώνουν σε κανένα τομέα τήν «κρίσιμη μάζα» που είναι απαραίτητη για να παίξουν τόν επιδιωκόμενο περιφερειακό ρόλο.

Σήμερα, που τίθεται ξανά τό ζήτημα της περιφερειακής πολιτικής και της αποκέντρωσης, χρειάζεται να εξετάσουμε που θά βασίσουμε τή συζήτηση. Είναι φα-

νερό ότι εφόσον δέν ξεφύγουμε από τά παλιά πλαίσια, τά άποτελέσματα θά είναι πενιχρά, ανεξάρτητα από προθέσεις ή «πολιτικές βουλήσεις».

Προϋπόθεση για να ξεφύγουμε από τό παλιό πλαίσιο είναι ή ανάπτυξη της έρευνας, της εμπειρικής γεωγραφικής έρευνας κατά κύριο λόγο. Ακόμα χρειάζεται να συνδεθούμε με τήν προβληματική που αναπτύσσεται διεθνώς σχετικά με τις γεωγραφικές εξελίξεις, να βγούμε από τήν επαρχιώτικη αυτάρκεια που συχνά μäs χαρακτηρίζει. Είναι ευθύνη της Πολιτείας να εξασφαλίσει τις δυνατότητες γι' αυτό, και ευθύνη των επιστημόνων να τις αξιοποιήσουν.

Όμως αυτές οί διαδικασίες παίρνουν χρόνο, ενώ ή πολιτική δέν μπορεί να περιμένει. Αλλά ούτε και ή έρευνα μπορεί να αναπτυχθεί χωρίς κάποιες πρώτες σκέψεις, χωρίς κάποιες υποθέσεις έργασίας. Στα επόμενα γίνεται προσπάθεια για διατύπωση κάποιων τέτοιων προκαταρκτικών σκέψεων ή υποθέσεων.

Νέες καταστάσεις, νέα προβλήματα, νέες λύσεις

Η ως τώρα ανάπτυξη στην Ελλάδα στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα, τήν Αθήνα και τή Θεσσαλονίκη.

Η ανάπτυξη της οικονομίας της Αθήνας, ανάπτυξη στηριγμένη σε πηλίνα πόδια αλλά ποσοτικά καθόλου άμελητέα, έδωσε τή δυνατότητα στην Ελλάδα να αποκτήσει βιομηχανικό πρόσωπο και να ξεφύγει από τήν υπανάπτυξη.

Βοηθημένη από τήν αθηναϊκή ανάπτυξη, ή Θεσσαλονίκη πήρε μπρος και αυτή, αν και σε δεύτερη φάση. Τέλος, ή οικονομία των δύο πόλεων μαζί βοήθησε τήν επέκταση της ανάπτυξης σε πολλές άλλες πόλεις και περιοχές της χώρας.

Σήμερα οί δύο αυτές πόλεις περνάνε σοβαρή κρίση, που βέβαια εμφανίζεται οξύτερη στην Αθήνα. Απόδειξη τά στατιστικά στοιχεία που φανερόνουν έντονη κάμψη στους ρυθμούς ανάπτυξης, τόσο της οικονομίας όσο και του πληθυσμού των δύο πόλεων.

Αρα τό ζήτημα της αποκέντρωσης με τήν παλιά του μορφή, δηλαδή της ανάγκης για συγκράτηση της ανάπτυξης των δύο πόλεων, έχει πιά χάσει τό νόημά του. Αντίθετα, τά προβλήματα από τή στασιμότητα στις δύο πόλεις γίνονται φανερά.

Έτσι, ή στασιμότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων συνεπάγεται σοβαρά κοινωνικά προβλήματα, με κυριότερο τήν ανεργία. Η οικονομική στασιμότητα κάνει αδύνατη τήν ανανέωση του εξοπλισμού, τόν εκσυγχρονισμό της παραγωγικής βάσης, με συνέπεια οί προοπτικές για ανάκαμψη να είναι δυσοίωνες. Τά ίδια ισχύουν και για τήν ύποδομη. Η αδυναμία του δημόσιου τομέα να εξασφαλίσει πόρους για τις απαραίτητες επενδύσεις συνεπάγεται τήν ακόμα μεγαλύτερη επιδείνωση των προβλημάτων της πόλης.

Στήν κρίση της μεγαλούπολης αντιστοιχεί ή κρίση ολόκληρης της οικονομίας της χώρας, αφού τό σχετικό βάρος των δύο μεγαλουπόλεων είναι συντριπτικό. Έτσι, με κάποια χρονική ύστέρηση βέβαια, ή οικονομική στασιμότητα επεκτείνεται λίγο λίγο στην επαρχία, ενώ ή γενικότερη οικονομική κρίση οξύνει ακόμα περισσότερο τά προβλήματα.

Η άλλη όψη του νομίσματος είναι οί δυνατότητες. Έχει γίνει συχνά λόγος για τόν διεθνή ρόλο που μπορεί να παίξει ή Ελλάδα ως γέφυρα Δύσης — Ανατολής, ως ανατολική πύλη της ΕΟΚ. Τέτοιου είδους ρόλοι άσκούνται βέβαια όχι από μικρές επαρχιακές πό-

λεις, αλλά από διεθνείς μητροπόλεις, δηλαδή, στην ελληνική περίπτωση, από την Αθήνα και, ίσως, και από τη Θεσσαλονίκη.

Για να μπορέσουν όμως οι πόλεις αυτές να ανταγωνιστούν τις άλλες μεγάλες πόλεις της περιοχής μας χρειάζεται να μπορούν να εξασφαλίσουν αποτελεσματική λειτουργία των οικονομικών δραστηριοτήτων (να διαθέτουν π.χ. επαρκές δίκτυο τηλεπικοινωνιών), ενώ το ζήτημα του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος (κατοικία, σχολεία, υγεία κ.λπ.) παίζει επίσης μεγάλο ρόλο. Μετά συσσωρευμένα προβλήματα των δύο πόλεων, και στους δύο τομείς, είναι φανερό ότι απέχουμε πολύ από την επιτυχία, παρά τα πλεονεκτήματα που μας δίνει η γεωγραφική μας θέση και η ιστορική μας παράδοση.

Η μόδα του αποκεντρωτισμού, της ακριτης και ισοπεδωτικής άρνησης του φαινομένου της μεγαλούπολης, εντείνει αυτά τα προβλήματα, με αποτέλεσμα οι μεγαλουπόλεις μας, συσσωρευμένος μόχθος γενιών, να καταστρέφονται, ή υπαίθρος και η επαρχία να χάνουν τη δυνατότητα να συνεχίσουν την ανάπτυξη τους, παρόλο που η υποστήριξη της αντιμητροπολιτικής θέσης γίνεται στο όνομα ακριβώς της δυνατότητας αυτής, και, τέλος, να χάνουμε τις ελπίδες να παίξουμε έναν σημαντικό διεθνή οικονομικό ρόλο.

Οι παραπάνω σκέψεις δεν αναιρούν την ανάγκη για εξισορρόπηση της γεωγραφικής κατανομής των δραστηριοτήτων. Η αποκέντρωση όμως δεν πρέπει να θεωρείται ως υπέρτατος στόχος και, το κυριότερο, δεν μπορεί να εφαρμόζεται ισοπεδωτικά, ανεξάρτητα από τη συγκυρία, τη φύση της δραστηριότητας, το γενικό τερο πλαίσιο αναφοράς. Έτσι, π.χ., η δημιουργία πολλών Πανεπιστημίων σε επαρχιακές πόλεις αγνόησε την ιδιαιτερότητα της λειτουργίας του Πανεπιστημίου, που είναι όχι η μηχανική μετάδοση γνώσεων αλλά ο συνδυασμός μετάδοσης και παραγωγής γνώσης με την ύπαρξη ερευνητικών στελεχών και την ανάπτυξη τους. Για να άσκηθεί η λειτουργία αυτή χρειάζεται να συγκεντρωθεί στον ίδιο γεωγραφικό χώρο ένας επαρκής αριθμός από ειδικούς και, ακόμη, ο χώρος αυτός να προσφέρει οικιλία από πνευματικά ερεθίσματα και δυνατότητες. Με τη διασπορά του λιγοστού δυναμικού της χώρας σε διάφορες επαρχιακές

πόλεις δημιουργήθηκαν όχι Πανεπιστήμια, αλλά Τεχνικές Σχολές, με αποτέλεσμα τη φθορά του πανεπιστημιακού θεσμού.

Περισσότερο συζητημένο είναι το παράδειγμα της βιομηχανικής αποκέντρωσης. Απέτυχε παρόλο που διατέθηκαν σημαντικοί πόροι, επειδή δεν εξασφαλίστηκαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις. Θά ήταν καλύτερα να είχε γίνει επιλεκτικά, και με εξασφαλισμένη επιτυχία, έστω και σε μικρότερη κλίμακα.

Οι εξελίξεις των μεταπολεμικών δεκαετιών ολοκλήρωσαν σε μεγάλο βαθμό τη γεωγραφική ένοποίηση του ελληνικού χώρου. Οι παλιές ιστορικογεωγραφικές ένοπιτες αντικαταστάθηκαν από καινούργιες. Δύο διακρίσεις μοιάζουν οι σημαντικότερες.

Η πρώτη αφορά την τομή ανάμεσα στον ένωματωμένο και τον μη ένωματωμένο χώρο, μιά και ορισμένες περιοχές, οι περισσότερες αν λογαριάσουμε την έκτασή τους, έμειναν έξω από τη διαδικασία ένωματώσης. Οι λόγοι είναι, σε πρώτη φάση, οι δυσκολίες οι σχετικές με τη φυσική γεωγραφία, ενώ σε δεύτερη προστίθενται και οι δημογραφικοί. Υπάρχει το ζήτημα ποιό μέρος αυτού του μη ένωματωμένου χώρου μπορεί να ένωματωθεί, και ποιό όχι. Για το δεύτερο μπορεί να εφαρμοστεί μιά πολιτική δημιουργίας φυσικών και πολιτισμικών έθνικών πάρκων, χώρων δηλαδή όπου κύριος στόχος της πολιτικής θά είναι η συντήρηση του φυσικού χώρου και η διατήρηση της παραδοσιακής Ελλάδας. Οι χώροι που ανήκουν στην πρώτη περίπτωση θά πρέπει να συγκεντρώσουν αντίθετα έντατικά προγράμματα ανάπτυξης ώστε να μπουν στη σύγχρονη οικονομία πριν διαλυθεί ο δημογραφικός ιστός.

Η δεύτερη διαίρεση του έθνικού χώρου αφορά μόνο τον χώρο που ονομάσαμε ένωματωμένο. Αυτός, που η διάταξη του έχει παρομοιαστεί με το γράμμα S, αφού ξεκινάει από τις πεδιάδες της Μακεδονίας, περνάει από τη Θεσσαλία και τη Στερεά και φτάνει ως τη δυτική Πελοπόννησο (πρέπει όμως να περιλάβουμε και άλλους χώρους, που το σχήμα αυτό ανήκει απέξω, όπως την Κρήτη), δεν μπορεί να υποδιαιρεθεί σύμφωνα με τις παλιές περιφερειακές διαιρέσεις, για δύο λόγους:

ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΗ

Ο στόχος 61 (Γουλιός Γουλιός) είχαμε δημοσιεύσει το άρθρο του Κ. Ρόκου «Ανάγκη για το σχεδιασμό της οικονομικής αναδιοκρότησης — Μιά πρόταση». Ανατυχός στο τυπογραφείο «χάθηκαν» οι τελευταίες παράγραφοι του άρθρου και οι σημειώσεις του. Τις δημοσιεύουμε εδώ. Παρακαλούμε τους αναγνώστες να κάνουν τη δέουσα «συγκολληση» και να μιά συγχρηήσουν.

Σύμφωνα με τα προηγουμένα θεωρείται ότι το σημερινό πρόγραμμα της ΕΠΑ πρέπει να περιοριστεί στις επείγουσες οικονομικές επεξεργασίες των πόλεων. Αλλά και στις ανάγκες επεξεργασίας των ενομένων δύο χρόνων και μόνο. Πράγμα που μπορεί να γίνει εύκολα και γρηγορά με άπλοιαστική του διαδικασίον επιλογής και νομοθέτησης τους, με σαφή καταλογό κριτηριών ένταξης και με τη συμμετοχή των τοπικών φορέων και των ΟΤΑ.

Έτσι ο χρονικός περιορισμός των περιοχών επεξεργασίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον περιορισμό των λαθών που είναι αναπόφευκτα στις συνθήκες της σημερινής υποδομής της ΕΠΑ.

Στο διαστήμα των δύο χρόνων της προσωρινής επεξεργασίας των οικισμών η πολεοδομική αναδιοκρότηση της χώρας θα μπορεί να ξεκινήσει με ολοκληρωμένα, μακροχρόνια προγράμματα για όλους τους οικισμούς της χώρας και με συγκεκριμένες προτεραιότητες. Σητηγμένη στις απαραίτητες συμπληρώσεις της σχεδιαστικής υποδομής στο πλαίσιο ενός προγράμματος δράσης όπως το συνολικό πρόγραμμα που περιγράφεται.

Έχει ήδη χαθεί πολύτιμος χρόνος για μιά ουσιαστική αλληση στην πολεοδομική πραγματικότητα της χώρας. Είναι καιρός μπροστα στις σημερινές ανάγκες και τα κοινωνικά αιτήματα για μιά καλύτερη ποιότητα ζωής, να διατυπωθούν οι όροι ενός καταξιωμένου, επιστημονικά και κοινωνικά, προγράμματος δράσης για την πολεοδομική ανάπτυξη της χώρας.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Ν.Α. Πολυδοριόδη: «Παλιές τακτικές, νέα ρητορική», στο *Αντί*, 10.12.1982.
2. ΥΠΟΠ: «Οι νέοι θεσμοί του νέου οικιστικού νομού», Πανεπιστήμιο στους ΟΤΑ, Ιούλιος 1982.
3. ΥΠΟΠ: «Προδιαγραφές Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου», Μάρτιος 1983.
4. *Ενημερωτικό Δελτίο Ε.Ε.Ε.*, 15.11.1982.
5. «Η εξόρμηση του κ. Γρίπας», στο *Αντί*, 26.11.82.
6. «Οι οργανώσεις των τεχνικών και η ΕΠΑ», στο *Αντί*, 26.11.82.
7. Κ. Ρόκος, Ν. Αντοικιάδης: «Προβλήματα και προοπτικές εφαρμογής των θεματικών χωρών και καταγραφών στην άστική επέμβαση», Δημητρή επιστημονική ανάλυση της Φοτογραφηματικής Έταρτίας της Ελλάδος, Μάιος 1982.
8. Κ. Ρόκος, Γ. Αργυράκος: «A systematic analysis of the regional structure for a coherent regional policy in Greece», Regional science association, Athens meeting, September 1981.
9. Κ. Ρόκος: «Η λειτουργία της κοινωνικής ανάλυσης στην οργάνωση της έθνικής ανάπτυξης», προοδωτικό Μεταπτυχιακό σεμινάριο για την Σητηγμένη της δημοδομικής και Μεταφορών του Ε.Μ.Π., 1982.
10. Γ. Παναγοπούλου: «Θέματα ανα», στο *Αντί*, 1.Μ.Π., Αθήνα, 1983.

— οι παλιές αυτές διαιρέσεις περιέχουν τόσο ενσωματωμένα, όσο και μη ενσωματωμένα τμήματα.

— οι παλιές περιφέρειες είναι πολύ μικρές σε έκταση, πληθυσμό και οικονομικές δραστηριότητες για να αποτελέσουν μία σύγχρονη και ζωντανή περιφερειακή ενότητα.

Οι διαθέσιμες γεωγραφικές αναλύσεις δείχνουν ότι ο ενσωματωμένος χώρος οργανώνεται σε δύο σύνολα, πολωμένα γύρω από τα δύο μητροπολιτικά κέντρα: Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Αυτή η διχοτομική οργάνωση του ελληνικού χώρου είναι η μόνη, τη στιγμή αυτή τουλάχιστον, που έχει γεωγραφικό νόημα, και η αναγνώριση της σε διοικητικό και οργανωτικό επίπεδο θα βοηθούσε πολύ στην εξισορρόπηση της ανάπτυξης της χώρας. Η Βόρεια Ελλάδα, με πόλο ανάπτυξης τη Θεσσαλονίκη, μπορεί, εφόσον απελευθερωθεί από την αθηναϊκή κηδεμονία, να αποτελέσει μίαν ιδιαίτερα δυναμική ευρωπαϊκή περιφέρεια. Αυτή η ανάπτυξη θα ενισχύσει τους δεσμούς της με την παλιά Ελλάδα πολύ περισσότερο απ' ό,τι η διατήρηση δεσμών διοικητικής εξάρτησης.

Ένα τρίτο μεγάλο ζήτημα αφορά τη διάκριση ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο. Στις αναπτυγμένες χώρες η επέκταση των πόλεων στην ύπαιθρο, η αστικοποίηση της ύπαιθρου, διαδικασίες που οδήγησαν τους γεωγράφους να φτιάξουν ένα νέο όρο για να περιγράψουν αυτά τα δύο συγκλίνοντα φαινόμενα (*rurbanisation*, που θα μπορούσε να αποδοθεί ως «ύπαιθραστικοποίηση») τείνουν να καταργήσουν, όπως είδαμε και παραπάνω, τη διάκριση ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο.

Πρόκειται για φαινόμενο που παρουσιάζεται πιά και σε όρισμένες περιοχές της χώρας μας. Συμβάλλουν σ' αυτό διάφοροι παράγοντες, ανάμεσα στους οποίους ιδιαίτερη σημασία έχει το κλίμα και το τοπίο. Ο σημερινός άνθρωπος της πόλης, όταν έχει τη δυνατότητα — και η σύγχρονη τεχνολογία καθώς και το υψηλό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης αρχίζουν να τη δίνουν — προτιμάει να μένει στην ύπαιθρο, ιδιαίτερα όταν ζει σε περιοχή με ευνοϊκές κλιματικές συνθήκες, όπως είναι οι περισσότερες της χώρας μας. Όμως και ο τουρισμός παίζει σημαντικό ρόλο στην «ύπαιθραστικοποίηση», καθώς συμβάλλει στην ανάπτυξη «αστικών» δραστηριοτήτων στην ύπαιθρο και βαθαίνει στη διάδοση των προτύπων ζωής της πόλης.

Αυτή η μεταβολή έχει μεγάλο γεωγραφικό ενδιαφέρον. Είναι όμως ιδιαίτερα σημαντική και για τον περιφερειακό σχεδιασμό και τη χωροταξία. Οι επιπτώσεις της είναι δύσκολο να σταθμιστούν ακόμα.

Στό επίπεδο του φυσικού σχεδιασμού αποτελεί μία πρόκληση: η οργάνωση της «ύπαιθραστικοποίησης» μάς δίνει τη δυνατότητα να διατηρήσουμε τα αγαθά της μεγαλούπολης και ταυτόχρονα να ξεπεράσουμε τα περιβαλλοντικά της προβλήματα, ενώ από την άλλη, αν αφήσουμε το φαινόμενο αυτό να εκτυλιχθεί ακαθοδήγητο, κινδυνεύουμε να έχουμε ένα μίγμα από τα προβλήματα της πόλης και τα προβλήματα της ύπαιθρου, να έχουμε διάλυση των πόλεων και επέκταση της καταστροφής του περιβάλλοντος σε τεράστια ακτίνα.

Στό επίπεδο του περιφερειακού σχεδιασμού, αποτελεί ίσως την προϋπόθεση για το ξεπέρασμα της μεγαλύτερης αντίφασης της αποκεντρικής πολιτικής.

Οι θιασώτες της αποκέντρωσης κηρύσσουν από την πόλη την κατάργηση της κηδεμονίας της πόλης πάνω στην ύπαιθρο, από το κέντρο την κατάργηση της εξάρτησης της περιφέρειας απ' αυτό. Έτσι, η απελευθέρω-

ση της ύπαιθρου, της περιφέρειας, που είναι ο στόχος, αναιρείται ήδη από το ξεκίνημα, αφού γίνεται κατά τρόπο αντίφατικό προς αυτόν, με πρωτοβουλία του ίδιου του εξουσιαστικού κέντρου.

Κύριο αίτιο της αντίφασης είναι ότι εκείνοι που φυσιολογικά θα έπρεπε να ήγηθούν στην αποκεντρωτική προσπάθεια, οι κάτοικοι της περιφέρειας, δεν έχουν συνήθως τη δυνατότητα. Η νοοτροπία της ζωής στην ύπαιθρο, οι λιγότερες δυνατότητες πληροφόρησης, ή επιλεκτική μετανάστευση που στερεί την ύπαιθρο από τα δυναμικότερα στελέχη, αποτελούν βασικά αίτια αυτής της αδυναμίας.

Η «ύπαιθραστικοποίηση» μεταβάλλει αυτή την κατάσταση. Καθώς η πόλη και η ύπαιθρος τείνουν να γίνουν ένα, οι δυνατότητες για διεκδίκηση των ευκαιριών μοιράζονται λιγότερο άνισα στον χώρο.

Οι συγκρούσεις όμως παύουν τότε να είναι συγκρούσεις ανάμεσα σε δύο έντονα διαφοροποιημένα κομμάτια του γεωγραφικού χώρου και γίνονται συγκρούσεις ανάμεσα σε διαφορετικά τμήματα ενός ενιαίου, αλλά άνισα αναπτυγμένου, χώρου.

Η επιστημονική πρόοδος συντελείται μέσα από τη διαλεκτική ανάμεσα στα παλιά πρότυπα και καινούργια που τείνουν να τα ανατρέψουν. Η *Θέση*, σήμερα πιά, είναι η Αντίθεση του χθές: η αποκέντρωση. Είναι η δικαίωση των πρωτοπόρων της περιφερειακής ανάπτυξης στη χώρα μας, που δίδαξαν και αγωνίστηκαν στο άγιο πνευματικό περιβάλλον των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Αντίθεση αποτελεί η κριτική που βλέπει το σχήμα Συγκέντρωση — Αποκέντρωση υπερβολικά άπλουστευτικό και ισοπεδωτικό, τη θεμελίωση του περισσότερο μεταφυσική παρά επιστημονική, τις γεωγραφικές του προϋποθέσεις ξεπερασμένες. Αυτή η αντίθεση παρουσιάστηκε σε άδρες γραμμές στο πρώτο μέρος της εισήγησης.

Φτάνοντας να κουβεντιάσουμε το ελληνικό πρόβλημα, να μιλήσουμε δηλαδή «επί του συγκεκριμένου», βρίσκουμε ότι από τους δύο όρους του διαλεκτικού ζευγαριού, άλλοτε κυριαρχεί ο ένας και άλλοτε ο άλλος, ανάλογα με το θέμα και το επίπεδο ανάλυσης.

Έτσι βλέπουμε, εξετάζοντας τον ρόλο των δύο μητροπολιτικών κέντρων, να κυριαρχεί η κριτική στάση απέναντι στον αποκεντρωτισμό, η αντίθεση. Εξετάζοντας τη γεωγραφική δομή της Ελλάδας κυριαρχεί αντίθετα η ανάγκη για αποκέντρωση από την Αθήνα προς όφελος της Θεσσαλονίκης, της μεταφοράς πόρων από τις ήδη ενσωματωμένες στις περιοχές που έχουν ακόμα τη δυνατότητα να ενσωματωθούν.

Τη δυνατότητα της σύνθεσης μας την προσφέρει όμως μόνο το τελευταίο από τα τρία ζητήματα που εξετάστηκαν: η «ύπαιθραστικοποίηση», η κατάργηση της διάκρισης πόλης — ύπαιθρο. Το φαινόμενο αυτό, που είναι επί θύραις, μάς επιτρέπει να δώμε το θέμα της αποκέντρωσης γενικευμένο. Δεν πρόκειται πιά για σύγκρουση ανάμεσα σε δύο πλήρως διαφοροποιημένες γεωγραφικές οντότητες, αλλά για πολλές συγκρούσεις και ανακατατάξεις μέσα σε ένα ολοκληρωμένο και δυναμικά εξελισσόμενο γεωγραφικό σύστημα.

Οί κοινόχρηστες έλληνικές βιβλιοθήκες

του Σπύρου Κοκκίνη

Ι. ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

Οί δημόσιες βιβλιοθήκες (ή ονομασία αναφέρεται στον φορέα από τον οποίο εξαρτώνται — τό υπουργείο Πολιτισμού, σήμερα) είναι κοινόχρηστες λαϊκές βιβλιοθήκες.

Η ίδρυσή τους είχε μία βραδυτάτη εξέλιξη. Η πρώτη χρονολογικά δημόσια βιβλιοθήκη που ιδρύθηκε στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, τό 1829, εγκαταστάθηκε μαζί με τό Έθνικό Μουσείο και τό Όρφανοτροφείο — τά ιδρύματα του Καποδίστρια — στην Αίγινα και είχε περισσότερο σχολικό χαρακτήρα. Τό 1832 χωρίστηκε και λειτούργησε αυτότελως. Αργότερα μεταφέρθηκε στην Αθήνα, ενώθηκε με τή βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου και μόλις τό 1866, με τή συγχώνευση και των δύο, ιδρύθηκε ουσιαστικά ή πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη τής χώρας, ή Έθνική.

Γιά μισό, περίπου, αιώνα δέν έγινε καμιά προσπάθεια ίδρυσης λαϊκών κοινόχρηστων βιβλιοθηκών. Από τίς αρχές του αιώνα μας ως τον β' παγκόσμιο πόλεμο ιδρύθηκαν 5 δημόσιες βιβλιοθήκες (ή 1 μετατράπηκε από κοινοτική), στην περίοδο τής ξένης Κατοχής 1 (μετατράπηκε από κοινοτική) και άλλες 2 στη διάρκεια του έμφυλιου.

Μία ιδιαίτερα σημαντική έξαρση παρατηρήθηκε στα χρόνια τής δεκαετίας του '50 όποτε ιδρύθηκαν ή μετατράπηκαν (5 δημοτικές, 2 κοινοτικές) 22 δημόσιες βιβλιοθήκες. Τή δεκαετία του '60 ιδρύθηκαν 2 και 6 στη δεκαετία του '70 (ή 1 μετατράπηκε από δημοτική).

Όλες οι βιβλιοθήκες, όπως θά φανεί στη συνέχεια, ιδρύθηκαν ή μετατράπηκαν σε δημόσιες χωρίς κανένα πρόγραμμα, πολύ περισσότερο χωρίς καμιά ύλικοτεχνική υποδομή, τυχαία και μοιραία!

Έτσι σήμερα έχουμε τήν εξής εικόνα:

Από τους 51 νομούς του κράτους δημόσιες βιβλιοθήκες έχουν μόνο οι 29, ενώ οι υπόλοιποι 22 άγνοούνται. Αλλά και στους 29 νομούς ή κατανομή των βιβλιοθηκών δέν είναι καλύτερη:

2 νομοί έχουν από 3 βιβλιοθήκες

6 νομοί έχουν από 2 βιβλιοθήκες

21 νομοί έχουν από 1 βιβλιοθήκη.

Αλλά και ή κατανομή των βιβλίων παρουσιάζει τραγικότερη εικόνα. Τό σύνολο των τόμων που έχουν οι 39 δημόσιες βιβλιοθήκες στους 29 νομούς τής χώρας είναι 2.870.170. Ένας (1) νομός έχει 2.016.000 τόμους, ενώ οι υπόλοιποι 28 νομοί 854.170 τόμους!

Πέραν τής χωροταξικής κατανομής και τής κατανομής των βιβλίων οι δημόσιες βιβλιοθήκες μας, στο σύνολό τους, πάσχουν:

1. Από έλλειψη κατάλληλων κτιρίων. Ας σημειωθεί ότι μόνο 7 — από 39 — στεγάζονται σε κτίρια ειδικά κατασκευασμένα για βιβλιοθήκες. Οί άλλες στεγά-

ζονται σε διασκευασμένα ή ακατάλληλα κτίρια, ακόμα και σε διαμερίσματα πολυκατοικιών!

2. Από απαράδεκτη έλλειψη προσωπικού και σπανιότητα ειδικευμένου, δηλαδή πτυχιούχους άνωτάτων ή άνωτέρων σχολών βιβλιοθηκονομίας. Ένα μικρό ποσοστό διαθέτει πτυχίο (συνήθως Παντείου ή Θεολογικής), άλλως διόλου άχρηστο, φυσικά, για τήν όργάνωση μίας βιβλιοθήκης. Επίσης τό μεγαλύτερο ποσοστό του προσωπικού των δημοσίων βιβλιοθηκών δέν έχει καμιά γεύση βιβλιοθηκονομίας ή άσχολεϊται στίς βιβλιοθήκες με παράλληλη έργασία άλλου. Από τό σύνολο των 547 βιβλιοθηκάρων όλης τής χώρας (άριθμός που άφορά βιβλιοθήκες όλων των τύπων) οι 463 άσχολούνται και με άλλη δουλειά!

3. Από έλλιπή έπιστημονική ταξινόμηση, έπακόλουθο των παραπάνω έλλείψεων. Οί παλαιότερες βιβλιοθήκες ακολουθούν διάφορα συστήματα — ξεπερασμένα σήμερα — ή και αυτοσχέδια, ενώ οι νεότερες ένα άπλουστευμένο δεκαδικό σύστημα.

4. Από χαμηλή λειτουργικότητα. Οί ώρες λειτουργίας των δημοσίων βιβλιοθηκών είναι τό δημοσιο-υπαλληλικό ώράριο με συνέπεια νά είναι προσιτές μόνο σε συνταξιούχους ή άνεργους. Έδώ πρέπει νά αναφερθεί ή πενιχρή ένημέρωση σε νέες εκδόσεις (βιβλία και περιοδικά) και ειδικότερα σύγχρονης τεχνολογίας και σκέψης. Επίσης άγνωστος είναι ό θεσμός των ανταλλαγών συλλογών βιβλίων με άλλες βιβλιοθήκες. Ας προστεθούν τέλος ή άνυπαρξία ενιαίου κανονισμού λειτουργίας, ή παντελής άπουσία επιθεώρησης των συνθηκών όργάνωσης και λειτουργίας των δημοσίων βιβλιοθηκών, οι άποθήκες με τίς στοίβες των άταξινομητων (και άκατάγραπτων) βιβλίων...

5. Από άπελπιστικά πενιχρή και «κατ' εϋφημισμόν» έπιχορήγηση του κράτους. Ίδου οι άριθμοί για τήν τελευταία έξαετία:

Πιστώσεις που διατέθηκαν από τό σύνολο των δαπανών του τακτικού κρατικού προϋπολογισμού για τίς βιβλιοθήκες, άγορές βιβλίων, λειτουργία και έξοπλισμό, κατασκευές και έπισκευές (προϋπολογισμός ύπουργείου Πολιτισμού).

1978: 20.000.000 ή 2,20 δρχ. «κατά κεφαλήν» του πληθυσμού

1979: 33.500.000 ή 3,70 δρχ. «κατά κεφαλήν» του πληθυσμού

1980: 38.700.000 ή 4,30 δρχ. «κατά κεφαλήν» του πληθυσμού

1981: 41.845.000 ή 4,60 δρχ. «κατά κεφαλήν» του πληθυσμού

1982: 44.550.000 ή 4,90 δρχ. «κατά κεφαλήν» του πληθυσμού

1983: 45.800.000 ή 5,08 δρχ. «κατά κεφαλήν» του πληθυσμού

Ο θεσμός των δημόσιων βιβλιοθηκών στη χώρα μας απέτυχε. Αφαιρέθηκαν οι βιβλιοθήκες από την Τοπική Αυτοδιοίκηση και μετατράπηκαν σε γραφειοκρατικά παραρτήματα του υπουργείου Πολιτισμού. Η ειρωνεία είναι ότι ο λόγος της δημοσιοποίησής τους ήταν η αδυναμία των Δήμων/Κοινοτήτων να τις αναπτύξουν σε επιθυμητά επίπεδα, ενώ τό μόνο που κα-

τορθώθηκε είναι να μεταβληθούν σε γραφειοκρατικούς οργανισμούς χωρίς καμιά συμμετοχή (πολλές φορές και αντίδραση) στην πνευματική ζωή του τόπου κι ακόμα να στερηθεί τό ενδιαφέρον των τοπικών πνευματικών και επιστημονικών φορέων.

Αυτό τό λάθος πρέπει να διορθωθεί με την κατάργηση όλων των δημόσιων βιβλιοθηκών και την υπαγωγή τους στην Τοπική Αυτοδιοίκηση. "Άλλωστε για αποκέντρωση δέν μιλάνε σ' όλους τους τόνους;

ΠΙΝΑΚΑΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ ΚΑΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΚΑΙ ΝΟΜΟ

Γεωγραφικό διαμέρισμα και νομός	Πληθυσμός	Βιβλιοθήκες	Αριθ. τόμων
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΑΣ	9.740.417	39	2.870.170
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΕΥΒΟΙΑ	4.127.172	7	2.085.924
Αιτωλίας και Ακαρνανίας	219.764	1	18.000
Αττικής	3.369.424	2	2.016.300
Βοιωτίας	117.175	1	6.500
Εββοίας	188.410	1	22.400
Ευρυτανίας	26.182	—	—
Φθιώτιδας	161.995	1	20.000
Φωκίδας	44.222	1	2.724
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	1.012.528	10	159.055
Αργολίδας	93.020	1	18.000
Αρκαδίας	107.932	3	43.752
Αχαΐας	275.193	—	—
Ηλείας	160.305	2	77.503
Κορινθίας	123.042	—	—
Λακωνίας	93.218	3	17.500
Μεσσηνίας	159.818	1	2.300
ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ	182.651	5	161.242
Ζακύνθου	30.014	1	42.840
Κέρκυρας	99.477	1	35.000
Κεφαλονιάς	31.297	2	65.402
Λευκάδας	21.863	1	18.000
ΗΠΕΙΡΟΣ	324.541	2	56.980
Άρτας	80.044	—	—
Θεσπρωτίας	41.278	—	—
Ίωαννίνων	142.304	2	56.980
Πρέβεζας	55.915	—	—

ΘΕΣΣΑΛΙΑ	695.654	4	39.300
Καρδίτσας	124.930	1	2.000
Λάρισας	254.295	1	20.300
Μαγνησίας	188.222	2	17.000
Τρικάλων	134.207	—	—
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	2.121.953	5	96.721
Γρεβενών	36.421	—	—
Δράμας	94.772	1	12.000
Ημαθίας	133.750	1	40.463
Θεσσαλονίκης	871.580	—	—
Καβάλας	135.218	1	10.000
Καστοριάς	53.169	—	—
Κιλίκης	81.562	—	—
Κοζάνης	147.051	1	19.658
Πέλλας	132.386	—	—
Πιερίας	106.859	—	—
Σερρών	196.247	1	14.600
Φλώρινας	52.430	—	—
Χαλκιδικής	79.036	—	—
ΘΡΑΚΗ	345.220	—	—
Έβρου	148.486	—	—
Ξάνθης	88.777	—	—
Ροδόπης	107.957	—	—
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	428.533	5	218.448
Δωδεκανήσου	145.071	1	15.448
Κυκλάδων	88.458	—	—
Λέσβου	104.620	2	38.000
Σάμου	40.519	1	25.000
Χίου	49.865	1	140.000
ΚΡΗΤΗ	502.165	1	52.500
Ήρακλείου	243.622	—	—
Λασιθίου	70.053	—	—
Ρεθύμνης	62.634	1	52.500
Χανίων	125.856	—	—

II. ΔΗΜΟΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

Μιά άλλη κατηγορία λαϊκών κοινόχρηστων βιβλιοθηκών (έκτός από τις δημόσιες) είναι οι δημοτικές και κοινοτικές βιβλιοθήκες που αποτελούν — ή έπρεπε να αποτελούν — τόν βασικό άξονα γιά τήν ανάπτυξη ενός συστήματος βιβλιοθηκών που θά κάλυπτε τις ανάγκες, ιδιαίτερα της υπαίθρου.

Παρόλο, όμως, που ο θεσμός των δημοτικών και κοινοτικών βιβλιοθηκών παρουσιάζεται πολύ πρώιμα στη χώρα μας (οι άρχές του βρίσκονται στά χρόνια της τουρκοκρατίας) ή παραπέρα ανάπτυξή του δέν έδωσε τά επιθυμητά αποτελέσματα.

Κύρια αίτια γι' αυτό ήταν ο κρατικός συγκεντρωτισμός που άντι νά ενισχύει τό θεσμό, τόν υπονόμευε. Η κρατική παρέμβαση έκδηλώθηκε (έπωφελούμενη και από τήν έλλειψη πόρων των δήμων και κοινοτήτων) με τή μετατροπή δημοτικών και κοινοτικών βιβλιοθηκών σε δημόσιες. Άρκεϊ νά σημειωθεί ότι από τήν ίδρυση του έλληνικού κράτους ως τό τέλος του 19ου αιώνα είχαν ίδρυθεί 9 δημοτικές και κοινοτικές βιβλιοθήκες από τις οποίες οι 6 μετατράπηκαν σε κρατικές!

Περисώθηκαν μόνο των δήμων της Άθήνας, Πειραιά και Έρμούπολης.

Ο ίδιος ρυθμός συνεχίστηκε και στά επόμενα χρόνια.

Τήν έξαρση στήν ίδρυση δημοτικών και κοινοτικών βιβλιοθηκών, γιά κομματικούς λόγους κυρίως, πού παρατηρήθηκε στίς δεκαετίες του '50, του '60 και του '70 — χωρίς νά υπάρχει καμιά προϋπόθεση ή σχεδιασμός — άκολούθησε, με τήν ίδια συχνότητα και εύκολια, άθρόα κατάργησή τους τόν επόμενο μόλις χρόνο από τήν ίδρυση ή ή ύπαρξή τους έμεινε μόνο στά χαρτιά!

Ίδου μερικοί αριθμοί:

Άπό τούς 5.778 δήμους και κοινότητες της χώρας μας έχουν ίδρυθεί (νομοθετικά) βιβλιοθήκες σε 529 και από αυτές λειτουργούσαν τό 1980 οι 178!

Κύριο χαρακτηριστικό των δημοτικών και κοινοτικών βιβλιοθηκών είναι οι «βιβλιοθήκες - νάνοι». Άπό τό σύνολο των βιβλιοθηκών οι 166 έχουν ως 500 τόμους, ενώ οι 269 έχουν ίδρυθεί σε οικισμούς και χωριά 100-800 κατοίκων. Η άνισοροπία στήν ίδρυση βιβλιοθηκών και κατανομή βιβλίων γίνεται δλοφάνερη και από τά παρακάτω:

α) Σέ ξξι νομούς (Ροδόπης, Κιλκίς, Μεσσηνίας, Σερρών, Καρδίτσας, Ήρακλείου) ἀντιστοιχεί μία (1) βιβλιοθήκη σέ 108.000 ὠς 61.000 κατοίκους.

β) Σέ ξξι νομούς (Γρεβενῶν, Ήμαθίας, Καρδίτσας, Θεσπρωτίας, Φλώρινας, Σάμου) ἀντιστοιχοῦν 0 ὠς 0,7 βιβλία γιά 100 κατοίκους.

γ) Σέ ξξι νομούς (Πρέβεζας, Εὐρυτανίας, Βοιωτίας, Κοζάνης, Κυκλάδων, Φωκίδας) ἀντιστοιχεί μία (1) βιβλιοθήκη σέ 5.000 ὠς 15.000 κατοίκους.

δ) Σέ ξξι νομούς (Κεφαλονιάς, Κοζάνης, Χανίων, Κυκλάδων, Ξάνθης, Ήρακλείου) ἀντιστοιχοῦν 57 ὠς 2 βιβλία γιά 100 κατοίκους.

Σημειώνουμε ἔδῳ ὅτι τὸ σύνολο τῶν τόμων πού ἔχουν οἱ 529 δημοτικές καί κοινοτικές βιβλιοθήκες εἶναι 845.576 χιλ. Ἐνας νομός (Ἀττικῆς) ἔχει 224.682 χιλ. ἐνῶ οἱ ἄλλοι 50 νομοὶ 620.894 χιλ. τόμους. Τέλος ὁ γενικός μέσος ὄρος τῆς Ἑλλάδας εἶναι μία (1) βιβλιοθήκη γιά 55.000 κατοίκους καί 9 βιβλία γιά 100 κατοίκους!

Ἐκτός, ὅμως, ἀπό τά παραπάνω στοιχεῖα πού μᾶς δίνουν μόνο τήν εἰκόνα τῆς προχειρότητας καί ἀνευθυνότητας στήν κατανομή δημοτικῶν καί κοινοτικῶν βιβλιοθηκῶν στόν ἐλλαδικό χῶρο, οἱ βιβλιοθήκες αὐτές πάσχουν ἀπό τά ἴδια, σχεδόν, συμπτώματα πού ἀναφέραμε καί γιά τίς δημόσιες:

1. Ἐλλιψη κτιρίων εἰδικά χτισμένων γιά βιβλιοθήκες. Ἡ συντριπτική πλειοψηφία τους στεγάζεται σέ ἀκατάλληλα κτίρια ἢ στό γραφεῖο τῆς κοινότητας.

2. Ἀπουσία εἰδικευμένου προσωπικοῦ. Ἄσχετοι ὑπάλληλοι τοῦ δήμου ἢ ὁ γραμματέας τῆς κοινότητας ἐκτελοῦν τὸ ἔργο τοῦ βιβλιοθηκάρου.

III. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΦΟΡΕΩΝ

Στίς λαϊκές κοινόχρηστες βιβλιοθήκες ὑπάγεται καί μία τρίτη κατηγορία βιβλιοθηκῶν (ἐκτός ἀπό τίς δημόσιες καί τίς δημοτικές/κοινοτικές). Πρόκειται γιά τίς βιβλιοθήκες πού ἔχουν ἰδρύσει διάφορα νομικά πρόσωπα ἰδιωτικοῦ δικαίου μέ ποικίλους τίτλους, ὅπως Σωματεῖα, Ἀδελφότητες, Ἐνώσεις, Σύλλογοι, Κέντρα, Ἐστῆς, Ἐταιρεῖες, Ὅμιλοι, Σύνδεσμοι κ.λπ.

Κατά κανόνα οἱ βιβλιοθήκες τῶν πολιτιστικῶν αὐτῶν φορέων εἶναι — ἀπό ἄποψη ὕλικου — γενικῆ φύσης, ἐνῶ μερικές χαρακτηρίζονται «εἰδικές», δηλαδή περιλαμβάνουν ἐντυπο ὕλικό ὀρισμένων ἐνοτήτων γνώσης, χωρίς ὅμως τὸ γεγονός αὐτό νά τίς κάνει μὴ προσπελάσιμες στό εὐρύτερο κοινό.

Οἱ βιβλιοθήκες τῶν πολιτιστικῶν φορέων ἔχουν μεγάλη παράδοση στή χώρα μας κι ἔχουν προσφέρει σέ ἐποχές ἀδιαφορίας ἢ ἀδυναμίας τοῦ κράτους ἢ τῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης ἀξιόλογη συμβολή στήν πολιτιστική μας ἀνάπτυξη. Ὁργανώθηκαν καί λειτουργοῦν στή μέγιστη πλειονότητά τους μέ τήν αὐτοθυσία καί ἐπιμονή τῶν μελῶν τῶν φορέων πού τίς ἱδρυσαν, ἐνῶ ἡ κρατική οἰκονομική, ὀργανωτική κ.λπ. ἀρωγή ἦταν μηδαμινή ἢ σπάνια.

Εἶναι χρήσιμο νά μάθουμε ὅτι οἱ σημαντικότερες ἀπό αὐτές τίς βιβλιοθήκες διαθέτουν ὄχι μόνο πλοῦτο βιβλίον ἀλλά ἔχουν νά ἐπιδείξουν καί μία γενικότερη εἰσφορά (μέ ἐκδόσεις, πολιτιστικές ἐκδηλώσεις κ.λπ.) στόν πνευματικό μας πολιτισμό. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε μερικές (πού ἀριθμοῦν ἀπό 5 ὠς 60 χιλιάδες τόμους) μέ τή χρονολογία ἱδρύσεώς τους:

Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας Κέρκυρας (1836), Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν (1837), Ἐταιρείας Φίλων τοῦ Λαοῦ (1865), Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρ-

3. Ἄγνοια κάθε μορφῆς ταξινόμησης τοῦ ὕλικου. Ὁ αὐτοσχεδιασμός εἶναι ὁ κανόνας.

4. Ἀσήμαντη λειτουργικότητα, παλιές ἐκδόσεις, ἀκατάστατο ὠράριο, ἔλλιψη ἀναγνωστηρίων, ἀπουσία δανεισμοῦ, εἶναι τὸ σύνθημα.

5. Ἀσήμαντοι οἰκονομικοὶ πόροι. Τῶν κοινοτικῶν, ἱδρυσ, βιβλιοθηκῶν — ὅταν ὑπάρχει προϋπολογισμός — δέν ξεπερνᾶει τίς 1.000 ὠς 10.000 χιλ. δρχ. τὸ χρόνο! Κι ὅμως ὁ θεσμός τῶν δημοτικῶν καί κοινοτικῶν βιβλιοθηκῶν εἶναι ἐθνική ἀνάγκη (πού δέν χρειάζεται ἐξηγήσεις) νά ἀναπτυχθεῖ καί νά προκόψει. Ἡ προοπτική πού ὑπάρχει τώρα γιά τήν παραχώρηση στήν Τοπική Αὐτοδιοίκηση νέων πόρων μπορεῖ νά συμβάλει πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή θετικά.

Οἱ δημοτικές καί κοινοτικές βιβλιοθήκες μέ τή συμπαράσταση τῶν κατοίκων (στοιχεῖο θετικό πού ἀπουσιάζει γιά τίς δημόσιες) καί τῶν ὀργανωμένων φορέων τους (καλλιτεχνικῶν, ἐπιστημονικῶν, ἐπαγγελματικῶν

κ.λπ.) πού ξέρουν τά προβλήματα, ἀλλά καί ἀγαπᾶνε τὸν τόπο τους, πρέπει καί μποροῦν νά παίξουν ἓνα σημαντικό ρόλο ἀνάσχεσης στήν εἰσβολή τῆς ὑποκοουλτοῦρας πού δυναστεύει τήν ἐπαρχία. Ἐδῶ, ἄλλωστε, θά φανεῖ στήν πράξη ἂν ἡ πολυσυζητημένη ἀποκέντρωση εἶναι κενός λόγος ἢ θά γίνεῖ πράξη.

νασσός» (1865), Ἀναγνωστηρίου «Ἡ Αἴγλη» Συμης (1872), Συλλόγου Ἀργείων «Ὁ Δαναός» (1894), Ἀναγνωστηρίου «Ἡ Ἀνάπτυξις» Ἀγιάσου (1894), Πειραικοῦ Συνδέσμου (1894), Μουσικοφιλολογικοῦ Συλλόγου «Σκουφᾶς» Ἄρτας (1896), Λυκείου Ἑλληνίδων (1910), Φιλεκαπαιδευτικοῦ Συλλόγου Ἀνδριανουπόλεως Θεσσαλονίκης (1924), Συλλόγου Λαϊκῆς Βιβλιοθήκης «Ἡ Ἀθηνᾶ» Καρδίτσας (1927), Συλλόγου Κωνσταντινουπολιτῶν Καλλιθέας (1928), Λαϊκῆς Βιβλιοθήκης Καλαμάτας (1933), Συλλόγου Λαϊκῆς Βιβλιοθήκης Λεωνιδίου (1935), Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (1939), Φιλεκαπαιδευτικοῦ Συλλόγου «Ὁ Ἀριστοτέλης» Φλώρινας (1941).

Συνολικά ἱδρύθηκαν, ἀνάμεσα στά χρόνια 1836 ὠς 1977, 211 βιβλιοθήκες ἰσάριθμων συλλόγων σ' ὅλη τή χώρα μέ ἀριθμὸ μελῶν 56.403 καί ἓνα σύνολο 517.423 τόμων. Δυστυχῶς καί στήν περίπτωση αὐτῶν τῶν βιβλιοθηκῶν ἢ ἀνισορροπία (στήν κατανομή βιβλιοθηκῶν/βιβλίων) μεταξὺ κέντρου καί περιφέρειας εἶναι ἀπογοητευτική. Ἀπὸ τίς 92 πού λειτουργοῦσαν τὸ 1980 ὁ νομός Ἀττικῆς παρουσιάζεται μέ 22 βιβλιοθήκες καί 259.569 τόμους, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι 50 νομοὶ τῆς χώρας μέ 70 βιβλιοθήκες καί 257.854 τόμους.

Ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις βιβλιοθηκῶν πού στεγάζονται σέ ἰδιόκτητο κτίριο, ἔχουν ἐπαρκῆ ἐνημέρωση, εἰδικευμένο προσωπικό καί σχετικούς οἰκονομικούς πόρους, ἢ μεγάλη πλειονότητα τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἀντιμετωπίζει παραπλήσια προβλήματα μέ ἐκεῖνα τῶν δημοσίων καί δημοτικῶν/κοινοτικῶν βιβλιοθηκῶν πού μποροῦν νά συνοψιστοῦν σ' ἓνα παρακάτω:

**ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΦΟΡΕΩΝ
ΚΑΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΚΑΙ ΝΟΜΟ**

Γεωγραφικό διαμέρισμα και νομός	Πληθυσμός	Βιβλιοθήκες	Βιβλιοθήκες που λειτουργούσαν τό 1980(.)	Αριθμός τόμων
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΑΣ	9.740.417	211	92	517.423
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΕΥΒΟΙΑ	4.127.172	68	27	265.719
Αιτωλίας και Ἀκαρνανίας	219.764	5	1	2.424
Ἀττικής	3.369.424	54	22	259.569
Βοιωτίας	117.175	1	—	—
Εύβοιας	188.410	2	—	—
Ευρυτανίας	26.182	1	3	726
Φθιώτιδας	161.995	3	1	3.000
Φωκίδας	44.222	2	—	—
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	1.012.528	23	15	67.826
Ἀργολίδας	93.020	2	2	4.530
Ἀρκαδίας	107.932	4	3	7.641
Ἀχαΐας	275.193	8	1	—
Ἠλείας	160.305	2	3	3.000
Κορινθίας	123.042	1	1	—
Λακωνίας	93.218	2	2	372
Μεσσηνίας	159.818	4	3	52.283
ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ	182.651	12	3	42.330
Ζακύνθου	30.014	1	—	—
Κέρκυρας	99.477	7	1	36.080
Κεφαλονιάς	31.297	1	2	6.000
Λευκάδας	21.863	3	—	250
ΗΠΕΙΡΟΣ	324.541	6	6	5.365
Ἄρτας	80.044	1	1	5.365
Θεσπρωτίας	41.278	1	1	—
Ἰωαννίνων	147.304	4	2	—
Πρέβεζας	55.915	—	2	—

ΘΕΣΣΑΛΙΑ	695.654	10	9	24.885
Καρδίτσας	124.930	2	2	11.000
Λάρισας	254.295	3	1	2.650
Μαγνησίας	188.222	3	5	10.000
Τρικάλων	134.207	2	1	1.235
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	2.121.953	38	15	44.811
Γρεβενών	36.421	1	1	1.500
Δράμας	94.772	1	1	—
Ἡμαθίας	133.750	4	—	—
Θεσσαλονίκης	871.580	12	2	29.000
Καβάλας	135.218	2	1	1.000
Καστοριάς	53.169	2	1	188
Κιλκίς	81.562	2	1	—
Κοζάνης	147.051	1	1	1.566
Πέλλας	132.386	5	2	4.957
Περίας	106.859	1	1	1.200
Σερρών	196.247	3	—	400
Φλώρινας	52.430	3	1	5.000
Χαλκιδικῆς	79.036	1	3	—
ΘΡΑΚΗ	345.220	7	1	—
Ἐβρου	148.486	1	1	—
Ξάνθης	88.777	2	—	—
Ροδόπης	107.957	4	—	—
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	428.533	25	8	42.274
Δωδεκανησου	145.071	6	2	3.828
Κυκλάδων	88.458	9	3	2.603
Λέσβου	104.620	5	2	28.500
Σάμου	40.519	2	—	543
Χίου	49.865	3	1	6.800
ΚΡΗΤΗ	502.165	22	8	24.213
Ἡρακλείου	243.622	9	1	9.842
Λασιθίου	70.053	3	3	7.909
Ρεθύμνης	62.634	1	1	—
Χανίων	125.856	9	3	6.462

(.) «Πολιτιστικές Στατιστικές, ἔτη 1979 καὶ 1980», ΕΣΥΕ, Ἰούλ. 1982, σ. 20 κ.έ.

(...) = Δέν υπάρχουν στοιχεία.

1) Ἀσήμαντα ἢ ἀνύπαρκτα οἰκονομικά μέσα, 2) Ἐλλειψη κατάλληλης στέγης, 3) Ἀπουσία ἐνημέρωσης μέ νέα βιβλία καὶ περιοδικά, 4) Σπανιότητα ἐπαγγελματιῶν βιβλιοθηκῶν καὶ 5) Ἀταξινόμητο ἐντυπο ὕλικό.

Οἱ βιβλιοθήκες τῶν πολιτιστικῶν φορέων γιά νά μὴ μείνουν στήν οὐσία «ἀποθήκες» βιβλίων χωρίς καμιά λειτουργικότητα εἶναι ἀπολύτως ἐπείγον νά ἀξιοποιηθοῦν μέ ἓνα νέο διαρθρωτικό καὶ ὀργανωτικό σχῆμα. Εὐκταίῳ θά ἦταν οἱ λίγες «εἰδικῆς» φύσης βιβλιοθήκες νά ἐνταχθοῦν — χωρίς νά χάσουν τήν αὐτοτέλειά τους —

σ' ἓνα γενικό σύστημα ρύθμισης γιά τό εἶδος αὐτό τῶν βιβλιοθηκῶν πού ἀποτελοῦν μιά ξεχωριστή κατηγορία.

Οἱ ἀξιόλογες γενικῆς φύσης βιβλιοθήκες πού εἶναι σέ λειτουργία καὶ ἔχουν λίγο πολύ τά ἐχέγγρα μιάς ἀποδοτικότητας, νά ἐνισχυθοῦν στίς ἐλλείψεις τους, οἱ λιγότερο ἀποδοτικές νά συγχωνευθοῦν ἢ νά ἀνασυγκροτηθοῦν καὶ ὄλες νά ἐνταχθοῦν στό ἐθνικό δίκτυο.

Ἡ παραπέρα λειτουργία τῶν βιβλιοθηκῶν τῶν πολιτιστικῶν φορέων, ὅπως ἔχουν σήμερα — ἐκτός πού δέν ἐκπληρώνουν κανένα σκοπό — ὀδηγοῦνται μέ ἀκρίβεια στόν μαρasmus καὶ τελικά στή διάλυση ἢ τή νέκρωσή τους.

**ΠΙΝΑΚΑΣ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ/ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ
ΚΑΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΚΑΙ ΝΟΜΟ**

Γεωγραφικό διαμέρισμα και νομός	Πληθυσμός	Δήμοι/ Κοινότητες	Βιβλιοθήκες Δημοτικές/κοινοτικές(.)	Ἀπό αὐτές λειτουργοῦσαν τό 1980(...)	Ἀριθ. τόμων
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΑΣ	9.740.417	5.778	529	178	845.576
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΕΥΒΟΙΑ	4.127.172	986	139	46	293.052
Αιτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	219.764	238	27	6	15.183
Ἀττικής	3.368.424	150	36	16	224.682
Βοιωτίας	117.175	74	17	8	14.154
Εύβοιας	188.410	165	17	6	5.200
Ευρυτανίας	26.182	82	4	2	3.668
Φθιώτιδας	161.995	186	28	5	6.280
Φωκίδας	44.222	91	10	3	23.885
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	1.012.528	1.382	82	15	97.959
Ἀργολίδας	93.020	75	4	—	2.300
Ἀρκαδίας	107.932	250	6	—	4.900
Ἀχαΐας	275.193	242	7	—	55.844
Ἠλείας	160.305	217	37	7	4.981
Κορινθίας	123.042	124	9	3	5.930
Λακωνίας	93.218	194	10	3	17.460
Μεσσηνίας	159.818	280	9	2	6.544
ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ	182.651	279	21	6	9.860
Ζακύνθου	30.014	47	4	—	53
Κέρκυρας	99.477	107	7	4	1.938
Κεφαλονιάς	31.297	79	6	1	7.419
Λευκάδας	21.863	46	4	1	450
ΗΠΕΙΡΟΣ	324.541	567	42	21	14.443
Ἄρτας	80.044	83	7	5	5.675
Θεσπρωτίας	41.278	102	2	—	200
Ἰωαννίνων	147.304	312	6	5	3.200
Πρέβεζας	55.915	70	27	11	5.368
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	695.654	520	56	10	22.043
Καρδίτσας	124.930	128	22	2	472
Λάρισας	254.295	164	20	8	4.682
Μαγνησίας	182.222	82	6	—	5.950
Τρικάλων	134.207	146	8	—	10.239
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	2.121.953	1.169	84	38	186.216
Γρεβενών	36.421	70	—	—	—

Δράμας	94.772	70	7	2	---
Ήμαθιας	133.750	64	6	3	360
Θεσσαλονίκης	871.580	126	9	2	80.000
Καβάλας	135.218	80	12	8	10.967
Καστοριάς	53.169	64	2	1	1.200
Κιλκίς	81.562	80	1	1	2.290
Κοζάνης	147.051	158	19	10	78.074
Πέλλας	132.386	90	9	---	---
Περίας	106.859	55	10	4	7.442
Σερρών	196.247	148	5	3	4.368
Φλώρινας	52.430	90	2	1	336
Χαλκιδικής	79.036	74	6	3	1.179
ΘΡΑΚΗ	345.220	159	26	9	31.081
Έβρου	148.486	84	23	8	7.082
Ξάνθης	88.777	37	2	---	22.012
Ροδόπης	107.957	38	1	1	1.987

ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	428.533	208	43	15	45.529
Δωδεκανήσου	145.071	74	20	5	16.133
Κυκλάδων	88.458	120	10	6	23.538
Λέσβου	104.620	106	7	2	4.643
Σάμου	40.519	48	2	1	300
Χίου	49.865	60	4	1	915
ΚΡΗΤΗ	502.165	580	36	18	145.393
Ηρακλείου	243.622	194	8	4	70.885
Λασιθίου	70.053	90	10	4	70.885
Ρεθύμνης	62.634	133	6	4	---
Χανίων	125.856	163	12	6	58.855

(.) Δέν συυολογίζονται οι βιβλιοθήκες πού καταργήθηκαν ή μετατράπηκαν σέ δημόσιες.
(..) «Πολιτιστικές Στατιστικές, έτη 1979 και 1980», ΕΣΥΕ, Αθ. 1982, σ. 20

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Είναι τόσο κραυγαλέα τά στοιχεία πού παραθέσαμε — και τά άλλα πού ακολουθούν — γιά τίς τρεις κατηγορίες κοινόχρηστων λαϊκών βιβλιοθηκών, ώστε θά περιττεκε κάθε σχολιασμός.

Ώστόσο, δέν μπορούμε παρά νά επισημάνουμε τό γεγονός ότι ή επί του Πολιτισμού και τών Έπιστημών (ποιών Έπιστημών;) ύπουργός κυρία Μερκούρη έχει επαναλάβει, σέ δημόσιες δηλώσεις, όκτώ φορές τόν προσφιλή της άφορισμό: «Τό βιβλίο είναι τό πρώτο δ-πλο της Άλλαγής», και τελευταία άπαξ τό νέο της εϋ-

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΟΙΝΟΧΡΗΣΤΩΝ (ΕΘΝΙΚΩΝ/ΔΗΜΟΣΙΩΝ) ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Κράτος	Πλη- θυ- σμός	Άριθ. βιβλιο- θηκών	Άριθ. τό- μων	Άντιστοιχεί σέ 100 κατοίκους
Βουλγαρία	8.609.100	5.903	45.469.000	500
Γερμανία (Άνατολική)	17.096.000	9.420	49.021.000	272
Γιουγκοσλαβία	20.729.500	1.930	28.037.000	133
Δανία	4.993.800	252	35.013.000	700
Άρλανδία	2.974.800	32	7.424.000	233
Νορβηγία	3.945.800	456	15.776.000	375
Όλλανδία	13.335.500	429	23.318.000	164
Ουγγαρία	10.370.000	2.937	35.722.000	318
Πολωνία	33.113.000	9.129	83.584.000	244
Πορτογαλία	9.335.000	120	9.031.000	100
Ρουμανία	20.698.000	6.422	68.080.000	323
Σουηδία	8.173.000	335	34.615.000	377
Τσεχοσλοβακία	14.709.300	12.803	45.425.000	300
Φιλανδία	4.738.500	479	21.096.000	420

Πηγή: UNESCO, STATISTICAL YEARBOOK 1980

ρημα: «Τό βιβλίο είναι ή κοινωνικοποιημένη γνώση»! Άλλά στά δυό χρόνια πού άσκει τό λειτουργημά της ή κα Μερκούρη τά μόνα μέτρα πού πήρε γιά τίς βιβλιοθήκες είναι οι παρακάτω δυό αποφάσεις πού αποτελούν και τήν πανηγυρική όμολογία της κατάντιας τών ελληνικών βιβλιοθηκών:

α) «Ύπουργείο Πολιτισμού. Έχοντες υπόψη (...) Τήν άμεση ανάγκη στοιχειώδους λειτουργίας της άνωτέρω βιβλιοθήκης (Βυτίνας), ή όποία λόγω έλλειψης οργανικών θέσεων προσωπικού κινδυνεύει, άφ' ενός μέν άπό κλοπές, άφ' έτέρου δέ άπό καταστροφές του βιβλιακού κ.λπ. ύλικού της (...) έγκρίνομε τήν πρόσληψη ενός ύπαλλήλου-ταξινόμου μέ σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου γιά χρονικό διάστημα ενός χρόνου (...) Άθήνα 29 Ίουνίου 1983».

β) «Ύπουργείο Πολιτισμού. Έχοντες υπόψη (...) Τήν άμεση ανάγκη συντήρησης και ταξινόμησης του βιβλιακού ύλικού της κεντρικής βιβλιοθήκης Χαλκίδας, τό όποιο λόγω έλλειψης του αναγκαίου προσωπι-

κού κινδυνεύει νά καταστραφεί, καθώς και τήν ανάγκη τήρησης καθαριότητας στους χώρους της ίδιας βιβλιοθήκης και στό ύλικό της τό όποιο κινδυνεύει νά καταστραφεί (...) έγκρίνομε τήν πρόσληψη μέ σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου και γιά χρονικό διάστημα δυό χρόνων ενός ταξινόμου και μιας καθαρίστριας (...) Άθήνα 8 Ίουλίου 1983».

Πέραν όμως αυτών έχουμε — ως είδος έπιδορπίου — και τά συμπεράσματα ειδικών της ΕΟΚ, όπως δημοσιεύτηκαν στό επίσημο όργανο της Πανελλήνιας Όμοσπονδίας Έκδοτών Βιβλιοπωλών «Έμεις και τό Βιβλίο», φ. 49/1983:

«Σέ ύποτυπώδη επίπεδα βρίσκεται ή όργάνωση τών βιβλιοθηκών, δημοσιών ή ιδιωτικών, γενικού και ειδικού περιεχομένου. Ό τομέας της όργανωμένης βιβλιοθήκης (...) όπως αυτή νοείται στις χώρες της Κοινοτήτας, μέ μεγάλη έπιείκεια μπορεί νά χαρακτηριστεί ως πρωτόγονος. Ένας μεγάλος αριθμός, άπό τίς 800 συνολικά βιβλιοθήκες πού υπάρχουν στή χώρα, λειτουργεί ύποτυπωδώς, ύφίσταται κατ' όνομα μόνο, μέ έλάχιστο αριθμό διακινουμένων βιβλίων και εύκαιρική έξυπηρέτηση άπό τήν άποψη προσωπικού. Στίς ύπόλοιπες βιβλιοθήκες τά πεπαλαιωμένα συστήματα εύρετηριάσεως και ταξινόμησης, ή έλλειψη χώρου γενικά, αίθουσών μελέτης και άναγνώσεως, ιδιαίτερα δέ ή στελέχωση μέ άνειδίκευτους και ήμιμαθείς βιβλιοθηκονόμους, στίς σύγχρονες μεθόδους, περιορίζει στό έλάχιστο τήν χρήση αυτών. Δέν πρέπει λοιπόν νά μας ξενίζει τό γεγονός γιατί οι βιβλιοθήκες είναι άδειες, τόν περισσότερο καιρό».

Οι πίνακες πού δημοσιεύουμε παρακάτω μιλάνε άπό μόνοι τους. Άς θρηνηόουμε, λοιπόν, τά θλιβερά τους συμπεράσματα:

1. Στό νομό Άττικής ύπάρχουν 40 βιβλιοθήκες μέ 2.500.551 τόμους βιβλίων. Άντιστοιχεί μία (1) βιβλιοθήκη σέ 84.235 κατοίκους και 74 βιβλία σέ κάθε 100 κατοίκους!

2. Στήν ύπόλοιπη Έλλάδα ύπάρχουν 269 βιβλιοθήκες μέ 1.732.918 τόμους βιβλίων. Άντιστοιχεί μία (1) βιβλιοθήκη σέ 23.683 κατοίκους και 27 βιβλία σέ κάθε 100 κατοίκους!

3. Οι δέκα προνομιούχοι νομοί και οι άντιστοιχίες βιβλίων γιά 100 κατοίκους είναι: Χίου (μέ 296 βιβλία), Κεφαλονίδς (μέ 251 βιβλία), Ζακύνθου (μέ 142 βιβλία), Λευκάδας (μέ 85 βιβλία), Ρεθύμνου (μέ 83 βιβλία), Άττικής (μέ 74 βιβλία), Κέρκυρας (μέ 73 βιβλία), Λέσβου (μέ 68 βιβλία), Κοζάνης (μέ 67 βιβλία) και Σάμου (μέ 63 βιβλία).

4. Οι δέκα προβληματικοί νομοί και οι άντιστοιχίες

ΠΙΝΑΚΑΣ ΛΑΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΧΡΗΣΤΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ¹

Γεωγραφικό διαμέρισμα και νομός	Πληθυσμός(2)	Βιβλιοθήκες(3)	Αριθμός τομών(4)	Άντιστοιχία 1 βιβλιοθήκης σε κατοίκους(5)	Άντιστοιχία βιβλίων σε 100 κατοίκους(6)
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΑΣ	9.740.417	309(779)	4.233.169	31.522	43
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΕΥΒΟΙΑ	4.127.172	80(214)	2.644.695	51.589	64
Αιτωλίας και Ακαρνανίας	219.764	8(33)	35.607	27.470	16
Αττικής	3.369.424	40(92)	2.500.551	84.235	74
Βοιωτίας	117.175	9(19)	20.654	13.019	17
Εύβοιας	188.410	7(20)	27.600	26.944	14
Ευρυτανίας	26.182	5(5)	4.394	5.236	16
Φθιώτιδας	161.995	7(32)	29.280	23.142	18
Φωκίδας	44.222	4(13)	26.609	11.055	60
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	1.012.528	40(115)	324.840	25.313	32
Αργολίδας	93.020	3(7)	24.830	31.006	26
Αρκαδίας	107.932	6(13)	56.293	17.988	52
Αχαΐας	275.193	1(15)	55.844	275.193	20
Ηλείας	160.305	12(41)	85.484	13.608	53
Κορινθίας	123.042	4(10)	5.930	30.760	4,5
Λακωνίας	93.218	8(15)	35.332	11.652	37
Μεσσηνίας	159.818	6(14)	61.127	26.636	38
ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ	182.651	14(38)	213.432	13.046	116
Ζακύνθου	30.014	1(6)	42.893	30.014	142
Κέρκυρας	99.477	6(15)	73.018	16.579	73
Κεφαλονίας	31.297	5(9)	78.821	6.259	251
Λευκάδας	21.863	2(8)	18.700	10.931	85
ΗΠΕΙΡΟΣ	324.541	29(50)	76.788	11.191	23
Άρτας	80.044	6(8)	11.040	13.340	13
Θεσπρωτίας	41.278	1(3)	200	41.278	0,5
Ίωαννίνων	147.304	9(12)	60.180	16.367	40
Πρέβεζας	55.915	13(27)	5.368	4.301	9
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	695.654	23(70)	85.228	30.245	12
Καρδίτσας	124.930	5(25)	13.472	24.986	10
Λάρισας	254.295	10(24)	27.332	25.429	10
Μαγνησίας	188.222	7(11)	32.950	26.888	17
Τρικάλων	134.207	1(10)	11.474	132.207	8,5
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	2.121.953	58(127)	327.748	36.585	15
Γρεβενών	36.421	1(1)	1.500	36.421	4
Αράμους	94.772	4(9)	12.000	23.693	12
Ημαθίας	133.750	4(11)	40.823	33.437	30
Θεσσαλονίκης	871.580	4(21)	109.000	217.895	12
Καβάλας	135.218	10(15)	21.967	13.521	16
Καστοριάς	53.169	2(4)	1.388	26.584	2,5
Κιλκίς	81.562	2(3)	2.290	40.781	2,5
Κοζάνης	147.051	12(17)	99.298	12.254	67
Πέλλας	132.386	2(14)	4.957	66.193	3,5
Πιερίας	106.859	5(11)	8.642	21.371	8
Σερρών	196.247	4(9)	19.368	49.061	9,5
Φλώρινας	52.430	2(5)	5.336	26.215	10
Χαλκιδικής	79.036	6(7)	1.179	13.172	1,5
ΘΡΑΚΗ	345.220	10(33)	31.081	34.222	9
Έβρου	148.486	9(24)	7.082	16.498	4,5
Ξάνθης	88.777	4(4)	22.012	—	24
Ροδόπης	107.957	1(5)	1.987	107.957	1,5
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	428.533	28(73)	306.251	15.304	71
Λοδίακωνησού	145.071	8(27)	35.409	18.121	24
Κυκλάδων	88.458	9(19)	26.141	9.828	29
Άσθου	104.620	6(14)	71.143	17.436	68
Σάμου	40.519	2(5)	25.843	20.259	63
Χίου	49.865	3(8)	147.715	16.621	296
ΚΡΗΤΗ	502.165	27(59)	222.106	18.598	44
Ηρακλείου	243.622	5(17)	80.727	48.722	31
Λασιθίου	70.053	7(13)	23.562	10.007	33
Ρέθυμνης	62.634	6(8)	52.500	10.439	83
Χανίων	125.856	9(21)	65.317	13.984	51

1. Περιλαμβάνονται οι δημόσιες βιβλιοθήκες, οι βιβλιοθήκες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης — δημοτικές και κοινοτικές — και οι βιβλιοθήκες των πολιτιστικών φορέων.
2. Για τη γεωγραφική κατανομή και τον πληθυσμό τμήμα υποψηφίου του «Πίνακα πραγματικού πληθυσμού κατά την απογραφή της 5ης Απριλίου 1981», Έφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. β, φ. 370, 14.6.1982.
3. Ο πρώτος αριθμός δηλώνει τις βιβλιοθήκες που λειτουργούσαν το 1980 με βάση την έκδοση «Πολιτιστικές Στατιστικές, Έτη 1979 και 1980», Γ. Σ. Υ. Γ. Αθ. 1980. Ο δεύτερος αριθμός στην παρένθεση δηλώνει τις υπάρχουσες νομοθετικά βιβλιοθήκες.
4. Στον αριθμό των τομών περιλαμβάνονται και οι τομοί των βιβλιοθηκών που δεν λειτουργούσαν το 1980.
5. Ο υπολογισμός έγινε με βάση τις βιβλιοθήκες που λειτουργούσαν το 1980.
6. Ο υπολογισμός έγινε με βάση τον στατιστικό αριθμό των τομών σε όλες τις βιβλιοθήκες.

βιβλίων για 100 κατοίκους είναι: Θεσπρωτίας (με 0,5 βιβλίο), Χαλκιδικής (με 1,5 βιβλία), Ροδόπης (με 1,5 βιβλίο), Καστοριάς (με 2,5 βιβλία), Κιλκίς (με 2,5 βιβλία), Πέλλας (με 3,5 κής (με 1,5 βιβλία), Ροδόπης (με 1,5 βιβλία), Καστοριάς (με 2,5 βιβλία), Κιλκίς (με 2,5 βιβλία), Πέλλας (με 3,5 βιβλία), Κορινθίας (με 4,5 βιβλία), Έβρου (με 4,5 βιβλία), Γρεβενών (με 4 βιβλία) και Πιερίας (με 8 βιβλία).

Όσο για τις θλιβερές προοπτικές τις συνοψίζει με πόνο καρδιάς ο ποιητής και βετεράνος βιβλιοθηκάριος της Θεσσαλονίκης Γ.Θ. Βαφόπουλος σε ένα πρόσφατο κείμενό του:

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

1. Σπύρος Κοκκίνης, *Βιβλιοθήκες και Άρχαια στην Ελλάδα. Συμβολή στην πνευματική ιστορία του νέου ελληνισμού*, Τζουνάκος, Αθ. 1970.
2. Πίνακας (δημοτικών/κοινοτικών) βιβλιοθηκών, ύπουργείο Έσωτερικών, 15.6.1972.
3. «Πολιτιστικά Σωματεία και Βιβλιοθήκαι», ύπουργείο Πολιτισμού και Έπιστημών, Αθ. 1975.
4. «Πρακτική και όργανωση των κοινωνικοπολιτιστικών δραστηριοτήτων. Τόμος β'. Μητρώο και Άρχαιο Συλλόγων», ύπουργείο Πολιτισμού και Έπιστημών (Μελετητής Έθνικό Κέντρο Κοινωνικών Έρευνών), Αθ. 1977.
5. «Συγκεντρωτικός πίνακας (δημοτικών/κοινοτικών) βιβλιοθηκών κατά Νομαρχίες», ύπουργείο Έσωτερικών, 3.7.1979.

«Από το ελληνικό βιβλίο, που είναι ο μοναδικός παράγοντας της εξωσχολικής παιδείας, λείπει ή θεμελιακή ύποδομή. Λείπει ή όργανωμένη διακυοργία λαϊκών βιβλιοθηκών, που θά βοηθήσουν τη διακίνηση του ως τό τελευταίο ελληνικό χωριό. Η Πολιτεία πρέπει νά τό κατανοήσει, επιτέλους, ότι ό θεσμός των Λαϊκών Βιβλιοθηκών είναι ένα από τά μεγάλα προβλήματα της ελληνικής παιδείας. Κι αν δέν συνειδητοποιηθεί από όλους τους Έλληνες ότι ή βιβλιοθήκη αποτελεί την ύποδομή, όπου θά στηριχθούν όλα τά άλλα παιδευτικά και πολιτιστικά έποικοδομήματα, πρέπει νά άπελπιστούμε για τό μέλλον αυτού του τόπου».

6. Σπύρος Κοκκίνης, *Βιβλιοθήκες και βιβλία ή τά σκοτάδια με αριθμούς, Σύγχρονη Έποχή*, Αθ. 1981.
7. «Πολιτιστικές Στατιστικές, Έτη 1979 και 1980», Έθνική Στατιστική Έπιχειρήση της Έλλάδος, Αθ. 1982.
8. «Πίναξ πραγματικού πληθυσμού κατά την απογραφή της 5ης Απριλίου 1981», Έφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. β, φ. 370, 14.6.1982.
9. Έλλη Άνθη, «Η Σχολή Βιβλιοθηκονομίας των ΚΑΤΕΕ, προβλήματα και προοπτικές», *Σύγχρονοι Καιροί*, τχ. 1, 1982, σσ. 31-33.
10. Σπύρος Κοκκίνης, *Οι Έλληνικές βιβλιοθήκες (στών τόμο Έλλάδα, ιστορία και πολιτισμός*, 10, σσ. 204-217, Θεσσαλονίκη 1983).
11. «Έφημερίς της Κυβερνήσεως», τχ. α, 1833 ως 1983 (α' έξάμηνο).

Δανειστικές σχέσεις καί οικονομική κυριαρχία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα

Ἡ ἴδρυση τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος 1841 - 1847

τοῦ Πέτρου Πιζάνια

Ἡ ἴδρυση τράπεζας στην Ελλάδα είναι μία ιδέα πού ἤδη ἀπό τὴν ἐποχὴ τοῦ κυβερνήτη Καποδίστρια, συλλαμβάνουν τόσο ὁ ἴδιος ὅσο καὶ διάφοροι κεφαλαιοῦχοι τῆς ἐποχῆς, Ἕλληνες καὶ Εὐρωπαῖοι. Ἡ ἀρχικὴ ἰδέα τοῦ 1828 ἦταν γιὰ μιά κρατικὴ τράπεζα πού θά ἐξέδιδε ἔντοκες ὁμολογίες ἢ μετοχές, χωρὶς καμιά ἄλλη δραστηριότητα. Τὸ σχέδιο δὲν θά ἐφαρμοστεῖ ποτὲ καὶ μιά παραλλαγή του, πού ἀφοροῦσε τὴν περιορισμένη ἔκδοση τραπεζογραμματίων, θά παρακαμφθεῖ ἀπὸ τὸ νέο νομισματικὸ σύστημα πού ἐφάρμοσε ἡ ἀντιβασιλεία τὸ 1833, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς μοναρχίας στην Ἑλλάδα.

Ἀπὸ τὸ 1831 ὡς τὸ 1841 πραγματοποιοῦνται δεκατρεῖς ἀποτυχημένες ἀπόπειρες ἴδρυσης τράπεζας στην Ἑλλάδα, μετὰ τὴν πρωτοβουλία διαφόρων Εὐρωπαίων κεφαλαιούχων ἀλλὰ καὶ Ἑλλήνων τῆς διασποράς.¹ Οἱ πολιτικὲς ἀντιδράσεις, διαφορετικὲς σὲ κάθε πρόταση, παίρνουν εὐρωπαϊκὲς διαστάσεις, γιατί ἡ ἴδρυση μιᾶς τράπεζας συχνὰ διασταυρῶνεται τόσο μετὰ τὸ ζήτημα τοῦ δανείου τῆς ἀνεξαρτησίας ὅσο καὶ μετὰ τὸ πολιτικὸ. Ὡστόσο τὰ ζητήματα αὐτὰ διαμορφώνουν τὶς συμμαχίες μόνο στὸν βαθμὸ πού τὰ οικονομικὰ συμφέροντα τῶν ἐπιμέρους ομάδων συμπίπτουν μετὰ τὰ πολιτικά. Φυσικὰ αὐτὸ πού ἰσχύει γιὰ τὶς συμμαχίες ἀφορᾷ καὶ τὴν ἄλλη ὄψη τους, τὶς ἀντιπαλότητες.

Σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο ἐπιμένουμε κυρίως στην οικονομικὴ διάσταση τῶν διαφορῶν, πού προκύπτουν ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα τῶν δύο κυριότερων κεφαλαιουχικῶν ομάδων τῆς κυριαρχῆς τάξης, καθὼς καὶ τῶν συγκλίσεων μεταξὺ τους, κάνοντας καὶ κάποιες προεκτάσεις στην κοινωνικὴ τους σημασία. Οἱ κοινωνικὲς ομάδες πού συγκροτοῦνται στὸ ζήτημα τῆς ἴδρυσης τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας εἶναι, ἀπὸ τὴ μία, οἱ ἱδρυτὲς τῆς, Εὐρωπαῖοι καὶ Ἕλληνες κεφαλαιοῦχοι τῆς διασποράς καθὼς καὶ Ἕλληνες ἔμποροι στην ἑλληνικὴ ἐπικράτεια, μετὰ ἐπικεφαλῆς τὸν Ι.Γ. Ἐϋνάρδο, καὶ

ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ Ἕλληνες κεφαλαιοῦχοι μεγάλεμποροι ἀγροτικῶν προϊόντων, πού ἐλέγχουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τόσο τὸ εἰσαγωγικὸ καὶ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο ὅσο καὶ τὶς κάθε εἴδους δανειστικὲς σχέσεις. Τὸ κράτος, ἰδιαίτερα ἡ βασιλικὴ ἐξουσία, εἶναι ὁ τρίτος παράγοντας πού συντάσσεται, παρά τὶς κάποιες ἀμφιταλαντεύσεις, μετὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας.

Οἱ παραδοσιακὲς δανειστικὲς σχέσεις

Ἡ διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς ομάδας τῶν μεγαλεμπόρων πού ἐλέγχουν τὶς παραδοσιακὲς, δηλαδὴ τὶς τοκογλυφικὲς, δανειστικὲς σχέσεις, χρονολογεῖται πολὺ πρὶν τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση² καὶ συχνὰ οἱ σχέσεις αὐτὲς θά πρέπει νὰ συνδυάζονται μετὰ τὴν ἐνοικίαση τῶν φορολογικῶν προσόδων γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους.³ Ἡ διαδικασία διαμόρφωσης τῆς κυριότερης κεφαλαιουχικῆς ομάδας συμπίπτει μετὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Τὰ ἰσχυρὰ τους ἐρεῖσματα στην ἑλληνικὴ κοινωνία δὲν ὀφείλονται στην παλαιότητά τους, ἀλλὰ στὸ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐμπόριο, ἐλέγχουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὴν πίστη πού προσφέρουν πρὸς πολλαπλὲς κατευθύνσεις σὲ μιά σχέση τοκογλυφικοῦ δανεισμοῦ.⁴ Ἡ γενικευμένη ἔλλειψη κεφαλαίων πού χαρακτηρίζει τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία μετὰ τὴν ἐπανά-

2. Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς, «Ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία στὸν 1ῆ αἰώνα. Οἱ μηχανισμοὶ» στὸ *Ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία 1ῆ καὶ 1ῆ αἰ.*, σ. 22-23, Ἀθῆνα 1982.

3. Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς, «Στρατηγικὴ τῶν κεφαλαίων καὶ γραφειοκρατικὲς λειτουργίες. Μιά περίπτωση μίσθωσης προσόδων στὰ 1790», στὸ *Ζητήματα Ἱστορίας*, σ. 79-95, Ἀθῆνα 1983.

4. Τὸ ζήτημα τῆς τοκογλυφίας σὲ ὅλες του τὶς διαστάσεις ἀναπτύσσει ὁ Ι.Α. Σούτσος: «Περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν οικονομικῶν πραγμάτων ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι τοῦ 1860», Ἐφθμ. *Ὁ Αἰὼν*, ἀρ. 1972-3-4, Μάρτιος 11-15-18, Ἀθῆνα 1861.

1. Χ.Κ. Λούκος, «Ἀπόπειρες γιὰ τὴν ἴδρυση τράπεζας στην Ἑλλάδα, 1831-1841», (ἀδημοσίευτη) ἀνακοίνωση στὸ Β' Διεθνὲς Συμπόσιο Ἱστορίας, Ἀθῆνα, 18-25/9/1983.

σταση⁵ θά πρέπει να επιτείνει τον έλεγχο που άσκει ή ομάδα αυτή στην άγροτική παραγωγή διαμέσου της χρηματοδότησής της με δρους τοκογλυφίας. Η σχέση έμπορικού τοκογλυφικού κεφαλαίου και παραγωγής είναι ο θεμελιακός δρος της οικονομικής κυριαρχίας των μεγαλεμπόρων.

Μέτοχοι και μετοχές της ΕΤΕ

	Εύρωπαϊοι κεφαλαιούχοι		Έλληνικό Κράτος		Έλληνες της διασποράς		Έλληνες κεφαλαιούχοι	
	Μέτοχοι	Μετοχές	Μέτοχοι	Μετοχές	Μέτοχοι	Μετοχές	Μέτοχοι	Μετοχές
1842	25	901	1	1091	79	1499	61	696
1843	3	21	1	23	2	31	12	66
1844	—	—	2	39	1	5	—	—
1845	15	437	5	245	31	238	65	672

Πηγή: J. A., Σειρά: Μέτοχοι-Μετοχές, «Βιβλ. μετόχων της ΕΤΕ», δρ. I. Στόν πίνακα συμπεριλαμβάνονται και οι μετοχές που έχουν κλειστεί με προαγορά αλλά δεν έχουν ε-ξοφληθεί.

⁵ Ο παραπάνω πίνακας αναφέρεται στις μετοχές που έχει διαθέσει ή Ε.Τ.Ε. στο τέλος της κάθε χρονιάς. Είναι εμφανής ο μεγάλος περιορισμός που ύφίσταται η τράπεζα στη διάθεση των μετόχων της μέχρι το τέλος του 1844. Επίσης, η άπουσία ή η περιορισμένη συμμετοχή των Έλλήνων μεγαλεμπόρων στο μετοχικό κεφάλαιο της τράπεζας, προκύπτει και από την ανάλυση της σχέσης μετόχων προς μετοχές για τις δύο πρώτες χρονιές της λειτουργίας της:

	1842	1843
Μετοχές	Μέτοχοι	Μέτοχοι
1-5	39	11
6-10	14	—
11-30	6	1
31-200	2	—

Πηγή: στό ίδιο.

Η μεγάλη ζήτηση πιστώσεων στην Ελλάδα την ίδια περίοδο δεν εξυπνοεί κάποια ιδιαίτερα έντονη οικονομική δραστηριότητα συνδυασμένη με μία διαδικασία αποπτώχευσης. Η κατηγορία του πληθυσμού, όπου μία παρόμοια διαδικασία θα μπορούσε να αναπτυχθεί, είναι οι άγροτικές οικογένειες μικρών καλλιεργητών που άποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία του συνολικού και τό σύνολο του παραγωγικού πληθυσμού. Αυτή ή κατηγορία του πληθυσμού διαθέτει τόση καλλιεργήσιμη έκταση ανά οικογένεια⁶ ώστε να είναι δυνατή ή αναπαραγωγή της, κυρίως διαμέσου της αυτοκατανάλωσης μέρους των παραγομένων προϊόντων. Η αυτοκατανάλωση είναι οικονομική συμπεριφορά παλαιότερη από την ίδια την ελληνική κοινωνία. Στην περίοδο που εξετάζουμε, ο βαθμός της αυξάνεται στις περιοχές των μικτών καλλιεργειών (δημητριακά κ.λπ.) και μειώνεται εκεί όπου τό παραγόμενο προϊόν έχει άμεσες χρηματικές άπολαβές για την άγροτική οικογένεια (σταφίδα). Οι ίσορροπίες αυτές αρχίζουν άργά να ανατρέπονται μόνο από τη δεκαετία του 1870.⁷ Η μεγάλη ζήτηση πιστώσεων όφείλεται στην έλλειψη μετρητών στό επίπεδο των άμεσων παραγωγών, γεγονός που εξηγεί την προσφυγή τους στόν τοκογλυφικό δανεισμό ένόψει των φορολογικών και καλλιεργητικών αναγκών της άγροτικής οικογένειας.

5. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και ή Ελλάδα 1832-1871» στό *Έκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στό Βαλκάνια τόν 19ο αί.*, σ. 221-222, Αθήνα, 1980.

6. Β. Παναγιωτόπουλος, *δ.π.*, σ. 224-228.

7. Στό ίδιο, σ. 225.

Τό επιτόκιο κυμαίνεται από 15% ως 45% για μία διάρκεια μέχρι ένα χρόνο, που άφορά την άγροτική παραγωγή.⁸ Η διάρκεια του δανεισμού μπορεί να αυξάνεται εφόσον οι δανειζόμενοι, συνήθως έμποροι ή οι έλάχιστοι ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων γης, διαθέτουν ύποθηκευτικό άντίκρισμα, αλλά με κεφαλαιοποίηση των άπλήρωτων τόκων και συνεπώς ίλιγγιαδώς αυξανόμενο επιτόκιο.⁹ Στίς τοκογλυφικές δανειστικές σχέσεις μεταξύ έμπορικού κεφαλαίου και άγροτικής παραγωγής, εγγύηση για τόν δανειστή άποτελεί τό προϊόν που προκύπτει από την έργασία της άγροτικής οικογένειας. Τό δάνειο εξοφλείται σε είδος με τό σύστημα της προαγοράς της έμπορευματοποιησίμης παραγωγής από τόν έμπορο-τοκογλύφο, σύστημα που διαμορφώνει την τιμή του προϊόντος στόν τόπο της παραγωγής.¹⁰ Η τιμή αυτή κυμαίνεται ανάλογα με την καλλιέργεια, τη σχέση ζήτησης και προσφοράς δανείων και τόν βαθμό της φορολογικής πίεσης. Η φορολογική επιβάρυνση της παραγωγής στην περίπτωση των μικτών καλλιεργειών, που άφορά τη μεγαλύτερη έκταση των έδαφών και τό μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, ύπολογίζεται στό άκαθάριστο προϊόν και έξοφλείται κατά ένα ποσοστό σε είδος. Η επιβάρυνση αυξάνει όταν ο καλλιεργητής είναι έννοικιαστής εθνικής γης.¹¹

Τό συμφέρον των εμπόρων-τοκογλύφων είναι να μην κυκλοφορούν μετρητά στό επίπεδο των άμεσων παραγωγών, ώστε να έλέγχουν την παραγωγή τους ως χρηματοδότες της. Άλλωστε, ως κύριοι κάτοχοι του πλούτου σε μεταλλικό νόμισμα και σχεδόν άποκλειστικοί διακινητές του, έλέγχουν την κυκλοφορία του χρήματος, προσανατολίζοντάς την με βάση τά έμπορικά και χρηματιστικά τους συμφέροντα. Θά ήταν σοβαρή ύποτίμηση του κοινωνικού ρόλου των μεγαλεμπόρων-τοκογλύφων να τούς όνομάσουμε μεταπράτες: Η συνθετη οικονομική δραστηριότητά τους ξεπερνάει κατά πολύ την άπλή άγορά και μεταπώληση ενός προϊόντος. Καί τό κυριότερο είναι ότι ή χρηματοδότηση της παραγωγής διαμέσου της τοκογλυφίας επιτρέπει τη ρύθμιση της τιμής του προϊόντος στόν τόπο της παραγωγής, δηλαδή τη διαμόρφωση ενός χαμηλού κόστους έργασίας και συνεπώς φτηνού για τόν έμπορο προϊόντος. Τά δεδομένα αυτά μās επιτρέπουν να ύποθέσουμε με βεβαιότητα ότι ή τοκογλυφική πίεση άποτελεί τόν κύριο μηχανισμό ίδιοποίησης της γαιοπροσόδου από τό έμπορικό κεφάλαιο. Οι σχέσεις εκμετάλλευσης που έξυπακούονται διαμορφώνονται μεταξύ των εμπόρων-τοκογλύφων και των άγροτικών οικογενειακών μονάδων παραγωγής. Η ίδιοποίηση μέρους της γαιοπροσόδου που πραγματοποιεί τό κράτος διαμέσου της φορολογίας είναι συμπληρωματική της ίδιοποίησης που πραγματοποιούν οι έμποροι-τοκογλύφοι, στόν βαθμό που ή δεύτερη έντάσσεται σε μία διαδικασία χρηματικής συσσώρευσης, από ίδιώτες. Καί φυσικά παραμένει άνοιχτό τό ζήτημα του καταμερισμού της έργασίας στό έσωτερικό της άγροτικής οικογένειας.

8. ΓΑΚ Ύπ. Έσωτερικών, φακ. Έμπόριο, «Σύνωση άναφορών των Γεωργικών Συμβουλίων», φακ. 260, 1853.

9. Βλ. περιπτώσεις που περιγράφει ό Δ. Ζωγράφος, *Ίστορία της ιδρύσεως της Έθνικής Τραπέζης 1833-1843*, τ. Α, σ. 211-214, Αθήνα 1925.

10. Ύπ. Έσωτερικών, δπ.π.

11. Σ. Σωτηρόπουλος, *Διατριβή περί της έγγείου φορολογίας έν Ελλάδα*, σ. 5-10, Αθήνα 1861.

νειας ώστε να είναι δυνατή ή φυσική αναπαραγωγή της παρά το εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο στο οποίο συμπίεζεται το κόστος της εργασίας της.

Τέλος, ο έλεγχος του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου, της πίστης, ή κατοχή και ο έλεγχος της κυκλοφορίας του μεταλλικού νομίσματος, καθώς και η δυνατότητα δανεισμού από χρηματιστικές ομάδες Έλληνες διασποράς και από Ευρωπαίους κεφαλαιούχους, αναδεικνύουν την ομάδα των μεγαλεμπόρων-τοκογλύφων σε κατόχους του κυριότερου κεφαλαιουχικού πλούτου της χώρας και συνεπώς σε οικονομικά κυρίαρχη ομάδα που θα είναι και ο βασικός αντίπαλος του όμιλου που επιδιώκει την ίδρυση της Έθνικης Τράπεζας.

Η ίδρυση της Έθνικης Τράπεζας

Μέσα στα πλαίσια των δανειστικών σχέσεων που περιγράψαμε, η ίδρυση της Έθνικης Τράπεζας (ΕΤΕ) πραγματοποιείται το Μάρτιο του 1841. Δεν πρόκειται για την πρώτη έμπρακτη προσπάθεια διείσδυσης και διατάραξης των καθιερωμένων δανειστικών σχέσεων. Από το 1838 ο Α. Regny, γενικός έφορος των ελληνικών οικονομικών υπηρεσιών και ο Γ. Σταύρου, πρώτος διοικητής της ΕΤΕ, χρησιμοποιώντας κεφάλαια του Ι.Γ. Ευνάρδου, δάνειζαν με χαμηλό τόκο μικροεμπόρους, ανταγωνιζόμενοι σε αυτό το επίπεδο τους μεγαλεμπόρους-τοκογλύφους.¹²

Η έναρξη των εργασιών της τράπεζας γίνεται στις 22 Ιανουαρίου του 1842, οκτώ μήνες μετά την ίδρυση της, επειδή προηγουμένως δεν είχε συμπληρώσει το απαιτούμενο μέρος του κατατεθειμένου μετοχικού κεφαλαίου. Το συνολικό μετοχικό κεφάλαιο που μένει να συμπληρωθεί, όριζεται σε πέντε εκατομμύρια δραχμές και διαιρείται σε πέντε χιλιάδες μετοχές των χιλίων δραχμών. Οι εργασίες της τράπεζας προσανατολίζονται καταρχήν ιδιαίτερα στα ένυπθηκα ή με ένέχυρο δάνεια, κυρίως για γεωργικές καλλιέργειες,¹³ καθώς και στον προεξοφλητικό δανεισμό. "Όμως το σημαντικότερο είναι το δικαίωμα έκδοσης τραπεζογραμματίων. Τόν Αύγουστο του 1841 το απλό δικαίωμα για την έκδοση τραπεζογραμματίων μετατρέπεται με νόμο σε αποκλειστικό προνόμιο για είκοσι πέντε χρόνια.¹⁴ Η αναλογία που όριζεται το 1841 μεταξύ τραπεζογραμματίων σε κυκλοφορία και μετοχικού κεφαλαίου είναι 2 προς 5 με το έκαστοτε κατατεθειμένο μετοχικό κεφάλαιο.¹⁵ Ένα χρόνο αργότερα, με το νέο καταστατικό, η σχέση μεταξύ μετοχικού κεφαλαίου και κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων διευρύνεται νομικά: το σύνολο των υποχρεώσεων της ΕΤΕ από τα τραπεζογραμμάτια σε κυκλοφορία και τις καταθέσεις δεν πρέπει να υπερβαίνει τα πραγματικά της κεφάλαια.¹⁶

12. Χ. Λούκος, «Απόπειρες...», *δπ. παρ.*, σ. 8.

13. *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, αρ. 11, 1841, σ. 41, στον Δ. Ζωγράφο, *δ. π.*, τ. Α', σ. 218. Ο Δ. Ζωγράφος πολύ σωστά υπενθυμίζει ότι ο προσανατολισμός των δανείων προς τις καλλιέργειες ήταν ούτοπία (σ. 218). Ωστόσο αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι οι όροι δανεισμού της αγροτικής παραγωγής και των οικονομικών δραστηριοτήτων ενγένη, ως επίδικο αντικείμενο στη σύγκρουση του όμιλου της ΕΤΕ με τους μεγαλεμπόρους.

14. *Καταστατικό της ΕΤΕ*, Αθήνα, 1862, σ. 6.

15. *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, αρ. 16 (1841), σ. 27. «Κανονισμός της ΕΤΕ», άρθρ. 6-7.

16. *Καταστατικό*, άρθρ. 36.

Το κυριότερο μέσο διείσδυσης της τράπεζας στην ελληνική πιστωτική αγορά και ταυτόχρονα η κυριότερη πηγή φτηνής χρηματοδότησης των χαμηλότοκων δανείων που παρέχει, είναι το τραπεζογραμμάτιο, που εξαρτάται από την κίνηση του κατατεθειμένου μετοχικού κεφαλαίου και, φυσικά, από τον όγκο του μεταλλικού νομίσματος σε πολύτιμα μέταλλα, ως αντίκρισμα πληρωμής των τραπεζογραμματίων που η ίδια ή τράπεζα θέτει σε κυκλοφορία. Μιά ακόμη παράμετρος, στο άρθρο 36 του νέου καταστατικού, προσδιορίζει την κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων σε σχέση με το κατά την εμφάνιση πληρωτέο παθητικό της, που απαρτίζεται από τραπεζογραμμάτια και ανοιχτούς λογαριασμούς. Το αντίκρισμα αυτού του παθητικού πρέπει να είναι κατά το 1/3 σε μεταλλικό νόμισμα και κατά τα υπόλοιπα 2/3 σε εμπορικά γραμμάτια ή όμολογίες με μέγιστη προθεσμία τριών μηνών και υπογραμμένα από έναν έμπορο ή τραπεζίτη,¹⁷ φυσικά φερέγγυο.

Η τράπεζα, λοιπόν, προκειμένου να διευρύνει την κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων της μέσα στα καθορισμένα θεσμικά πλαίσια που την καθιστούσαν φερέγγυα, έπρεπε να αυξήσει το κατατεθειμένο μετοχικό της κεφάλαιο και να διοχετεύσει την αύξηση αυτή σε αντίκρισμα, δηλαδή μεταλλικό αποταμίευμα και εμπορικά γραμμάτια ή όμολογίες υπογραμμένα από εμπόρους, φυσικά της πιστωτικής αγοράς στην οποία απευθυνόταν. Η γεωγραφική διεύρυνση της κυκλοφορίας εξαρτιόταν και από την ίδρυση υποκαταστημάτων, κάτι που θα εξετάσουμε αργότερα. Η ΕΤΕ, βέβαια, δεν μπορεί να αποκλείσει τον δανεισμό προς τρίτους σε μεταλλικό νόμισμα, εφόσον αυτή είναι μία πρακτική καθιερωμένη ως την ίδρυση της. Έχει όμως κάθε λόγο να επιδιώκει τον δανεισμό σε τραπεζογραμμάτια, ώστε να καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της διαφοράς μεταξύ του μεταλλικού νομίσματος που διαθέτει αφενός (που είναι το μικρότερο μέγεθος κυκλοφορίας του συνολικού ποσού των τραπεζογραμματίων), και αφετέρου του κατατεθειμένου μετοχικού κεφαλαίου (αν αποκλείσουμε άλλα πιθανά κεφάλαια, π.χ. από διαχείριση δωρεών), που είναι το ανώτερο όριο για την κυκλοφορία. Η μέγιστη δυνατή κάλυψη αυτής της διαφοράς αυξάνει τα κέρδη της ΕΤΕ που προκύπτουν από την κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων, με την επιπλέον προϋπόθεση, όπως είπαμε, της ύπαρξης υπογραμμένων βραχυπρόθεσμων εμπορικών γραμματίων ή όμολογιών.

Το μετοχικό κεφάλαιο της ΕΤΕ αυξάνει σταδιακά σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε. Στο τελευταίο τρίτο του δέκατου ένατου αιώνα φτάνει τις 20.000.000 δρχ. Η πρώτη αύξηση πραγματοποιείται το 1847 και είναι ύψους ενός εκατομμυρίου δρχ. Η τράπεζα ολοκληρώνει το μετοχικό της κεφάλαιο στο ποσό των 5.000.000 δρχ. που είχε όρισει αρχικά, με το κλείσιμο του ισολογισμού του δεύτερου εξαμήνου του 1847.¹⁸ Χρειάστηκαν δύο χρόνια πριν την επίσημη έναρξη των εργασιών της τράπεζας και έξι χρόνια μετά για να συμπληρωθεί το προσδιορισμένο αρχικά μετοχικό της κεφάλαιο. Ακόμη, χρειάστηκε να τροποποιηθεί ο ιδρυτικός νόμος του 1841 ώστε να επιτραπεί η λειτουργία της ΕΤΕ, με κατατεθειμένο μετοχικό κεφάλαιο.

17. Στο ίδιο.

18. *Ιστορικό Αρχείο της ΕΤΕ (Ι.Α.)*, Σειρά: *Απολογισμοί* — *Ισολογισμοί*, 1847.

λαιο μικρότερο κατά 1.100.000 δρχ. από αυτό που όριζε ο αρχικός νόμος.¹⁹

Το μεγαλύτερο μέρος των μετοχών της ΕΤΕ είχαν αγοραστεί, ή απλώς κλειστεί με προεγγραφή στους καταλόγους, από διάφορους ξένους κεφαλαιούχους, έστεμμένους και Έλληνες εμπόρους της διασποράς, με κυριότερους μετόχους τον ιδρυτή της τράπεζας Ι.Γ. Έυνάρδο, καθώς και το ελληνικό κράτος που είχε προεγγραφεί για χίλιες μετοχές²⁰ τις οποίες σκόπευε να πληρώσει με έξωτεροικό δανεισμό. Η κάλυψη της Ε.Τ.Ε. από το πιστωτικό κύρος των Ευρωπαίων κεφαλαιούχων δέν άρκουσε για να υποκινήσει τους Έλληνες μεγαλεμπόρους σε μία ευρύτερη συμμετοχή τους στο μετοχικό κεφάλαιο και τις ένγνευι δραστηριότητες της τράπεζας. Όπως σε όλες τις προηγούμενες προσπάθειες, έτσι και σε αυτή της ΕΤΕ, το ζητούμενο ήταν η διαμόρφωση μιας ισορροπίας με τους Έλληνες μεγαλεμπόρους. Η διαφορά μεταξύ της ΕΤΕ και των μεγαλεμπόρων, ενώ έκφραζόταν από την άρνηση των τελευταίων να συμμετέχουν στη διαμόρφωση του μετοχικού κεφαλαίου της τράπεζας, στην πραγματικότητα άφορούσε κυρίως τον έλεγχο τόσο της αγοράς χρήματος όσο και της νεοιδρυμένης τράπεζας, και συνεπώς τον προσανατολισμό των πιστώσεών της. Όμως, ή παρουσία τους, όπως είδαμε, ήταν αναγκαία θεσμικά αλλά και για τό γενικότερο πιστωτικό κύρος της τράπεζας.

Δύο μεγάλοι Έλληνες κεφαλαιούχοι, ο Λ. Ράλλης στην Άθήνα και ο Ι.Α. Ράλλης στην Ερμούπολη, άγοράζουν αντίστοιχως πέντε και δέκα μετοχές τό 1845.²¹ Μέχρι τό τέλος του 1844, οι άγορές των μετο-

χών που γίνονται για κάθε χρονιά από Έλληνες μειώνονται στο μηδέν και εμφανίζονται ξανά Έλληνες άγοραστές μετοχών της ΕΤΕ από τό 1845. Ένας άκόμη μεγάλος Άθηναίος κεφαλαιούχος, ο Γ.Π. Σκουζές, άγοράζει για πρώτη φορά πέντε μετοχές τό 1846 και είκοσι μία τό 1847.²² Την ίδια χρονιά άγοράζουν για πρώτη φορά μετοχές και όρισμένα διευθυντικά στελέχη της τράπεζας, όπως ο Ε.Ι. Κεχαγιάς.²³ Οι πιθανότητες επιβίωσης της τράπεζας τά πρώτα χρόνια της λειτουργίας της ήταν περιορισμένες.

Η μέριμνα της ΕΤΕ, από την ίδρυσή της, ήταν να μήν κυριαρχηθεί ή τραπεζα από μία ομάδα εμπορικόν - χρηματιστικόν συμφερόντων, ή όποια είχε κάθε «συμφέρον να πηγαίνει ή τράπεζα άσχημα».²⁴ Την αυτονομία της ή ΕΤΕ επιδιώκει να τη θεμελιώσει και διοικητικά με δύο άρθρα του καταστατικού του 1842, που άποκλείουν τη συνύπαρξη συγγενών μέχρι τετάρτου βαθμού έξ αίματος ή έξ άγχιστείας, τόσο μεταξύ των μελών του διοικητικού συμβουλίου²⁵ όσο και μεταξύ διοίκησης και άνωτέρων υπαλλήλων.²⁶ Η προσπάθεια των ιδρυτών της ΕΤΕ να κατοχυρώσουν την οικονομική αυτενέργεια της τράπεζας στην ελληνική κοινωνία άναφέρεται άφενός στον προσανατολισμό του δανεισμού και άφετέρου στην αντιμετώπιση της ομάδας των μεγαλεμπόρων. Στην ενυπόθηκη πίστη που παρείχε ή ΕΤΕ εντοπίζεται ή σύγκρουση των συμφερόντων με τους μεγαλεμπόρους. Οι δραστηριότητες που άποτελούσαν άντικείμενο άνταγωνισμού μεταξύ των δύο ομάδων ήταν: α) Ό δανεισμός ένός μέρους της άγροτικής παραγωγής, εκεί όπου ή ύπαρξη ιδιοκτησίας στη γή επέτρεπε στην τράπεζα άμεσα μέν τον ενυπό-

19. Ι.Α. Βαλαωρίτης, *Ίστορία της Έθνικής Τραπεζής της Ελλάδας, 1842-1902*, Άθήνα 1902, τ. Α, σ. 9-10.

20. Στο ίδιο, σ. 9.

21. Ι.Α., Σειρά: *Μέτοχοι — Μετοχές*, «Βιβλίο μετόχων», άρ. Ι. Β μέρος, σ. 28.

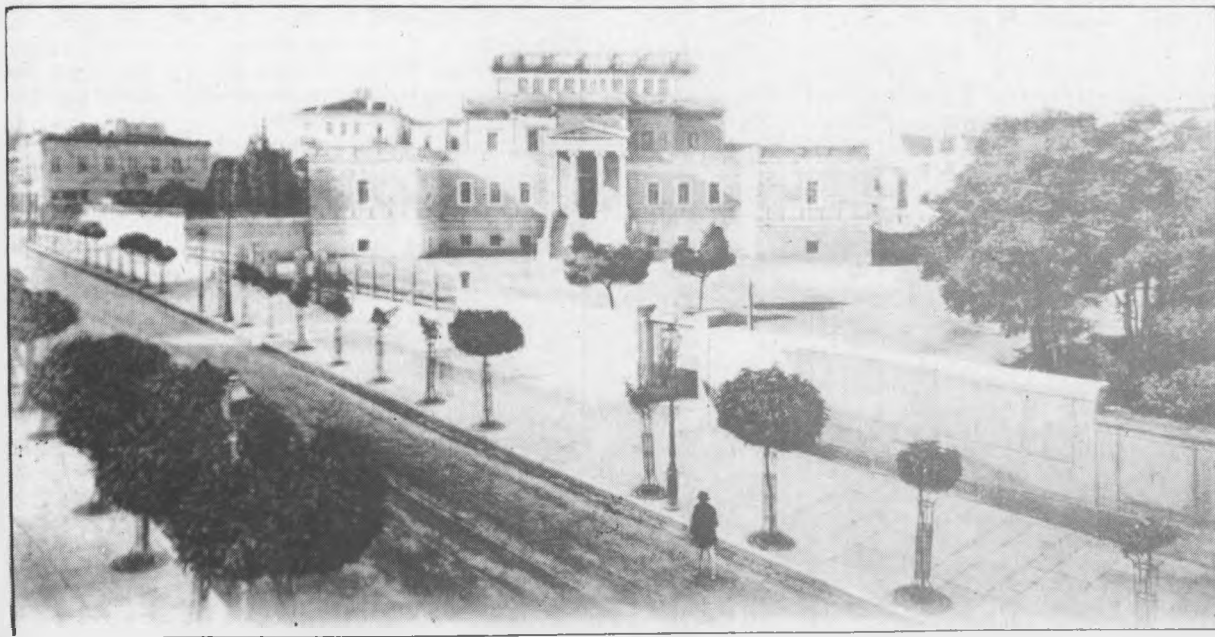
22. Στο ίδιο, Α μέρος, σ. 64.

23. Στο ίδιο, σ. 110.

24. *Επιστολαί Ι.Ι. Έυνάρδου προς Ι. Σταύρου*, Άθήνα 1923, σ. 98.

25. *Καταστατικό*, άρθρ. 58.

26. Στο ίδιο, άρθρ. 78.

θηκο δανεισμό, τόν οποίο είχε καθιερώσει γι' αυτό το λόγο,²⁷ μεσοπρόθεσμα δέ την επέκταση της ίδιας κατηγορίας δανείων στο σύνολο της αγροτικής παραγωγής στο βαθμό που θα διανεμόνται οι εθνικές γαίες, ζήτημα που έκκρεμοῦσε ἀκόμη κατά την ίδρυση της τράπεζας, ἢ ἡ ρύθμισή του με ἄλλες νομικές λύσεις που θά κατοχύρωναν τὴν ὑποθηκευτικὴ ἰκανότητα τῶν καλλιεργητῶν. β) Ὁ δανεισμός κάθε εἰδους ἐμπορίου καί, κατὰ δεῦτερο λόγο, τῶν κατασκευῶν κτιρίων, μικροβιοτεχνιῶν κτλ., πάντα με ὑποθήκη. Ἡ ΕΠ δὲν προβαίνει σὲ ἐμπορικὲς δραστηριότητες. Ἐπιδιώκει, λοιπόν, νὰ διεισδύσει σὲ αὐτὴ τὴν πρόσφορη ἀγορὰ μετρητοῦ χρήματος με τὸ ἄκρως ἀνταγωνιστικὸ ἐπιτόκιο 8%-10% τὸ χρόνο καί με διάρκεια πού συχνά φτάνει τὰ 20 χρόνια.²⁸ Τὸ μέσο διείσδυσης εἶναι γιὰ τὴν ΕΠ τὸ τραπεζογραμμάτιο πού ἐκδίδει, ὅπως ἀναφέραμε, προνομιακά. Αὐτὸ τὸ μέσο πού παρέχει φθηνὴ χρηματοδότηση στὴν τράπεζα εἶναι, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, καί τὸ ἀδύνατο σημεῖο τῆς ἐναντι τῶν μεγαλεμπόρων. Ὡστόσο, ἡ ἀρχικὴ σύγκριση σὲ βάρος τῶν παλαιῶν πιστωτικῶν σχέσεων εἶναι φανερὴ. Ὁ χαμηλότοκος δανεισμός πού προσφέρει ἡ ΕΠ ἐνδέχεται νὰ ἀνατρέψει τοὺς ὅρους στὴν ἀγορὰ χρημάτων πρὸς ὄφελός της. Ἡ συνεχὴς διέγερση τοῦ δανεισμοῦ μπορεῖ νὰ σταθεροποιῖ τὸ μετοχικὸ τῆς κεφάλαιο διαμέσου τῶν κερδῶν τῶν μετόχων καί νὰ τῆς δίνει ταυτόχρονα τὴ δυνατότητα νὰ τὸ αὐξήσει. Τὸ κυριότερο ὅμως εἶναι ἡ αὐξηση τῆς κυκλοφορίας τῶν τραπεζογραμμάτων της.

Ὁ ἐμπυχωτῆς καί κυριότερος μέτοχος τῆς ΕΠ ἱ.Γ. Ἐυνάρδος, καθοδηγητῆς τοῦ διευθυντῆ τῆς Γ. Σταύρου, στὴν ἀλληλογραφία μαζί του (6-8-1842) ἐπιμένει συνεχῶς στὴν ἀνάπτυξη "des le principe" χαμηλοτόκων δανείων σὲ αὐτοὺς πού καλλιεργοῦν καί ὄχι στοὺς κερδοσκοποῦς.²⁹ Ὁ ἱ.Γ. Ἐυνάρδος, στὴν προσπάθειά του νὰ ἐδραιώσει τὴ θέση τῆς τράπεζας στὴν Ἑλλάδα, ἐπιδιώκει τὴ συμμετοχὴ Ἑλλήνων στὸ μετοχικὸ κεφάλαιο τῆς ΕΠ: δαντίζει στὸ ἐλληνικὸ κράτος 250.000 δρχ. ὥστε νὰ πληρώσει τὴν προκαταβολὴ τῶν 1.000 μετοχῶν πού εἶχε ἀγοράσει τὸ ἴδιο, καθὼς καί 20.000 δρχ. σὲ Ἑλληνεὺς ἐμπόρους, πάλι γιὰ τὴν ἀγορὰ μετοχῶν³⁰ καί παραχωρεῖ στὸν Γ. Σταύρου δέκα ἀπὸ τὶς μετοχές του.³¹ Τὸ ἴδιο κάνει ἀργότερα γιὰ τὸν ἀπεσταλμένο τοῦ L. Lemaître.³² πρῶην οἰκονομικὸ ὑπάλληλο τοῦ γαλλικοῦ κράτους καί ἀνώτερο στέλεχος τῆς τράπεζας τῆς Γαλλίας, τὸν ὁποῖο θά διορίσει στὴ θέση τοῦ βασιλικοῦ ἐπιτρόπου στὴν ΕΠ. Οἱ προσπάθειες τοῦ ἱ.Γ. Ἐυνάρδου, ὅπως φαίνονται μέσα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του με τὸν Γ. Σταύρου, καθὼς καί οἱ προσπάθειες τοῦ τελευταίου σὲ συνεργασία με τὸν L. Lemaître, ἐπικεντρώνονται στὸν προσεταιρισμὸ ὡς μετόχων τῆς ΕΠ τῶν κυριότερων μεγαλεμπόρων ἄλ-

λά διατηρώντας τὴν πολιτικὴ δανειοδότησης τῶν καλλιεργητῶν.

Ἄν τὸ βασικὸ ὄπλο τῆς τράπεζας σὲ αὐτὴ τὴ συγκρούση συμφερόντων εἶναι ὁ χαμηλὸς τόκος, οἱ ἐμποροὶ κατέχουν ἀλλὰ καί ἐλέγχουν τὰ παραδοσιακὰ πιστωτικὰ δίκτυα καί τὴν κίνηση τοῦ μεταλλικοῦ νομίσματος, ἀπαραίτητου γιὰ τὴν ΕΠ ὡς σταθεροῦ ἀντικρίσματος γιὰ τὰ τραπεζογραμμάτιά της. Τὸ γενικότερο ζήτημα τῆς χρήσης τοῦ χαρτονομίσματος σὲ μιὰ κοινωνία πού χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικὰ μεταλλικὸ νόμισμα, ἡ διεύθυνση τῆς τράπεζας προσπαθεῖ νὰ τὸ ξεπεράσει με ἐξυπνο καί πρακτικὸ τρόπο. Ἡ κυριότερη δυσκολία ὅμως συνίσταται στὴν ἀρνηση τῶν μεγαλεμπόρων νὰ συμμετέχουν στὴν τράπεζα με ἀγορὰ μετοχῶν, γεγονός πού δημιουργεῖ προβλήματα γιὰ τὴν ἀξία καί τὴν κυκλοφορία τοῦ τραπεζογραμματίου, ἀλλὰ καί γιὰ τὴ γενικότερη πίστη τῆς τράπεζας. Ἡ δυσχέρεια πού ἀντιμετωπίζει ἡ τράπεζα στὴν κυκλοφορία τοῦ τραπεζογραμματίου ἐκφράζεται ἐνδεικτικὰ ἀκόλουθα νοῦμερα: Μὲ τὸ κλείσιμο τοῦ ἰσολογισμοῦ τοῦ 1842, τὸ μεταλλικὸ ἀποταμίευμα εἶναι μεγαλύτερο κατὰ 1,45 φορές ἀπὸ τὰ τραπεζογραμμάτια σὲ κυκλοφορία.³³ Τὸ 1843 ἀντιστρέφεται ἡ σχέση καί ἡ ἀξία τοῦ μεταλλικοῦ εἶναι κατὰ 0,7 φορές μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν τραπεζογραμμάτων, καί μόνο τὸ 1847 ἡ σχέση γίνεται 1 ἀποταμίευμα — 3 κυκλοφορία.³⁴ Ἄν ἡ ἀρνητικὴ στάση τῶν μεγαλεμπόρων περιορίζει ἀρχικὰ καί τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐμπορικῶν γραμματίων πούμπορεῖ νὰ διαθέτῃ ἡ τράπεζα ὡς ἀντίκρισμα — κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν διαθέτουμε πληροφορίες — τότε εἶναι ἀναγκασμένη νὰ ἀναπληρῶνει αὐτὴ τὴν ἔλλειψη με μεταλλικὸ νόμισμα. Ἀκόμη, ἡ συνολικὴ ἀξία τοῦ μεταλλικοῦ πού ὀφείλει νὰ διαθέτῃ στὰ ταμεῖα της πρέπει νὰ εἶναι πάντα μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ἀναγκαῖο ἀντίκρισμα, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ παρέχει δάνεια ἀκόμη καί σὲ μεταλλικὸ, μιὰ πού αὐτὸ ἦταν τὸ εἶδος τοῦ νομίσματος με τὸ ὁποῖο γίνονταν μέχρι τότε οἱ συναλλαγές.

Τὸ κράτος καί ἡ τράπεζα

Τὸ ἐλληνικὸ κράτος, παρά τὶς περιορισμένες του δυνατότητες, ὑποστηρίζει τὴν ίδρυση τῆς ΕΠ, ὅπως ὑποστήριξε τὶς περισσότερες ἀπόπειρες δημιουργίας μιᾶς τράπεζας στὴν Ἑλλάδα. Τὸ κράτος ἦταν ἥδη χρεωμένο στὶς μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς καί βρισκόταν ἀκόμη στὴν πρώτη περίοδο τῆς σύστασής του. Τὸ μόνο πού διέθετε ὡς ἐγγύηση γιὰ ἐξωτερικὸ καί ἐσωτερικὸ δανεισμὸ ἦταν οἱ εθνικὲς γαίες ἢ ἡ ἐγγύηση τῶν δυνάμεων πού εἶχαν ἐπικυρώσει τὴν ἀνεξαρτησία του. Μιὰ ἐλληνικὴ τράπεζα λοιπόν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ σ' αὐτὴν ξένων κεφαλαιούχων, τοῦ ἐξασφάλιζε μεσοπρόθεσμα τὸν ἀναγκαῖο φερέγγυο ἐνδιάμεσο πού θά ἐγγυόταν τὸ δανεισμὸ πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια πού ἔθεταν οἱ μεγάλες δυνάμεις, ἢ ἐκμεταλλεῦμένο τὶς ἀντιθέσεις τους. Ἀκόμη, ἐνδιαφερόταν καί αὐτὸ ὅπως καί οἱ κεφαλαιούχοι ὑποστηρικτῆς τῆς ΕΠ, γιὰ τὴν «ἐξυγίανση» τῶν δανειστικῶν σχέσεων, δηλαδή γιὰ τὴ δανειοδότηση τῶν καλλιεργητῶν, ἀλλὰ καί γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς τοκογλυφίας στὶς ἐνγένει οἰκονομικὲς δραστηριότητες,³⁵ ὥστε οἱ φορολο-

27. «... Τὰ δάνεια ταῦτα θέλουν διδεσθαι κατὰ προτίμησιν εἰς γεωργικὰς χρείας...». Ἀπὸ ἀνακοίνωση τοῦ Γ. Σταύρου γιὰ τὸν περιορισμὸ καί τὸν προσανατολισμὸ τῶν δανείων στὶς 25-7-1842. Βλ. Δ. Ζωγράφου, ὁ.π., τ. Β, σ. 39. Ἐπίσης τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας τοῦ Γ. Σταύρου στὴ γενικὴ συνέλευση τῶν μετόχων 10-10-1842 στὸν Ι.Α. Βαλαορίτη, ὁ.π., σ. 281-7. 28. Καταστατικὸ, ὁ.π., ἀρθρ. 31 καί 16.

29. Ἐπιστολαί, ὁ.π., σ. 54 καί συνέχεια στὰ γράμματα του. Ἡ φράση στὴ σ. 59.

30. Στὸ ἴδιο, σ. 7, 8, 9, 20.

31. Στὸ ἴδιο, σ. 37.

32. Στὸ ἴδιο, σ. 35, 37.

33. Βλ. τὰ ἀναλυτικὰ στοιχεῖα στὸ Ι.Α. Ἀπολογισμὸς τῆς ΕΠ 1842, πίνακας Ζ.

34. Ἀπολογισμοί, 1843-1847.

35. Le Chevalier Jean-Gabriel Eynard, γράμμα τοῦ Ι.Γ. Ἐυνάρδου στὸν βασιλιά Ὁθωνα, 30-5-1840, Ἀθήνα 1863, σ. 35.

γικές πρόσοδοι να καλύπτουν καλύτερα τις ανάγκες του.

Μέ ένα βασιλικό διάταγμα του Αυγούστου του 1842, τὰ δημόσια ταμεία ἀρχίζουν ἐπίσημα πλέον νὰ δέχονται πληρωμές σέ τραπεζογραμμάτια μέχρι 20% στό σύνολο τοῦ ποσοῦ πού εἰσπράττουν, καί νὰ πληρώνουν ἀδιάκριτα, σέ μεταλλικό ἢ τραπεζογραμμάτια.³⁶ Τὰ περιθώρια ἐπέμβασης τοῦ βασιλιᾶ Ὅθωνα στή σύγκρουση μεταξύ τῶν δύο ἰσχυρότερων ὁμάδων κεφαλαιούχων εἶναι ἐξαιρετικά περιορισμένα: ἡ ξηρασία τοῦ 1841-44 καί ἡ πτώση τῆς τιμῆς τῆς κορινθιακῆς σταφίδας ἀπό τό 1840-42³⁷ μειώνουν σημαντικά τὰ κρατικά ἔσοδα καί τή δυνατότητα πληρωμῆς τόκων καί δανείων στίς μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς. Ὁ Ι.Γ. Ἐυνάρδος καί ἡ διεύθυνση τῆς ΕΤΕ ἐκμεταλλεύονται τό γεγονός αὐτό πρὸς δύο κατευθύνσεις: ζητοῦν διεύρυνση τῶν ἐργασιῶν τῆς τράπεζας μέ ἀλλαγὴ τοῦ καταστατικοῦ τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1842. Ταυτόχρονα δανείζουν τήν ἑλληνική κυβέρνησι γιά τίς τρέχουσες ἀνάγκες τοῦ κράτους τόν Ἰανουάριο τοῦ 1843.³⁸ Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐπιρροή τῶν μεγαλεμπόρων στόν πολιτικό κόσμο τῆς χώρας δημιουργεῖ προφανῶς ἀναστολές στόν βασιλιᾶ Ὅθωνα καί τήν κυβέρνησή του γιά τήν ἀμεση ὑποστήριξη πού θά ὑπολόγιζε νὰ δώσει στήν ΕΤΕ, δεδομένου ὅτι ἔντονες κοινωνικές ζυμώσεις ἀπό ἀντιφατικές δυνάμεις ἔχουν ἤδη ἀρχίσει νὰ θέτουν ξανά τό παλαιό θέμα γιά τό πολιτικακό ζήτημα, καί θά καταλήξουν, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1843, στήν κήρυξη τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας. Μεταξύ τῶν ἀντίρροπων δυνάμεων, ὁ Ὅθωνας χρειάστηκε ἑπτὰ μῆνες μέ συνεχεῖς ὑπαναχωρήσεις, ἀλλά καί συνεχεῖς ὑπομνήσεις τοῦ Ι.Γ. Ἐυνάρδου γιά τὰ χρεῖ τῆς Ἑλλάδας πρὸς τίς μεγάλες δυνάμεις καί τίς κυρώσεις πού αὐτές θά μπορούσαν νὰ ἐπιβάλουν στό ἑλληνικό κράτος,³⁹ ὥστε νὰ ἐγκρίνει καταρχήν, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1843, τό καινούριο καταστατικό τῆς ΕΤΕ πού ἐπικυρώνεται ὀριστικά τόν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου χρόνου. Τό νέο καταστατικό, πού εἶχε συντάξει ὁ L. Lemaître, πρόβλεπε τήν ἴδρυση ταμειτηρίου καί κυρίως τίς πιστώσεις ἀνοικτῶν λογαριασμῶν μέ κάθε εἴδους ὑποθήκη ἢ καί τριτεγγυητές. Ὁ Γ. Σταύρου, στήν παρουσίαση τοῦ νέου καταστατικοῦ στούς μετόχους τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1842, ἐπιμένει ἀκόμη στή μεγάλη σημασία τῆς δανειοδότησης τῶν γεωργῶν.⁴⁰

Τό μόνο πραγματικό μέσο πού διαθέτει τό κράτος γιά νὰ ὑποστηρίξει τήν τράπεζα εἶναι ἡ νομοθετική καθιέρωση τῶν προνομίων τῆς — ὅπως ἡ ἐκδοση τραπεζογραμμάτιου —, ἡ διευκόλυνση τῆς λειτουργίας τῆς μετά τήν ἴδρυση — ὅπως ἡ μείωση τοῦ ἀρχικά προσδιορισμένου κατατεθειμένου μετοχικοῦ κεφαλαίου — καί ἀκόμη ἡ δημιουργία τῶν νομικῶν προϋποθέσεων γιά τήν ἐξασφάλιση τῶν παρεχομένων δανείων, ἀλλά καί τῆς «ἐξυγιαντικῆς» πολιτικῆς τῆς στόν τομέα τῶν δανειστικῶν σχέσεων. Φυσικά, ἡ δημοσίευση κάποιων νομοθεσιῶν δέν ἐξυπνοσεῖ τήν αὐτόματη μετατροπή τῆς σέ ὕλικο παράγοντα τῶν οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν σχέσεων.

Τό 1836 δημοσιεύεται γιά πρώτη φορά ὁ νόμος γιά τήν ἴδρυση τράπεζας. Τήν ἴδια χρονιά ἐμφανίζεται ὁ νόμος γιά τή σύνταξη κτηματολογίου,⁴¹ τοῦ ὁποίου ἡ ὀλοκλήρωση θά ἐπέτρεπε τόν ἀκριβή προσδιορισμό τόσο τῆς κρατικῆς ἔγγραφας ἰδιοκτησίας ὅσο καί τῆς ἀκίνητης περιουσίας τοῦ πληθυσμοῦ. Τά φορολογικά κίνητρα γιά τή σύνταξη τοῦ κτηματολογίου εἶναι προφανή. Ὅμως ὁ προσδιορισμός τῆς ἰδιοκτησίας ἀνά οἰκογένεια συνδυαζόταν καί μέ τήν ὑποθηκευτική ἰκανότητα τοῦ παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ, ἐνόψει τῆς δημιουργίας μιᾶς τράπεζας. Τό 1841, ὁ νόμος γιά τήν ἴδρυση τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος δημοσιεύεται ταυτόχρονα μέ τό «νόμο περί τῆς ἀσφαλείας τῆς ὑποθήκης δικαιώματος ὡς πρὸς τὰ δάνεια τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας».⁴² Ὁ νόμος περί κτηματολογίου, πού ἐν τῷ μεταξύ εἶχε ἀδρανήσει ἡ ἐφαρμογή του, ξανατίθεται στήν ἡμερήσια διάταξη.⁴³ Μόνο μέ τόν προσδιορισμό τῆς ἰδιοκτησίας καί τή νομική κατοχύρωσή τῆς θά μπορούσε νὰ γίνει πραγματικότητα τό «υποθηκευτικό δικαίωμα» τῶν πολιτῶν πού προέβλεπε ὁ νόμος τοῦ 1841. Ὁ Ὅθωνας, γιά νὰ ἐπιστρέψει τή λειτουργία τῆς τράπεζας, προτίθεται νὰ ἐγγυηθεῖ τήν ὑποθηκευτική ἀσφάλεια τῶν δανείων πού θά παρείχε ἡ τράπεζα ὥστε νὰ πουληθοῦν γρηγορότερα οἱ μετοχές τῆς. Ἡ γραμματεία τῶν Ἐσωτερικῶν, ἀρμόδια γιά τήν τράπεζα, ἀρνεῖται αὐτή τή ρύθμιση καί ἀπαιτεῖ τό κτηματολόγιο.⁴⁴ Ἡ σύνταξη τοῦ ὁμοῦ παραπέμπει γιά τό μέλλον ὀχι τόσο τήν ἴδρυση τῆς ΕΤΕ ὅσο τήν ὑποθηκευτική ἰκανότητα μεγάλου μέρους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἐξαιτίας τῆς τεράστιας ἀσάφειας ὡς πρὸς τήν κυριότητα τῆς γῆς καί ταυτόχρονα ἀναιροῦσε καί τήν ἴδια τήν «ἐξυγιαντική» πολιτική τῆς ΕΤΕ καί τοῦ Ὅθωνα.

Ὁ συντάκτης τοῦ νόμου «περί τῆς ἀσφαλείας τῆς ὑποθήκης δικαιώματος» πρόβλεπε ἴσως αὐτές τίς ἀντιθέσεις στό ἐσωτερικό τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, καί μέ βάση τὰ πραγματικά καί τεράστια προβλήματα πού ὑπῆρχαν γιά τόν προσδιορισμό τῆς ἔγγραφας ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὄριζε μέ τόν νόμο ἀλλεπάλληλες πρακτικές ἐπαληθεύσεις γιά τό ἀδιαμφισβήτητο τῆς κυριότητος, πού γίνονταν στό ἐπίπεδο τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος ὅπου βρισκόταν τό ἀκίνητο πρὸς ὑποθήκευση.⁴⁵ Τό ἄρθρο δώδεκα τοῦ νόμου ἀναφέρει ὅτι ἡ ἰσχὺς του λήγει ὅταν ὀλοκληρωθεῖ τό κτηματολόγιο, τό ὁποῖο ἀκόμη στίς μέρες μας ἐκκρεμεῖ. Ὁ νόμος περί τῆς ἀσφαλείας τῆς ὑποθήκης παρέμεινε οὐσιαστικά ἀνεφάρμοστος ὀχι μόνο γιατί ἦταν ἀσυμβίβαστος μέ τό τότε ἑλληνικό ἐμπράγματο δίκαιο, ἀλλά κυρίως γιατί οἱ κληρονομημένες ὀθωμανικές, καλλιερρηγικές σχέσεις καί σχέσεις κυριότητος τῆς γῆς, ἐκτός τῶν ἄλλων, δέν ἐπέτρεπαν τόν ἀσφαλῆ προσδιορισμό τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὥστε νὰ εἶναι ὑποθηκεύσιμη.

Στήν ἀνυπαρξία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας (πού δέν συνεπάγεται φυσικά ἀγροτικές οἰκογένειες χωρίς καλλιερρηγίσιμη ἔκταση) ἑνός μεγάλου μέρους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μπορούμε νὰ ἐντοπίσουμε μιᾶ δευτερεύουσα αἰτία τῆς παροχῆς ὡς ἐγγύησης στόν τοκογλύφο τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς.

Ὡστόσο, κατά τήν περίοδο τῆς ἴδρυσης τῆς ΕΤΕ, κανένα ἀπό τὰ ζητήματα πού ἀφοροῦσαν τίς ἐθνικές γαίες, τό κτηματολόγιο καί τήν ἀσφάλεια τῆς ὑποθή-

36. Ι.Α. Βαλαωρίτης, *δ.π.*, Τό διάταγμα στή σ. 15. Ἐπίσης *Ἐπιστολαί*, σ. 57.

37. C. Lecomte, *Etude économique de la Grèce*. Παρίσι, 1847.

38. *Ἐπιστολαί*, *δ.π.*, σ. 83.

39. *Στό ἴδιο*, σ. 79, 81, 89-93.

40. Τό κείμενο τῆς ὁμιλίας τοῦ Γ. Σταύρου στή γενική συνέλευση τῶν μετόχων, βλ. Ι.Α. Βαλαωρίτη, *δ.π.*, σ. 281-7.

41. *Ἐφημ. τῆς Κυβερνήσεως*, 1836.

42. *Στό ἴδιο*, 1841, φύλ. 6-7.

43. Δ. Ζωγράφος, *δ.π.*, τ. Α', σ. 238-9.

44. *Στό ἴδιο*.

45. Βλ. ἄρθρο 1-4.

κης δέν είχε λήξει, καί συνεπώς γιά τίς ἀντιμαχόμενες ομάδες συμφερόντων ήταν παράγοντες πού συνυπολόγιζαν στη διένεξη τους.

Οί προσπάθειες εξάπλωσης τής ΕΤΕ

Τή χρονιά πού ιδρύεται, ή τράπεζα περιορίζει τόν κύριο όγκο τών δραστηριοτήτων της στην Αθήνα, πόλη μικρή καί χωρίς σοβαρή οικονομική δραστηριότητα. Οί λίγοι ανταποκριτές τής τράπεζας πού σιγά σιγά οργανώνονται στις άλλες πόλεις δέν άρκοyn γιά νά διευρύνουν τίς εργασίες της. Τό μεγάλο ζητούμενο γιά τήν ΕΤΕ είναι ή ίδρυση ύποκαταστημάτων, ειδικά στις δύο μεγάλες πόλεις τής χώρας, τήν Πάτρα καί τήν Έρμούπολη, κέντρα χρηματιστικά καί έμπορίου.

Τό αποκλειστικό προνόμιο τής ΕΤΕ στην έκδοση τραπεζογραμμάτων επιβεβαιώνεται ξανά από τήν κυβέρνηση τού Όθωνα μέ τόν ίδιο νόμο πού ένέκρινε τό νέο καταστατικό. Όστόσο, ή κυκλοφορία τραπεζογραμμάτων, τυπικά τουλάχιστον, επιτρέπεται μόνο στις επαρχίες όπου ή τράπεζα διαθέτει ύποκατάστημα.⁴⁶

Από τόν πρώτο μήνα τής λειτουργίας τής τράπεζας, ό Ι.Γ. Έυνάρδος υπενθυμίζει στόν Γ. Σταύρου:

«... Μέ τήν σπανιότητα τών μετρητών στην Έλλάδα καί τήν πιθανότητα ίδρυσης ύποκαταστημάτων, θά πρέπει, όσο συντομότερα μπορέσουμε, νά αύξηθοyn τά κεφάλαια τής τράπεζας...».⁴⁷

Τόν Σεπτέμβριο τού 1842, στόν πρόφορο άπολογισμό τής χρονιάς πού κάνει στους μετόχους, ό Γ. Σταύρου αναφέρει ότι επανειλημμένες άποπειρες διαπραγμάτευσης τής ίδρυσης ύποκαταστήματος στην Έρμού-

πολη απέτυχαν εξαιτίας τών σοβαρών διαφωνιών τού Έμπορικού Έπιμελητηρίου τής πόλης.⁴⁸

Παρά τήν άδεια πού έχει παραχωρήσει στην ΕΤΕ τό κράτος γιά ίδρυση τριών ύποκαταστημάτων, άποτέλεσμα καί αυτό τής ύποστήριξης πού είχε ή τράπεζα από τή βασιλική έξουσία, ή άρνητική θέση τών μεγαλεμπόρων είναι καθοριστική γιά τήν πορεία τής τράπεζας: Περιορίζοντας τήν παρουσία της στην Αθήνα τήν έξαναγκάζουν σε ένα είδος χρηματιστικής άσφυξίας, άφου δέν μπορεί νά διοχετεύσει μέ έπάρκεια δάνεια καί τραπεζογραμμάτια, ούτε νά προμηθευτεί τό άναγκαίο μεταλλικό νόμισμα.

Στίς άρχές τού 1844, στόν ετήσιο άπολογισμό τών εργασιών τής τράπεζας, ό Γ. Σταύρου είναι πολύ εύγλωττος όταν αναφέρεται στό ζήτημα τών ύποκαταστημάτων καί τής συμμετοχής Έλλήνων στό μετοχικό κεφάλαιο τής ΕΤΕ:

«... Καί περί μέν ύποκαταστημάτων, άν καί ή Τράπεζα έχη από τήν προλαβοϋσαν συνέλευσιν τήν άδειαν συστάσεως τριών τοιούτων, αί περιστάσεις όμως, τά Κεφάλαιά μας καί ή σπάνις εισέτι τών έν Έλλάδι Μετόχων μας, δέν επέτρεψαν μέχρι τούδε τήν σύστασίν των».⁴⁹

Η ΕΤΕ θά διαμορφώσει άργότερα τή στρατηγική τής γεωγραφικής της εξάπλωσης. Όμως τά πρώτα χρόνια τής ίδρυσης της δέν είχαν γι' αυτήν νόημα κάποια ύποκαταστήματα εάν δέν βρίσκονταν στις δύο μεγάλες έμπορικές πόλεις. Τόν Άπρίλιο τού 1845, ταυτόχρονα μέ τήν αύξηση τού κατατεθειμένου μετο-

46. Έφ. τής Κυβερνήσεως, 1843, άρ. 16, σ. 62, άρθρ. 1,8.

47. Έπιστολαί, ό.π., σ. 13, 17-1-1842.

48. Ι.Α. Άπολογισμοί, 1842, σ. 9-10. Γιά τήν περίπτωση τής Έρμούπολης αναλυτικά, βλ. Β. Καρδάσης, Έμπορικές δραστηριότητες στη Σύρο 1843-1857, άνάτυπο από τόν 25ο τόμο τού Δελτίου τής Ιστορικής καί Έθνολογικής Έταιρείας τής Έλλάδος, Αθήνα 1982, σ. 372-391.

49. Ι.Α. Άπολογισμοί, 1843, σ. 13.

χικού κεφαλαίου ιδρύεται πρακτορείο στην Έρμούπολη και το 1846 στην Πάτρα. Και τα δύο θα ονομαστούν υποκαταστήματα το 1858.⁵⁰ Στην πραγματικότητα από την ίδρυσή τους λειτουργούν πλήρως ως υποκαταστήματα.⁵¹

Παρ' όλα αυτά, οι μεγαλέμποροι της Έρμούπολης δεν μένουν αδρανείς. Το Οκτώβριο του 1847 το υποκατάστημα αναγκάζεται να διακόψει τη λειτουργία του εξαιτίας της άρνησης συνεργασίας των μεγαλεμπόρων με τους εκπροσώπους της τράπεζας, γεγονός που σήμαινε πρώτα από όλα άρνηση συμμετοχής στο μετοχικό της κεφάλαιο και περιορισμένη κυκλοφορία τραπεζογραμμάτων.⁵² Στο τέλος του 1848, ύστερα από τη λήξη της αναγκαστικής κυκλοφορίας που επέτρεψε στην τράπεζα να συγκεντρώσει μεγάλη ποσότητα του μεταλλικού νομίσματος στα ταμεία της, επαναλειτουργεί το υποκατάστημα. Αυτή τη φορά με ισχυρότερη θέση στη χρηματοπιστωτική αγορά της πόλης, ως αποτέλεσμα των αλληπάλληλων πτωχεύσεων στη διάρκεια της κρίσης και της συνεπαγόμενης αύξησης της ζήτησης δανείων από το υποκατάστημα της ΕΤΕ.⁵³

Η συμπλήρωση του μετοχικού κεφαλαίου της τράπεζας θα μπορούσε να είναι απλή υπόθεση, με βάση την κεφαλαιουχική έμβέλεια που διέθεταν οι μεγάλοι Ευρωπαίοι μέτοχοι της. Αυτό όμως θα μείωνε τη φερεγγυότητα της τράπεζας και θα μεγάλωνε τον κίνδυνο για τους μετόχους της: αν η ΕΤΕ, απομονωμένη στο έσωτερικό της χώρας εξαιτίας αυτής της αντιπαλότητας, δεν ανέπτυξε ικανοποιητικά σε χρόνο και σε έκταση τις δανειστικές της δραστηριότητες και την κυκλοφορία των τραπεζογραμμάτων ώστε να αποφέρουν κέρδη, τότε, για να καλύψει το αναγκαίο κέρδος των μετόχων της, θα έπρεπε να αυξήσει τον τόκο του δανεισμού. Η αύξηση όμως αυτή θα μείωνε την ανταγωνιστική ικανότητα της τράπεζας έναντι των μεγαλεμπόρων, αφού ο προσφερόμενος τόκος θα έτεινε να εξομοιωθεί με τον τοκογλυφικό. Επίσης, στην περίπτωση που το μετοχικό κεφάλαιο θα συμπληρωνόταν από τους ελάχιστους μεγάλους μετόχους, θα έχανε την αξία του ως κυριότερη εγγύηση για τον εξωτερικό δανεισμό της ΕΤΕ, γιατί από μετοχικό - τραπεζικό θα μετατρέποταν σε κεφάλαιο λίγων προσώπων. Η ΕΤΕ απέκτησε δυνατότητα δανειοδοτικής - δανειοληπτικής σχέσης με το εξωτερικό τον Σεπτέμβριο του 1846,⁵⁴ όταν δηλαδή το μετοχικό της κεφάλαιο έτεινε να συμπληρωθεί στο ποσό που είχε αρχικά προσδιοριστεί. Μέχρι το 1846, το τραπεζογραμμάτιο είναι το μοναδικό μέσο φθηνής χρηματοδότησης της τράπεζας, ώστε να είναι δυνατή η παροχή δανείων με χαμηλό τόκο. Αργότερα, στον ίδιο αιώνα, οι συγκρούσεις για το τραπεζογραμμάτιο θα αφορούν κυρίως το πρόνομο για την έκδοση και την έκταση της κυκλοφορίας του.⁵⁵

Η σύγκλιση

Από την ίδρυση της ΕΤΕ, οι θέσεις των μεγαλεμπόρων - τοκογλύφων είναι ισχυρότατες. Η αντίδρασή τους στην «έξυγιαντική» δανειστική πολιτική είναι δυναμική και τα «έπιχειρήματά» τους σύνθετα και λειστικά, τόσο μάλιστα ώστε να διακινδυνεύει η τράπεζα όχι μόνο την παρουσία της στην Ελλάδα, αλλά και τις σχέσεις της με τα ευρωπαϊκά της στηρίγματα.

Στις 6 Αυγούστου 1843, ο Ι.Γ. Έυνάρδος γράφει στον Γ. Σταύρου:

«... γράμματα από την Βιέννη, το Παρίσι και το Λονδίνο ομόφωνα με παρακαλούν να επέμβω ώστε η Διεύθυνση της Τράπεζας (έσεις Κύριε) και ο κ. Lemaître να υποχρεωθούν και να πεισθούν να φέρουν στην Τράπεζα τους πιο πλούσιους εμπόρους της Αθήνας».⁵⁶

Με δεδομένο έναν άρνητικό για την τράπεζα συσχέτισμό δυνάμεων, ο Ι.Γ. Έυνάρδος, με το γράμμα του προς τον Γ. Σταύρου στις 27-6-1843, μετά την όριστική έγκριση του νέου καταστατικού, αναπτύσσει μία καινούρια στρατηγική για την ΕΤΕ, και περιγράφει όλες τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία ισορροπίας μεταξύ των αντιμαχόμενων ομάδων συμφερόντων. «Επιδιώκει τον μεγαλύτερο δυνατό περιορισμό των ενυπόθηκων δανείων, που στην πραγματικότητα ήταν η μόνη κατηγορία δανείων στην οποία μπορούσαν να απευθυνθούν οι παραγωγοί, διευκολυνόμενοι από το νόμο «περί ασφάλειας υποθήκης». Άς δούμε όμως το γράμμα του Ι.Γ. Έυνάρδου:

«... Τα ενυπόθηκα δάνεια, παρόλο που είναι χρήσιμα στη χώρα πρέπει ωστόσο να περιοριστούν όσο είναι δυνατόν· είναι αρκετά δύσκολο στη διοίκηση της τράπεζας να μην πέσει έξω στις εκτιμήσεις της. Αυτό που θα άρμοζε θα ήταν η τράπεζα να δανείζει με τρεις καλές υπογραφές. Ακόμη και σε τοκογλύφους, αρκεί να είναι φερέγγυοι. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα ότι αυτοί οι τοκογλύφοι, έχοντας την δυνατότητα να προμηθευτούν χρηματικά ποσά από την τράπεζα προς 8%, θα τα δανείζαν οι ίδιοι προς 12% και 13% σε ιδιοκτήτες που θα δανείζονταν με υποθήκη· αλλά αυτοί οι έμποροι τοκογλύφοι, ακόμη και αυτοί που διεξάγουν τίμια τό εμπόριο, θα μπορούσαν να είναι πιο σίγουροι απ' ό,τι η τράπεζα για την φερεγγυότητα της υποθήκης. Θα μπορούσαν επίσης, αντί να δανείζουν για 7 ή 8 χρόνια, να δανείζουν για 6 μήνες ή ένα χρόνο. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα ότι η τράπεζα θα έκανε περισσότερες δουλειές και έτσι θα υπήρχε μία μεγαλύτερη μάζα χαρτονομισμάτων σε κυκλοφορία, και από την άλλη πλευρά οι δανειζόμενοι με υποθήκη θα έβρισκαν πιο εύκολα βοήθεια από ιδιώτες...».⁵⁷

Η συνολική υπονόμευση της τράπεζας από τους μεγαλεμπόρους εξαναγκάζει τους ιδρυτές της σε αλλαγή πολιτικής. Ο προσεταιρισμός των μεγαλεμπόρων θα σήμαινε για την ΕΤΕ, τόσο την πώληση των μετοχών της όσο και τη μείωση των δανείων σε μεταλλικό νόμισμα, αφού οι μεγαλέμποροι θα είχαν κάθε λόγο πλέον να επαναδανείσουν τα δανεισμένα ποσά με το τραπεζογραμμάτιο της ΕΤΕ. Συγχρόνως, η τράπεζα θα μπορούσε να αυξήσει τα εμπορικά γραμμάτια που της

50. Ι.Α. Βαλαωρίτης, *δ.π.*, σ. 273.

51. Ι.Α. *Καταστατικά — Κανονισμοί*, «Κανονισμοί εργασιών υποκαταστημάτων: Σύρου 1845, Πάτρας 1846», φακ. 1.

52. Β. Καρδάσης, *δ.π.*, σ. 384.

53. Στο ίδιο, σ. 387-8.

54. *Καταστατικό*, *δ.π.*, σ. 15.

55. Γ. Δερτιλής, *Το ζήτημα των τραπεζών 1871-1873, Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του 19 αιώνα*, Αθήνα 1980.

56. *Επιστολαί*, *δ.π.*, σ. 112.

57. *Επιστολαί*, *δ.π.*, σ. 102-3.

ήταν απαραίτητα, και πού θα προέκυπταν από την αμοιβαία συμφέρουσα συναλλαγή, διαμέσου των προεξοφλήσεων αλλά και των άνοικτων λογαριασμών. Στις 7-7-1843 ο Ι.Γ. Ήυνάρδος γράφει στον Γ. Σταύρου:

«... Θά έλεγα ακόμη και ότι αυτοί τούς οποίους αποκαλούμε τοκογλύφους, δεδομένου ότι εκ των πραγμάτων είναι οι πιο πλούσιοι της χώρας, είναι απαραίτητο να μην είναι εχθροί της τράπεζας. Τίποτε δεν θα μπορέσει να με ικανοποιήσει περισσότερο από το αν μου κάνατε γνωστό ότι είστε σύμφωνος με αυτούς. Θά συμφωνήσουν ασφαλώς μαζί σας να περιορίσουν τά ενυπόθηκα δάνεια, αυξάνοντας τις προεξοφλήσεις επιτόπου, είτε στην Αθήνα είτε αλλού, μόνο μέσο για την αύξηση της κυκλοφορίας του χαρτονομίσματος...».⁵⁸

Την εφαρμογή της στρατηγικής του Ι.Γ. Ήυνάρδου μās εκφράζει και ο ακόλουθος πίνακας παρεχομένων δανείων από την ΕΤΕ: Οι προεξοφλήσεις αναφέρονται στις κατεξοχήν εμπορικές δραστηριότητες και τά απλά ενυπόθηκα στη μόνη κατηγορία δανείων όπου μαζί με τούς μικροεμπόρους και μικροπαραγωγούς της πόλης θά μπορούσαν να δανείζονται και οι καλλιεργητές.

	Προεξοφλήσεις	Δείκτης	Απλά ενυπόθ.	Δείκτης
1842	3.717.235	100	2.472.500	66
1843	2.615.090	100	650.045	30
1844	3.280.789	100	25.900	0,8
1845	4.375.412	100	410.798	9
1846	5.891.062	100	116.270	2
1847	9.674.847	100	332.650	3

Πηγή: Ι.Α. Απολογισμοί, 1847.

Τά ενυπόθηκα δάνεια αποτελούν μέρος των άνοικτων λογαριασμών.

Στις 26-7-1843, οκτώ μέρες μετά τη δημοσίευση του νόμου για την έγκριση του νέου καταστατικού της ΕΤΕ, ο Ι.Γ. Ήυνάρδος διευκρινίζει στον Γ. Σταύρου ότι είναι πολύ σημαντικό να έχουν μετόχους ακόμη και τοκογλύφους και ότι το κριτήριο του δανεισμού δεν μπορεί να είναι άλλο από τη φερεγγυότητα:

«... Προσπαθήστε όσο γίνεται περισσότερο ώστε να προσχωρήσουν οι πιο πλούσιοι έμποροι και ιδιαίτερα ο Κος Θεόδωρος Ράλλης. Είναι σημαντικό να έχουμε μετόχους ακόμη και τούς τοκογλύφους, και όταν είναι φερέγγυοι δεν είναι επιλήψιμο να τούς ενοήσουμε παρέχοντάς τους χρηματικά ποσά. Θά προτιμούσα φυσικά περισσότερο να βοηθούσε ή τράπεζα τούς φτωχούς εμπόρους, αλλά δυστυχώς μιά τράπεζα όφειλει πάνω απ' όλα να σκέπτεται τη φερεγγυότητα των δανειζομένων».⁵⁹

Η ΕΤΕ δανείζει πλέον τό κεφάλαιό της αποκλειστικά με όρους φερεγγυότητας και εύρειας νομισματικής κυκλοφορίας, φυσικά όχι με τοκογλυφική σχέση, αλλά σε συνάφεια με την τοκογλυφία πού ήταν καθεστώς, όπως είπαμε, στη χρηματοδότηση της παραγωγής, αλλά και άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων.

Έτσι, ή δανειοδότηση "dès le principe" των καλλιεργητών με υποθήκη μετατρέπεται σε δανειοδότηση των εμπόρων με τριτεγγυητές ή διαμέσου άλλων λογαριασμών. Τό δανειζόμενο ποσό μπορεί να διοχετεύεται σε περαιτέρω κλιμακωτή δανειοδότηση με αντίστοιχα

κλιμακούμενο τόκο. Τόν κατάλογο των αποδεκτών προσώπων ως τριτεγγυητών συντάσσει για όλόκληρο τόν 19ο αιώνα ή ίδια ή τράπεζα.⁶⁰

Η ΕΤΕ συρρικνώνει τη γενικότερη «έξυγιαντική» προσπάθεια πού πρós στιγμνή επιδίωξε, σε αυτό πού αποτελούσε εξαρχής τό βασικό της κίνητρο: τό κέρδος, κυρίως διαμέσου της κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων και φυσικά τού δανεισμού. Η ελεγκτική επιτροπή της ΕΤΕ, απευθυνόμενη στη γενική συνέλευση των μετόχων σχετικά με την κρίση τού 1848, μαρτυρεί για τό πόσο ρητά εφάρμοσε ή τράπεζα τη στρατηγική πού υπαγόρευε ο Ι.Γ. Ήυνάρδος στον Γ. Σταύρου:

«... Τά επί υποθήκη δάνεια και οι επί υποθήκη κτημάτων άνοικτοί λογαριασμοί εις μή εμπόρους, όχι μόνον δεν συνέδραμον την Τράπεζαν, άλλ' απ' εναντίας τότε παρά ποτέ αί καθυστερήσεις έπολλαπλασιάσθησαν και ως εκ τούτου δαπάναι, φροντίδες και δίκαι πλείοτεροι, έλαττώνουσαι έπαισθητώς κατ' έτος τά όφέλη. "Επεται εκ τούτου, ότι είναι σπουδαιότατον και συντελεστικώτατον να πολλαπλασιάζονται και να αναπτύσσονται κατά τό δυνατόν, τόσον ή προεξοφλήσεις, καθώς και οι εμπορικοί άνοικτοί λογαριασμοί, καθόσον μάλιστα ταύτα θέτουν αναλόγως και πλείοτερον ποσόν τραπεζικών γραμματίων εις κυκλοφορίαν, εξ ών πηγάζει ή κύρια όφέλεια και της ήμετέρας, καθώς και όλων των καθαρών Τραπεζών, όφέλεια όμως μετριαζόμενη παρ' ήμιν ούσιωδώς διότι την συμμερίζονται επί ίση αναλογία και τά επί υποθήκη δάνεια».⁶¹

Αν από τό παράθεμα αφαιρέσουμε την τελευταία πρόταση («ώφέλεια όμως μετριαζόμενη» κτλ.) ως άπολύτως ψευδή, όπως άποδεικνύει ο προηγούμενος πίνακας παρεχομένων δανείων από την τράπεζα, τότε εύκολα διαπιστώνουμε την ολοκληρωμένη εφαρμογή της νέας πολιτικής της ΕΤΕ οκτώ χρόνια μετά την ίδρυσή της. Η χαμηλότοκη χρηματοδότηση της παραγωγής πού επιδίωξαν οι κεφαλαιούχοι "Έλληνες και ξένοι, τού ευρωπαϊκού κέντρου, αναρείται από τούς «ιθαγενείς» κεφαλαιούχους της περιφέρειας. Οι τελευταίοι, άπέναντι στην άληθινή έξυγιαντική πολιτική των Ευρωπαίων δεν έκαναν τίποτε άλλο παρά να στηρίξουν την απομόνωση της τράπεζας και συνεπώς την άναίρεση της πολιτικής της, στις οικονομικές δομές, δηλαδή στην οικονομική πραγματικότητα της έλληνικής κοινωνίας.

Με τη διαμόρφωση της ισορροπίας συμφερόντων μεταξύ των δύο κεφαλαιουχικών ομάδων, τά ιδιαίτερα πεδία δραστηριότητας διαμορφώθηκαν γενικά ως εξής: Η τράπεζα παρέχει μεγάλα πιστωτικά όρια στο εμπορικό - τοκογλυφικό κεφάλαιο γιατί οι φορείς του παρέχουν την αναγκαία ασφάλεια. Τό κεφάλαιο αυτό αφήνει εξ άντικειμένου στην ΕΤΕ ένα σημαντικό πεδίο παροχής δανεισμού σε δραστηριότητες μικρότερης οικονομικής έμβέλειας, έφόσον οι έγγυήσεις είναι ικανοποιητικές για την τράπεζα. Επίσης ή ΕΤΕ διατήρησε και ανέπτυξε τόν δανεισμό τού κράτους, είτε άπευθείας είτε μέσω έγγυήσεων. Ίκανοποίησε δηλαδή τό βασικό αίτημα τού κράτους, πού ήταν και τό κίνητρό του στη νομική ύποστήριξη και διευκόλυνση της τράπεζας κατά την ίδρυσή της αλλά και άργότερα. Τό εμπορικό -τοκογλυφικό κεφάλαιο διατήρησε τό σημαν-

58. Έπιστολαί, ό.π., σ. 105. Η ύπογράμμιση στο πρωτότυπο.

59. Έπιστολαί, ό.π., σ. 109..

60. Έφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ. 2, 1842, Κανονισμός της ΕΤΕ, σ. 5, παραγ. 48α.

61. Τό κείμενο στον Ι.Α. Βαλαωρίτη, ό.π., σ. 24.

τικότερο πεδίο στις δανειστικές σχέσεις, δηλαδή τη χρηματοδότηση της αγροτικής παραγωγής διαμέσου της τοκογλυφίας που προσδιόριζε τον τρόπο ιδιοποίησης του αγροτικού υπερπροϊόντος προς μία κατεύθυνση συσσώρευσης. Η συμμαχία μεταξύ των φορέων του εμπορικού - τοκογλυφικού κεφαλαίου και της ομάδας των ιδρυτών της ΕΤΕ ενίσχυσε την κυρίαρχη θέση του συνασπισμού στην ελληνική κοινωνία.

Από το 1861 η ΕΤΕ καθιερώνει μία πολύ περιορισμένη αγροτική πίστη και αυτή θα άπυθύνεται κατά κύριο λόγο στις λίγες περιοχές που παράγουν σταφίδα, χωρίς για τούτο να καλύπτει με τον δανεισμό της όλους τους παραγωγούς.⁶²

Η νέα κυρίαρχη τάξη

Μία άποψη στην ελληνική ιστοριογραφία, έξιςου παραδοσιακή και σύγχρονη, επιδιώκει με τις αναλύσεις της να συγκαλύψει το ζήτημα της ταξικής διαμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας μετά (άλλά και πριν) την επανάσταση. Μία άλλη άποψη, ξεκινώντας από τις πρώτες μαρξιστικές θεωρήσεις, αναδεικνύει το ζήτημα αυτό σε αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης, αλλά μέσα από όρισμένες βασικές συγχύσεις.

Η πρώτη άλλοτε άγνωστὴ καὶ άλλοτε συγκαλύπτει τὴν ιστορικὴ ταξικὴ διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, διαλέγοντας γιὰ ἀντικείμενα ιστορικῆς ἀνάλυσης διακεκριμένα ἄτομα σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς δραστηριοτήτων ἀλλὰ ἰδιαίτερα σὲ αὐτοὺς ὅπου τὰ ἐνλόγω ἄτομα μποροῦν νὰ πάρουν ἐθνικὴ διάσταση, ἀποσπώντας τα ἔτσι ἀπὸ τὴν ταξικὴ τους τοποθέτηση καὶ τὴν κοινωνικὴ τους σημασία. Τὰ ἄτομα αὐτὰ μπορεῖ νὰ εἶναι στρατιωτικοὶ ἥρωες, λόγιοι ἢ καὶ ἔμποροι. Ἡ ιστοριογραφία αὐτὴ εἶναι στὴ βάση της ἑλληνοκεντρικὴ, μὲ ἐθνικιστικὴ χροιά. Στὴν περίπτωση ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, δηλαδὴ στὴν περίπτωση τῶν ἐμπόρων, ἡ εἰκόνα ποὺ δίνουν εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ εὐεργέτη τοῦ ἔθνους, διαμέσου τῶν δωρεῶν ποὺ προσέφεραν στὸ κράτος. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀγορὰ μετοχῶν τῆς ΕΤΕ ἀντιμετωπίζεται συχνὰ ὡς εὐεργεσία καὶ ὄχι φυσικὰ ὡς οἰκονομικὴ πρακτικὴ ποὺ οἱ ἐπιπτώσεις της ξεπερνᾶνε τὶς ὅποιεςδήποτε προθέσεις τοῦ ἀγοραστή. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἡ εὐεργεσία ξεπερνᾶ κατὰ πολὺ τὰ ὅρια τῆς φιλανθρωπίας ὅπως ἀναπτύχθηκε στὴν Εὐρώπη. Σύμφωνα πάντα μὲ τὴν ἑλληνοκεντρικὴν ιστοριογραφία, οἱ ἰδιαίτερες ἀτομικὲς ἱκανότητες τοῦ εὐεργέτη εἶναι δεδομένες, ἐνῶ ὑπογραμμίζονται οἱ σκληρές καὶ μακροχρόνιες προσπάθειές του ποὺ τὸν ὀδήγησαν στὶς ἀνώτερες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς βαθμίδες. Τὸ κάθε ἄτομο, λοιπὸν, πέτυχε γιὰ τὴν προσπάθειά του, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ὄμοιοί του. Ὁ καθένας τους εἶναι μιά ξεχωριστὴ ἀτομικὴ περίπτωση (ἔξ οὗ καὶ οἱ πολλὲς ἀνάλογες προσωπογραφίες) καὶ ὄλοι μαζί ἡ ἀπλή πρόσθεση τῶν ἐπιμέρους ἀτόμων. Ἡ ἀτομικὴ εὐεργετικὴ δράση τοῦ καθενὸς πρὸς τὸ ἔθνος ἐπιτεγάζει τὴν τοποθέτησή τους σὲ ἀπυρόβλητο ὑπερταξικὸ χῶρο τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας, ἡ ὁποία αὐτὸ ποὺ πρωτίστως ἐπιδιώκει εἶναι ἡ συγκατάλυση τῶν σχέσεων κυριαρχίας.

Ἡ δευτέρη ἄποψη ποὺ ἐμφανίζεται στὴν ἑλληνικὴν ιστοριογραφία στηρίζεται σὲ ἔννοιες ποὺ περιέχει ἡ

μαρξιστικὴ προβληματικὴ τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καὶ τῶν συγκρούσεων μεταξύ τους. Ἡ ἄποψη αὐτὴ, ἐκφρασμένη κυρίως ἀπὸ κομμουνιστὲς ιστορικούς, θέτει ὡς κύριο ζήτημα τὴν «καθυστέρηση» τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας σὲ σύγκριση μὲ τὴν δυτικὴν Εὐρώπη. Ἡ «καθυστέρηση» αὐτὴ προσδιορίζεται χρονολογικὰ καὶ τὰ αἰτίαι της εἶναι καταρχὴν ἐξωγενή. Ἡ δυτικὴ Εὐρώπη καὶ ἰδιαίτερα οἱ μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖες ἐπικυρώνουν τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ ταυτόχρονα τοῦ παρέχουν τὰ πρῶτα δάνεια, εἶναι τὸ κυριότερο ἐμπόδιο πρὸς μιά διαδικασία βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης μετὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάσταση. Τὸ ἐσωτερικὸ στήριγμα τῆς εὐρωπαϊκῆς τροχοπέδης γιὰ τὴν ἀνάπτυξη εἶναι ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ ἡγεσία, ποὺ εἶναι «ξεπουλημένη» στοὺς ξένους καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν ὀικονομικὰ κυρίαρχη ὁμάδα ἦταν κυρίως «ἐμπορομεσικτὴ», διαμεσολάβησε δηλαδὴ μεταξύ ξένων συμφερόντων καὶ ντόπιων παραγωγῶν. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου ποὺ διαμόρφωσε αὐτὴ τὴν ἄποψη, εἶναι τοῦ «μεταπράτη», ποὺ στὴν καλύτερη περίπτωση μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητά του δέν εἶναι «ἐθνικὰ ὠφέλιμη». Εἰκόνα δηλαδὴ ποὺ ἔρχεται σὲ πλήρη ρήξη μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῆς ἑλληνοκεντρικῆς ἄποψης. Ἡ «μεταπρατικὴ σχέση» ἀνάγεται ταυτόχρονα σὲ ἐρμηνεία τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Ἡ οἰκονομικὰ κυρίαρχη τάξη εἶναι, λοιπὸν, «μεταπρατικὴ», δηλαδὴ ἀπλῶς ἀγοράζει καὶ μεταπουλᾷ χωρὶς νὰ προωθεῖ ἀναπτυξιακὲς διαδικασίες, ἐνῶ τὸ σύστημα κυριαρχίας, πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς, ὀρίζεται μὲ τὸν ὄρο «ξενοκρατία». Συνοπτικὰ θὰ λέγαμε ὅτι ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀντιμετώπισε τὴν ιστορικὴ διαδικασία, καὶ ἰδιαίτερα τὸ ζήτημα τῆς οἰκονομικῆς κυριαρχίας στὸν ἑλληνικὸ κοινωνικὸν σχηματισμὸν, ἀγνοώντας τὴν ἴδια τὴν ιστορικὴ πραγματικότητα.

Τὸ σύστημα τῆς κυριαρχίας, ποὺ ὑποστήριξε πρώτη ἡ παραπάνω ἄποψη, καὶ τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὰ αἰτία τῆς μὴ ἀνάπτυξης, τροφοδότησε ὡς προβληματικὴ καὶ μέρος τῆς νεότερης ιστοριογραφίας. Μὲ τὶς ἐρμηνευτικὲς ἐπιταγές τοῦ σχήματος κέντρο — περιφέρεια, αὐτὴ ἡ τρίτη ἄποψη, συνεκδοχὴ τῆς δευτέρας, ἀρχικὰ ἐνωμάτωσε τὴν ἐρμηνευτικὴ τῆς «ξενοκρατίας» στὸ παγκόσμιο ἀποικιοκρατικὸν σύστημα διαμέσου τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς, ἀποκλείοντας μὲ αὐτὴ τὴ χονδροειδῆ ἀνάλυση κάθε δυνατότητα προσέγγισης τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Πιὸ ἐκλεπτυσμένες ιστορικὲς προσεγγίσεις, ἀλλὰ μὲ τὶς ἴδιες ἐρμηνευτικὲς ἐπιταγές, τοποθετοῦν τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνεπτυγμένου κέντρου στὴν «ὑπανάπτυκτη» περιφέρεια, στὴ διαμεσολάβηση ποὺ παρέχει τὸ ἐθνικὸν κράτος τῆς περιφέρειας γιὰ λογαριασμὸν τῶν συμφερόντων τοῦ κέντρου ἢ ἐξαναγκασμένο ἀπὸ αὐτὸ. Ἐτσι ὁμως οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἀνάγουν τὸ ζήτημα τῆς οἰκονομικῆς κυριαρχίας σὲ καθαρὰ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ἀγνοώντας ὄχι μόνον τὶς κοινωνικὲς παραγωγικὲς σχέσεις, ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν τρόπο παραγωγῆς. Παρακάμπτοντας τὰ ζητήματα τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν δομῶν καὶ τὶς ἀντιστάσεις ποὺ αὐτὲς παρουσιάζουν διαχρονικὰ, περιορίζονται στὴν ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς ἢ ἰδεολογικῆς κυριαρχίας γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν «καθυστέρηση» τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἐπειδὴ ἡ πολιτικὴ κυριαρχία συνάγεται ἀπὸ τὶς μὴ ἀναπτυξιακὲς τῆς ἐπιπτώσεις καὶ ἡ βιομηχανικὴ «καθυστέρηση» ἀνάγεται στὴν πολιτικὴ κυριαρχία, τὸ τρίτο σχῆμα ποὺ περιγράψαμε δέν εἶναι καθόλου ἐπιχειρησιακὸ ὄχι στὴν ἐμπειρικὴ

62. Θ. Καλαφάτης: «Τραπεζικὴ πολιτικὴ καὶ Ἀγροτικὴ Πίστη 1861-1901». Ἀνακοίνωση στὸ Β' Διεθνὲς Συμπόσιο Ἱστορίας (ἄδημοσίευτη), ὁ.π.

πρωτογενή έρευνα του πραγματολογικού υλικού ούτε και, κυρίως, στη λογικο-ιστορική ανασύνθεσή του.

"Υστερα από αυτή την κριτική σκιαγράφηση τριών απόψεων της ελληνικής ιστοριογραφίας θά επιδιώξουμε νά διατυπώσουμε, συχνά σέ επίπεδο άπλων υποθέσεων, μερικά συμπεράσματα αναφορικά μέ τή διαμόρφωση τής οικονομικά κυρίαρχης τάξης στή μετεπαναστατική ελληνική κοινωνία.

Θά ξεκινήσουμε λοιπόν από κάποιες υποθέσεις για τίς σχέσεις μεταξύ του έμπορικού κεφαλαίου και τής άγροτικής παραγωγής, μέ τόν κίνδυνο νά επαναλάβουμε όρισμένα στοιχεία πού αναφέραμε στό πρώτο μέρος, αλλά κυρίως χωρίς νά αποφύγουμε κάποια σχηματικότητα.

"Όπως είδαμε, ή ισορροπία πού διαμορφώνεται μεταξύ τών δύο κεφαλαιουχικών ομάδων επιτρέπει στήν καθεμιά νά λειτουργεί συμπληρωματικά πρός όφελος τών ιδιαίτερων συμφερόντων τής άλλης.

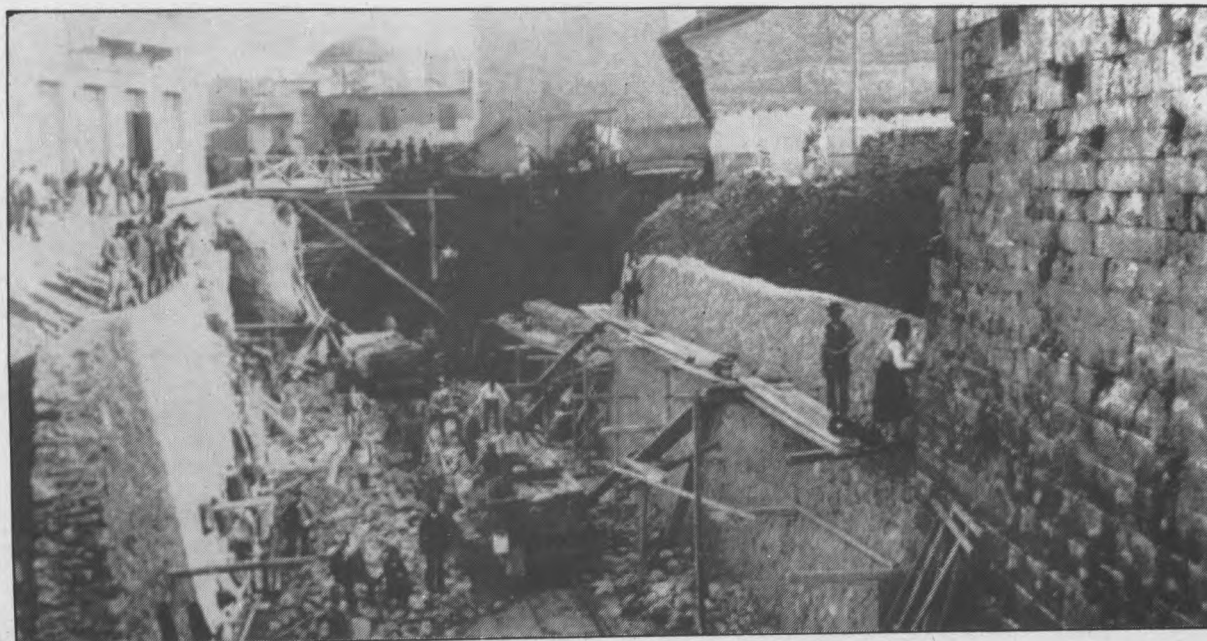
Φυσικά, δέν θά ήταν σωστό νά κατανοήσουμε τόν τοκογλυφικό δανεισμό μέ μιά μονόδρομη έμπειρική λογική: ΕΤΕ — έμποροι — τοκογλυφία, όπως ένδεχομένως συνάγεται μέ μιά πρώτη ματιά από τήν άλληλογραφία του Ι.Γ. Έυνάρδου. Άλλωστε και άργότερα μέσα στόν αιώνα οί μεγαλέμποροι-τοκογλύφοι δέν φαίνεται νά εξαντλούν τά πιστωτικά τους όρια στήν τράπεζα.⁶³ Θά μπορούσε κανείς νά πει ότι διαθέτουν άτομικά κεφάλαια, μέ τά όποια κινούνται κατά κύριο λόγο. Ό τοκογλυφικός δανεισμός είναι μιά θεμελιακή πιστωτική σχέση μεταξύ έμπορικού κεφαλαίου και άγροτικής παραγωγής, πού όρίζει τήν κυριαρχία του πρώτου στή δεύτερη. Σέ αντίθεση μέ τήν οικονομική δημοκρατία πού ισχύει στό επίπεδο τών δανειστικών σχέσεων, διαμέσου του σταθερού και χαμηλού τόκου στόν δανεισμό κράτους και εμπόρων από τήν τράπεζα ή και τών τριών από τό έξωτερικό, στό επίπεδο τών άμεσων παραγωγών ό πολύ ύψηλός τόκος κυμαίνεται, όπως είδαμε, κατά τόπους και ή κύμανσή του εξαρτάται από τή σχέση προσφοράς και ζήτησης μετρητού χρήματος⁶⁴ και άκόμη από τίς ύποθηκευτικές ικανό-

τητες τών καλλιεργητών άπέναντι στήν τράπεζα. Οί ικανότητες αυτές, μέ τή σειρά τους, εξαρτώνται από τήν ύπαρξη άτομικής ιδιοκτησίας ή όχι στή γή, γεγονός πού ρυθμίζει τήν κρατική φορολογική πίεση τών άμεσων παραγωγών. Όσο αυξάνεται ή φορολογική πίεση τόσο ή οικογένεια, ως μονάδα παραγωγής, τείνει νά περιορίζεται στήν αυτοκατανάλωση. Η αυτοκατανάλωση μās ύποδεικνύει μιά περιορισμένη έμπορευματοποίηση τών παραγομένων προϊόντων, πού φυσικά όφείλεται σέ περισσότερες αίτιες. Ός επίπτωση όμως έχει τήν περιορισμένη ή άνύπαρκτη κυκλοφορία μετρητού χρήματος στό επίπεδο τής άγροτικής οικογένειας, γεγονός πού τήν όδηγεί κατευθείαν στόν τοκογλυφικό δανεισμό για νά καλύψει τίς φορολογικές κατά κύριο λόγο ύποχρεώσεις τής, αυτές πού καταβάλλονται σέ χρήμα. Ένα μέρος τών φορολογικών ύποχρεώσεων και τό δανεισμένο ποσόν από τόν τοκογλύφο έξοφλούνται σέ είδος. Στήν περίπτωση τής φορολογίας, μέ καθορισμένο ποσοστό, στήν περίπτωση όμως του δανειστή - τοκογλύφου, μέ μιά τιμή του προϊόντος πού όρίζει αυτός ό ίδιος, άποτιμώντας ως χρηματοδότης τήν άξία τής εργασίας τής οικογένειας: ή χαμηλή τιμή άγοράς του προϊόντος στόν τόπο τής παραγωγής είναι ή θεμελιακή προϋπόθεση για τήν άναπαραγωγή του έμπορικού κεφαλαίου. Η τοκογλυφική συμπίεση του κόστους τής άγροτικής παραγωγής άντισταθμίζει τήν τάση τών καλλιεργητών πρός τήν αυτοκατανάλωση, ώθει πρός τήν αύξηση του μέρους τής παραγωγής πού έμπορευματοποιείται και τέλος μās προσδιορίζει τόν κύριο μηχανισμό ιδιοποίησης του ύπερπροϊόντος από ιδιώτες.

Η άρχική λοιπόν πολιτική τής τράπεζας, τής "des le grincipe" χρηματοδότησης αυτών πού καλλιεργούν, σέ συνδυασμό μέ τή διανομή τών εθνικών γαιών, τό κτηματολόγιο και τό νόμο «περί άσφαλείας ύποθήκης»,

63. Σ. Θωμαδάκης: *Πίστη και έκχρηματισμός τής οικονομίας, 1860-1900*, Άθήνα 1981, σ. 262-9 και πίνακα Δ. 2, σ. 353-4.

64. Ι.Α. Σούτσος: «Τοκογλυφία», *Οικονομική Έπιθεώρησης*, τ. 1, Άθήνα 1873, σ. 449-51.

έξασφαλιζοντας νομικά την ατομική ιδιοκτησία και στον βαθμό που θα εφαρμόζονταν, θα μπορούσαν σταδιακά να αναιρέσουν αυτό τον βασικό μηχανισμό κυριαρχίας και ιδιοποίησης της εργασίας των αγροτικών οικογενειών από το εμπορικό-τοκογλυφικό κεφάλαιο. Ἀκόμη, η μεγαλύτερη δυνατή ευρύτητα που επιδιώκει η ΕΤΕ στην κυκλοφορία του τραπεζογραμμάτιου θα μπορούσε να αναπτύξει τη μικροτοκογλυφία (δηλαδή την αρχή του τέλους της τοκογλυφίας ενγένει), διαμέσου της μεγάλης ανάπτυξης της κυκλοφορίας του χρήματος. Ἡ μικροτοκογλυφία για ἴδιον ὄφελος, και ὄχι ὡς διαμεσολάβηση για λογαριασμό κάποιου μεγαλεμπόρου, ἐμφανίζεται μαζί και στην ἑλληνική κοινωνία πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, και νομικά ὁ δανεισθῆς κατοχυρώνεται μετὰ τὴν προσωποκράτηση.⁶⁵

Ἡ βασιλικὴ ἐξουσία, ἀπὸ τὴν πλευρὰ της, ἐκτὸς ἀπὸ τὴς ἀνάγκες τοῦ κράτους για δανεισμό, σφιστὰ ἀντιμετώπιζε τὴν τοκογλυφία ὡς οἰκονομικὸ φαινόμενο με ἀντίστοιχα μέσα. Ἡ προσφυγὴ σὲ ζένους κεφαλαιούχους για τὴν ἴδρυση τράπεζας ἔχει σχέση ὄχι μόνον μετὰ τὴ γνώση τῆς κεφαλαιουχικῆς ἀνεπάρκεια τοῦ κράτους, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ μεγάλοι Ἕλληνες κεφαλαιούχοι (μεγαλέμποροι) πού εἶχαν δυνατότητα δανεισμοῦ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ, διαμέσου τῶν ἐμπορικῶν ἐγγυήσεων, ἦταν τοκογλύφοι.

Μετὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ τοῦ ὀμίλου τῆς ΕΤΕ και τῶν Ἑλλήνων μεγαλεμπόρων, ἐμφανίζεται για πρώτη φορά ἕνας ἐσωτερικὸς καταμερισμὸς στὴ δραστηριότητα τοῦ κεφαλαίου, ἀγνωστος σὸ μέχρι τότε ἐμπορικό-τοκογλυφικὸ κεφάλαιο, πού ὡς τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση κάλυπτε κάθε εἶδος ζήτηση χρήματος: ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν καλλιεργητῶν και τῶν κοινοτήτων τους μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐνοικίασης τῶν κρατικῶν προσόδων και τοῦ δανεισμοῦ τῶν Ὀθωμανῶν ἀξιοματουχῶν.⁶⁶

Μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ καταμερισμοῦ, οἱ δραστηριότητες τοῦ κεφαλαίου ἀλλοῦ διαφοροποιούνται μεταξὺ τους και ἀλλοῦ συμπιπτουν: Τὸ τραπεζικὸ κεφάλαιο, σὸ ὁποῖο μετέχουν και οἱ μεγαλέμποροι, δανειζει ἢ ἐγγυᾶται τὸν δανεισμὸ τοῦ κράτους και ἀκόμη κάλυπτε μετὰ τὴν ἐγγυησὴ του τραπεζογραμμάτια πού κατά περιόδους ἐκδίδει για λογαριασμὸ τοῦ κράτους. Τὸ ἴδιο κεφάλαιο συγκεντρώνει καταθέσεις σὸ ταμιευτήριον, διαχειρίζεται δωρεές και κάλυπτε πιστωτικὰ τὸς μεγαλεμπόρους ἀλλὰ και διάφορους μικροὺς δανειζόμενους, σὸν βαθμὸ πού οἱ τελευταῖοι μποροῦν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀπαιτήσεις τῆς τράπεζας. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, οἱ μικροὶ δανειζόμενοι ἐπιπτοῦν στὴ δικαιοδοσία τῆς τοκογλυφίας. Τὸ ἐμπορικό-τοκογλυφικὸ κεφάλαιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ του στὶς παραπάνω τραπεζικὲς δραστηριότητες, κάλυπτε δανειστικὰ τὸ μεγάλο μέρος τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριον, και μέρος ἀπὸ τὴς ἀμιγῶς χρηματιστικὲς δραστηριότητες (ὀμόλογα κ.λπ.). Στὴν πραγματικότητα, ἢ τομὴ, πού προσδιορίζει και τὸν καταμερισμὸ στὴ δραστηριότητα τοῦ κεφαλαίου, ἐντοπίζεται μεταξὺ τῶν δανειστικῶν σχέσεων μετὰ ἀξιομένη ἀσφάλεια για τὸν δανειστή, πού κάλυπτε ἢ ΕΤΕ, και τοῦ δανεισμοῦ μετὰ ἀξιομένο κίνδυνο, πού κάλυπτοῦν οἱ μεγαλέμποροι-τοκογλύφοι.

Τὸ γεγονός τοῦ καταμερισμοῦ τῆς δραστηριότητας τοῦ κεφαλαίου στὶς ἑλληνικὲς κτηματαγορές δὲν ἐξυ-

πνοεῖ τὴν ἀπουσία ἐνιαίου χαρακτῆρα τόσο τοῦ κεφαλαίου ὡς και τῆς τάξης πού τὸ κατέχει. Ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε, οἱ δανειστικὲς σχέσεις εἶναι συμπληρωματικὲς μεταξὺ τους και μετὰ αὐτὴ τὴν ἐννοια εἶναι ἢ ἐκφραση ἐνὸς ἐνιαίου οἰκονομικοῦ ὑποκειμένου, πού μετὰ ἐπικεντρο τὸς γενικοὺς ὄρους τῆς ἀναπαραγωγῆς του, διοργανώνεται και τὴς δανειστικὲς σχέσεις. Τράπεζα, τοκογλυφία και ἐμπόριον εἶναι οἱ διαφορετικὲς ὄψεις τῆς οἰκονομικῆς κυριαρχίας τῆς τάξης. Ἡ ἱστορικὴ ἐννοια τῆς οἰκονομικῆς κυριαρχίας τῆς τάξης πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ (ἀλλὰ και τῆς κάθε τάξης) προέρχεται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἰκανότητά της νὰ διατυπώνει τὰ κοινωνικά και οἰκονομικά τῆς συμφέροντα μετὰ τῆς οἰκονομικῆς ὄρους, ὄχι μόνον ἐναντι τῶν κυριαρχούμενων κοινωνικῶν ὁμάδων και τάξεων, ἀλλὰ και ἐναντι τοῦ κράτους ἢ ἀλλων θεσμῶν, πού τείνουν, μετὰ κίνητρο τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντά τους, νὰ ἐκλογικεύσουν τὴν οἰκονομικὴ τῆς δράση. Ἡ ἀρχικὴ ἀντιπαλότητα προκύπτει ἀπὸ τὰ διαφορετικὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα τῆς κάθε ὁμάδας και, φυσικά, ἄλλες δευτερεύουσες ὁμάδες θὰ συγκλίνουν μετὰ τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη, ἀνάλογα μετὰ τὴ σύμπτωση τῶν συμφερόντων μεταξὺ τους.

Οἱ ἱστορικὲς δυνατότητες ἐκλογικεύσης τῶν δανειστικῶν σχέσεων πού εἶχε ἢ ὁμάδα τῆς τράπεζας ἦταν περιορισμένες: δὲν μποροῦσε, παρά τὴ βασιλικὴ ὑποστήριξη, νὰ λύσει προβλήματα πού δὲν κατόρθωσε νὰ λύσει ἢ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση. Τὸ ἐμπορικό-τοκογλυφικὸ κεφάλαιο, ἀφοῦ ἐπιβάλλει τὴν πολιτικὴ του στὴν τράπεζα, προσχωρεῖ σὲ αὐτὴν και οἰκειοποιεῖται ἕνα μέρος τῶν κερδῶν ἀπὸ νέους τομεῖς δραστηριοτήτων πού μόνον ἢ τράπεζα μποροῦσε νὰ πραγματοποιεῖ. Ἡ ὁμάδα τῶν κεφαλαιούχων τῆς ΕΤΕ ξεκίνησε μετὰ προθέσεις ἀπόλυτης οἰκονομικῆς κυριαρχίας, ἀφοῦ σκόπευε στὴ χρηματοδότηση τῆς παραγωγῆς και συνεπῶς στὴν ἀμεση ἰδιοποίηση μέρους τῆς γαιοπροσόδου. Τελικά, ὡς κοινωνικὴ ὁμάδα ἀποτέλεσε ἕνα ἀπὸ τὰ συστατικὰ στοιχεῖα στὴν ἀναδιάρθρωση τῆς οἰκονομικῆς κυριαρχίας τῆς τάξης, ἐνῶ ἢ ΕΤΕ, ὡς θεσμὸς, παρέμεινε ἕνας ἀπὸ τὸς χρηματιστικὸς μηχανισμοὺς πού διέφυρνε τὴν οἰκονομικὴ κυριαρχία αὐτῆς τῆς τάξης.

Οἱ δανειστικὲς σχέσεις μεταξὺ κράτους και τράπεζας, καθὼς και ἢ συμπληρωματικὴ λειτουργία τῆς κρατικῆς φορολογίας πρὸς τὴν τοκογλυφικὴ σχέση και τὴν ἰδιοποίηση τῆς γαιοπροσόδου, μᾶς παραπέμπουν σὲ ἕνα ζήτημα πού ἢ ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία δὲν ἔχει μελετήσει: τὴν ὀργανικὴ σχέση μεταξὺ κράτους, κυριαρχίας τῆς τάξης και ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ἡ προσέγγισή του θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ διακρίνουμε συνολικά τὸς κεντρικὸς και καθοριστικὸς μηχανισμοὺς τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς και ἰδεολογικῆς κυριαρχίας πού διαμορφώθηκαν σὸν ἑλληνικὸ κοινωνικὸ σχηματισμὸ τὸν 19ο αἰώνα.

Τὸ κείμενον αὐτὸ εἶναι ἢ ἀναλυτικὴ διατύπωση μίας ἀνακοίνωσης πού ἐγινε σὸ Β Διεθνὲς Συμπόσιον Ἱστορίας, στὴν Ἀθήνα, στὶς 18-25 Σεπτεμβρίου 1983.

Στὴ σύντομη μορφή της ἢ ἀνακοίνωση ἦταν μέρος τῆς γενικῆς εἰσήγησης πού ἔκανε ὁ Γ. Δερτιλῆς μετὰ τίτλο: «Κράτος, τράπεζα και στρατηγικὴ κεφαλαίων στὴν Ἑλλάδα, 19ος-20ός αἰώνας: νομισματικὴ πολιτικὴ: ἐγγεῖα ἀγαθὰ και κεφάλαια: ἐκβιομηχάνιση». Καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση θέλω νὰ τὸν ευχαριστήσω για τὴς παρατηρήσεις του.

65. Α. Θεοδοωρίδης: «Πόθεν ἢ τοκογλυφία», *Οἰκονομικὴ Ἐπιθεώρησης*, Ἀθήνα 1888, τ. 12ος, σ. 375-84.

66. Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς: «Μηχανισμοί...», ὁ.π., σ. 19-24.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

του Α.Β. Παλαιού

Εισαγωγή

Έχοντας προσδιορίσει τα αδιέξοδα δύο πολιτικά σημαντικών και θεωρητικά πρωτότυπων παραδειγμάτων των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού, σε προηγούμενα τεύχη του *Πολίτη*,¹ φαίνεται σκόπιμο να περάσουμε στη διερεύνηση των ιδιαίτερων μεθοδολογικών και θεωρητικών προβλημάτων του διεθνούς συστήματος της ιμπεριαλιστικής περιόδου για δύο κύριους λόγους:

α) Ο προσδιορισμός των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του συστήματος θα μας ανοίξει τό δρόμο και για την εξειδίκευση των αναγκαίων αναλυτικών εργαλείων που απαιτούνται για τη διερεύνησή του ως θεωρητικού αντικειμένου.

β) Καθώς η συζήτηση για τα προβλήματα του διεθνούς συστήματος ανοίγεται έστω και καθυστερημένα στη χώρα μας,² με ουσιαστικά ίσως στο μέλλον αποτελέσματα για τις στρατηγικές επιλογές της Άριστερας, θα ήταν σκόπιμο να συμβάλουμε στον προσδιορισμό μερικών θεμελιακών έννοιών που αποτελούν τό μεθοδολογικό και ιστορικό υπόβαθρο της υπό ανάπτυξη συζήτησης.

Μέ τον διπλό αυτό στόχο τό παρόν άρθρο επιχειρεί να έπισημάνει αδιέξοδα και να σχεδιάσει πιθανές λύσεις. Καί φυσικά θά πρέπει να κριθεί ως «υπόθεση έργασίας» μάλλον παρά ως ολοκληρωμένη θεωρητική πρόταση. Η πρόοδος της ιστορικής έρευνας στον τομέα των διεθνών σχέσεων θά δείξει κατά πόσον αυτό τό σχεδιάσμα έχει στοιχεία δημιουργικά και εφαρμόσιμα στη θεωρητική διερεύνηση του διεθνούς συστήματος.

1. Βλ. Α.Β. Παλαιού: «Μερικά προβλήματα της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού», *Πολίτης*, τ. 56, σ. 51-65. «Σημειώσεις για τη θεωρία της συσσώρευσης του κεφαλαίου και του ιμπεριαλισμού της Ρόζας Λούξεμπουργκ», *Πολίτης*, τ. 61, σ. 44-55.

2. Βλ. για παράδειγμα Γ. Μηλιού: «Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης—περιφέρειας», *Θέσεις* τ. 4-5, σ. 23-48, 31-61. Κ. Βαϊτσου: «Από τον "κακό Άμερικάνο" στον "καλό Εύρωπαιο"», *Οικονομία και κοινωνία*, τ. 11, σ. 6-20.

Τ. Μαστραντώνη - Γ. Μηλιού: «Η θεωρία της Άριστερας για την εξάρτηση του έλληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις*, τ. 2, σ. 31-43.

Α. Τρόπος παραγωγής και κοινωνικός σχηματισμός

Η ανάλυση του διεθνούς συστήματος με βάση τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής έχει κάποια σημαντικά πλεονεκτήματα, δεδομένης της ενδογενούς τάσης αυτού του τρόπου παραγωγής να επεκτείνεται διαρκώς με αυξανόμενη ένταση και να ενσωματώνει στις λειτουργίες του τούς προϋπάρχοντες ιστορικούς σχηματισμούς.³ Επιπλέον, κατά την κλασική περίοδο του ιμπεριαλισμού, τέλη του 19ου — αρχές του 20ου αιώνα, οι επεκτατικές ανάγκες των πιο σημαντικών καπιταλιστικών οικονομιών ενίσχυσαν τις κοινωνικές δυνάμεις οι οποίες επιζητούσαν να διευρύνουν τό όρια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.⁴ Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι σε ένα ύψηλό επίπεδο αφαίρεσης, όπου μόνον τρόποι παραγωγής μπορούν να λειτουργήσουν ως θεωρητικές κατηγορίες, ή ανάλυση του διεθνούς συστήματος ως άθρωσης τρόπων παραγωγής με κυρίαρχο τον καπιταλιστικό είναι μεθοδολογικά σωστή και μπορεί να οδηγήσει σε ικανοποιητικά αποτελέσματα.⁵ Με βάση αυτά τό κριτήρια λοιπόν, θά μπορούσε κάποιος να αναλύσει με επάρκεια τό διεθνές σύστημα χρησιμοποιώντας τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως τό κύριο θεωρητικό εργαλείο του. Στο υπόλοιπο μέρος αυτού του άρθρου θά προσπαθήσουμε να αξιολογήσουμε αυτή τη μεθοδολογική/θεωρητική πρόταση, αρχίζοντας από τό προβλήματα τό όποια άφορούν τις μεθοδολογικές της υποδομές, και θά αποπειραθούμε να προσδιορίσουμε τις ειδικές δομές του διεθνούς συστήματος κατά την ιμπεριαλιστική περίοδο.

Τό γενικό μεθοδολογικό πλαίσιο τό όποιο θά χρησιμοποιήσουμε στην προσέγγισή μας, προσδιορίζεται από την ανάγκη μετάβασης από τις πιο άπλές/άφηρημένες θεωρητικές κατηγορίες στην έρμηνεία των ί-

3. Βλ. για παράδειγμα Κ. Marx: *Capital* Ωολ. III (Λονδίνο, 1974) σ. 333, 336. Κ. Marx — F. Engels: *Manifesto of the communist party* στο D.J. Struik: *Birth of the communist manifesto* (Ν. Υόρκη, 1971) σ. 92-3.

4. Βλ. για παράδειγμα Ε. Mandel: *Marxist economic theory* (Λονδίνο, 1974), κεφ. 13, σ. 441-84.

5. Βλ. Β. Fine — L. Harris: *Rereading Capital* (Λονδίνο, 1979) κεφ. 9, σ. 146-70.

στορικά συγκεκριμένων φαινομένων, μέσω διαδοχικών θεωρητικών κατασκευών.⁶ Αυτές δέ οι θεωρητικές κατασκευές αντιστοιχούν στο υπό εξέταση θεωρητικό αντικείμενο σε διαφορετικά στάδια αφαίρεσης, τά όποια θα διανύσουμε μέχρι την τελική ανάλυση του στο επίπεδο του ιστορικά συγκεκριμένου. Η διαδικασία των ιεραρχημένων αφαιρέσεων την οποία περιγράψαμε, στηρίζεται στις μεθοδολογικές κατηγορίες τρόπος παραγωγής και κοινωνικός σχηματισμός, μέσω των οποίων θα θέσουμε το ερώτημα του διεθνούς συστήματος και των ειδικών χαρακτηριστικών του.⁷

Ο τρόπος παραγωγής, ή πιο αφηρημένη κατηγορία της διαδικασίας την οποία θα ακολουθήσουμε, θα πρέπει να θεωρηθεί ως διπλή άρθρωση μεταξύ πεδίων κοινωνικής δραστηριότητας και σχέσεων/δυνάμεων παραγωγής. Με αυτή τη λογική, ο τρόπος παραγωγής από τη μία μεριά αποτελείται από διακεκριμένα πεδία οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών δραστηριοτήτων με τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, και από την άλλη συγκροτείται ως άρθρωση αυτών των πεδίων με κριτήριο τη δομή του οικονομικού πεδίου.⁸ Συνεπώς, οι ειδικοί προσδιορισμοί του οικονομικού πεδίου στά πεδία πολιτικής/ιδεολογίας είναι καθοριστικής σημασίας για τη συγκρότηση του τρόπου παραγωγής σε ενιαίο σύνολο. Και παρά τη σχετική αυτονομία των άλλων πεδίων, οι λειτουργίες/δομικές ιδιαιτερότητες του οικονομικού πεδίου καθορίζουν σε τελική ανάλυση τά εξειδικευμένα χαρακτηριστικά του κάθε τρόπου παραγωγής.⁹ Τέλος, στο έσωτερικό του οικονομικού πεδίου οι κυριότερες μεταβολές και λειτουργίες καθορίζονται κατά κύριο λόγο από τις σχέσεις παραγωγής, οι όποιες φυσιολογικά θα πρέπει να θεωρηθούν ως ο κεντρικός κινητήριος άξονας μέσα στο πλαίσιο του τρόπου παραγωγής.¹⁰

Υπάρχει κίνδυνος με βάση τη σχηματική λόγω χώρου παρουσίαση αυτής της θεωρητικής κατηγορίας να εκλάβει κάποιος τον τρόπο παραγωγής ως μονοδιάστατη έννοια, ή όποια καθορίζεται από μία γραμμική αντιστοιχία ως προς τις σχέσεις παραγωγής.¹¹ Αυτή ή αντίληψη όμως δεν είναι σωστή διότι ή κατηγορία τρόπος παραγωγής μπορεί να έχει κάποια θεωρητική σημασία μόνο ως ενιαίο κοινωνικό σύνολο οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών πρακτικών και δραστηριοτήτων. Και επιπλέον οι διαφορές μεταξύ τρόπων παραγωγής προσδιορίζονται όχι άπλά και μόνον από τις διαφορές στις σχέσεις παραγωγής τους, αλλά από τό σύνολο των διαφορετικών άρθρώσεων και λειτουργιών των κοινωνικών πεδίων, τά όποια σε τελική ανάλυση καθορίζονται από τις μεταβολές των σχέσε-

ων παραγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο λοιπόν ενώ τό οικονομικό πεδίο καθορίζει σε τελική ανάλυση την άρθρωση των κοινωνικών πεδίων του τρόπου παραγωγής, και τό πεδίο τό όποιο σε κάθε στάδιο εξέλιξης είναι κυρίαρχο, είναι τό σύνολο των προσδιορισμών από/πρός όλα τά πεδία, πού αποδίδουν στον τρόπο παραγωγής τά ειδικά χαρακτηριστικά του και τίς ιδιαίτερες λειτουργίες του.¹²

Η ιδιαιτερότητα του τρόπου παραγωγής ως διπλής άρθρωσης σχέσεων/δυνάμεων παραγωγής και πεδίων κοινωνικής δραστηριότητας, προσδιορίζει και τά όρια της αναλυτικής του έμβέλειας. Αυτό συμβαίνει διότι ό «καθαρός» τρόπος παραγωγής δεν είναι τίποτα άλλο παρά ό «ιδεατός μέσος όρος» συγκεκριμένων ιστορικών σχηματισμών σε ένα πολύ αφηρημένο επίπεδο.¹³ Συνεπώς είναι άδύνατον να μελετηθούν τά πολύπλοκα προβλήματα των συγκεκριμένων ιστορικών σχηματισμών, οι όποιοι αποτελούνται από άρθρώσεις διαφορετικών τρόπων παραγωγής και μπορούν να θεωρηθούν ως δείκτες άνισης ανάπτυξης, με βάση τό θεωρητικό σχήμα ενός μόνου τρόπου παραγωγής. Αναπόφευκτα, λοιπόν, υπάρχει ένα θεωρητικό κενό μεταξύ του αφηρημένου σχήματος του τρόπου παραγωγής και της συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας με τίς ανισομερείς της.

Τό κενό αυτό καλύπτεται από την κατηγορία του κοινωνικού σχηματισμού, ή όποια και είναι κατάλληλη για τη μελέτη πολύπλοκων, συγκεκριμένων ιστορικών σχηματισμών, διότι έχει ως αντικείμενό της τίς άρθρώσεις μεταξύ διαφορετικών τρόπων παραγωγής.¹⁴ Στην ουσία, ό κοινωνικός σχηματισμός απεικονίζει την ιστορική πραγματικότητα σε ένα χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης από εκείνο του τρόπου παραγωγής, και κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να διερευνήσει φαινόμενα τά όποια δεν άνήκουν στις λειτουργίες ενός και μόνου τρόπου παραγωγής, αλλά καθορίζονται από την άλληλεπίδραση στοιχείων από διαφορετικούς τρόπους παραγωγής. Από την άλλη μεριά, ή έννοια του κοινωνικού σχηματισμού δεν είναι τόσο χαοτική όσο ίσως φαίνεται σε πρώτη έπαφή, διότι χαρακτηρίζεται από την ίδια διάκριση των πεδίων κοινωνικής δραστηριότητας και στηρίζεται στο ίδιο σύστημα καθορισμών με τον τρόπο παραγωγής. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι ό κοινωνικός σχηματισμός συγκροτείται ως θεωρητική/μεθοδολογική κατηγορία από μία τριπλή άρθρωση μεταξύ παραγωγικών σχέσεων/δυνάμεων, πεδίων κοινωνικής δραστηριότητας και τρόπων παραγωγής. Είναι δέ αυτή ή ιδιαιτερότητά του ως τριπλής άρθρωσης ή όποια επιτρέπει στον κοινωνικό σχηματισμό, παρόλη την άμεση καταγωγή του από τον τρόπο παραγωγής, να διερευνήσει φαινόμενα πολύπλοκα και

6. Βλ. K. Marx: *Crundrisse* (Λονδίνο, 1974), Εισαγωγή, σ. 83-111. L. Althusser: *For Marx* (Λονδίνο, 1969), Μέρος VI, σ. 182-93. L. Althusser, E. Balibar: *Reading capital* (Λονδίνο, 1972), κεφ. 6,7 σ. 145-64.

7. Βλ. N. Πουλαντζάς: *Πολιτική έξουσία και κοινωνικές τάξεις*, έκδ. Θεμέλιο.

8. Βλ. N. Πουλαντζάς, *δπ.π.*

9. Βλ. N. Πουλαντζάς: *Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, L. Althusser, E. Balibar *δπ.π.* Μέρος 3, σ. 209-25.

10. L. Althusser, E. Balibar *στό ίδιο* και σ. 317. N. Πουλαντζάς, *δπ.π.*

11. Για μία σχετική κριτική με βάση τη μηχανοποίηση της θεωρητικής έρευνας πού προέρχεται από την έμφαση της σημασίας των σχέσεων παραγωγής βλ. A. Callinicos: *Althusser's marxism* (Λονδίνο, 1976). N. Geras: "Althusser's marxism" *στό New Left Review*, No 71, 1972. A. Glucksman: "A ventriloquist structuralism" *στό New Left Review*, No 72, 1972. A. Lewis: "The Althusser case" *στό Marxism today*, Ιανουάριος/Φεβρουάριος 1972.

12. Πιο πρόσφατα οι κυριότερες κριτικές με βάση αυτή τη θέση ήταν βασικά δύο στην άγγλική βιβλιογραφία: G.A.Gohen: *K. Marx's theory of history: a defense* ('Οξφόρδη, 1978) πού κριτικαρίστηκε με άρκετη έπιτυχία στο άρθρο των: A. Levine - E. Olin Wright: "Rationality and class struggle" *στό New Left Review*, No 123, 1980 και του E.P. Thompson: *The poverty of theory* (Λονδίνο, 1978) πού άπαντήθηκε με τό πολύ σημαντικό βιβλίο του P. Anderson: *Arguments within British Marxism*. (Λονδίνο, 1980). Μία πολύ χρήσιμη ελληνική άναφορά στά μεθοδολογικά προβλήματα της θεωρίας του A. Άλτουσέρ γίνεται στο άρθρο της A. Δεληγιώργη: «Η περίπτωση του A. Άλτουσέρ και τό φαινόμενο του ΤΣ, Λούις», *Πολίτης*, τ. 57-8, σ. 57-71.

13. Βλ. L. Althusser - E. Balibar, *δπ.π.* σ. 194-6.

14. Βλ. B. Hindess - P. Hirst: *Mode of production and social formation* (Λονδίνο, 1977), κεφ. 3, σ. 46-62.

μικτά τὰ ὁποῖα προσδιορίζονται εἴτε ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδραση διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς εἴτε ἀπὸ τὴν επίδραση διαφορετικῶν σταδίων ἐξέλιξης τοῦ ἴδιου τρόπου παραγωγῆς.¹⁵

B. Κοινωνικός σχηματισμός καὶ διεθνές σύστημα

Μέχρι αὐτὸ τὸ σημεῖο κινήκαμε μέσα σὲ ἓνα σχετικά ὁμογενές θεωρητικὸ πλαίσιο, ὅπου οἱ κύριες διαφορές τῶν ἔννοιῶν πού παρουσιάστηκαν προσδιορίζονται ἀπὸ τὸν βαθμὸ ἀφαίρεσης καὶ τὴ συνθετότητά τους. Ἐάν ὁμως περάσουμε ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ στὴ διερεύνηση τοῦ διεθνούς συστήματος, τὰ προβλήματα πού προκύπτουν εἶναι πολὺ πῖο δύσκολα. Μὲ βάση τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ πού ἔχουμε περιγράψει, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτές θεωρητικὲς κατηγορίες ἀποτελοῦνται στὴν οὐσία ἀπὸ ἀρθρώσεις σχέσεων μεταξύ κοινωνικῶν τάξεων, διαιρεμένες σὲ τρία πεδία κοινωνικῆς δραστηριότητας καὶ προσδιορισμένες σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἀπὸ τὸν τρόπο παραγωγῆς/διανομῆς τῆς ὑπεραξίας. Φυσιολογικὰ λοιπὸν προκύπτει ὅτι ὡς συνέπεια τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, αὐτές οἱ δύο κατηγορίες ἀποτελοῦν τοὺς κατεξοχὴν χώρους κοινωνικῆς δραστηριότητας, δηλαδή χώρους ταξικῶν σχέσεων καὶ συγκρούσεων. Ἐάν ὁμως ὁ τρόπος παραγωγῆς καὶ ὁ κοινωνικός σχηματισμός, ὡς θεωρητικὲς κατηγορίες, καλύπτουν μὲ ἐπάρκεια τὶς διαφορὲς μορφές ταξικῶν σχέσεων, πού προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας, καὶ συνεπῶς ἡ ἀνάλυση τῆς ταξικῆς πάλης ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι ἀκατανόητη, τότε ἀναγκαστικά θὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς ποῖα εἶναι ἡ θεωρητικὴ σημασία τοῦ διεθνούς συστήματος καὶ τί μπορεῖ νὰ περιέχει ὡς θεωρητικὴ κατηγορία.

Ἡ πῖο συνηθισμένη λύση πού δίνεται σὲ αὐτὸ τὸ κεντρικὸ μεθοδολογικὸ πρόβλημα στηρίζεται στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ διεθνούς συστήματος ὡς διευρυμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει μίαν ἐκτεταμένη ποικιλία ἀρθρώσεων μεταξύ τρόπων παραγωγῆς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ βασικός μεθοδολογικός σκελετός τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ χρησιμοποιεῖται χωρὶς καμία σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὴν ἀνάλυση τοῦ διεθνούς συστήματος, τὸ ὁποῖο ἐκλαμβάνεται ὡς χώρος ταξικῶν σχέσεων προσδιορισμένων ἀπὸ τὴν παραγωγή/διανομὴ τῆς ὑπεραξίας.¹⁶ Ἐπειδὴ ὁμως ἡ ἐπάρκεια τῶν θεωρητικῶν λύσεων κρίνεται μὲ βάση τὴν ἀποτελεσματικότητά τους στὴν ἐρμηνεία συγκεκριμένων ἱστορικῶν φαινομένων, ἡ ὑπὸ ἐξέταση λύση μπορεῖ νὰ ἔχει ἀναλυτικὴ ἀξία μόνο ὑπὸ μία ἀπαραίτητη ἱστορικὴ προϋπόθεση. Οἱ σημαντικότεροι κοινωνικοὶ σχηματισμοί, οἱ ὁποῖοι ἀναπτύχθηκαν σὲ ἔθνικὴ ἢ τοπικὴ κλίμακα, πρέπει εἴτε νὰ ἔχουν ἀποδιαρθρωθεῖ ἢ νὰ βρίσκονται σὲ κάποιο προχωρημένο στάδιο ἀποδιάρθρωσης. Οἱ ὑπάρχοντες ἱστορικὰ προσδιορισμένοι κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ διαμορφώθηκαν σὲ μίαν διαδικασίαν ἐξέλιξης πού ξεδιπλώθηκε εἴτε μέσα στὰ ὄρια ἔθνικῶν κοινοτήτων, εἴτε μέσω διε-

θνικῶν σχέσεων μὲ διακεκριμένα γεωγραφικὰ ὄρια. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν κάποιος νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι ὁ κοινωνικός σχηματισμός καὶ τὸ διεθνές σύστημα εἶναι κατηγορίες ταυτόσημες, δηλαδή ὅτι οἱ λειτουργίες/δομές τοῦ τελευταίου ἔχουν διαρρήξει τὴν ἐνότητα τοῦ πρώτου, ἐάν δὲν ἔχει ἀποδείξει προηγουμένως μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι πραγματικά, στὴ συγκεκριμένη περίοδο πού ἀναφέρεται, ὁ κοινωνικός σχηματισμός ἔχει (ἢ τείνει νὰ) ἐκλείψει ὡς ἱστορικὴ ἐνότητα.

Πῖο συγκεκριμένα, θὰ πρέπει νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ παραγωγή, ἀνταλλαγὴ καὶ διανομὴ τῶν προϊόντων εἶναι διαδικασίες κατεξοχὴν διεθνοποιημένες, ὅτι οἱ πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς δομές τοῦ ἔθνικοῦ κράτους συρρικνώνονται καὶ ὅτι ἓνα σύστημα ταξικῶν σχέσεων σὲ παγκόσμια κλίμακα ἔχει ἤδη ἐδραιωθεῖ. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση πού αὐτές οἱ ἱστορικὲς προϋποθέσεις δὲν ἰσχύουν, ἡ ἀνάλυση τοῦ διεθνούς συστήματος μὲ βάση τὸ θεωρητικὸ σχῆμα τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ θὰ ὀδηγήσει ἀναπόφευκτα σὲ παρανοήσεις καὶ λανθασμένα συμπεράσματα. Γιὰ παράδειγμα οἱ κλασικὲς μαρξιστικὲς θεωρίες, ἀποτυγχάνοντας νὰ διακρίνουν μεταξύ τρόπων παραγωγῆς, κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καὶ διεθνούς συστήματος, θεώρησαν τὴ διεθνή κρίση τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὡς κοινωνικὴ κρίση καὶ κατέληξαν μὲ τὴν πρόβλεψη τῆς ἀναπόφευκτης καταστροφῆς τοῦ καπιταλισμοῦ, μέσω τῆς ἐκρηξῆς τῆς διεθνούς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης. Ἡ κρίση ὁμως ἐκεῖνη ἦταν προϊόν ἐνδογενῶν, δομικῶν ἀντιφάσεων τοῦ διεθνούς συστήματος καὶ συνεπῶς δὲν εἶχε ἀμεση ἐπίδραση στὶς δομές τῶν διαφόρων κοινωνικῶν σχηματισμῶν, μὲ ἀποτελεσμα εἴματα ἀπὸ μία παρατεταμένη περίοδο διεθνούς ἀστάθειας πού κράτησε μέχρι τὸ τέλος τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, νὰ ἀποκατασταθεῖ μίαν ἐξίσου παρατεταμένη περίοδος διεθνούς ἰσορροπίας πού χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴν πρωτοφανῆ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ.¹⁷

Ἀκολουθώντας αὐτὴ τὴ συλλογιστικὴ καὶ ὑποθέτοντας ὅτι ἀσχολούμαστε μὲ τὸ διεθνές σύστημα σὲ μίαν συγκεκριμένη περίοδο ὅπου ὁ κοινωνικός σχηματισμός ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ὡς ἱστορικὴ ἐνότητα, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ διεθνές σύστημα πρέπει νὰ ἀναλυθεῖ σὲ αὐστηρὴ διάκριση ἀπὸ τοὺς ὑπάρχοντες κοινωνικοὺς σχηματισμούς. Αὐτὴ ἡ διάκριση ὁμως δὲν εἶναι τῆς ἴδιας κατηγορίας μὲ ἐκεῖνη μεταξύ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καὶ τρόπου παραγωγῆς, διότι ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τοῦ διεθνούς συστήματος ἀπὸ τὸν κοινωνικὸν σχηματισμὸν δὲν εἶναι ὁ βαθμὸς ἀφαίρεσής τους, δεδομένου μάλιστα ὅτι καὶ οἱ δύο κατηγορίες ἔχουν συγκεκριμένα ἱστορικὰ ἀντικείμενα. Ἡ διαφορὰ τοῦ διεθνούς συστήματος ἀπὸ τὸν κοινωνικὸν σχηματισμὸν ἔγκειται στὴν ἰδιαιτερότητα τῶν ἱστορικῶν τους ἀντικειμένων, πού ὀρίζονται μὲ βάση τὴν ἰδιουτυπία τῶν δομῶν καὶ τῶν λειτουργιῶν τους. Ἐνῶ λοιπὸν ὁ κοινωνικός σχηματισμός περιλαμβάνει ἀρθρώσεις μεταξύ τρόπων παραγωγῆς, οἱ ὁποῖες συγκροτοῦνται μὲ ἔθνικὴ ἢ γεωγραφικὴν βάση καὶ ἐνοποιοῦνται ὡς κοινωνικὰ σύνολα, τὸ διεθνές σύστημα περικλείει σχέσεις οἱ ὁποῖες διαπερνοῦν τοὺς κοινωνικοὺς σχηματισμούς, ἐνσωματώνουν ἀρθρώσεις μεταξύ κοινωνικῶν σχηματισμῶν ἢ στοιχείων τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, ἀλλὰ δὲν συγκροτοῦνται σὲ ἐνιαῖο κοινωνικὸ μηχανισμό. Μὲ ἄλλα λόγια λείπει ἀπὸ τὸ διεθνές σύστημα ἡ ἐσω-

15. Βλ. A. Cuttler, B. Hindess, P. Hirst and A. Hussain: *Marx's capital and capitalism today*, (Λονδίνο,) Τόμος Α', Μέρος 3, σ. 222-42. Ν. Πουλαντζᾶς, *ὅπ. π.*

16. Βλ. γιὰ παράδειγμα Ν. Bukharin: *Imperialism and world economy* (Λονδίνο, 1972), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸ πῖο ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα αὐτῆς τῆς λογικῆς.

17. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν πρόβλεψη τῆς καταστροφῆς τοῦ καπιταλισμοῦ—ἰμπεριαλισμοῦ στὸ ἔργο τῆς R. Luxemburg: *The accumulation of capital* (Λονδίνο, 1971) ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ σὲ προηγούμενο ἄρθρο μου. Βλ. Α. Β. Παλαιός, *ὅπ. π.*

τερική συνοχή που πηγάζει από τις λειτουργίες/επιδράσεις του οικονομικού πεδίου και συγκροτεί/προσδιορίζει τα επίμερους στοιχεία του κοινωνικού σχηματισμού με μία ποικιλία κοινωνικών ιστών.

Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε σε αυτή την όπισσδήποτε άτελη προσπάθεια προσδιορισμού/διάκρισης του διεθνούς συστήματος ως θεωρητικής κατηγορίας, είναι χωρίς αμφιβολία λιγότερες από εκείνες που χαρακτηρίζουν την άλοπειρα συστηματικής διερεύνησης των δομών και των λειτουργιών του. Αυτό συμβαίνει διότι έχοντας αποκοπεί ριζικά από τη συλλογιστική που μπορεί να αναλύσει τα προβλήματα του κοινωνικού σχηματισμού, πρέπει να προχωρήσουμε προς μία σχετικά άγνωστη κατεύθυνση με στόχο όχι μόνο τη διερεύνηση αλλά και την ουσιαστική καταγραφή των δομών και των αντιφάσεων αυτής της ιδιότυπης ενότητας. Πιο συγκεκριμένα, αφού αποδεχόμαστε τη διάκριση μεταξύ κοινωνικού σχηματισμού/διεθνούς συστήματος ως θεωρητικά απαραίτητο όρο, θα πρέπει και να προσδιορίσουμε τις δομές, το υπόδειγμα προσδιορισμών και τις αντιφάσεις του διεθνούς συστήματος, ακολουθώντας μία γραμμή σκέψης ουσιαστικά διαφορετική από εκείνη που χρησιμοποιήσαμε στην ανάλυση του τρόπου παραγωγής. Από την ανάγκη αυτή πηγάζουν πολλά ερωτήματα, από τα οποία ένδεικτικά αναφέρουμε τα ακόλουθα: Έχουμε δει ότι η ύπεραξία παράγεται μέσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς. Αν όμως μαζί με τους μηχανισμούς διανομής και ανταλλαγής που λειτουργούν σε εθνική κλίμακα, υπάρχουν παρόμοια διεθνοποιημένα κυκλώματα που συνδέουν τους κοινωνικούς σχηματισμούς, τότε τίθεται το ερώτημα των νόμων που διέπουν αυτά τα κυκλώματα, δεδομένου ότι σε διάκριση με τη διανομή/ανταλλαγή στον κοινωνικό σχηματισμό, οι ίδιες λειτουργίες στο διεθνές σύστημα γίνονται χωρίς να στηρίζονται σε μία όμογενοποιημένη παραγωγική βάση. Επιπλέον, εάν το οικονομικό πεδίο του διεθνούς συστήματος συγκροτείται χωρίς την ύπαρξη όμογενοποιημένης παραγωγικής βάσης, οι σχέσεις μεταξύ οικονομίας και πολιτικής δεν μπορούν να καθορίζονται με το πρότυπο που κυριαρχείται από το οικονομικό στοιχείο σε τελική ανάλυση, διότι αυτό το πρότυπο ακριβώς στηρίζεται στην κυριαρχία της παραγωγικής δομής μέσα στο οικονομικό πεδίο.

Μπορούμε να πούμε, με βάση τα προβλήματα που έχουμε ήδη εντολίσει, ότι η επεξεργασία ενός συγκροτημένου θεωρητικού σχήματος, ικανού να αναλύσει με επάρκεια το διεθνές σύστημα, είναι αδύνατη. Αυτό συμβαίνει για δύο κύριους λόγους. Πρώτον, ο βαθμός αφαιρέσης στον οποίο λειτουργεί θεωρητικά το διεθνές σύστημα αποκλείει τη χρήση ενός καθαρού θεωρητικού σχήματος και κάνει αναγκαία, όπως και στον κοινωνικό σχηματισμό, την παραγωγή μικτών και πρωτότυπων κάθε φορά σχημάτων, ικανών να αναλύσουν τα συγκεκριμένα ιστορικά αντικείμενα. Με αυτή τη λογική δεν είναι δυνατόν να υπάρξει εκ των προτέρων κατασκευασμένο θεωρητικό σχήμα ικανό να αναλύσει τον γερμανικό κοινωνικό σχηματισμό μιας συγκεκριμένης περιόδου, αλλά η θεωρία αυτού του σχηματισμού θα πρέπει να παραχθεί με βάση το ιστορικό υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας και την ανάλογη σύνθεση/τροποποίηση των θεωρητικών εργαλείων του ιστορικού υλισμού.¹⁸ Δεύτερον, η ιδιομορφία του διεθνούς συστήματος, ως δομής χωρίς όμογενοποιημένη παραγωγική βάση, αποκλείει τη δυνατότητα ανάλυσής του με κάποιο προκατασκευασμένο σχήμα, γι' αυτόν επιπρόσθετο λόγο ότι δεν υπάρχει παρόμοια θεωρητική κατηγορία ακόμα και σε υψηλότερο βαθμό αφαιρέσης. Ένώ στην περίπτωση του κοινωνικού σχη-

ματισμού ή χρησιμοποίηση του τρόπου παραγωγής χωρίς εξειδίκευση και σύνθεση μπορεί να οδηγήσει σε γενικόλογα συμπεράσματα, τα όποια όμως έχουν κάποια, χαλαρή έστω, σχέση με το ιστορικά προσδιορισμένο αντικείμενο, στην περίπτωση του διεθνούς συστήματος κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε πλήρη σύγχυση του ιστορικού αντικείμενου με αποτέλεσμα τη θεωρητικοποίηση ενός σχηματισμού που ουσία δεν υπάρχει. Για παράδειγμα, οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ δύο τάξεων από διαφορετικούς εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, είναι αδύνατον να διερευνηθούν με βάση τη θεωρία ενός από αυτούς, δεδομένου ότι τα βασικά χαρακτηριστικά κάθε τάξης προσδιορίζονται ξεχωριστά από την ιδιαίτερη άρθρωση της παραγωγικής δομής του κοινωνικού σχηματισμού στον όποιον ανήκει. Από την άλλη μεριά όμως, οι σχέσεις αυτών των δύο τάξεων σε ιδιότυπες άρθρωσεις με μία ευρύτατη ποικιλία διεθνικών εμπορικών σχέσεων αποτελούν το διεθνές κύκλωμα εμπορικών ανταλλαγών, το οποίο με τη σειρά του έχει τις δικές του δομικές ιδιομορφίες και δυναμική.¹⁹

Ακολουθώντας αυτή τη συλλογιστική μπορούμε να καταλήξουμε με ένα προκαταρκτικό μεθοδολογικό συμπέρασμα. Στο παρόν στάδιο θεωρητικής εξέλιξης του ιστορικού υλισμού και δεδομένης της ιδιομορφίας του διεθνούς συστήματος ως ιστορικού σχηματισμού και μεθοδολογικής κατηγορίας, είναι μάλλον αδύνατον να υπάρξει γενική θεωρία του διεθνούς συστήματος. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η θεωρητική διερεύνηση του διεθνούς συστήματος είναι αδύνατη. Αντίθετα, σύμφωνα με τη γραμμή σκέψης που ακολουθήσαμε μέχρι αυτό το σημείο, μπορούμε να προχωρήσουμε αρχίζοντας από τη μελέτη των ιστορικών στοιχείων του διεθνούς συστήματος σε διαφορετικές περιόδους, διατηρώντας ως βασικό μεθοδολογικό άξονα αυτής της διαδικασίας τη διάκριση μεταξύ κοινωνικού σχηματισμού/διεθνούς συστήματος. Είναι δε ο έντοπισμός των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του διεθνούς συστήματος, στα διαφορετικά στάδια της ιστορικής εξέλιξής του, που ίσως μας οδηγήσει σε μία βαθύτερη κατανόηση της ιδιότυπης δομής και των λειτουργιών του.

Γ. Τό διεθνές σύστημα στην περίοδο του ιμπεριαλισμού

Τα κύρια χαρακτηριστικά του διεθνούς συστήματος στο ιμπεριαλιστικό στάδιο, δηλαδή στην περίοδο που καλύπτει το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και κλείνει με την έκρηξη του Α' παγκοσμίου πολέμου, ή-

18. Για μία επιτυχή ιστορική ανάλυση του γερμανικού κοινωνικού σχηματισμού βλ. M. Kitchen: *The political economy of Germany* (Λονδίνο, 1978). Η πιο πρόσφατη θεωρητική προσπάθεια με αυτή τη μεθοδολογία είναι του M. Aglietta: *A theory of capitalist regulation* (Λονδίνο, 1979) και αφορά τα στάδια εξέλιξης και τις ιδιαιτερότητες του αμερικανικού κοινωνικού σχηματισμού.

19. Χαρακτηριστικό άποτυχημένο παράδειγμα της λογικής των προκατασκευασμένων σχημάτων είναι το έργο του Α. Εμμανουήλ. Βλ. Α. Εμμανουήλ: *Άνιση Ανταλλαγή και τα συμπληρώματα του βιβλίου όπου περιέχεται η κριτική του Μπετελέμ*. Για μία διαφορετική προσέγγιση του διεθνούς οικονομικού συστήματος με πολύ σωστότερο προσανατολισμό βλ. K. Busch: *«Η συζήτηση για την παγκόσμια αγορά στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας»*. Θέσεις No 5 σ. 93-107

ταν αποτελέσματα των βασικών τάσεων που αναπτύχθηκαν την ακριβώς προηγούμενη περίοδο του φιλελευθερισμού. Κατά το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα η σημαντικότερη ανισομέρεια στη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης που χώριζε τη Μ. Βρετανία από τους υπόλοιπους κοινωνικούς σχηματισμούς της Ευρώπης και της Β. Αμερικής, καθώς και τους κοινωνικούς σχηματισμούς του υπό μετασχηματισμό καπιταλιστικού κέντρου από τους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς, καθιστούσε δυνατή τη λειτουργία δύο διευρυνμένων διεθνών αγορών και ενός συστήματος ροής κεφαλαίου.²⁰ Η Μ. Βρετανία, περνώντας από το στάδιο της μαζικής παραγωγής καταναλωτικών αγαθών στο στάδιο μαζικής παραγωγής κεφαλαιουχικών προϊόντων, εξήγαγε τα τελευταία στις αναπτυσσόμενες οικονομίες της Ευρώπης και της Β. Αμερικής, οι οποίες με τη σειρά τους εξήγαγαν στις αγγλικές αγορές πρωτογενή κατά βάση προϊόντα, αλλά προς το τέλος της περιόδου και καταναλωτικά, βιομηχανικά αγαθά.²¹ Ταυτόχρονα, οι αναπτυσσόμενες χώρες μαζί με τη Μ. Βρετανία εξήγαγαν βιομηχανικά προϊόντα και επενδύσιμο κεφάλαιο στις περιφερειακές οικονομίες, από τις οποίες εισήγαγαν πρωτογενή προϊόντα.²² Κατ' αυτόν τον τρόπο, υπό την ηγεμονία του βρετανικού κεφαλαίου το διεθνές σύστημα στη διαδικασία της τελικής του διαμόρφωσης, καθώς μάλιστα άρχισαν να αναπτύσσονται και οι πρώτες θεσμικές κατοχυρώσεις των διεθνοποιημένων οικονομικών λειτουργιών.²³ Τέλος, το διεθνές πολιτικό σύστημα, ενώ χωριζόταν σε σαφώς διακεκριμένα υποσύστημα τα οποία δεν είχαν άμεσες διασυνδέσεις, κυριαρχούνταν από μία και μοναδική δύναμη, ικανή να παρέμβει αποφασιστικά σε παγκόσμια κλίμακα, τη Μ. Βρετανία.²⁴ Κατ' αυτόν τον τρόπο η ηγεμονία της Μ. Βρετανίας στο πολιτικό πεδίο του διεθνούς συστήματος ενίσχυε τον ρόλο της ως της κατεξοχόν δύναμης που υποστήριζε τις τάσεις διεύρυνσης του διεθνούς οικονομικού συστήματος, και το διεθνές σύστημα ως σύνολο αποκτούσε έναν ισχυρότατο παράγοντα δυναμικής ισορροπίας.

Τά κυριότερα αποτελέσματα της περιόδου του φιλελευθερισμού μπορούν να συνοψιστούν κατά τον ακόλουθο τρόπο. Η ένοποιηση του διεθνούς οικονομικού συστήματος που μόλις περιγράψαμε, περιέκλειε και τα σπέρματα της αστάθειας, που χαρακτήρισε την περίοδο του ιμπεριαλισμού. Η διεύρυνση των διεθνών αγορών, σε συνδυασμό με τη διόγκωση των ροών κεφαλαίου και την ανάπτυξη του θεσμικού πλαισίου των διεθνών οικονομικών σχέσεων, ενίσχυε σημαντικά

τα την πρωτογενή παραγωγή στις περιφερειακές οικονομίες, ενώ κατά την ίδια περίοδο οι υπό καπιταλιστικό μετασχηματισμό κοινωνικοί σχηματισμοί διατήρησαν ενεργό το μεγαλύτερο τμήμα των πρωτογενών τομέων τους. Φυσιολογικά λοιπόν, περί τις αρχές της δεκαετίας του 1870 εμφανίστηκαν ισχυρότατες τάσεις υπεραγωγής στα πρωτογενή προϊόντα, οι οποίες διήρκεσαν μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1890. Αυτές οι τάσεις με τις πτωτικές τους επιδράσεις στις τιμές των πρώτων υλών και των αγροτικών προϊόντων, περιόρισαν τη δυνατότητα των περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών να εισάγουν βιομηχανικά εμπορεύματα και να ξεπληρώσουν τα διογκωμένα κατά τη φιλελεύθερη περίοδο χρέη τους.²⁵ Ως αποτέλεσμα αυτών των αποδιαρθρωτικών τάσεων, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες της ιμπεριαλιστικής περιόδου όχι μόνον οι λειτουργίες των διεθνοποιημένων οικονομικών κυκλωμάτων συρρικνώθηκαν ή παρέλυσαν, αλλά και το θεσμικό τους πλαίσιο άρχισε να καταρρέει.²⁶

Αν και οι βασικοί οικονομικοί συντελεστές του διεθνούς οικονομικού συστήματος ξαναύρσαν στις αναπτυξιακές τους τροχιές μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1890, οι άρθρώσεις των διεθνοποιημένων οικονομικών σχέσεων και οι σημαντικότερες τάσεις του συστήματος είχαν αλλάξει ουσιαστικά. Αυτό συνέβη διότι ναί μόνον η ταχύτατη εξάπλωση του διεθνούς εμπορίου και των ροών κεφαλαίου μεταξύ των πιο αναπτυγμένων κοινωνικών σχηματισμών του κέντρου ενίσχυσαν τις διαδικασίες εκβιομηχάνισης στους μεγαλύτερους κοινωνικούς σχηματισμούς κατά τη φιλελεύθερη περίοδο, αλλά ταυτόχρονα, εξαιτίας της ιδιαίτερης θέσης κάθε υπό εκβιομηχάνιση κοινωνικού σχηματισμού μέσα στο διεθνές σύστημα, και των διαφορετικών προκαπιταλιστικών δομών που υπήρξαν σε κάθε περίπτωση, τα πρότυπα καπιταλιστικής συγκέντρωσης που αναπτύχθηκαν ήταν όχι μόνο δυναμικά αλλά και ανομοιογενή, με αποτέλεσμα να επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στη «βιομηχανική ιεραρχία» μεταξύ των πιο αναπτυγμένων κοινωνικών σχηματισμών.²⁷

Ενώ η γερμανική και η αμερικανική οικονομία περνούσαν στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, η βρετανική οικονομία παρέμεινε κατά την περίοδο του ιμπεριαλισμού στο ανταγωνιστικό στάδιο.²⁸ Αυτή η ασυμμετρία είχε σημαντικότερες συνέπειες για την ισορροπία του διεθνούς οικονομικού συστήματος, διότι οι άναγκες διευρυνόμενες αναπαραγωγές στις δύο πρώτες οικονομίες, και ιδιαίτερα στη Γερμανία, όπου υπήρχε ένα ιδιότυπο μίγμα μονοπωλιακών δομών και φεουδαρχικών στοιχείων, ήταν ουσιαστικά διαφορετικές από εκείνες της Μ. Βρετανίας.²⁹ Καθώς λοιπόν η Μ. Βρετανία, παρά την καθυστέρηση της στη διαδικα-

20. Βλ. E.D. Hobsbawm: *The age of capital 1848-1875* (Λονδίνο, 1977).

21. Βλ. J.D. Chambers: *The workshop of the world. British economic history 1820-1880* (Οξφόρδη, 1974). W.O. Henderson: *Britain and industrial Europe 1850-1870* (Λονδίνο, 1972). A.S. Milward S.B. Saul: *The economic development of continental Europe 1850-1870* (Λονδίνο, 1978).

22. Βλ. E.J. Hobsbawm: *Industry and empire* (Λονδίνο, 1976) κεφ. 7, σ. 134-53. I.H. Jenks: *The migration of british capital to 1875* (Λονδίνο, 1976).

23. Βλ. A.G. Kenwood—A.L. Loughheed: *The growth of the international economy 1820-1960*, κεφ. 4, 6, 7. W. Ashworth. *A short history of the international economy since 1950*, κεφ. VII, σ. 191-226.

24. Βλ. για παράδειγμα D Thomson. *Europe since Napoleon* (Λονδίνο, 1977), Μέρος 4. D.K. Fieldhouse: *Economics and empire 1830-1914* (Λονδίνο, 1976), Μέρος 2. W. Woodruff: *The struggle for world power 1500-1980* (Λονδίνο, 1981) κεφ. 2, σ. 76-155.

25. Βλ. W.A. Lewis: *Growth and fluctuations 1870-1913* (Λονδίνο, 1978), κεφ. 2,3. Για μία θεώρηση της οικονομικής κρίσης από διαφορετική προοπτική βλ. S.B. Saul: *The myth of great depression 1873-1876* (Λονδίνο, 1971).

26. Βλ. για παράδειγμα A.G. Kenwood — A.L. Loughheed. *οπ.π.*, W.A. Lewis, *οπ.π.*

27. Βλ. D.S. Landes: *The unbound Prometheus* (Κέμπριτζ, 1872), κεφ. 5.

28. Βλ. για παράδειγμα H. Bohme: *Social and economic history of Germany* (Οξφόρδη, 1978), κεφ. 4, 5, 6. M. Aglietta. *οπ.π.*, κεφ. 1 σ. 37-110. P. Mathias: *The first industrial nation* (Λονδίνο, 1969), κεφ. 15, σ. 383-426. T. Kemp: *Industrialization in nineteenth century Europe* (Λονδίνο, 1976), κεφ. 7.

29. Βλ. M. Kitchen *οπ.π.*, κεφ. 7,8. W.O. Henderson: *The rise of German industrial power* (Λονδίνο, 1975), κεφ. 17,18.

σία συσσώρευσης/μετασχηματισμού, εξακολουθούσε καθ' όλη την περίοδο του ιμπεριαλισμού να ελέγχει τα κυριότερα διεθνή οικονομικά δίκτυα και η Γερμανία επιζητούσε να διευρύνει το πλαίσιο των διεθνών οικονομικών της σχέσεων, τό διεθνές οικονομικό σύστημα έγινε ή άρένα ενός διαρκώς δξυνόμενου οικονομικού ανταγωνισμού πού έτεινε να τό άποδιάρθρωσει τελείως.³⁰ Βέβαια τό βρετανικό κεφάλαιο ύποχώρησε άπό τίς εύρωπαϊκές άγορές και άναπροσανάτλισε τίς δραστηριότητές του πρός τίς άποικίες τής αυτοκρατορίας, τήν άμερικανική ήπειρο και τίς περιφέρειες γενικότερα.³¹ Όμως αυτή ή στρατηγική άναδίπλωση άποδείχθηκε άνεπαρκής διότι ή παράλυση του διεθνούς θεσμικού πλαισίου, άποτέλεσμα τής προηγούμενης περιόδου παρατεταμένης συρρίκνωσης, και ή έξακολούθηση του άσστηρου έλέγχου των περιφερειακών άγορών και των διεθνοποιημένων χρηματιστικών κυκλωμάτων άπό τό βρετανικό κεφάλαιο, άπέκλειαν τή ριζική άνασυγκρότηση του διεθνούς οικονομικού συστήματος πού ήταν άναγκαία για να έξισοροποιηθούν οι ύπάρχουσες άσυμμετρίες μεταξύ των πιό άναπτυγμένων οικονομιών. Κατ' αυτόν τόν τρόπο τό διεθνές οικονομικό σύστημα, στή μετά τά μέσα τής δεκαετίας του 1890 περίοδο, άνέπτυξε ένα ιδιότυπο πρότυπο σχέσεων πού διακρινόταν όχι μόνο για τόν δυναμισμό αλλά και για τήν αστάθειά του.

Αντίθετα μέ ό,τι συνέβη στον χώρο του διεθνούς οικονομικού συστήματος, τό διεθνές πολιτικό σύστημα, μετά τό 1890 μπήκε σε μία διαδικασία δομικής κρίσης πού κατέληξε στην έκρηξη του Α' παγκοσμίου πολέμου. Αυτό έγινε ως άποτέλεσμα μιας σειράς παραγόντων πού άνέτρεψαν ριζικά και άμετάκλητα τή διεθνή πολιτική ισορροπία.³² Η έμφάνιση των εθνικιστικών κινημάτων στην Ευρώπη όδήγησε στή διαμόρφωση του γερμανικού και του ίταλικού έθνικού κράτους και τήν ένίσχυση των κινημάτων άνεξαρτησίας στα Βαλκάνια και τήν Κεντρική Ευρώπη. Έτσι άποσταθεροποιήθηκαν ή άυστροουγγρική και ή όθωμανική αυτοκρατορία, ενώ ταυτόχρονα όχι μόνον άλλαξε ό συσχετισμός δυνάμεων στην Κεντρική Ευρώπη αλλά και έτέθη πρόβλημα έπαναπροσδιορισμού των σφαιρών έπιρροής των κυριότερων δυνάμεων τόσο στην Κεντρική Ευρώπη όσο και στα Βαλκάνια. Από τήν άλλη μεριά, ή κορύφωση του οικονομικού ανταγωνισμού μεταξύ των πιό άναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών δξυνε τήν κρίση του διεθνούς πολιτικού συστήματος, καθώς τά συμφέροντα τήν ιστορικά έδραιωμένων οικονομικών συγκροτούνταν μέ εκείνα των άναπτυσσόμενων και δημιουργούσαν μιάν άκόμη πηγή αστάθειας. Ιδιαίτερα ό ανταγωνισμός μεταξύ Γερμανίας και Μ. Βρετανίας, άποκτώντας παγκόσμιες διαστάσεις, λειτούργησε ως καταλύτης ένοποιώντας τίς άπομονωμένες κατά γεωγραφικές περιοχές αντιθέσεις του διεθνούς πολιτικού συστήματος σε ένα διπολικό σχήμα, πού κατέληξε στην άποκρυστάλλωση δύο ισχυρότατων πολιτικών συνασπισμών, ίκάνων και διατεθειμένων να συγκρουστούν για τήν ήγεμονία του διεθνούς συστήματος.

Δ. Θεωρητικά προβλήματα του διεθνούς οικονομικού συστήματος

Η σχηματική ιστορική εικόνα του διεθνούς συστήματος πού προσπαθήσαμε να δώσουμε στην προηγούμενη ένότητα, είναι και μία καλή είσαγωγή στις ιδιομορφίες και τά προβλήματα τής ανάλυσής του. Παράλληλα, τό ίδιο ιστορικό σχήμα μπορεί να χρησιμεύσει και ως ή πρώτη συγκεκριμένη μορφοποίηση του υπό εξέταση θεωρητικού αντικειμένου. Διερευνώντας τό διεθνές σύστημα, τό έχουμε ήδη διαιρέσει σε δύο διακεκριμένα ύποσυστήματα, τό διεθνές οικονομικό σύστημα και τό διεθνές πολιτικό σύστημα, τά όποια άν και βρισκόνταν σε μία πολύμορφη άλληλεξάρτηση τήν έποχή του ιμπεριαλισμού, είχαν σαφώς διαφορετικές δομές και λειτουργίες.

Αρχίζοντας μέ τό διεθνές οικονομικό σύστημα, μπορούμε να σημειώσουμε ότι τό κεντρικό χαρακτηριστικό του στην περίοδο του ιμπεριαλισμού, σε αντίθεση μέ τό οικονομικό πεδίο των κοινωνικών σχηματισμών, ήταν ή έλλειψη ένιαίας παραγωγικής βάσης. Ένώ λοιπόν ή παραγωγή και ή διανομή τής υπεραξίας γινόταν μέσα στα πλαίσια των διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών, τά διεθνοποιημένα έμπορικά και χρηματιστικά δίκτυα άναδιένειμαν τά ήδη παραχθέντα πλεονάσματα μέσω μηχανισμών ούσιαστικά άνεξάρτητων άπό εκείνους των κοινωνικών σχηματισμών. Κατ' αυτόν τόν τρόπο οι ιδιομορφες δομές του διεθνούς συστήματος άποτελούνταν μέν άπό σχέσεις μεταξύ μιας ποικιλίας τάξεων ή ταξικών μερίδων όπως και στην περίπτωση των κοινωνικών σχηματισμών, οι σχέσεις αυτές όμως δέν ήταν καθορισμένες άπό τή θέση πού κατείχαν οι τάξεις στή διαδικασία παραγωγής, αλλά άπό τή θέση και τίς λειτουργίες τους μέσα στα διεθνοποιημένα έμπορικά και χρηματιστικά κυκλώματα. Ός άποτέλεσμα αυτού του διπλού καθορισμού των λειτουργιών και των χαρακτηριστικών των διεθνοποιημένων τάξεων και μερίδων, ή πάλη πού άναπτυσσόταν μεταξύ τους για τόν έλεγχο των διεθνοποιημένων κυκλωμάτων ήταν όχι μόνο ούσιαστικά διαφορετική αλλά και πιό άνοιχτή σε κάθε άποτέλεσμα σε σύγκριση μέ τήν ταξική πάλη στο πλαίσιο των κοινωνικών σχηματισμών.

Η έμφαση των διαφορών μεταξύ διεθνούς οικονομικού συστήματος και κοινωνικών σχηματισμών δέν σημαίνει ότι οι δύο ένότητες δέν είχαν διασυνδέσεις και άλληλεξαρτήσεις. Αντίθετα, οι λειτουργίες και οι δομικές άναδιάρθρωσεις του διεθνούς οικονομικού συστήματος έπηρέαζαν σημαντικά τους όρους έσωτερικής ισορροπίας των κοινωνικών σχηματισμών. Αυτό συνέβαινε διότι μέσω του έλέγχου των διεθνών κυκλωμάτων οι διάφορες διεθνοποιημένες μερίδες και τάξεις ήταν σε θέση να αυξάνουν τά πλεονάσματα πού μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τήν έξισορόρηση των αντιθέσεων στο έσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών. Κατ' αυτόν τόν τρόπο ή πλεονεκτική θέση των κυρίαρχων τάξεων των άναπτυγμένων κοινωνικών σχηματισμών μέσα στο διεθνές οικονομικό σύστημα, χρησιμοποιούνταν για τή θωράκιση τής κοινωνικής τους κυριαρχίας μέσω τής έξομάλυνσης τής ταξικής πάλης. Για παράδειγμα, κρίσεις πού σχετίζονταν μέ τή διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου στην Μ. Βρετανία ήταν κατά τήν ιμπεριαλιστική περίοδο περιορισμένες και σε ένταση και σε άριθμό, διότι τά πλεονάσματα του διεθνούς έμπορίου και των διεθνών επενδύσεων ήταν άρκετά ώστε να άποκλείσουν μία γενικευμένη κρίση άποδοτικότητας του κεφαλαίου, πού θα έκανε άναγκαίο τόν συνολικό μετασχηματισμό του

30. Βλ. R.J.S. Hoffman: *Great Britain and the German trade rivalry 1875-1914* (N. Ύόρκη, 1964). Η. Feis: *Europe the world's banker 1870 1914* (Κλίφτον, 1974).

31. Βλ. M. De Cecco: *Money and empire* (Όξφόρδη, 1974), κεφ. 2, σ. 22-38.

32. Βλ. για παράδειγμα A.J.P. Taylor: *The struggle for mastery in Europe* (Όξφόρδη, 1971), κεφ. XX σ. 457-82. J. Joll: *Europe since 1870* (Λονδίνο, 1973), κεφ. 7,8, σ. 169-95, 196-238.

οικονομικού πεδίου και θά δξυνε ἀναπόφευκτα τὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις μέσα στὸν κοινωνικὸ σχηματισμό.³³ Ἐπιπλέον, σὲ κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς ὅπως τῆς Γερμανίας, ὅπου παρά τὴν κυριαρχία τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς στὴ βιομηχανία, ὁ ἀγροτικός τομέας εἶχε ἕνα σημαντικό προκαπιταλιστικὸ τμήμα μὲ ἰδιαίτερο ἀξημένο πολιτικὸ βάρος, οἱ διεθνοποιημένες δομές τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴ μιά μεριά συντηροῦσαν μέσω τῶν ἐξαγωγῶν ἀγροτικῶν προϊόντων τὸν προκαπιταλιστικὸ τομέα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διοχέτευαν σημαντικό μέρος τῶν λειτουργιῶν διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς τοῦ καπιταλιστικοῦ τομέα πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ, ἐξασφαλίζοντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ἰσορροπία/ἐνότητα τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ.³⁴

Τέλος, ἡ δυναμικὴ διεύρυνση τῶν ἐμπορικῶν καὶ ἐπενδυτικῶν κυκλωμάτων πρὸς τὶς προκαπιταλιστικὲς περιφέρειες, ἀξήθησε σημαντικὰ τὸν βαθμὸ ἐξάρτησης τῶν προκαπιταλιστικῶν ὀλιγαρχιῶν ἀπὸ τὶς λειτουργίες τοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ συστήματος, δεδομένου ὅτι τὸ ἐμπόριο καὶ οἱ διεθνεῖς ἐπενδύσεις ἦταν οἱ μόνοι πόροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατόρθωναν νὰ συντηροῦν τὴν οἰκονομικὴ βάση τους. Κατὰ παράδοξο τρόπο λοιπὸν, ἡ ἐνσωμάτωση στὸ διεθνὲς οἰκονομικὸ σύστημα ἐνίσχυε τὴ θέση τῶν τοπικῶν ὀλιγαρχιῶν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν περιφερειακῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καὶ ἀντὶ νὰ ἀποδιοργανῶνει συντελοῦσε στὴ σταθερότητα/διατήρηση τῶν προκαπιταλιστικῶν δομῶν τους.³⁵

Ἄν δοῦμε τὸ διεθνὲς οἰκονομικὸ σύστημα ὡς σύνολο στὴν περίοδο τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ διαμάχη πού ξεδιπλωνόταν μεταξύ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων καὶ μεριδίων δὲν ἀφοροῦσε ἀπλὰ καὶ μόνον τὴν ἀναδιανομὴ τοῦ πλεονάσματος κατ' ἀναλογία τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων. Ἕνα πὶὸ σημαντικό ἴσως χαρακτηριστικὸ τῆς λειτουργίας τοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ συστήματος, ἦταν ὅτι ἐπηρέαζε σὲ σημαντικό βαθμὸ τὴν ἰσορροπία τῶν ἐπιμέρους κοινωνικῶν σχηματισμῶν διευκολύνοντας ἢ ἐμποδίζοντας τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν ἐπιμέρους τρόπων παραγωγῆς πού ἦταν ἀρθρωμένοι μέσα στὸν κοινωνικὸ σχηματισμό.

Τὰ μέσα τῆς ἀνάλυσης: τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο

Ἡ ἰδιότυπη σχέση/διάκριση τοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ συστήματος μὲ τὸν κοινωνικὸ σχηματισμὸ στὴν ἱμπεριαλιστικὴ περίοδο προσδιορίζει καὶ τὶς δυσκολίες τῆς διερεύνησής του, διότι ἡ θεωρητικὴ προσέγγι-

ση τοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ συστήματος θά πρέπει νὰ γίνεῖ μέσα σὲ ἕνα θεωρητικὸ πλαίσιο ἰκανό, ἀπὸ τὴ μιά μεριά νὰ ἐπισημαίνει τὶς διακρίσεις μεταξύ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ συστήματος/κοινωνικῶν σχηματισμῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ καταγράφει τὶς ἀλληλεπιδράσεις τους.

Ὁ σκελετὸς ἑνὸς θεωρητικοῦ πλαισίου σάν αὐτὸ πού περιγράψαμε ὑπάρχει ὡς γενικὴ κατηγορία στὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Ὁ νόμος τῆς ἀνισόμερης ἀνάπτυξης ἔχει ἤδη χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ μαρξιστὲς θεωρητικούς στὴν ἀνάλυση τοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ συστήματος. Μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἡ ἀνισόμερη ἀνάπτυξη, ὅπως ἔχει καθιερωθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται, ἐκλαμβάνεται ὡς ἕνα ἀπλὸ λειτουργικὸ στοιχεῖο τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μειώνεται ἡ σημασία του καὶ περιορίζονται τὰ ὅρια ἐφαρμογῆς του.³⁶ Σύμφωνα ὁμως μὲ τὴ γραμμὴ σκέψης πού ἀκολουθήσαμε μέχρι τώρα, γιὰ νὰ ἔχει ἀποτελεσματικότητα ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου τῆς ἀνισόμερης ἀνάπτυξης στὴ διερεύνηση τοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ συστήματος, θά πρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε ὡς μιά γενικότερη κατηγορία πού δὲν περιορίζεται στὶς λειτουργίες τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀλλὰ ἐκλαμβάνεται κατὰ κύριο λόγο τὶς σχέσεις μεταξύ ἄνισα ἀναπτυγμένων κοινωνικῶν σχηματισμῶν. Αὐτὴ ἡ χρῆση τοῦ νόμου ἀνισόμερης ἀνάπτυξης θά μπορούσε νὰ ὀδηγήσει τὴν ἐρευνα τοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ συστήματος τῆς ἱμπεριαλιστικῆς περιόδου σὲ σημαντικὰ ἀποτελέσματα. Γιὰ παράδειγμα, οἱ δομικὲς διαφορὲς μεταξύ φιλελευθερισμοῦ καὶ ἱμπεριαλισμοῦ μποροῦν νὰ διερευνηθοῦν ἀπὸ τὴ γωνία τοῦ νόμου ἀνισόμερης ἀνάπτυξης μὲ ἐπιτυχία καὶ ἀρκετὴ πληρότητα. Ἐτσι ἐνῶ ἡ φιλελεύθερη περίοδος προσδιορίστηκε ἀπὸ τὴ διπλὴ ἀναπτυξιακὴ διαφορά μεταξύ Μ. Βρετανίας/ἀναπτυσσόμενων βιομηχανικῶν χωρῶν καὶ τῶν κεντρικῶν καπιταλιστικῶν οἰκονομιῶν ὡς συνόλου/περιφερειακῶν προκαπιταλιστικῶν χωρῶν, ἡ παρατεταμένη εἰκοσαετία οἰκονομικῆς ἀστάθειας 1870-1890 καθορίστηκε ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν καπιταλιστικῶν καὶ τῶν περιφερειακῶν οἰκονομιῶν. Ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν δύο διαφορετικῶν προσδιορισμῶν, οἱ ἀνισομέρειες τῆς φιλελεύθερης περιόδου ἔθεσαν τὶς βάσεις τοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ συστήματος, καὶ ἡ ταυτόχρονη ἀνάπτυξη πού ἔγινε δυνατὴ πάνω σὲ αὐτὲς τὶς βάσεις ἦταν ἡ πηγὴ τῶν ἀποσταθεροποιητικῶν τάσεων πού χαρακτήρισαν τὴν ἱμπεριαλιστικὴν περίοδο.³⁷

Γιὰ νὰ ἐξειδικεύσουμε ἀκόμη περισσότερο τὴν περιγραφή τῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ νόμου ἀνισόμερης ἀνάπτυξης θά πρέπει νὰ κάνουμε δύο παρατηρήσεις. Πρῶτον ὁ νόμος ἀνισόμερης ἀνάπτυξης πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς γενικὸ θεωρητικὸ πλαίσιο πού καλύπτει καὶ τὶς δομὲς καὶ τὶς λειτουργίες τοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ συστήματος. Τὸ μέρος τοῦ νόμου πού ἀφορᾷ τὶς ἀνισότητες μεταξύ τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καλύπτει τὶς δομικὲς ἀσυμμετρίες τοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ συστήματος, καὶ τὸ μέρος πού ἐντοπίζει τὶς τάσεις ταυτόχρονης ἀνάπτυξης προσδιορίζει τὶς διαδικασίες μὲ διαχρονικὸ χαρακτήρα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὁ νόμος ἀνισόμερης ἀνάπτυξης λειτουργεῖ ὡς ἕνα

33. Βλ. P. Mathias. *ὁπ. π.*, κεφ. II, σ. 290-334. A.H. Imlah: *Economic elements in the "Pax britanica": Studies in the british foreign trade in the 19th century* (Κέμπριτζ Μασαχουσέτης, 1958). S.B. Saul: *Studies in British overseas trade, 1870-1914* (Λίβερπουλ, 1960).

34. Βλ. γιὰ παράδειγμα L.W. Muncy: *The junker in the Prussian administration under William II, 1888-1914* (Brown, 1944). H. Lebovics: "Agrarians" versus "Industrializers". *Social conservative resistance to industrialism and capitalism in late 19th century Germany*, στὸ *International review of social history* 1967.

35. Βλ. γιὰ παράδειγμα τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν περιφερειῶν στὸ διεθνὲς οἰκονομικὸ σύστημα τὰ ἐμπειρικὰ στοιχεῖα πού περιέχονται στὸ βιβλίο τοῦ A.J.H. Latham: *The international economy and the undeveloped world 1865-1914* (Λονδίνο, 1978), ἐνῶ πτυχὲς τῆς διαδικασίας ἐνσωμάτωσης περιγράφονται στὸ βιβλίο τοῦ W. Woodruff: *Impact of western man: A study of Europe's role in the world economy, 1750-1960* (N. Ὑόρκη, 1966).

36. Βλ. ὡς παραδείγματα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης E. Mandel: *Europe versus America* (Λονδίνο, 1970). E. Mandel: *Late capitalism* (Λονδίνο, 1975).

37. A.B. Paleos: *Some problems in the classical marxist theories of imperialism*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου.

άρκετά ευέλικτο μεθοδολογικό πλαίσιο, ικανό να προσδιορίσει το διεθνές οικονομικό σύστημα και από δομική/συγχρονική και από λειτουργική/διαχρονική άποψη. Δεύτερον αυτή η ιδιότητα του νόμου ανισόμερης ανάπτυξης να ενσωματώνει διαχρονικά/συγχρονικά στοιχεία παρέχει τόσο τη δυνατότητα ανάλυσης των σχέσεων μεταξύ δομών και τάσεων του διεθνούς οικονομικού συστήματος μίας συγκεκριμένης περιόδου, όσο και την παρακολούθησή τους στα διαφορετικά στάδια εξέλιξης του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Συνεπώς, με κεντρικό αναλυτικό άξονα το νόμο ανισόμερης ανάπτυξης μπορούμε να προσδιορίσουμε σύνθετα ιστορικά φαινόμενα τα οποία θα έμεναν έξω από το πλαίσιο οποιασδήποτε μονοδιάστατης θεωρίας. Για παράδειγμα, ενώ όπως έχουμε ήδη δει η ταυτόχρονη ανάπτυξη της φιλελεύθερης περιόδου αποσταθεροποίησε τις δομές του διεθνούς οικονομικού συστήματος, τα αποτελέσματα αυτής της αποσταθεροποίησης δεν ήταν τα ίδια για τους κεντρικούς και τους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Η άρθρωση τάσεων και δομών στο κέντρο οδηγούσε προς ριζικούς μετασχηματισμούς των κυριότερων κοινωνικών σχηματισμών πλην της Μ. Βρετανίας και κατ' αυτόν τον τρόπο οδηγούσε σε σημαντική αναδιάρθρωση του διεθνούς καταμερισμού εργασίας μεταξύ των αναπτυγμένων, βιομηχανικών κοινωνικών σχηματισμών.

Αντίθετα, αυτή η άρθρωση στις περιφέρειες λειτουργούσε κατά κύριο λόγο ως σταθεροποιητικός παράγοντας του υπάρχοντος διεθνούς καταμερισμού εργασίας, με αποτέλεσμα ή παρατεταμένη περίοδος αστάθειας να αναπαράγει τις κύριες δομές των σχέσεων μεταξύ κεντρικών και περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών.³⁸

Τά μέσα της ανάλυσης: Θεωρία των άρθρώσεων

Παρά τα σημαντικά του πλεονεκτήματα ο νόμος ανισόμερης ανάπτυξης μπορεί να χρησιμεύσει μόνο ως γενικό πλαίσιο της ανάλυσης του διεθνούς οικονομι-

38. W.A. Lewis, *οπ.π.*, κεφ. 8, σ. 194-224. A.J.H. Latham, *οπ.π.*, κεφ. 6, 7, σ. 122-74 με έμφαση στους κοινωνικούς σχηματισμούς της Ασίας και της Αφρικής. Για τη Λ. Αμερική χρήσιμες πληροφορίες υπάρχουν στο βιβλίο του D.C. M. Platt: *Latin American and British trade 1806-1914*. (Λονδίνο, 1972).

Σ' αυτό το σημείο νομίζω ότι έχουν κάποιο δίκιο οι θεωρητικοί της υπανάπτυξης διότι πραγματικά οι λειτουργίες του διεθνούς οικονομικού συστήματος αναπαρήγαγαν τα στοιχεία που διατηρούσαν τις προκαπιταλιστικές δομές στους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Όμως θα πρέπει να γίνουν δύο διευκρινίσεις: (α) δεν ήταν ο «καπιταλισμός» που κατ' ανάγκην αναπαρήγαγε την υπανάπτυξη, αλλά οι σύνθετες άρθρώσεις του διεθνούς οικονομικού συστήματος μέσα στις οποίες υπήρχαν ετερογενή στοιχεία της διαδικασίας συσσώρευσης. (β) υπάρχουν παραδείγματα περιφερειακών οικονομιών που αναπτύχθηκαν από την αρχή σε καπιταλιστική βάση χωρίς τα εμπόδια των προκαπιταλιστικών διεθνών συστημάτων, πράγμα που σημαίνει ότι το διεθνές οικονομικό σύστημα δεν ήταν ο πρωταρχικός παράγοντας καθορισμού της εξέλιξης όλων των περιφερειακών διεθνών συστημάτων. Βλ. για παράδειγμα N.G. Butlin: *Australian domestic product investment and foreign borrowing, 1861-1938* (Κέμπριτζ, 1982).

J.A. Stovel: *Canada in the world economy*. (Κέμπριτζ Μασσαχουσέτης, 1959) και T. Kemp: *Historical patterns of industrialization* (Λονδίνο, 1978).

κού συστήματος, διότι οι απρόβλεπτες εξελίξεις και τα αποτελέσματα της ταξικής πάλης σε συνδυασμό με τις επιδράσεις των δομών που εδραιώθηκαν στην προιμπεριαλιστική περίοδο, δεν είναι δυνατόν να κατανοηθούν με μοναδικό εργαλείο αυτόν τον νόμο. Άλλωστε και η ικανότητα του βρετανικού κεφαλαίου να διατηρήσει κατά την ιμπεριαλιστική περίοδο τα κύρια στοιχεία της ηγεμονίας του, παρά την ουσιαστική αποδιάρθρωση των όρων που διαμόρφωναν τον διεθνή καταμερισμό εργασίας στο κέντρο κατά τη φιλελεύθερη περίοδο, αποδεικνύει πόσες δυνατότητες ήταν ανοιχτές μέσα στο πλαίσιο του νόμου ανισόμερης ανάπτυξης.³⁹ Επιπλέον η επιβίωση μέχρι το τέλος της ιμπεριαλιστικής περιόδου της αυστρουγγρικής και της θωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ είχαν ανατραπεί απόλυτα οι ευρύτερες οικονομικές συνθήκες που θα μπορούσαν να τις στηρίζουν, τονίζει τα αναλυτικά όρια του νόμου ανισόμερης ανάπτυξης.⁴⁰

Αναπόφευκτα λοιπόν, ο μελετητής του διεθνούς οικονομικού συστήματος, ξεκινώντας από τον έντοπισμό των πιο σημαντικών γενικών χαρακτηριστικών της συγκεκριμένης περιόδου με βάση το νόμο ανισόμερης ανάπτυξης, πρέπει να περάσει σε πιο λεπτομερή διερεύνηση των επιμέρους στοιχείων του, που θα του επιτρέψει τη διαμόρφωση μίας βαθύτερης και πληρέστερης εικόνας. Τα προβλήματα της μελέτης των συγκεκριμένων δομών του διεθνούς οικονομικού συστήματος έχουν δύο κύριες αιτίες. Την έλλειψη, όπως έχουμε δει, μίας ενοποιημένης παραγωγικής βάσης, και την πολυδιάσπαση/πολυμορφία των διεθνοποιημένων οικονομικών κυκλωμάτων. Γι' αυτό, στο παρόν τουλάχιστον στάδιο, είναι αδύνατη ή έπιβερασια μίας «γενικής θεωρίας», ενώ αντίθετα επιβάλλεται η χρησιμοποίηση των μέσων εκείνων που θα είναι ικανά να αναλύσουν τις σύνθετες επιδράσεις μεταξύ διαφορετικών αλλά αλληλεξαρτημένων δομών. Για παράδειγμα, μιά «γενική θεωρία» του διεθνούς οικονομικού συστήματος της ιμπεριαλιστικής περιόδου θα ήταν ανίκανη να εξηγήσει τη διαμόρφωση των τιμών στις διεθνείς αγορές, δεδομένου ότι δεν υπήρχε κάποιος ενοποιημένος μηχανισμός, αλλά ένα πλέγμα ετερογενών επιδράσεων που εκτεινόταν από λειτουργίες του νόμου προσφοράς/ζήτησης υπό ανταγωνιστικές πιέσεις στις κεντρικές αγορές μέχρι τις γραφειοκρατικά ελεγχόμενες τιμές των αγορών της βρετανικής αυτοκρατορίας.⁴¹ Επιπλέον, ακόμη και στις κεντρικές αγορές, όπου επικρατούσε μία σχετική ομοιομορφία, η διαμόρφωση των τιμών δεν ακολουθούσε τους κανόνες κάποιου ενοποιημένου προτύπου όπως ο νόμος της αξίας. Αυτό συνέβαινε διότι οι ιδιόμορφες άρθρώσεις διαφορετικών τρόπων και σταδίων παραγωγής μέσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς και η παρέμβαση της κρατικής πολιτικής, μετασχημάτιζαν ουσιαστικά τον νόμο της αξίας στις διάφορες περιπτώσεις, κάνοντας αδύνατη τη σύνθεση ενός γενικευμένου προτύπου αυτού του νόμου που να καθορίζει τη διαμόρφωση των τιμών στις διεθνείς αγορές.⁴²

39. Βλ. S.B. Saul, *οπ.π.*, A.H. Imlah, *οπ.π.*, E.J. Hobsbawm, *οπ.π.*

40. Βλ. A. Milward — S.B. Saul: *The development of the economies of continental Europe 1850-1914* (Λονδίνο, 1977), κεφ. 5, σ. 271-329.

41. Βλ. για παράδειγμα G.S. Graham: 'Imperial finance trade and communications 1895-1914' στο *The Cambridge history of the British empire* (Κέμπριτζ, 1967).

42. Βλ. για παράδειγμα K. Busch, *οπ.π.* και την κριτική του Σ. Μπετελέμ στον Α. Έμμανουήλ, *οπ.π.*

Αντί λοιπόν μιας «γενικής θεωρίας», μπορούμε να προσεγγίσουμε τα προβλήματα του διεθνούς οικονομικού συστήματος με μία σειρά εξειδικευμένων έννοιών, αρχίζοντας από τον προσδιορισμό των ασυμμετριών μεταξύ κοινωνικών σχηματισμών σύμφωνα με τον νόμο της ανισόμερης ανάπτυξης. Στη συνέχεια θα πρέπει να έντοπιστούν οι ιδιαιτερότητες των λειτουργιών διευρυμένης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής μέσα στους κεντρικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, και οι ειδικοί τρόποι σύνδεσης αυτών των λειτουργιών με τους προκαπιταλιστικούς τομείς, για να είμαστε σε θέση να διακρίνουμε τις ειδικές συνθήκες ισορροπίας των πιο σημαντικών κοινωνικών σχηματισμών. Ως αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης γίνεται δυνατή και η καταγραφή των μερίδων του κεφαλαίου των κεντρικών κοινωνικών σχηματισμών, οι οποίες στην ιμπεριαλιστική περίοδο πραγματοποιήσαν τις διαδικασίες διεθνοποίησης και ο έντοπισμός των ειδικών αρθρώσεων μεταξύ των λειτουργιών διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στους κεντρικούς κοινωνικούς σχηματισμούς με τις διαδικασίες διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Τέλος, έχοντας περιγράψει τις ρίζες των διαδικασιών διεθνοποίησης του κεφαλαίου, θα μπορούσαμε να περάσουμε στην επόμενη θεωρητική βαθμίδα με τη διερεύνηση των αρθρώσεων των διαφορετικών κεφαλαίων στα κεντρικά οικονομικά κυκλώματα, και να κλείσουμε με τον προσδιορισμό των σχέσεων μεταξύ κεφαλαίων και διεθνοποιημένων, περιφερειακών τομέων στα κυκλώματα κέντρου/περιφέρειας. Με βάση τα αποτελέσματα αυτών των επιμέρους αναλύσεων, στο τελικό συνθετικό στάδιο είμαστε σε θέση να συνδέσουμε τα δύο ύποσυστήματα που έντοπισαμε και να δημιουργήσουμε μία ενιαία εικόνα του διεθνούς οικονομικού συστήματος.

Αντιφάσεις, αντιθέσεις και κρίσεις

Μέχρι αυτό το σημείο προσπαθήσαμε να επεξεργαστούμε τον γενικό σκελετό θεωρητικών κατηγοριών κατάλληλων για τα διαφορετικά στάδια αφαίρεσης μέσω των οποίων μπορούμε να προσεγγίσουμε τις συγκεκριμένες δομές του διεθνούς οικονομικού συστήματος κατά την ιμπεριαλιστική περίοδο. Τα πλεονεκτήματα αυτής της προσέγγισης γίνονται πιο καθαρά εάν προχωρήσουμε στον προσδιορισμό των ιδιότυπων αντιφάσεων του διεθνούς οικονομικού συστήματος, διότι η ιδιοτυπία αυτών των αντιφάσεων προερχόταν ακριβώς από την πολυεδρικότητα και την πολυδιάσπαση του συστήματος.

Οι καθοριστικές αιτίες των αντιφάσεων του διεθνούς οικονομικού συστήματος βρίσκονταν στις αντιθέσεις μεταξύ των τάξεων που πάλευαν να επεκτείνουν ή να υπερασπίσουν την ηγεμονία τους μέσα στα διεθνοποιημένα εμπορικά και χρηματιστικά κυκλώματα. Καθώς λοιπόν η ιδιότυπη πάλη για την αναδιανομή των πλεονασμάτων ξεδιπλωνόταν μέσα στα διεθνοποιημένα οικονομικά κυκλώματα και τροφοδοτούσε τις αντιθέσεις των τάξεων που έπαιρναν μέρος, οι συνολικές αρθρώσεις αυτών των αντιθέσεων οδηγούσαν το διεθνές οικονομικό σύστημα στα ιστορικά όρια, δημιουργώντας λειτουργικά αδιέξοδα και παράλυση των οικονομικών κυκλωμάτων. Ως παράδειγμα θα μπορούσε να αναφερθεί η δξυνση του ανταγωνισμού μεταξύ των εμπορικών κεφαλαίων των κεντρικών κοινωνικών σχηματισμών για τον έλεγχο των κεντρικών εμπορικών αγορών το τρίτο τέταρτο του

19ου αιώνα. Αυτή η δξυνση ενίσχυσε την υπερπαραγωγή των εθνικών βιομηχανικών πέρα από τα ιστορικά όρια των διαθέσιμων αγορών, προκάλεσε τη γενικευμένη πτώση των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων και τη λειτουργική παράλυση των διεθνοποιημένων εμπορικών κυκλωμάτων του κέντρου, για να καταλήξει στη συνολική τους αναδιάρθρωση σε καινούρια βάση κατά την περίοδο του ιμπεριαλισμού.⁴³

Χωρίς να παραγνωρίζει τη σημασία των ταξικών αντιθέσεων για τη λειτουργία/παράλυση των διεθνοποιημένων οικονομικών κυκλωμάτων, θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει ότι ακριβώς επειδή αυτές οι αντιθέσεις αναπτύσσονταν μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια δεν ήταν και καθοριστικές για τις λειτουργίες και την ισορροπία του διεθνούς οικονομικού συστήματος ως συνόλου. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, οι ταξικά αντιθέσεις μέσα στα κεντρικά εμπορικά κυκλώματα δεν θα ήταν επαρκείς αιτίες γενικευμένης κρίσης, εάν τα χρηματιστικά κυκλώματα λειτουργούσαν ικανοποιητικά συντηρώντας τις ροές κεφαλαίων και τη διεθνή ρευστότητα που χρειαζόνταν για τη λειτουργία τους. Επιπλέον η ένταση των αντιθέσεων των κεντρικών εμπορικών κυκλωμάτων θα ήταν σημαντικά μικρότερη και ο ανταγωνισμός θα μειωνόταν αποφασιστικά, εάν οι μερίδες του εμπορικού κεφαλαίου, που έχαναν τη μάχη των κεντρικών αγορών, μπορούσαν να επαναπροσανατολίσουν τις δραστηριότητές τους με επιτυχία στις περιφερειακές αγορές. Κατ' αυτόν τον τρόπο είναι λογική ή παρατήρηση ότι εκτός των ταξικών αντιθέσεων που αναπτύσσονταν μέσα στα διεθνοποιημένα οικονομικά κυκλώματα, κατά την ιμπεριαλιστική περίοδο σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι δομικές αντιφάσεις μεταξύ των αρθρώσεων και των λειτουργιών των ίδιων των διεθνοποιημένων κυκλωμάτων του συστήματος. Και παρά το γεγονός ότι, χωρίς αμφιβολία, οι ρίζες αυτών των αντιφάσεων βρίσκονταν σε ταξικές αντιθέσεις, που έκαναν τις λειτουργίες κάποιων κυκλωμάτων ασυμβίβαστες με τις ανάγκες ισορροπίας των άλλων, θα πρέπει να επισημανθεί ότι στη γενικευμένη τους μορφή αυτές οι αντιφάσεις δεν μπορούσαν πλέον να ελεγχθούν και οδηγούσαν προς μία γενικευμένη οικονομική παράλυση. Για παράδειγμα, στο πρώτο μισό της ιμπεριαλιστικής περιόδου, η υπερπαραγωγή πρωτογενών προϊόντων στις περιφερειακές οικονομίες οδήγησε στην πτώση των τιμών τους, περιορίσε τα έσοδα από εξαγωγές στους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς και φυσιολογικά συρρίκνωσε τις εισαγωγές τους σε βιομηχανικά προϊόντα. Το αποτέλεσμα ήταν να ενισχυθούν οι πτωτικές τάσεις των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων, οι οποίες, όπως έχουμε ήδη δει, ήταν σε εξέλιξη στις κεντρικές αγορές. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οποιαδήποτε προσπάθεια των ισχυρότερων εμπορικών τάξεων των κοινωνικών σχηματισμών να τιθασεύσουν τη δυναμική της παράλυσης θα ήταν χωρίς επιτυχία για τους εξής λόγους: Πρώτον, δεν ήταν δυνατόν να εξαναγκαστούν οι περιφερειακές ολιγαρχίες να περιορίσουν την υπερπαραγωγή πρωτογενών προϊόντων ακόμη και σε χαμηλότερες τιμές, διότι όχι μόνον η έξοσά τους θα κλονιζόταν με τη συρρίκνωση του κυριότερου οικονομικού πόρου τους, αλλά και τα χρηματιστικά κεφάλαια του κέντρου θα έπρεπε να έπωμιστούν τεράστιες ζημιές λόγω των χρεοκοπιών.⁴⁴

43. Βλ. D.D. Landes. *δπ.π.*, κεφ. 4, σ. 192-230.

44. Βλ. H. Feis. *δπ.π.*, κεφ. XIV, σ. 313-60 όπου περιγράφεται για παράδειγμα το πρόβλημα της τουρκικής χρεοκοπίας.

Δεύτερον, διαφορετικές μερίδες των χρηματιστικών κεφαλαίων είχαν στενούς στρατηγικούς δεσμούς με διαφορετικές περιφερειακές ολιγαρχίες, και οι δεσμοί αυτοί σε περίπτωση σημαντικών ανακατατάξεων στο εσωτερικό των περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών θα κινδύνευαν. 'Αναπόφευκτα λοιπόν δεν ήταν δυνατόν να ασκηθεί ενιαία πίεση πάνω στις περιφερειακές ολιγαρχίες με στόχο τη μείωση της παραγωγής πρωτογενών προϊόντων.⁴⁵ Τρίτον, τό τελευταίο μέτρο που θα μπορούσε να υιοθετηθεί ήταν ο περιορισμός της παραγωγής πρωτογενών προϊόντων στους κεντρικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. "Όμως, στις περισσότερες περιπτώσεις κεντρικών κοινωνικών σχηματισμών με σημαντική πρωτογενή παραγωγή, στη Γερμανία για παράδειγμα, τό κοινωνικό πολιτικό βάρος του αγροτικού τομέα ήταν ισχυρότατο με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη ή μείωση της αγροτικής παραγωγής χωρίς σοβαρούς κινδύνους για τις υπάρχουσες ισορροπίες. 'Επιπλέον, μιά πολιτική περιορισμού της αγροτικής παραγωγής θα αντιστρατευόταν βασικές ανάγκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης που εξασφαλιζόνταν με τό χαμηλό κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.⁴⁶

'Η ιδιομορφία των δομικών αντιφάσεων του διεθνούς οικονομικού συστήματος καθόριζε και τά χαρακτηριστικά της διεθνούς οικονομικής κρίσης της περιόδου του ιμπεριαλισμού. "Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, ή ασύμμετρη και ανεξέλεγκτη ανάπτυξη της πάλης μεταξύ έτερογενών μερίδων και τάξεων από διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς διαμόρφωνε διεθνοποιημένα οικονομικά κυκλώματα, με ένδογενείς αντιφάσεις και λειτουργίες που δεν βρίσκονταν κατ' ανάγκην σε άμοιβαία αντιστοιχία. Για όσο διάστημα οι ένδογενείς αντιφάσεις των διεθνοποιημένων κυκλωμάτων εξισορροπούσαν με την επίδραση των άλλων κυκλωμάτων και τις θεσμικές αλλαγές του διεθνούς οικονομικού συστήματος, οι επιμέρους αναντιστοιχίες και αντιφάσεις δεν μπορούσαν να οδηγήσουν σε γενικευμένη παράλυση του συστήματος. Καθώς όμως ή άξυνση της ταξικής πάλης στο διεθνές οικονομικό σύστημα άρχισε να δημιουργεί τάσεις, που έκαναν την ισορροπία μεταξύ των διαφορετικών οικονομικών κυκλωμάτων αδύνατη, οι γενικευμένες πλέον αντιφάσεις των δομών του διεθνούς οικονομικού συστήματος απέκτησαν μιά ανεξέλεγκτη δυναμική που τό έφεραν πολύ κοντά στα ιστορικά όρια άντοχής του. Μέσα σε αυτό τό ιστορικό πλαίσιο είναι δυνατόν να γίνει κατανοητή ή παρατεταμένη παράλυση της περιόδου 1874-1893, γνωστή και ως «μεγάλη κρίση».

Σέ αυτό τό σημείο θά πρέπει να κάνουμε πολύ σαφή τή διάκριση μεταξύ διεθνούς οικονομικής κρίσης και κρίσης της διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου μέσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς. 'Η παράλυση των διεθνοποιημένων οικονομικών κυκλωμάτων που είχε ως βασική της αίτια τήν άνισόμερη ανάπτυξη των επιμέρους κοινωνικών σχηματισμών, διέφερε ουσιαστικά από τις κρίσεις συσσώρευσης μέσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς, που προσδιορίζονταν από τήν ταξική αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου — εργασίας στη διαδικασία παραγωγής/ διανομής της υπεραξίας

και τήν αντίσταση που πρόβαλαν οι προκαπιταλιστικές δομές στις ανάγκες διευρυνόμενης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τομέα. Είναι αλήθεια ότι οι επιδράσεις της διεθνούς οικονομικής κρίσης στις δομές των κοινωνικών σχηματισμών ενίσχυαν τήν ένταση των αντιθέσεών τους. "Όμως ποιοτικά οι δύο κατηγορίες κρίσεων ήταν ουσιαστικά διαφορετικές και ή άδικαιολόγητη ταύτιση της διεθνούς οικονομικής κρίσης με τις κρίσεις συσσώρευσης μέσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς θά οδηγούσε σε πολύ λανθασμένα συμπεράσματα.⁴⁷

Ε. Θεωρητικά προβλήματα του διεθνούς πολιτικού συστήματος

'Η κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων του διεθνούς πολιτικού συστήματος απαιτεί ένα θεωρητικό πλαίσιο ουσιαστικά διαφορετικό από εκείνο που χρησιμοποιήσαμε στη διερεύνηση των προβλημάτων του διεθνούς πολιτικού συστήματος. 'Η ανάγκη του νέου θεωρητικού πλαισίου είναι αποτέλεσμα όχι μόνο της διαφορετικής φύσης των σχέσεων που αποτελούν τό διεθνές πολιτικό σύστημα (σχέσεις κρατών και έθνοτήτων κατά κύριο λόγο), αλλά και των υποκειμένων που δρούσαν μέσα στα πλαίσιά του κατά τήν ιμπεριαλιστική εποχή (έθνικά κράτη κατά κύριο λόγο και έθνοότητες μη οργανωμένες σε κράτη). Δεδομένου δέ ότι οι πραγματικά ισχυροί οργανισμοί της εποχής ήταν τά έθνικά κράτη με τις οργανωτικά υπέρτερες και ιδεολογικά ενιαίες λειτουργίες τους, θά μπορούσε κάποιος να πει ότι ή είδοποιός διαφορά μεταξύ διεθνούς οικονομικού συστήματος/ διεθνούς πολιτικού συστήματος επικεντρονόταν στην ύπαρξη και τις διεθνείς λειτουργίες του έθνικού κράτους.⁴⁸ Φυσικά οι τάξεις που δρούσαν στο διεθνές οικονομικό σύστημα κατά κύριο λόγο έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και τις λειτουργίες του διεθνούς συστήματος ως συνόλου. "Όμως ή έλλειψη των σύνθετων πολιτικών, ιδεολογικών και στρατιωτικών δυνατοτήτων που βρίσκονταν στη διάθεση της κρατικής πολιτικής, έκαναν αδύνατη τή χάραξη και πραγματοποίηση στρατηγικών σχεδίων στο διεθνές πεδίο από μεμονωμένες τάξεις.

Τό έθνικό κράτος είχε κύριο στόχο, κατά τήν περίοδο του ιμπεριαλισμού, τή διατήρηση της ενότητας του κοινωνικού σχηματισμού και της ήγεμονίας του κυβερνώντος ταξικού συνασπισμού.⁴⁹ 'Επιπλέον, ή άνθεση της έθνικιστικής ιδεολογίας, κατά τήν υπό εξέταση περίοδο, σε συνδυασμό με τήν τελειοποίηση της

45. Βλ. Η. Feis, *δπ.π.*, Μέρος Ι, κεφ. Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, σ. 3-80, όπου περιγράφονται οι γενικότερες στρατηγικές επιλογές των χρηματιστικών κεφαλαίων και οι πολύπλοκες διασυνδέσεις τους με τις περιφερειακές ολιγαρχίες.

46. Βλ. ύποσημείωση Νο 34.

47. Βλ. για παράδειγμα τις διαφορές στις διακυμάνσεις των σημαντικότερων οικονομικών μεγεθών στους επιμέρους κοινωνικούς σχηματισμούς που κατά τήν παρατεταμένη οικονομική παράλυση της αρχής της ιμπεριαλιστικής περιόδου δεν βρίσκονται σε αντιστοιχία ούτε μεταξύ τους ούτε με τις διακυμάνσεις των στοιχείων του διεθνούς οικονομικού συστήματος αλλά εξακολουθούν να αναπτύσσονται σύμφωνα με τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε οικονομίας. S.B. Saul, *The myth of great depression*. W.A. Lewis, *δπ.π.*, κεφ. 2, 3, 4.

48. Για μιά πολύ συνοπτική αλλά περιεκτική άποψη των λειτουργιών του έθνικού κράτους στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής βλ. G. Therborn: *What does the ruling class do when it rules?* (Λονδίνο, 1978), σ. 97-102.

49. Βλ. Ν. Poulantzas: *Political power and social classes*, Μέρος ΙΙΙ, σ. 187-252. Β. Jessop: *The capitalist state* (Όξφόρδη, 1982) κεφ. 4, σ. 142-210.

συγκρότησης του κρατικού μηχανισμού, προσέθεσαν στο κράτος τέτοιες ικανότητες παρέμβασης στις λειτουργίες και τις δομές του διεθνούς πολιτικού συστήματος, ώστε δεν θά ήταν παρακινδυνευμένο να ποδοθεότο ότι τό εθνικό κράτος ήταν τό κύριο ιστορικό υποκείμενο στόν χώρο τής διεθνούς πολιτικής.⁵⁰

Η εθνική καί ή διεθνής διάσταση τών λειτουργιών του εθνικού κράτους ήταν στενά συνδεδεμένες. Η πολιτική καί οικονομική συνοχή του κοινωνικού σχηματισμού θά διατηρούνταν καλύτερα, εάν ή ένταση τής ταξικής πάλης μέσα στό πλαίσιο του μπορούσε να μετριαστεί μέσω τών συντονισμένων παρεμβάσεων του εθνικού κράτους. Δεδομένου, λοιπόν, ότι οι κυριότερες αιτίες ταξικής πάλης ήταν παράγωγα τών αντιθέσεων μεταξύ κεφαλαίου/έργασίας καί κεφαλαίου/προκαπιταλιστικών τάξεων, καί δξύνονταν από τις ανάγκες τής διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, στό έσωτερικό αυτών τών κοινωνικών μετασχηματισμών, ή ένότητα του κοινωνικού σχηματισμού θά ενισχυόταν σημαντικά εάν μέρος τών λειτουργιών τής διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου γινόταν έκτός τών ορίων τους. Σέ αυτό ακριβώς τό σημείο βρίσκεται καί ό κρίκος πού συνδέει τις διεθνοποιημένες κρατικές λειτουργίες μέ τόν κύριο στόχο του εθνικού κράτους, τή διατήρηση τής ένότητας του κοινωνικού σχηματισμού. Έξασφαλίζοντας τούς στρατιωτικούς/πολιτικούς όρους πού ήταν αναγκαίοι γιά τή διεθνοποίηση μερίδων του εθνικού κεφαλαίου, τό εθνικό κράτος έστρεφε μέρος τών διαδικασιών τής διευρυμένης αναπαραγωγής πρós τό έξωτερικό καί κατ' αυτόν τόν τρόπο μείωνε τήν ένταση τών έσωτερικών συγκρούσεων.⁵¹

Τά χαρακτηριστικά του εθνικού κράτους στις περιφέρειες μπορούν να κατανοηθούν μέσα στό ίδιο μεθοδολογικό πλαίσιο, μέ τή διαφορά ότι οι λειτουργίες διεθνοποίησης σε αυτή τήν περίπτωση ήταν κατά κύριο λόγο καθορισμένες όχι από τις ανάγκες διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου στό έσωτερικό τους, αλλά από τήν αναγκαστική πολιτική καί οικονομική εξάρτηση τών περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών από τό κέντρο, πού τούς έκανε ευαίσθητους δέκτες τών διακυμάνσεων του διεθνούς συστήματος.⁵² Καθώς ή διεθνοποίηση τών κεφαλαίων τών κεντρικών κοινωνικών σχηματισμών όδηγούσε στή διάρρηξη τών δομών τών περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών, ή έσωτερική ισορροπία τών τελευταίων ανατράπηκε ριζικά καί μιά νέα κατάσταση δημιουργήθηκε, σύμφωνα μέ τήν όποια οι οικονομικές διακυμάνσεις καί οι πολιτικές ανακατατάξεις του διεθνούς συστήματος έπαιζαν σημαντικό ρόλο στή διατήρηση/ανάτροπή τών έσωτερικών συσχετισμών. Κατ' ανάγκη λοιπόν καί γιά να διατηρήσουν τήν έσωτερική τους κυριαρχία, οι

άρχουσες τάξεις τών περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών προσπαθούσαν να κατοχυρώσουν ή να διευρύνουν τούς δεσμούς τους μέ τό διεθνές σύστημα, μέσω τών παρεμβάσεων τών εθνικών τους κρατών, οι όποιες κατά κύριο λόγο είχαν πολιτικό χαρακτήρα.

Η γενικευμένη ανάγκη τών περισσότερων από τούς υπάρχοντες κοινωνικούς σχηματισμούς να διεθνοποιηθούν σημαντικό μέρος τών οικονομικών λειτουργιών τους σχεδόν ταυτόχρονα, καθόρισε κατά τήν περίοδο του ιμπεριαλισμού τήν ιδιαιτερότητα τών αντιθέσεων καί συγκρούσεων μέ αντικείμενο τόν πολιτικό έλεγχο του διεθνούς συστήματος. Καθώς οι ανεξέλεγκτες διακυμάνσεις του διεθνούς οικονομικού συστήματος προσδιόριζαν σε σημαντικό βαθμό τήν έσωτερική ισορροπία τών κοινωνικών σχηματισμών, τά εθνικά κράτη προσπάθησαν να παρέμβουν άποφασιστικά μέσω του πολιτικού έλέγχου του διεθνούς συστήματος, γιά να έξουδετερώσουν τις άρνητικές ή να μεγιστοποιήσουν τις θετικές επιπτώσεις του διεθνούς οικονομικού συστήματος γιά λογαριασμό τους. Ένώ ή πάλη γιά τόν πολιτικό έλεγχο του διεθνούς συστήματος άναπτύχθηκε ως συνέπεια τών ταξικών σχέσεων του διεθνούς οικονομικού συστήματος, τά ιστορικά υποκείμενα πού αναμίχθηκαν σε αυτήν καί οι στρατηγικές πού σχεδιάστηκαν, ξεπερνούσαν τά στενά όρια τών δυνατοτήτων τών μεμονωμένων τάξεων. Τά εθνικά κράτη μέ τούς ισχυρότατους μηχανισμούς καί τις συνεκτικές ιδεολογίες τους ανέλαβαν τήν ευθύνη τής υπεράσπισης καί προώθησης τών επιμέρους ταξικών ενδιαφερόντων στό διεθνές πεδίο.⁵³

Παράγοντες ισορροπίας, αντιφάσεις καί κρίσεις

Μέ βάση τήν ισχυρότατη, ιδιότυπη σχέση πού ύπήρχε μεταξύ διεθνούς πολιτικού συστήματος/διεθνούς οικονομικού συστήματος κατά τήν υπό εξέταση περίοδο, ή διερεύνηση τών παραγόντων ισορροπίας καί τών αντιφάσεων του διεθνούς πολιτικού συστήματος, άναπόφευκτα πρέπει να άρχισει από τόν προσδιορισμό τών οικονομικών επιδράσεων στις δομές καί τις λειτουργίες του. Μέσα στό γενικότερο πλαίσιο του νόμου τής άνισόμερης άνάπτυξης, ή ύπαρξη άντιστοιχίας μεταξύ τών αναπτυξιακών σταδίων τών κυριότερων κοινωνικών σχηματισμών μέ τά υπάρχοντα διεθνοποιημένα οικονομικά κυκλώματα καί τούς διεθνοποιημένους μηχανισμούς πολιτικού έλέγχου, θά πρέπει να θεωρηθεί ως ό βασικός παράγοντας ισορροπίας του διε-

στούς κυριότερους κοινωνικούς σχηματισμούς αλλά άντίθετα από τις άσυμμετρίες στό στάδια άνάπτυξης τών διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών.

β) Ιδιαίτερα στό ιμπεριαλιστικό στάδιο 1875-1914 ό κύριος λόγος τής γενικευμένης άνισορροπίας του διεθνούς συστήματος ήταν ή άδυναμία του βρετανικού κοινωνικού σχηματισμού να παρακολουθήσει τήν έξελικτική πορεία του γερμανικού καί του άμερικανικού κοινωνικού σχηματισμού πού περνούσαν μέ ταχύτητα στό μονοπωλιακό στάδιο, παρόλο πού ως σύνολο λειτουργιών ό βρετανικός κοινωνικός σχηματισμός μπορούσε να έλέγξει τά σημαντικότερα οικονομικά κυκλώματα του διεθνούς συστήματος.

52. Βλ. I. Roxborough: *Theories of underdevelopment* (Λονδίνο, 1979), κεφ. 8. P.P. Rey: *Les alliances des classes* (Παρίσι, 1974).

53. Γιά μιά πολύ αξιόλογη μη μαρξιστική προσέγγιση τής παρέμβασης τών εθνικών κρατών στό διεθνές σύστημα πού τονίζει τήν άυτονομία τών πολιτικών στοιχείων βλ. R. Gilpin: *War and change in world politics* (Κέμπριτζ, 1981).

50. Γιά τόν ρόλο του εθνικισμού στή συγκρότηση τών κρατικών λειτουργιών βλ. J. Breuilly: *Nationalism and the State* (Μάντσεστερ, 1982), Μέρος II, κεφ. 15, 16.

51. Σέ αυτό τό σημείο θά πρέπει να κάνουμε μιά παρατήρηση: ό Ν. Πουλαντζάς στό έργο του *Classes in contemporary capitalism*, σ. 42-50 καί ό E. Olin Wright στό βιβλίο του *Class crisis and the State* (Λονδίνο, 1978), σ. 163-80, άν καί διαφωνούν στόν καθορισμό τών σταδίων του διεθνούς συστήματος, συνδέουν τήν έξέλιξη αυτών τών σταδίων μέ τούς μετασχηματισμούς του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτή ή γραμμική σύνδεση ίσως είναι λανθασμένη από μεθοδολογική άποψη γιά δύο κυρίως λόγους:

α) τά κύρια χαρακτηριστικά τών δύο σταδίων του διεθνούς συστήματος πού έχουμε δει, προσδιορίζονται όχι από τή συμμετρική άνάπτυξη ενός τρόπου παραγωγής μέσα

θνοῦς πολιτικοῦ συστήματος ὡς σύνολο. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο τό διεθνές πολιτικό σύστημα ἦταν ἱκανό νά λειτουργήσει ὁμαλά γιά ὅσο διάστημα οἱ συσχετισμοί καί οἱ δομές του ἦταν τέτοιες, πού μπορούσαν νά ἐξασφαλίσουν τούς ἀναγκαίους διεθνείς ὄρους ἰσορροπίας τῶν σημαντικότερων κοινωνικῶν σχηματισμῶν. Γιά παράδειγμα, στήν περίοδο τοῦ φιλελευθερισμοῦ τό διεθνές οικονομικό σύστημα λειτουργοῦσε ὡς σταθεροποιητικός παράγοντας τοῦ διεθνούς πολιτικοῦ συστήματος γιά δύο κύριους λόγους. Ἡ πολιτική ἡγεμονία τῆς Μ. Βρετανίας συνοδευόταν καί ἀπό ἀναμφισβήτητη οικονομική ὑπεροχή, ἐνῶ κατά τήν ἴδια περίοδο οἱ κυριότερες ἀνάγκες τῶν ἀναπτυσσόμενων κεντρικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν ἐξυπηρετοῦνταν σέ ἱκανοποιητικό βαθμό ἀπό τίς λειτουργίες τῆς ἐλεύθερης ροῆς ἐμπορευμάτων καί κεφαλαίων.⁵⁴

Ἐπιπλέον, ἐκτός τῶν ἐπιδράσεων τοῦ διεθνούς οικονομικοῦ συστήματος, οἱ ἴδιες οἱ δομές τοῦ διεθνούς πολιτικοῦ συστήματος μέ τόν τρόπο πού εἶχαν ἀναπτυχθεῖ καί συνδεθεῖ δημιουργοῦσαν ἰδιότυπες ἱστορικά προσδιορισμένες συνθήκες ἰσορροπίας. Τά ἀπομονωμένα ὑποσύστημα πού ἀποτελοῦσαν κατά τήν περίοδο τοῦ φιλελευθερισμοῦ τό διεθνές πολιτικό σύστημα, ἐπιδροῦσαν, μέ τήν ἀναπαραγωγή καί μόνο τῶν δομῶν τους, ἐξισορροπητικά στό διεθνές πολιτικό σύστημα διότι ἐμπόδιζαν τήν ἐξέλιξη γενικευμένων ἀντιφάσεων καί ἀντιθέσεων. Ἐνῶ ἀκόμη καί κατά τό πρότο μισό τῆς ἱμπεριαλιστικῆς περιόδου, ὅταν οἱ οικονομικοί ὄροι πολιτικῆς ἰσορροπίας εἶχαν κλονιστεῖ μέσα στό διεθνές σύστημα, ἡ ἐπιβίωση τῆς πολυδιάσπασης τῶν πολιτικῶν δομῶν ἀποσόβησε τόν κίνδυνο μιᾶς γενικευμένης διεθνούς κρίσης.⁵⁵

Διερευνώντας τίς συνθήκες ἰσορροπίας τοῦ διεθνούς πολιτικοῦ συστήματος ἔχουμε ἤδη σκιαγραφεῖ ἐσω καί ἔμμεσα τίς κυριότερες ἀντιφάσεις καί ἀντιθέσεις του. Κατ' ἀρχήν, οἱ κύριες ἀντιθέσεις τοῦ διεθνούς πολιτικοῦ συστήματος πῆγαν ἀπό τή σύγκρουση τῶν ἐθνικῶν κρατῶν μέ ἀντικείμενο τήν πολιτική ἡγεμονία τοῦ διεθνούς συστήματος. Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, αὐτή ἡ πολιτική ἡγεμονία ἦταν ἀναγκαία γιά τόν ἔλεγχο τῶν διακυμάνσεων καί μετασχηματισμῶν τοῦ διεθνούς συστήματος πού εἶχαν ἄμεση ἐπίδραση τόσο στίς διεθνοποιημένες διαδικασίες διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς τῶν ἐθνικῶν κεφαλαίων, ὅσο καί στίς κατ' ἀνάγκη διεθνοποιημένες λειτουργίες τῶν προκαπιταλιστικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, τελικά, θά μπορούσε νά ἰσχυριστεῖ κάποιος ὅτι τά ἐθνικά κράτη παρενέβαιναν στίς λειτουργίες τοῦ διεθνούς συστήματος ὡς ἐκπρόσωποι τῶν κοινωνικῶν τους τάξεων, πού ἔρχονταν σέ ἐπαφή μέσα στά ἐπιμέρους οικονομικά κυκλώματα. Ὅμως θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι αὐτή ἡ γενικά σωστή παρατήρηση ἀπλουστεύει ἐπικίνδυνα τή φύση καί τήν οὐσία τῆς πολιτικῆς παρέμβασης τοῦ ἐθνικοῦ κράτους στό διεθνές σύστημα. Αὐτό συμβαίνει διότι οἱ ταξικές ἀντιθέσεις μέσα στά κυκλώματα τοῦ διεθνούς οικονομικοῦ συστήματος δέν ἐξελίσσονταν αὐτόματα καί σέ ἀντιθέσεις τῶν ἀντίστοιχων ἐθνικῶν κρατῶν. Ἀντίθετα, ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου τά ἐθνικά κράτη παρενέβησαν γιά νά μετριάσουν τήν ὀξυνση τῶν ἀντιθέσεων μεταξύ τάξεων, ὅταν αὐτή ἡ ὀξυνση ἦταν ἀντιθέ-

τη στοῦς στρατηγικούς στόχους τους, ἐνῶ δέν λείπουν καί τά παραδείγματα ὅπου τά ἐθνικά κράτη ἀρνήθηκαν νά βοηθήσουν τάξεις τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ τους νά ἐπεκταθοῦν σέ βάρος ἐδραιωμένων συμφερόντων ἄλλων τάξεων.⁵⁶ Ἀκολουθώντας αὐτή τή λογική μπορούμε νά συμπεράνουμε ὅτι οἱ πολιτικές ἀντιθέσεις μέσα στό διεθνές σύστημα δημιουργοῦνταν ἀπό τή διαμάχη μεταξύ ἐθνικῶν κρατῶν, στήν προσπάθειά τους νά ἐλέγξουν τούς πολιτικούς ὄρους πού ἦταν ἀναγκαῖοι γιά τή διεθνοποίηση τῶν οικονομικῶν διαδικασιῶν καί τή διατήρηση τῆς ἐσωτερικῆς ἰσορροπίας τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τους.

Τέτοιου εἶδους ἀντιθέσεις ὑπῆρχαν στό διεθνές σύστημα πολύ πρὶν τήν ἱμπεριαλιστική περίοδο καί ἐπαιζαν σημαντικό ρόλο ἀπό τίς ἀρχές τῆς συγκρότησης τῶν ἐθνικῶν κρατῶν ὡς ἱστορικῶν σχηματισμῶν. Ὅμως οἱ ἀντιθέσεις αὐτές ἦταν ἱκανές νά ὀδηγήσουν στό ξέσπασμα γενικευμένων διεθνῶν κρίσεων μόνον ὅταν συνδέονταν μέ γενικότερες δομικές ἀντιφάσεις τοῦ συστήματος. Εἰδικότερα στήν ἱμπεριαλιστική περίοδο ὑπῆρχαν δύο κύριες κατηγορίες δομικῶν ἀντιφάσεων. Ἀπό τή μιά μεριά οἱ ἀντιφάσεις πού εἶχαν τίς ρίζες τους στίς λειτουργίες τοῦ νόμου ἀνισόμερης ἀνάπτυξης, σύμφωνα μέ τόν ὅποιο οἱ ἀσυμμετρίες μεταξύ τῶν σταδίων ἀνάπτυξης τῶν διαφόρων κοινωνικῶν σχηματισμῶν ὄξυναν τίς μεταξύ τους ἀντιθέσεις, καί ἀνοίγαν ἕνα βαθύ χάσμα ἀναντιστοιχίας μεταξύ διεθνούς πολιτικοῦ συστήματος/διεθνούς οικονομικοῦ συστήματος. Καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ ἀντιφάσεις πού δημιουργοῦνταν ἀπό τίς λειτουργίες καί τίς δομές τοῦ ἴδιου τοῦ διεθνούς πολιτικοῦ συστήματος, ὅταν οἱ σημαντικότεροι ἐνδογενεῖς παράγοντες ἰσορροπίας τοῦ συστήματος ἄρχισαν νά κλονίζονται.⁵⁷

ΣΤ. Θεωρητικά προβλήματα τοῦ διεθνούς συστήματος

Ἐχουμε ἤδη περιγράψει τίς ἰδιαιτερότητες τῶν δύο κύριων ὑποσυστημάτων πού ἀποτελοῦσαν τό διεθνές σύστημα στήν περίοδο τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ.⁵⁸ Μέ βάση αὐτές τίς ἰδιαιτερότητες μπορούμε νά συμπεράνουμε ὅτι σέ ἀφηρημένο ἐπίπεδο τό διεθνές οικονομικό σύστημα/διεθνές πολιτικό σύστημα ἦταν διαφορετικά ὅσον ἀφορᾶ τίς ἀρθρώσεις τῶν δομῶν τους, τά ἱστορικά ὑποκείμενα καί τίς ἀντιφάσεις/ἀντιθέσεις πού χαρα-

56. Βλ. γιά παράδειγμα τή σχέση μεταξύ βρετανικοῦ κεφαλαίου καί ἐξωτερικῆς πολιτικῆς στό βιβλίο τοῦ W.G. Hynes: *The economics of empire* (Λονδίνο, 1979), καθώς ἐπίσης καί ὅσον ἀφορᾶ τή στάση τῶν ἐθνικῶν κρατῶν στόν ἀνταγωνισμό μεταξύ Μ. Βρετανίας — Γερμανίας βλ. τό βιβλίο τοῦ R.I.S. Hoffman. ὁπ.π.

57. Βλ. γιά παράδειγμα R. Langhorne: *The collapse of the concert of Europe* (Λονδίνο, 1981).

58. Ἀναλύσαμε τό διεθνές σύστημα ὡς ἀρθρωση δύο μόνων ὑποσυστημάτων τοῦ διεθνούς οικονομικοῦ συστήματος/διεθνούς πολιτικοῦ συστήματος ὄχι διότι διεθνοποιημένες ἰδεολογικές τάσεις δέν ὑπάρχουν καί ὡς ἐκ τούτου ἡ διερεύνηση τοῦ διεθνούς ἰδεολογικοῦ συστήματος εἶναι ἀνευ ἀντικειμένου, ἀλλά διότι ἀκριβῶς τήν ἐποχή τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, ἐξαιτίας τῆς ἰδιαίτερης δυναμικῆς τοῦ ἐθνικισμοῦ καί τῆς παντοδυναμίας τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, οἱ δυνάμει διεθνικές ἰδεολογικές τάσεις ἀπνευρώνονταν καί δέν μπορούσαν νά λειτουργήσουν. Μποροῦμε νά ἀναφέρουμε δύο κυρίως παραδείγματα διεθνικῶν ἰδεολογιῶν πού μπλοκαρίστηκαν καί δέν

54. Βλ. γιά παράδειγμα E.J. Hobsbawm: *The age of capital 1848-1875*. κεφ. 4, σ. 88-102.

55. Βλ. J. Joll, ὁπ.π., κεφ. I, σ. 1-25. A.J.P. Taylor: ὁπ.π., κεφ. XIII, XIV, XV, XVI.

κτήριζαν τό καθένα ξεχωριστά. Πραγματικά, οί σχέσεις μεταξύ τάξεων από διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, πού συγκρούονταν στή διεθνοποιημένη διαδικασία αναδιανομής του πλεονάσματος, ήταν άρθρωμένες μέ βάση τήν ανταγωνιστικότητα και τίς χρηματιστικές δυνατότητες τών έτερογενών κεφαλαίων. Ένώ οί πολιτικές σχέσεις μεταξύ έθνικών κρατών καθορίζονταν από τόν συσχετισμό τών πολιτικών δυνάμεων μέσα στό διεθνές σύστημα, και κατ' αυτόν τόν τρόπο δέν εξαρτώνταν μόνο από τίς στενές οικονομικές δυνατότητες τών ιστορικών ύποκειμένων.⁵⁹

Φυσιολογικά λοιπόν αυτές οί διαφορές στά ιστορικά ύποκείμενα και τίς βασικές δομές τών δύο συστημάτων έπηρεασαν τή διαμόρφωση τών ένδογενών τους αντίφάσεων/αντιθέσεων και τίς ιστορικές τροχιές τους. Οί αντιθέσεις μεταξύ τάξεων στό διεθνές οικονομικό σύστημα είχαν μιά άνεξέλεγκτη δυναμική και όδηγούσαν πρός μιά σχεδόν αναπόφευκτη, διεθνοποιημένη κρίση, ένώ τά σχίσματα μεταξύ τών έθνικών κρατών είχαν τίς ρίζες τους σέ έπιλεγμένες στρατηγικές και κατ' αυτόν τόν τρόπο ήταν περισσότερο έλεγχόμενα. Δέν είναι παράδοξο λοιπόν πού μέ βάση αυτές τίς ουσιαστικές διαφορές, οί κρίσεις τών δύο συστημάτων αναπτύχθηκαν μέ διακεκριμένους χρόνους και είχαν διαφορετικές έπιπτώσεις γιά τό διεθνές σύστημα. Τήν περίοδο του φιλελευθερισμού στό διεθνές οικονομικό σύστημα, διαδέχτηκε ή εικοσαετία τής παρατεταμένης διεθνούς άνισορροπίας, γνωστή ως «μεγάλη κρίση», και ύστερα έπακολούθησε μιά άσταθής περίοδος άνάκαμψης μέχρι τό 1914. Άντίθετα τό διεθνές πολιτικό σύστημα πέρασε χωρίς ένδιάμεσο σταθμό από τή μακρά περίοδο πολιτικής ίσορροπίας πού κράτησε μέχρι τά μέσα τής δεκαετίας του 1890 περίπου, σέ μιά θελλώδη δεκαετία γενικευμένης άστάθειας πού κατέληξε στό ξέσπασμα του Α' παγκοσμίου πολέμου.⁶⁰

Παρά τήν άναμφισβήτητη άυτονομία τους όμως στό διεθνές οικονομικό σύστημα/διεθνές πολιτικό σύστημα συνδέονταν από μιά σειρά ιδιότυπων επιδράσεων πού μετρίαζαν τήν άυτονομία τους, κάνοντάς τήν σχετική μάλλον παρά άπόλυτη. Αυτό συνέβαινε διότι οί

είχαν σημαντικές επιδράσεις στις εξελίξεις του διεθνούς συστήματος:

α) Η σοσιαλιστική ιδεολογία όπως εκφράστηκε από τή Β' Διεθνή, δέν κατόρθωσε νά άπειλήσει τίς παγιωμένες δομές του έθνικού κράτους και έχασε τελείως τή δυναμική της μέ τή διάλυση τής Β' Διεθνούς. Βλ. J. Joll: *The second international 1889-1914* (Λονδίνο, 1955).

β) Η άντιαποικιοκρατική/άντιμπεριαλιστική ιδεολογία, πού πραγματικά λειτουργούσε στις περιφέρειες, κατέληγε, στή συντριπτική πλειοψηφία τών υπό διαμόρφωση έθνικιστικών κινήματων, νά ένισχύει τήν άνάπτυξη ενός άκρατου και ιδιαίτερα όπισθοδρομικού έθνικισμού, φέρνοντας σέ άντιπαράθεση περιφερειακά κράτη ή έθνότητες, οί όποιες κατά τραγική εϊρωνεία τής μοίρας βρίσκονταν υπό τήν έκμετάλλευση τής ίδιας ίμπεριαλιστικής δύναμης. Βλ. γιά παράδειγμα L.H. Gann — P. Duignan: *Colonialism in Africa 1870-1960*. Vol. 1: *History and politics of colonialism. 1870-1914* (Κέμπριτζ, 1977).

Η πρώτη έπίσημη άνση γιά τήν ύπαρξη ενός άυτόνομου ιδεολογικού πεδίου μέσα στό διεθνές σύστημα έχει γίνει από τόν Σ. Μπετελέμ στή διαμάχη του μέ τόν Α. Έμμανουήλ, βλ. Α. Emmanuel. *όπ. π.*, σ. 315. Ένώ πιο πρόσφατα κάποια άρχική προσέγγιση του προβλήματος έχει έπιχειρηθεί στό έργο τών S. Amin, G. Arrighi, A.G. Frank, I. Wallerstein: *Dynamics of global crisis* (Λονδίνο, 1982), άν και τά άποτελέσματα αυτής τής προσπάθειας, περιορισμένα όπως είναι από τήν «τριτοσομική» λογική, είναι προβληματικά και άνιψωτικά.

δομές και οί λειτουργίες του κάθε συστήματος αποτελούσαν συνθηκές ίσορροπίας του άλλου. Και παρά τό γεγονός ότι οί εξελίξεις και οί αντίφάσεις του κάθε συστήματος καθορίζονταν κατά κύριο λόγο από τή δυναμική τών ένδογενών στοιχείων και τάσεων του, ή ένταση τών έπιμέρους αντίφάσεων, αντιθέσεων και τάσεων μπορούσε νά μετριαστεί ή νά όξυνθεί άνάλογα μέ τίς επιδράσεις του άλλου συστήματος. Γιά παράδειγμα ή σταθερότητα του διεθνούς πολιτικού συστήματος κατά τήν παρατεταμένη εικοσαετία άνισορροπίας του διεθνούς οικονομικού συστήματος πού τερματίστηκε στα μέσα τής δεκαετίας του 1890, επέτρεψε τόν σταδιακό άναπροσανατολισμό τών δραστηριοτήτων του βρετανικού κεφαλαίου από τήν Εύρώπη, πρός τίς περιφέρειες και τή Β. Άμερική. Αυτή ή άποσυμψόρηση του ανταγωνισμού γιά τίς κεντρικές άγορές λειτούργησε ως σημαντικός παράγοντας ίσορροπίας και βοήθησε στήν άνάκαμψη του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Άντίθετα όταν ή αυξανόμενη όξυνση τών πολιτικών ανταγωνισμών μεταξύ έθνικών κρατών μετά τά μέσα τής δεκαετίας του 1890, συνδυάστηκε μέ τήν ένδογενή άστάθεια πού χαρακτήρισε τό διεθνές οικονομικό σύστημα μετά τήν παρατεταμένη περίοδο συρρίκνωσης του πρώτου μισού τής ίμπεριαλιστικής περιόδου, τό διεθνές σύστημα μπήκε σέ μιά περίοδο γενικευμένης κρίσης διότι ή ένδογενής άνισορροπία του διεθνούς οικονομικού συστήματος όξυνε τίς πολιτικές αντιθέσεις μεταξύ τών έθνικών κρατών και έδωσε μιάν άνεξέλεγκτη δυναμική στις αντίφάσεις του διεθνούς πολιτικού συστήματος.

Σύμφωνα μέ τή λογική πού άκολουθήσαμε μέχρι αυτό τό σημείο, οί διακεκριμένες άρθρώσεις τών σχέσεων πού αποτελούσαν τό διεθνές οικονομικό σύστημα/διεθνές πολιτικό σύστημα συνδέονταν μεταξύ τους κατά τέτοιο τρόπο ώστε νά λειτουργούν ως ένιαίο σύνολο. Φυσιολογικά λοιπόν ή διεύρυνση τών εξελίξεων του διεθνούς συστήματος άπαιτεί μιά σύνθεση τών μετασχηματισμών, τών αντίφάσεων και τών τάσεων πού προσδιορίζονταν από τίς σχέσεις μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Έπιπλέον τά συγκεκριμένα ιστορικά φαινόμενα πού χαρακτήρισαν τήν ίμπεριαλιστική περίοδο δέν θά μπορούσαν νά καταταγούν μέ άστηρά κριτήρια ούτε στό χώρο τής οικονομίας, ούτε στό χώρο τής πολιτικής. Έάν γιά αναλυτικούς λόγους χρησιμοποιήσαμε άστηρές θεωρητικές διακρίσεις γιά νά εξειδικεύσουμε τίς διάφορες δομές σέ ένα ύψηλό στάδιο άφαίρεσης, όταν συγκεντρώνουμε τήν προσοχή μας στό συγκεκριμένα, πολύπλοκα ιστορικά φαινόμενα, αυτές οί διακρίσεις θά πρέπει νά άντικατασταθούν μέ συνθέσεις ίκανές νά διερευνήσουν τίς διαλεκτικές επιδράσεις μεταξύ τών δομών. Ως τρίτο στάδιο αυτής τής διαδικασίας θά πρέπει λοιπόν νά προσεγγίσουμε μιά τρίτη κατηγορία σχέσεων και άποφάσεων πού άφορούν τό διεθνές σύστημα ως σύνολο.

Άκολουθώντας αυτή τή γραμμή σκέψης άρχίζουμε μέ τήν άντιστοιχία πού ύπήρχε κατά τή φιλελευθερη περίοδο μεταξύ διεθνούς οικονομικού συστήματος/διεθνούς πολιτικού συστήματος, όταν ό διεθνής καταμερισμός έργασίας και οί διεθνείς πολιτικές σχέσεις στή-

59. Γιά τή διαταξική λειτουργία του έθνικού κράτους στή διαμόρφωση - άσκηση τής έξωτερικής πολιτικής βλ. γιά παράδειγμα S. Krasner: *Defending the national interest* (Πρίνστον, 1978). I.M. Destler: *Making foreign policy* (Ουάσινγκτον, 1980).

60. Βλ. γιά παράδειγμα J.R. Western: *The end of European primacy* (Λονδίνο, 1965), Μέρος III.

ρίζαν τη βρετανική ηγεμονία και την ισορροπία μεταξύ των κυριότερων δυνάμεων. Για να περάσουμε στα επόμενα 45 χρόνια όπου ή εξακολούθηση της βρετανικής ηγεμονίας και η διατήρηση των έδραιωμένων θέσεων των δυνάμεων της προηγούμενης περιόδου, συγκρούονταν με τις ανάγκες ευρύτατων ανασχηματισμών που χρειαζόνταν για την ισορροπία του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο η πολιτική αστάθεια που οδήγησε στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο δεν ήταν μιά τάση του διεθνούς πολιτικού συστήματος μόνο, αλλά τό αποτέλεσμα πολύ γενικότερων αντιφάσεων μεταξύ του διεθνούς πολιτικού συστήματος/ διεθνούς οικονομικού συστήματος. Μετά τό 1895 τό υπέρσπασμα της «μεγάλης κρίσης» δεν επανέφερε τό διεθνές οικονομικό σύστημα σε κατάσταση ισορροπίας, αντίθετα ή εξισορρόπηση των βασικών δομών του συστήματος απαιτούσε σημαντικότερες αναδιαρθρώσεις που θά τό άλλαζαν ουσιαστικά και γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο μπλοκάρωνταν από τις δυνάμεις εκείνες που είχαν έδραιωμένα συμφέροντα στα διεθνοποιημένα οικονομικά κυκλώματα. Κατά την ίδια περίοδο τό διεθνές πολιτικό σύστημα έμπαινε σε μιά φάση παρατεταμένης και έντονης άνισορροπίας που καθορίζονταν από την όξυνση και την ένοποιηση των άντιφάσεων. Αυτή δέ ή πολιτική άνισορροπία δεν μπορούσε να μετριαστεί από τις επιδράσεις του διεθνούς οικονομικού συστήματος, διότι όχι μόνο τό ίδιο τό διεθνές οικονομικό σύστημα βρισκόταν σε φάση άσταθούς ανάκαμψης, αλλά και ή έλλειψη άντιστοιχίας μεταξύ των δομών/λειτουργιών του διεθνούς οικονομικού συστήματος/ διεθνούς πολιτικού συστήματος τροφοδοτούσε μιά σειρά άντιφάσεων μεταξύ των δύο κυριότερων ύποσυστημάτων, που δεν μπορούσαν να λυθούν χωρίς ουσιαστικές αλλαγές στις σχέσεις ιεραρχίας του διεθνούς συστήματος.

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

Κύριος στόχος αυτού του άρθρου δεν ήταν ή συναγωγή ολοκληρωμένων συμπερασμάτων για τη δομή και τις λειτουργίες του διεθνούς συστήματος στην περίοδο του ιμπεριαλισμού 1875-1914, πράγμα που άλλωστε θά απαιτούσε ιστορικές γνώσεις και έρευνητική έμπειρία που θά υπερέβαινε κατά πολύ τις δυνατότητες του γράφοντος. Αντίθετα, στα περιορισμένα πλαίσια αυτού του άρθρου προσπαθήσαμε να συνδέσουμε τά συμπεράσματα προηγούμενων κριτικών θεωρήσεων των έπιμέρους κλασικών προτύπων άνάλυσης της ιμπεριαλιστικής περιόδου, με τον έντοπισμό όρισμένων γενικότερων μεθοδολογικών και θεωρητικών προβλημάτων, που κατά την άποψη μας άποτελούν τά σημαντικότερα εμπόδια στη συγκρότηση μιάς πιο ολοκληρωμένης άντίληψης για τό διεθνές σύστημα της ιμπεριαλιστικής περιόδου.

Ειδικότερα στό άρθρο αυτό προσπαθήσαμε να έπισημάνουμε τό βασικό μεθοδολογικό πρόβλημα του διεθνούς συστήματος της περιόδου 1875-1914, που έχει τις ρίζες του στην έλλειψη μιάς ένοποιημένης παραγωγικής δομής. Αυτή ή έλλειψη που διαφοροποιούσε ουσιαστικά τό διεθνές σύστημα από τον κοινωνικό σχηματισμό ως θεωρητική κατηγορία, προσδιόριζε και την πολυδιάσπαση των διεθνοποιημένων οικονομικών και πολιτικών δομών, με άποτέλεσμα τό θεωρητικό σχήμα του τρόπου παραγωγής να είναι άπρόσφορο ως αναλυτικό μέσο στη διερεύνηση του διεθνούς συστήματος. Έχοντας έπισημάνει την κύρια διαφορά του

διεθνούς συστήματος από τον κοινωνικό σχηματισμό, προχωρήσαμε στη συνέχεια στον προσδιορισμό των πιο σημαντικών δομών του διεθνούς συστήματος και στην άναζήτηση των θεωρητικών σχημάτων που θά μās επέτρεπαν τη διερεύνησή τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο προσπαθήσαμε να ξεειδικεύσουμε τις βασικές δομικές και λειτουργικές διαφορές μεταξύ διεθνούς οικονομικού συστήματος/ διεθνούς πολιτικού συστήματος, και καταλήξαμε με τις ιδιότυπες άρθρώσεις αυτών των δύο διακεκριμένων ύποσυστημάτων, τά όποια δημιουργούσαν και τις καθοριστικές συνθήκες ισορροπίας/ κρίσης του διεθνούς συστήματος ως συνόλου.

Προχωρώντας από τό γενικό στό ειδικό και προσπαθώντας να έντοπίσουμε τις θεωρητικές κατηγορίες που θά καλύψουν τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των βασικών έννοιών του ιστορικού ύλισμού και των συγκεκριμένων ιστορικών σχηματισμών, συγκροτήσαμε μιά «ύπόθεση εργασίας» άνοιχτή στην επικύρωση ή τη διάψευση της ιστορικής έρευνας. Αυτό τό άνοιγμα των μαρξιστικών θεωριών του ιμπεριαλισμού, άρχίζοντας από τά κλασικά πρότυπα, στον έλεγχο της ιστορίας, με στόχο τό κριτικό ξεπέρασμά τους, ίσως όδηγήσει σε άναθεωρήσεις ριζικές με πολιτική σημασία που θά ξεπερνάει κατά πολύ τις προθέσεις και τους στόχους του γράφοντος.

Αθήνα, Νοέμβριος 1983

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ 1984

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΑΠΟ Τ' ΑΛΓΕΡΙ

ΑΓΡΑ

Πλατεία Σταδίου 5, 116 35 Αθήνα, τηλ. 7228.263
Διανομή: «Αίολος», Σόλωνος 114, τηλ. 3630.214

‘Ο λογοτεχνικός Πολίτης

16

‘Επιμέλεια τεύχους: Μαριάννα Δήτσα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Λίλα Χαμπίμπη
Ποιήματα

Γρηγόρης Βαλσαματζής
Ποιήματα

Στέφανος Τασόπουλος
‘Ιστορίες
(απόσπασμα)

Μαρία Λαϊνᾶ
‘Ο κλόουν
(θεατρικός μονόλογος)

Τζών Μ. Κουτσύ
Περιμένοντας τούς βαρβάρους
Μετάφραση ‘Αρη Μπερλή

‘Αθηνᾶ Γεωργαντᾶ
Μονότροπος μονόλογος
μπροστά σ’ ἓνα καθρέφτη

‘Αννας Κατσιγιαννη
Γιά τίς ἀρχές τοῦ ἑλληνικοῦ πεζοτραγουδοῦ

Βίκυ Καλατζοπούλου
‘Η ἀλληλογραφία
Δημοσθένη Βουτυρᾶ-Στρατῆ Τσίρκα

Γ. ‘Αράγη
Σχόλια στά «‘Επιχειρήματα» τοῦ Ν. Φωκᾶ

Ρέα Γαλανάκη
Σχόλια στήν τεχνική τῆς ποίησης
τῆς Μαντώσ ‘Αραβαντινοῦ

Λίλα Χαμπίμπη

ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ I

«Τί ώραϊός πού ἦτο τῆς Σαλώμης ὁ χορός»
 σκεφτήκανε οἱ μάρτυρες τῆς εὐωχίας
 κι εὐτυχισμένοι ἔσπευσαν κι ἀπόθαναν ἐκεῖνοι
 μέ τὴν ἀνάμνηση τῶν πέπλων.
 Τί λόγος ἔπεφτε μετὰ στούς παρακατιανούς,
 αὐτούς πού υπέκλεψαν τέτοια τελειότητα
 ἀπό κλειστῶν ἐξώφυλλων τίς χαραμάδες,
 νά περιφέρουν ὄζον σκῆνωμα ἀγίας
 μπροστά στά μάτια μας
 προφασιζόμενοι ἔρωτα ἀναμνήσεων
 πού ἀνόητα αὐτοὶ ἐκλάβανε ὡς ὁδηγίες;

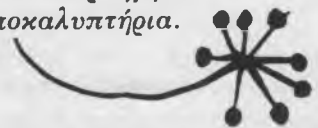
Κι ὅμως,
 εἶναι φορές πού σκέφτομαι, σύντροφοι,
 πῶς τοῦτο τό νησί τῆς Σπιναλόγκας εἰς τό ὁποῖο βίον μολυσμένον διάγομεν
 εἶναι ἡ μόνη ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξης ἀπέναντι
 ὑγιοῦς χερσονήσου.

ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ II

Τρεῖς λάλησε ὁ πετεινός κι οἱ φύλακες
 — λές κι ἦταν συνεννοημένοι —
 σκοτώσαν ἔξαφνα τούς ἀρχηγούς πού φύλαγαν ζηλότυπα
 (ὡς ἀειπάρθενοι κι ἐκεῖνοι)
 τό περιλάλητο σχεδιάγραμμα.
 Σύνθημα δόθηκε ἀόρατο καί ἄνθρωποι χιλιάδες
 προέταξαν στόν ἄνεμο τίς σκουριασμένες καραμπίνες τους
 καί τουφεκίσανε μέ πάθος τά τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα.
 Ὅ,τι ἐσκεμμένα κρύβανε μέσα σέ κουρέλια καί μεταξωτά
 ὡς φυλαχτό τῆς φάρας τους ἀκατανίκητο εἰς τούς αἰῶνες
 τό βγάλανε στήν ἐπιφάνεια γιά νά στολίσουν ἔντρομοι
 σκιάχτρα καί ἐξαμβλώματα καί νά ξερκίσουν τὴν ἐκδίκηση.

Χιλιάδες χέρσα στρέμματα ἡ γῆ Χαναάν κι ὁ σπόρος φαγωμένος.

Ὁ λόγος ὁ παλιός κι αὐτός πού δέν ἀρθρώθηκε ἀκόμα, σάν σίδερο χυμένο
 πάνω σέ πρόπλασμα ἀγάλματος, ματαίως ἀναμένει τά ἀποκαλυπτήρια.

Γρηγόρης Βαλσαματζής

ΕΚΤΩΡ

Traumentstellung

Ὁραῖος πού εἶναι ἐν Ζωῇ
Ζωντανός Ἐξ Ἀπορρήτων.

Δάχτυλα Χονδροδυστροφικά Ἐξι
Σά Ναύτης μέ Κίναϊδο Παρέα.

Στῆς Διεργασίας τήν Ὀνειρική
Misprinted ἐξ Ἀπροόπτου.

ΟΛΥΜΠΟΥ ΟΔΥΣΣΕΙΑ

Ρυάκι ἐρινύων
Ἡ ἄπτερος Λήθη
Στῶν Ψαῶν.

Ρεμβάζω ἄροτρο
Ἡ λίθινη Ἀπειρος
Στίς Ἀλυκές.

Ρητόρων ἐσπέρα
Ἡ ἀχανής Μέδουσα
Στό Ξέφωτο.

Ρόπαλο ἐρασιῶν
Ἡ ἄχαρις Ἀλίαρτος
Στή Θεραπεία.

(Ἄχ, τά χρόνια τοῦ πλοιάρχου Γκρίμ, τῆς
ἀπρόσφορης Ὀδίκης παρήλθον. Στό
πέταγμα τῆς νηπιαγωγοῦ κυρίας Πέπης
τό ἀνάγνωσμα!)

ΚΡΟΝΟΥ ΠΥΡΟΤΕΧΝΗΜΑ

Κεμάλ
Περάστε ἔξω!

Κενοτόπιον ἀρχῆς μηχανικῆς καθὼς προσέκρουσε ἐπὶ
ἐλικοστρόφον λαπαροσκοπήσεως τό ἐλιξήριον τῆς νεότητος
στό Οὐέστ-Πόιντ ἀτμοπλοϊκῶς καί στή Βαγδάτη μέ
ξύλινο ἀλογάκι ἱππεύσατε.

Κεμάλ μπέη
Ἀμφισβητήσιμο τό ἐπιχείρημά σας.
Χωρίς ἐνδοιασμούς αὐτοπυρποληθεῖτε.

Στέφανος Τασσόπουλος

Ίστορίες

Τή Δευτέρα είναι πού πήγανε σέ ταβέρνα. 'Ο Στάθης μέ τή Χρύσα καί τήν 'Ολυμπία, πήρανε καί τόν Στέλιο μαζί τους τό βράδυ καί βγήκανε στό χωριό, καθήσανε σέ ταβέρνα. Συναντήσανε καί τόν μπαρμπα-Λίνο, τόν πήραν κι αυτόν μαζί τους, τόν κεράσανε, τούς κέρασε καί κείνος, γουρουνόπουλο καί μπίρες. «'Εχω περάσει βάσανα ἐγώ πού μέ βλέπετε». Βάσανα πολλά καί διάφορα, καί αυτό καί εκείνο. "Όλα κορυφώνονται στό θάνατο τῆς πρώτης γυναίκας του πρίν τριαντατέσσερα χρόνια. «Τόσα είναι; στά τριαντατέσσερα, πόσο είναι ὁ Βαγγέλης καί ἡ Τιτίνα; Πάνω πού ἔκανε τά δίδυμα πέθανε». Αὐτή είναι ἡ πληγή. 'Ερωτεύτηκε τή γυναίκα του. Παντρεύτηκανε. Κάνανε δύο παιδιά. «Καί πάνω πού στρώναμε μιά κατάσταση ἤρθανε καί μᾶς πήρανε στρατιῶτες. 'Εμεῖς εἴμασταν ἀδήλωτοι, δέν ξέραμε ἀπό τέτοια. "Ἦρθανε τ' ἀποσπάσματα καί μᾶς μαζέψανε ἐμένα, τόν Καρίκη, ἄλλους, ὄλο τό χωριό μαζέψανε. Πού νά ξέρουμε ἐμεῖς. Πούστηδες θά πεθάνετε μᾶς λέγανε, δέν πρόκειται νά γνωρίσετε πολιτικό πιά. 'Ο Καρίκης τραγουδάγε καί τοῦ δίνανε ἄδειες, κατέβαινε στό χωριό καί μοῦ ἔδινε νέα. 'Εγώ εἶχα ἕνα λοχαγό πού μέ ἄφηνε νά κυνηγάω, τοῦ 'δυνα τά μισά καί τά ἄλλα τά πούλαγα, ὅ,τι ἔβγαζα τά 'στελνα. 'Η γυναίκα μου πήρε τό καίχι καί ψάρευε, στάθηκε γερά. Στά δύο χρόνια μοῦ δώσανε ἄδεια, πήγα καί δέν ξαναγύρισα, μέ μάζεψε ἡ στρατονομία. Στρατοδικεῖο. Μοῦ λέει ὁ λοχαγός: νά σέ βγάλουμε λόγω βλακειάς; θέλει λεφτά ὅμως. Βγάλτε με, εἶπα. Εἶδοποίησα. 'Η γυναίκα μου πούλησε τά χρυσαφικά της, μοῦ 'στειλε. Μέ πήγανε στό στρατοδικεῖο. Τό καί τό, εἶσαι βλάκας; μοῦ λένε. Εἶμαι, μέ ἀπαλλάξανε. Πάνω κεῖ γεννήθηκε ὁ Παναγῆς καί ὡς πολύτεκνος, πάρε μιά ἄδεια, μοῦ λένε, καί σοῦ ἐτοιμάζουμε τήν ἀπόλυση. Δέν ἔφτασα σπίτι, ἔγινε τό ἄλβανικό, ξανά πίσω. Μέ εἶχανε ἐπίλεκτος σκοπευτής. "Ἔσπασε τό μέτωπο, μπήκαν οἱ Γερμανοί, δέν παράδωσα τό τουφέκι, ὅταν γύρισα σπίτι τό 'θαφα. Ψείρα νά δεῖς, πυρετός, σκελετός εἶχα γίνει. Τραυματίας. Τ' ἀεροπλάνο τά ἐγγλέζικα μᾶς περνάγαν γιά Γερμανούς καί πολυβολοῦσαν. 'Ἐδῶ στό κούτελο ξώφαλτσα. Ψηνόμουν στόν πυρετό, ἕνα χρόνο εἶχα ζαλάδες. Νά γίνω καλά καί τά χρυσαφικά σου θά σ' τά πάρω διπλά, τῆς εἶπα. 'Ἐσύ νά γίνεις καλά καί μή νοιάζεσαι. Πέρασαμε στό νησί, καλά πορευτήκαμε. Τ' ἀδέρφια μου ἦτανε στό ΕΑΜ, πήγαν χαμένα. Κατεβήκαν οἱ Γερμανοί καί μοῦ κάψαν τό σπίτι, ἐδῶ πού μένουμε τώρα, ἦταν καλό σπίτι μέ λαδομπογιές καί μέ ὄλα. Δέ γινότανε νά σταθῶ, θά ἐρχόσαντε καί στό νησί. Ξέθαφα τό ντουφέκι. Πάνω σ' αὐτό ὁ Καρίκης, ἦτανε μέ τό Ζέρβα, μοῦ λέει: «'Ελα μαζί μας, ἔχεις παιδιά, στό ΕΛΑΣ δέ γλιτώνεις, θά σοῦ δώσουμε καί δύο λίρες. Κράτα τις, εἶπα στή γυναίκα μου, μπροστάντζα γιά τά χρυσαφικά σου. Μᾶς πήγανε σ' ἕνα μέρος, μᾶς ἔπιασε τό ΕΛΑΣ καί μᾶς ἔκανε ἐνσωμάτωση. 'Εγώ δέν ξέρω ἀπό τέτοια».

* Ἀπόσπασμα (σελ. 93-97) ἀπό τό μυθιστόρημα τοῦ Στέφανου Τασσόπουλου «Δεκαπενθήμερο» πού κυκλοφορεῖ ἀντές τίς ἡμέρες ἀπό τίς ἐκδόσεις «Κάλβος».

— Καί τί ἔκανες, μπαρμπα-Λίνο;

— Μέ εἶχανε ἐλεύθερος σκοπευτής. Ἦμουν καλός στό σημάδι, δέ μου ξέφευγε μία, στό σταυρό, ἀφήστε τα τώρα.

Μέ τέτοια πέρασε ἡ ὥρα. Ἐγινε κέφι. Μέ λίγες διακοπές, ὁ μπαρμπα-Λίνος μιλοῦσε. Σέ μία στιγμή ἡ Ὀλυμπία πῆγε νά τούς τά χαλάσει. Θυμήθηκε ξαφνικά ὅτι τό πρωί θά τίς ἔπαιρνε, τήν κα Δρακάτου κι αὐτήν, στό νησί ὁ Τρασοῦλης καί πρέπει νά σηκωθοῦνε νωρίς. Ἦθελε νά φύγουν. Ὁ Στέλιος εἶπε ὅτι θά ἔμενε μέ τόν μπαρμπα-Λίνο νά πιοῦν ἄλλη μία μπύρα.

— Εἶναι ἡ σειρά μου νά κεράσω, εἶπε ὁ Στέλιος.

— Μωρέ Ὀλυμπία, γιατί μᾶς χαλᾶς τήν παρέα; λέει ἡ Χρύσα.

— Ἄκου νά σοῦ πῶ Χρύσα μου, ἐσύ μπορεῖ νά κοιμᾶσαι ὡς τό μεσημέρι, ἐγώ ὅμως ἔχω νά ζυπνήσω χαράματα.

Εἶναι ἔτοιμες νά πιαστοῦν σάν κοχόρια. Ἐπεμβαίνει ὁ Στάθης. Δέν εἶναι λόγος νά τσακωθοῦν, θά συνοδέφει τήν Ὀλυμπία αὐτός ὡς τό ξενοδοχεῖο καί ξανάρχεται, μόνο νά μήν πληρώσει κανεῖς τό λογαριασμό ὅσο λείπει, αὐτός κερνάει σήμερα, σύμφωνοι;

— Χί, χί, εἶπε ἡ Ὀλυμπία καθώς φεύγανε, καί δέν φοβᾶσαι Χρύσα μου, μήπως σοῦ πάρω τό Στάθης;

Κόντεφε νά τού χαλάσει τό κέφι. Τρομάξανε νά ξαναβροῦνε τόν χαμένο εἶρμό καί νά ξαναπάρει ἡ κουβέντα τόν δρόμο της.

— Τόν παλιόγερο, λέει ἡ Ὀλυμπία στόν Στάθη, δέ σταμάτησε μία στιγμή, μέ ἐκνεύρισε. Τί ἐνδιαφέρον βρῖσκουνε σ' αὐτά πού λέει;

Φτάσανε στήν προβλήτα. Ἦταν ἐκεῖ ἡ κυρά Θωμαή, ἡ κα Δρακάτου καί ἡ κυρία Φαντοπούλου. Ἡ Ὀλυμπία ξέχασε ὅτι νυστάζει. Στρογγυλοκάθησε κι ἄρχισε νά ἐπαναλαμβάνει μέ λεπτομέρειες τίς ἱστορίες τοῦ μπαρμπα-Λίνου.

— Γιατί; ἐγώ δέν κράτησα καλά; λέει ἡ κυρά Θωμαή. Τοῦ ἀνάστησα ἔξι παιδιὰ, τά δύο δέν εἶχανε σαραντίσει, ἐγώ, πές, τά γέννησα. Καί τώρα λέει ἱστορίες ὁ κύριος. Ἐμένα ρωτήστε με νά σᾶς πῶ γιά τίς ἱστορίες του, ὁ Θεός νά μέ συγχωρέσει. Ἐσύ τά ξέρεις κυρία Φαντοπούλου μου, τί νά τά ξαναλέω τώρα. Μέ παράταγε ἐμένα μέ τά ἔξι παιδιὰ του καί γύριζε, ποῦ τόν ἔχανες, ποῦ τόν ἔβρισκες στό κυνήγι. Δέν εἶμαι γιά ἔρωτες καί γιά τέτοια, μου εἶπε, μόνο νά μου μεγαλώσεις τά παιδιὰ μου καί γώ θά σέ ἔχω ἀρχόντισσα. Ἐγώ ἐντάξει: ἕνα ψυχικό ἔκανα. Δούλα του μ' ἔκανε. Δέν κρατήθηκε οὔτε νά κρυώσει ἡ μακαρίτισσα, ὅμως τό παιδί πού ἔπιασα μου τό ῥιξε. Καί ξύλο νά δεῖς, μέθαγε. Δέ λέω, μετά ἔγινε νοικοκύρης. Κι ὅλα αὐτά πού βλέπετε, ἂν δέν ἦμουν ἐγώ δέ θά τά φτιάχναμε.

Ὅταν πέθανε ἡ γυναίκα του ὁ μπαρμπα-Λίνος εἶχε παραλοῖσει. Οἱ συγγενεῖς πέσανε ἀπάνω, φροντίσανε, βρήκανε τή Θωμαή, ὅ,τι τό ἔχει πάρει ἀπόφαση πῶς θά μείνει ἀνύπαντρη, τά συμφωνήσανε, τή φέρανε σπίτι, ἀνασκουμπώθηκε, ἔξι παιδιὰ, τά δύο ἡμερῶν, καί ὁ Λίνος ἔξαλλος, γίνανε τά σαράντα, μία μέρα ἦρθε παπᾶς στό σπίτι νά τούς παντρέφει καί μετά ἡ Θωμαή ἔμεινε ἔγκυος. Ὅμως εἶναι καί πράματα πού δέ λέγονται. Τί κάθονται τώρα αὐτές καί δέν πᾶνε νά κοιμηθοῦνε, ἄς μείνει ἡ κυρία Φαντοπούλου, σ' αὐτήν τά ἔχει πῆ.

— Ἄντε κυράδες μου, ἂν εἶναι νά πᾶτε τό πρωί μέ τόν Τρασοῦλη, ὥρα γιά ὕπνο.

Ἐμεινε ἔγκυος, ποιός νά τό περίμενε σ' αὐτή τήν ἡλικία. Τό εἶπε στόν ἄντρα της.

— Ἄς τό κρατήσουμε Λίνο μου.

— Δέν τό θέλω. Σέ πῆρα γιά τά παιδιὰ μου.

— Κι αὐτό παιδί σου δέν εἶναι;

— Δέν τά θέλω τά παιδιὰ σου. Νά τό ρίξεις. Εἶσαι γριά, πῶς γκαστρώθηκες; Θά μᾶς περιγελάει ὁ κόσμος.

— Τί ἔχει νά κάνει ὁ κόσμος, Λίνο μου, μέ τό δικό μας παιδί;

— Πολύ μιλάς. Εἶπαμε νά τό ρίξεις.

— Θά τό κρατήσω Λίνο μου, πῶς νά τό ρίξω;

— Πώς νά τό ρίξεις; "Ετσι.

Τῆς ἔδωσε μιά μπουινιά στήν κοιλιά. Ὁ πόνος τή θέρισε. Βόγγηξε, ἔπεσε κάτω, κι ὁ Λίνος ἄρχισε νά τήν κλωτσάει στήν κοιλιά μιά, δύο φορές. Μέ ξέκα-
νε ὁ φονιάς.

— "Ετσι νά τό ρίξεις.

Τήν παράτησε κάτω στό πάτωμα νά σφαδάζει κι ἔφυγε. "Ενας πόνος τήν ξε-
περνούσε, βόγγαγε. Ὁ Βαγγέλης εἶχε ξυπνήσει καί μπουσουλώνοντας ἦρθε ἀπ' τό
στρωματάκι του κι ἀνέβηκε πάνω της, τόν ἔσφιξε πάνω της, ὁ πόνος κατα-
λάγιασε κάπως. Κάτι ζεστό κυλοῦσε μέσα ἀπ' τά πόδια της κι αὐτή ἔσφιγγε τό
μωρό στήν ἀγκαλιά της. Μέσα στά χέρια της κάτι γεννιόταν καθῶς ἕνας σφά-
χτης ἐρχόταν, ἔφευγε καί ξαναρχόταν. Τό μωρό σφιγγόταν ἀπάνω της καί γύ-
ρευε τό βυζί της, τό κρατοῦσε στήν ἀγκαλιά της καί μιά γλύκα ἔνιωθε, μιά ζε-
στασιά, μιά μέθη τήν ἔτρεχε. Κανένας δέν ξέρει ὅτι τόν Βαγγέλη τόν εἶχε γεν-
νήσει αὐτή. Τριαντατρία χρόνια ἀπό τότε, ὅσα τά χρόνια τοῦ Χριστοῦ.

— Ἀργήσανε, λέει ἡ κυρά Θωμάη στήν κυρία Φαντοπούλου, νά δεῖς πού θά
πιοῦνε πολύ καί θά μοῦ εἶναι ἄρρωστος τή νύχτα. "Αντε ἐσύ κυρά μου νά κοι-
μηθεῖς, ἐγώ θά περιμένω.

«Λοιπόν πού λές ἐμεῖς ἤμασταν ντουφεκάδες. Δέκα χρονῶ ξέρεις τί κυνήγι ἔ-
φερνα ἐγώ; Εἶχα ἕνα ντουφέκι καί δέν μοῦ ξέφευγε τίποτα. Ὁ πατέρας μου, τ'
ἀδέρφια μου, οἱ μπαρμπάδες μου ντουφεκάδες. Ἀπ' τήν Η. Ἀκόμα ἐκεῖ στό
χωριό ὄλο Καντέλῆδες εἶναι, ξαδέρφια, παραξαδέρφια. Ἐπειδῆς εἶμαστε γερά
ντουφεκία μᾶς φέραν ἐδῶ στό Μ, μέ πληρωμῆ δηλαδή, γιατί οἱ πρόσφυγοι, ἀπ'
τό '22 ἕνα χρόνο μετά, ἀνέβαιναν πρὸς τά δῶ, φτάναν καίγια. Μᾶς φέραν λοι-
πόν ἐμᾶς οἱ ντόπιοι νά ντουφεκάμε, νά μὴν τοὺς ἀφήνουμε νά ποδιζοῦνε. Μιά
βραδιά, ἀνοιξη, χτύπησε ἡ καμπάνα. Ἐρχόταν ἕνα καίκι, σκούνα, μεγάλο, μέ
πρόσφυγους. Μπήκαμε στίς βενζίνες κι ἀρχίσαμε νά τοὺς ντουφεκάμε. Ἡ σκού-
να στάθηκε ἀρόδο καί κατέβασε δύο βάρκες. Τοὺς ντουφεκίζουμε κι αὐτοὶ κά-
νουνε πίσω. Τότε ἤμουνα δεκατεσσάρω χρονῶ ἀλλά ψηλὸς ὅπως μέ βλέπεις
τώρα, λεβέντης. Μέσα στή βάρκα πού ἐμεῖς ντουφεκάγαμε ὄλοι εἶχανε πέσει
κάτω να φυλαχτοῦνε, μόνο μιά γυναίκα στεκότανε ὄρθια, νέα κοπέλα δηλαδή,
25 χρονῶ κι οὔτε, βάσταγε ἕνα κοριτσάκι ἀπ' τό χέρι καί μᾶς κοίταζε, σάν τήν
Παναγία ἦτανε, σάν τόν Ἀρχάγγελο.

— Ἐμεῖς δέν κάνουμε πίσω, μᾶς λέει. Κάνετε ὅπως νομίζετε. Ἐμένα μ' ἔ-
σφαξε.

— Νά τοὺς πᾶμε στό χωριό στό νησί, λέω.

— Τί λές ρέ; μοῦ λέει ὁ πατέρας μου.

— Τί θέλεις πατέρα, τοῦ λέω, νά σκοτώσουμε τοὺς ἀνθρώπους; Γιά δῶ ἔ-
χουμε πάρει ὑποχρέωση, γιά τό νησί ὄχι. Θά τοὺς βγάλουμε στό χωριό κι ὁ
ποῖος πούστης τοὺς ἀμποδίζει τόν ντουφεκάω ἐγώ.

"Ετσι, τοὺς πήγαμε στό νησί, κι εἶδε κι ὁ τόπος καλό ἀπ' αὐτοὺς. Θά ἔχανε
περάσει καμιὰ δεκαριά χρόνια, δώδεκα; δώδεκα καί βάλε. Εἶχαμε ριζώσει ἐ-
δῶ. Ὁ πατέρας μου ἔχε φτιάξει τό σπίτι, αὐτό, μικρό ἦτανε τότε, δύο κάμαρες
καί μεγάλη αὐλή, ὄλο αὐτό πού εἶναι τώρα τό ξενοδοχεῖο κι ἡ ἀποθήκη, μοῦ
ἔχε βγάλει καίκι, εἶχα μάθει καλά τή δουλειά, εἶχα καί τά ζῶα μου, νοικοκύ-
ρης, καί τό κυνήγι, κυνήγι. "Ετσι λοιπόν πού τό λές εἶχα βγεῖ ἀνοιχτά μιά μέ-
ρα, ἔριξα τά δίχτυα καί μετά λέω: δέν τραβάω κατά τό νησί γιά νά κυνηγήσω;
Τά κλαριά πέφτανε ὡς μέσα στή θάλασσα. "Εκανα κράτει τή μηχανή, στάθηκα
ὄρθιος στό καίκι, ξεκρέμασα τό ντουφέκι, σημάδεψα καί τότε ἀκούω μιά φωνή
νά μοῦ λέει:

— Ὅλο μέ τό ντουφέκι στό χέρι θά εἶσαι;

Κάνω ἔτσι, ἔλα Παρθένα μου, σέ μιά βάρκα ὄρθια, ἐκείνη ἡ γυναίκα, ὅπως
τότε, πρὶν δώδεκα χρόνια, μέ κοίταζε, ἴδια, τί λέω; Τώρα ἦτανε πιό νέα, δώδε-
κα χρόνια γεμάτα περάσανε κι αὐτή ἦτανε πιό νέα; Χάζεψα.

— Σέ θυμάμαι, μοῦ λέει, ἐσύ δέν ἦσουν ἀκείνη τή νύχτα πού μᾶς ντουφεκά-
γατε καί μᾶς ἔβγαλες στό νησί;

- Έγώ ναί ήμουνα, εἶπα δέν ἤξερα τί νά πῶ.
 — Σέ θυμᾶμαι, λέει πάλι, μέ βάσταγε ἡ μάνα μου ἀπ' τό χέρι κι ἔλεγα τώρα θά ρίξει, τώρα θά ρίξει θά ντουφεκίσουνε καί θά μᾶς σκοτώσουνε ὅλους. Μήπως θά μοῦ ρίξεις καί τώρα;
 — Καί ἡ μάνα σου; τῆς λέω.
 — Πέθανε, μοῦ λέει.
 — Στόν Κ μένεις; τῆς λέω.
 — Στόν Κ, μοῦ λέει.
 — Καί τή βάρκα, λέω, μόνη τήν κουμαντάρισες ὡς ἐδῶ;
 — Μπορῶ καί καλύτερα, λέει.
 — Ἔχεις ἄντρα, τῆς λέω.
 — Ὅχι, μοῦ λέει.
 — Μήπως εἶσαι λογοδοσμένη; τήν ἀρωτάω ξανά.
 — Λεύτερη εἶμαι, μοῦ ἀπαντάει.
 — Ποιανοῦ εἶσαι;
 — Τοῦ τάδε.
 Ἔβαλα μπρῶς τή μηχανή κι ἔφυγα, καί τήν ὥρα πού ἔφευγα τή ρωτάω.
 — Πῶς σέ λένε;
 — Μαρία, μοῦ λέει.

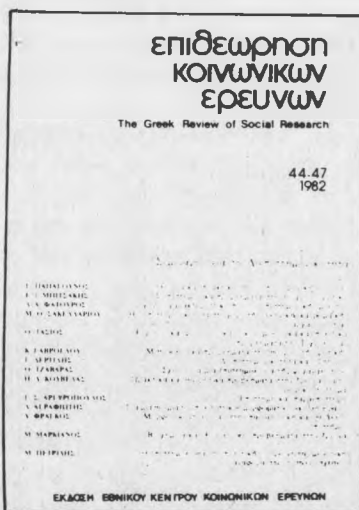
Τήν ἄλλη μέρα ἔστειλα τόν πατέρα μου καί τή ζήτησα. Τήν Κυριακή περάσαμε δαχτυλίδια καί τήν παραπάνω ἔγινε ὁ γάμος. Τρεῖς μέρες γλεντάγαμε. Ἄχ, ἔχω περάσει βάσανα ἐγώ πού μέ βλέπετε. Καί τά χρυσαφικά της δέν μπόρεσα νά τῆς τά πάω πίσω, καί τίς δυό λίρες πού τῆς εἶχα ἀφήσει τίς ξόδεψα κι αὐτές στήν κηδεῖα της».

Πάνω σ' αὐτό ξανάρθε ὁ Στάθης. Καθ' ὁδόν εἶχε συλλάβει μιά ἰδέα γιά τό μαγαζί καί ἤθελε νά τήν ἀναπτύξει, ἔπρεπε ὅμως πρῶτα νά ξέρει τί ἀκριβῶς λέει τό ἐνοικιαστήριο. Πῆρε ἄλλο δρόμο ἢ κουβέντα, ὁ μπαρμπα-Λίνος εἶχε πιεῖ ἀρκετά, ἡ βραδιά ἐκφυλίστηκε, ἐξάλλου εἶχε προχωρήσει ἡ νύχτα.

— Σώσατε καμιά φορᾶ νά γυρίσετε; λέει ἡ κυρά Θωμάῃ. Ἄντε Λίνο νά ξαπλώσεις νά σοῦ κάνω ἕνα τίλιο νά κοιμηθεῖς. Πήγατε καί μοῦ τόν μεθύσατε Δευτεριάτικα.

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ Α.Ε.Β.Ε.

Νικηταρά 2 ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ. 3622-496, 3638020

Μαρία Λαϊνᾶ

Ὁ κλόουν

(θεατρικός μονόλογος)

Στή σκηνή φωτίζεται μόνο ἓνας κύκλος. Μπαίνει ἓνας νεαρός ἄντρας, ντυμένος συνηθισμένα. Κουβαλάει ἓνα μαγνητόφωνο καί μιᾶ μικρή βαλίτσα. Στή σκηνή ὑπάρχει καί μιᾶ καρέκλα. Ὁ ἄντρας στέκεται στό φῶς καί ἀνοίγει τή βαλίτσα. Βγάζει ροῦχα καί μακιγιάζ κλόουν, κι ἔναν καθρέφτη χειρός. Ἀρχίζει νά ντύνεται καί νά βάζεται. Οἱ κινήσεις του προδίδουν ἐλαφρά ἀμηχανία. Ὅταν τελειώνει, στρέφεται πρὸς τοὺς θεατές, ἀλλὰ χωρίς νά τοὺς ἀπευθύνεται ἀκριβῶς. Ἡ φωνή του εἶναι ἤσυχη, σχεδόν μονότονη.

Φεύγοντας ἀπὸ τὸ σπίτι σήμερα τὸ πρῶι σκέφτηκα δὲν εἶναι πολλὰ πρωινὰ ἔτσι. Δὲν εἶναι πολλὰ πρωινὰ πού σηκώνεσαι ἀπὸ τὸ κρεβάτι καί νιώθεις πρόθυμος νά ὑποστεῖς τὴν ἀδιακρισία τοῦ νεροῦ. Σκέφτηκα καθὼς ἔπλενα τὰ δόντια μου, δὲν εἶναι πολλὰ πρωινὰ πού ἀκούγοντας τὸ νερὸ νά πέφτει δὲ σοῦ μένει καμιὰ σκέψη ἀπὸ πρὶν στό μυαλό σου· καί στέκεσαι ὅπως τὸ φῶς· μέ μικρές, συνεχεῖς ὅμως ὑποχωρήσεις, χωρίς νά μπορεῖς νά στηριχτεῖς σὲ κάποιον τοῖχο, μέ μιᾶ συγκεκριμένη σκέψη στό μυαλό σου. Καθὼς κοιτοῦσα τὸ πρόσωπό μου σκέφτηκα δὲν περιμένω καί πολλὰ πράγματα. Κι ἂν αὐτὸ τελικὰ γίνεῖ ἐντελῶς δυνατὸ, κι αὐτὸ σκέφτηκα θὰ περισσεύει. Τόσα πράγματα εἶναι ἔτσι. Κι ἔτσι παύουν ἀπὸ πρὶν. Στεκόμουν λοιπὸν χωρίς νά στηρίζομαι πουθενά κι ἀκουγα τὸ νερὸ νά πέφτει, καί ξαφνικὰ μέ διαπέρασε μιᾶ ἀνυπόφορη ἐπιθυμία. Κράτησε λίγο, ἀλλὰ δὲ στηρίζομαι πουθενά· σκέφτηκα — συνήθως σκέφτομαι πρὶν, ἀλλὰ τώρα δὲ στηρίζομαι πουθενά ὅταν ἔγινε, κι ἔτσι μοῦ ἔμεινε μόνο αὐτὸ, καί γι' αὐτὸ κλείστηκα μέσα σὲ κάτι τόσο σύντομο: μιᾶ ἀνυπόφορη ἐπιθυμία νά τῆ δῶ καί νά τὴν ἀκούσω. Δὲν τῆ θυμήθηκα, γιατί αὐτὸ κατὰ βάθος θὰ σήμαινε μιὰν ἀπλή παρομοίωση — πολὺ ἀργότερα τῆ θυμήθηκα, ὅταν πιά, φύγοντας ἀπὸ τὸ σπίτι σήμερα τὸ πρῶι σκέφτηκα δὲν εἶναι πολλὰ πρωινὰ ἔτσι, ἀλλὰ τότε στηρίζομαι σ' ἓναν τοῖχο, καί ἡ σκέψη μου εἶχε ἀρχίσει νά πολλαπλασιάζεται, ὥστε οἱ ἐπιθυμίες μου ἀργοῦσαν. Τότε τῆ θυμήθηκα, ἀλλὰ ὅταν ἀκόμα ἦμουν μέσα στό νερὸ, ὄρθιος, καί δὲ στηρίζομαι πουθενά, γιατί καμιὰ ἐπιθυμία δὲ σὲ στηρίζει, ἤθελα τόσο πολὺ, ἀκίνητος, νά τῆ δῶ καί νά τὴν ἀκούσω, γιατί καμιὰ ἐπιθυμία δὲ σ' ἀφήνει νά κινηθεῖς, ιδίως κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ, ἢ μέσα στό νερὸ, ἢ καί ἀκούγοντάς το ἀπλῶς νά τρέχει.

Φεύγοντας ἀπὸ τὸ σπίτι λοιπὸν σήμερα τὸ πρῶι, τῆ θυμήθηκα πού γελοῦσε. Καί καθὼς δὲν ὑποχωροῦσα πιά, οὔτε στεκόμουν, ἀλλὰ ἀντίθετα σκεφτόμουν διαρκῶς, τῆ θυμήθηκα πού στηρίζοταν στό νερὸ, γιατί ἐκεῖ στηρίζοταν ὅταν κλεισμένη τὸν περισσότερο καιρὸ στό σπίτι ἀκουγε τὸ νερὸ νά πέφτει, χωρίς νά στηρίζεται πουθενά, καί στηρίζοταν πάνω του καί διάλεγε δύο σταγόνες καί τίς ἔπλεξε μέ τὴν ἡσυχία της. Καί τότε, τῆ θυμήθηκα πού γελοῦσε ὅταν κάτι τῆς θύμιζε τὸν πατέρα μου· ὄχι ὅτιδὴποτε φυσικά, ὄχι πάντα· πολλές φορές μετὰ τὸ θάνατό του καθόταν σκεπτική ἢ ἀφηρημένη, γιατί ὁ θάνατος σὲ στηρίζει μόνος του· ἀλλὰ ὅσο ζοῦσε ἦταν καί τὰ δύο, ἢ τὸ ἓνα γινόταν στὴ μέση τοῦ ἄλλου — ξαφνικὰ ἢ μεγαλώνοντας, τί σημασία ἔχει. Δὲν καταλάβαινα γιατί, ὅμως ὅσο ζοῦσε ἐκεῖνος, ἢ μητέρα μου ἔκανε συχνὰ σάν νά κοιτοῦσε μαγικὴ εἰκόνα.

(Ἀλλαγὴ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς.) Ἡ δουλειά μου εἶναι νά κάνω τοὺς ἄλλους νά γελᾶνε. Αὐτὸ εἶναι πολὺ σοβαρὸ. Εἶναι τὸ ἴδιο σάν τὸ φαγητὸ, τὸ θάνατο, τὸ χάδι. Ἀμφιβάλλω ἂν καταλαβαίνετε τί θέλω νά πῶ. Θέλω νά πῶ, εἶναι τὸ ἴδιο ἀπαραίτητο· τὸ ἴδιο σύντομο. Φυσικά, πληρώνω-

μαι γι' αυτό, δέν παύει ὁμως νά 'ναι δύσκολο. Χρειάζεται μιὰ ὀλόκληρη προετοιμασία, μιὰ συγχέντρωση, κι ἔπειτα νά γίνει ἀπλά καί φυσικά, σάν νά 'χεις ξεχάσει περί τίνος πρόκειται.

"Ἐχεις, ἄς ποῦμε, τό μυαλό σου κάπου, εἶσαι ἀφοσιωμένος σέ κάτι, καί ξαφνικά σέ διαπερνάει ἕνας πόνος. (Κάνει μιὰ γκριμάτσα καί διπλώνεται.) Κάπως ἔτσι. Χωρίς λόγο. "Α ναί! Βασικό αὐτό. Χωρίς κανέναν ἀπολύτως λόγο. Ἡ ἀντίδραση ἔρχεται μόνη της, πρὶν νά τό καταλάβεις. Αὐτὸ σημαίνει σωστό κόλπο. Δημιουργεῖς κάτι, τό πλάθεις σιγά σιγά, καί ξαφνικά τό ἐγκαταλείπεις. (Παύση.) Αὐτό εἶναι ὠραῖο! (Μικρὴ παύση.) Θέλω νά πῶ, εἶναι ἀνακουφιστικό. Παρήγορο. (Περπατᾷ λίγο, πιάνοντας τὰ ρούχα του σάν νά τά τακτοποιεῖ, νά τά στρώνει.)

(Ἡ φωνή ἐπανερχεται στόν προηγούμενο τόνο.) Εἶναι κάτι πού ἐξηγεῖται, σκέφτηκα περπατώντας στό δρόμο σήμερα τό πρῶι, κάτι πού ἐξηγεῖται μέ μιὰ συγκεκριμένη σκέψη, πού τή διαλέγεις καί στέκεσαι νά τήν πλέξεις μέ τήν ἡσυχία σου. Σκεφτόμουν, στηρίζεσαι σέ κάποιον τοῖχο ὅταν διαλέγεις μιὰ δουλειά, ἔχεις καιρό στή διάθεσή σου, γι' αὐτό καί κανεῖς δέ σέ ρωτᾷει στό δρόμο, στά καλά καθούμενα, στρίβοντας ὅποιαδήποτε γωνία. Συνήθως περιμένουν νά μπεῖς σ' ἕνα σπίτι σκεφτόμουν, περιμένουν νά μπεῖς σ' ἕνα σπίτι, καί τότε ἔχεις ὅλο τόν καιρό στή διάθεσή σου ν' ἀνάψεις ἕνα τσιγάρο ἢ νά τσιμπήσεις κάτι προτοῦ σέ ρωτήσουν, «τί δουλειά κάνεις». Περπατώντας στό δρόμο σήμερα τό πρῶι σκέφτηκα, δέν εἶναι πολλές δουλειές ἔτσι. Δέν εἶναι πολλές δουλειές πού τίς κάνει κανεῖς στηριγμένος στό νερό, χωρίς νά μπορεῖ ν' ἀπαντήσει, γιατί καμιὰ δουλειά δέ σέ στηρίζει ἂν δέ σκέφτεσαι διαρκῶς, ἂν δέν ὑποχωρήσεις σ' ἕνα συγκεκριμένο τοῖχο, μέ μιὰ συγκεκριμένη σκέψη στό μυαλό σου.

(Ἀλλαγὴ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς.) Μ' ἔντυνε ἡ μάνα μου καί βγαίναμε βόλτα. Μιὰ μέρα σηκώθηκε ἀέρας. Μπροστά μας πήγαινε κάποιος μέ καπέλο. Ἡμίψηλο. (Μιμεῖται.) Σέ μιὰ στιγμή τοῦ παίρνει ὁ ἀέρας τό καπέλο, κι αὐτός ἀρχίζει νά τό κυνηγᾷ. (Μιμεῖται.) Ἡ μητέρα μου ξεκαρδίστηκε καί εἶπε: «Ἴδιος ὁ πατέρας σου». (Σκέφτεται, καί τήν ἐπόμενη πρόταση τῆ λέει χωρίς καθόλου ἀπορία.) Ὁ πατέρας μου δέ φόρεσε ποτέ καπέλο. (Μικρὴ παύση.) Περίεργη γυναίκα. Ποτέ δέ γέλασε μαζί μέ τούς ἄλλους. (Παύση.) Καθόταν... (Μικρὴ παύση) αὐτὴ ἡ ἡρεμιά, γλυκιά γυναίκα, καθόταν καί κοιτάζε τὰ πύο φοβερά πράγματα στήν τηλεόραση χωρίς νά παίξει τό μάτι της, καί ξαφνικά τήν ἄκουγα νά πνίγεται στό γέλιο· κι ὅταν τῆ ρωτοῦσα τί τό ἀστεῖο ἔβρισκε, στύλωνε τὰ μάτια της ἀπάνω μου καί, «δέν ξέρω» — ἢ... «κάτι σκεφτόμουνα». Πεντακάθαρα μάτια. Μόνο μιὰ φορά κοκκίνισε καί μοῦ ἀπάντησε κάπως ἀπότομα: «Αὐτά τὰ πράγματα δέ λέγονται» μοῦ ἀπάντησε. «Καθένας ἔχει τόν τρόπο του».

(Ἡ φωνή ἐπανερχεται στόν προηγούμενο τόνο.) Καθόμουν στό ἐστιατόριο σήμερα τό μεσημέρι, καί, δέν εἶναι πολλές δουλειές πού περπατᾷς στό δρόμο πρόθυμος σκεφτόμουν νά ὑποστείς τήν ἀδιακρισία ἑνός ἄλλου τρόπου, σκεφτικός ἢ ἀφηρημένος. Καθῶς ἀπλῶνα τήν πετσέτα μου σκεφτόμουν, δέν εἶναι πολλές δουλειές πού πρέπει νά ξεχάσεις περί τίνος πρόκειται, νά συγκεντρώνεσαι, καί χωρίς κανέναν ἀπολύτως λόγο. Ἐνα τόσο σύντομο ἀποτέλεσμα, σκεφτόμουν καθῶς ἔτρωγα, ἕνα μικρὸ ἐλατήριο πού τινάζεται ἀπό τό κουτί, μιὰ λειτουργία τόσο αἰφνιδιαστική, νά βλέπεις ξαφνικά καθῶς κοιτάξεις τό πιάτο σου, μιὰ ἀφοσίωση τυχαία, γιατί καμιὰ ἀφοσίωση δέν εἶναι ἐπιθυμία, ποιὸς θά τό διακινδύνευε ἀλλιῶς, καί ξαφνικά ἡ ἐμφάνιση ἑνός ἀκατανόητου πλάσματος, χωρίς ἐπιθυμία νά μπεῖ σέ καθημερινή χρήση.

Φυσικά, πληρώνομαι γι' αὐτό, ἀπλῶς τό θέμα εἶναι ἡ διαδικασία, γιατί τί τόσες φορές θυμόμαστε καθῶς περπατᾷμε πῶς δύο μέρες πρὶν ξεχάσαμε νά βγοῦμε ἀπό τό δωμάτιο πού ἀνοίξαμε, κι ἀντὶ νά γυρίσουμε πίσω νά

δοῦμε πῶς θά ξεμπερδέφουμε, ἐμεῖς συνεχίζουμε νά περπατᾶμε.

Ἄλλά δέν πρόκειται γι' αὐτό σκεφτόμουν· τί θά κερδίσω ἐπιμένοντας; Δέν πρόκειται γι' αὐτό, γιατί ὑπάρχουν πράγματα πού πρέπει ὀπωσδήποτε νά γίνουν, καί δέν μπορεῖς κάθε τόσο νά γυρίζεις πίσω μέ τήν πρόφαση πῶς κάτι ξέχασες, γιατί τόσα πράγματα ἔχουν ξεκινήσει πρὶν ἀπό σένα, τόσες διαδικασίες, πού θέλουν καιρό νά ολοκληρωθοῦν — ἀργά ἢ γρήγορα, τί σημασία ἔχει. Δέν πρόκειται γι' αὐτό· δέ νιώθω ἔχθρα γιά κανέναν σκέφτηκα, καθῶς τελειώνω τό φαγητό μου· ὕστερα... δέ θυμᾶμαι τί ἀκριβῶς... Δέν πρόκειται γιά τίποτα αἰώνιο.

(Ἄλλαγή τοῦ τόνου τῆς φωνῆς.) Ἐπιδειξιμανία, ἔνστικτο ἐπιβίωσης, ἄδολος ζῆλος, μνησικάκος αὐτοχολασμός· δέ μ' ἐνδιαφέρουν οἱ ὀρισμοί· ἀδιαφορῶ γιά τά κίνητρα. Πρέπει νά κάνω τή δουλειά μου, γιατί δέν μπορῶ νά τήν ἀλλάξω. Ἐκεῖνο τό «μετῆλθε στή ζωή του πολλά ἐπαγγέλματα» δυστυχῶς δέν ἰσχύει γιά μένα. Ἐγώ ἐπαγγέλλομαι τόν ἐαυτό μου. (Στέκεται. Γελάει κι ἔπειτα στέκεται ξανά, λίγο ἀμήχανος, λίγο εὐχαριστημένος.) Ἀκούσατε; Αὐτό ἦταν γέλιο. (Παύση.) Ὁ φόβος ὅτι τό κορμί σου μπορεῖ νά γεμίσει νερό... (Παύση καί ἀλλαγή τοῦ τόνου.) «Καθένας ἔχει τόν τρόπο του νά ὀνειρεύεται» ἐννοοῦσε. Ἐπρεπε νά τήν ἀναγκάσω νά τό πεῖ.

(Ἡ φωνή ἐπανέρχεται στόν προηγούμενο τόνο.) Ἐ καί λοιπόν, σκεφτόμουν κοιτάζοντας τό πιάτο μου προσεχτικά, καί πρόθυμος νά παίξω ἐγώ τό ρόλο τοῦ ἀκατανόητου πλάσματος, χωρίς ἐλπίδα νά μπῶ σέ καθημερινή χρήση, τό εἶδος εἶμαι ἐγώ, ζήτημα ἂν ὑπάρχουν κι ἄλλοι δέκα σάν ἐμένα, ζήτημα καί ἀδιάφορο, εἶμαι αὐτό πού κάνει τούς ἄλλους νά γελάνε, κι ἔχω ξεχάσει νά βγῶ ἀπό τό δωμάτιο πού ἄνοιξα, καί δέν μπορῶ νά γυρίσω πίσω νά ξαναμπῶ στό κουτί τώρα, ἐνῶ συνεχίζω νά περπατάω, ἀλλά κι αὐτό θά τελειώσει κάποτε, εἶναι φανερό, εἶναι θέμα ἀπλῶς νά ὀλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία — ἀργά ἢ γρήγορα, θά γίνεῖ ἐντελῶς φυσιολογικά· μιά μέρα πού ἐσεῖς θά εἴστε ἀφοσιωμένοι σέ μιάν ἀπλούστατη καθημερινή φροντίδα. Δέ βαριέσαι, σκεφτόμουν μαζεύοντας τά ψίχουλα ἀπό τό τραπεζομάντιλο, καί πρόθυμος ν' ἀντιμετωπίσω τό αἰσχρό ἀδιέξοδο πῶς ἡ παράσταση ἀποκλείεται χωρίς τή συμμετοχή σας, ἕνας θάνατος εἶναι ἕνας θάνατος, καμιά ἀνυπόφορη ἐπιθυμία δέ σέ στηρίζει, ἔχω πιαστεῖ σέ κάτι τόσο σύντομο· ἀκόμα καί μιά πρωτοτυπία, πού διαιωνίζεται χωρίς ἐλπίδα νά μπεῖ σέ καθημερινή χρήση, θά 'ταν ἄχρηστη σκεφτόμουν — δουλειά, πραγματική δουλειά, σημαίνει ἀποτέλεσμα.

(Ἄλλαγή τοῦ τόνου τῆς φωνῆς.) Παράδειγμα ἐγώ. Πρέπει νά παράγω ἀστεῖα, νά τά βγάξω ἀπό τά μανίκια μου, νά τά μπερδεύω ἀνάμεσα στά πόδια μου, νά τά γυρίζω τοῦμπες, νά τά κάνω τρύπες στό παντελόνι μου... Τό ἀποτέλεσμα, ἂν δουλέψω σωστά, ἂν ἐπιλέξω σωστά τήν ὑπερβολή, τήν ἔμφαση, τόν ὑπαινιγμό, εἶναι γέλιο. Ὁχι ἐπιδοκιμασίες, ὄχι χαμόγελα... (Παύση.) Ἐννοεῖται βέβαια πῶς ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού μποροῦν νά καταλάβουν τήν πρόθεση· πού μποροῦν νά καταλάβουν ἕνα κοστουμί διαφορετικό. Ἄλλιῶς...

(Ἡ φωνή ἐπανέρχεται στόν προηγούμενο τόνο.) Ξαπλώνοντας στό κρεβάτι μου σήμερα τό μεσημέρι, δέν εἶναι πολλά πρόσωπα ἔτσι, σκέφτηκα. Δέν εἶναι πολλά πρόσωπα πού τά κοιτᾶς πρόθυμος νά ὑποστῆς τήν ἀδιακρισία μιᾶς ἄλλης ἐρμηνείας. Γυρίζοντας στό πλάι, δέν εἶναι πολλά πρόσωπα σκέφτηκα πού γυρίζεις στό πλάι καί βάζεις ἕνα ἄλλο στή θέση τους, γιατί κανένα πλάι δέ σέ στηρίζει· ἔτσι πού ἔχουν τώρα τά πράγματα θά προτιμοῦσα ν' ἀλλάξω δουλειά — μιά ἀπλή ἰσορροπία δέ θά κατάφερνε καί πολλά. Μπορεῖς νά 'σαι μέσα ὅπως μπορεῖς νά 'σαι κι ἔξω — δέν ἐννοῶ αὐτό σκέφτηκα. Ξαπλώνοντας στό κρεβάτι μου σήμερα τό μεσημέρι καί κοιτάζοντας τό πρόσωπό μου, ἀλλά στό πλάι ξαπλωμένος καί πρόθυμος νά βάλω ἕνα ἄλλο στή θέση του, θά μποροῦσα καί τό ἀντίθετο

σκέφτηκα· θά μπορούσα στηριγμένος στά μάτια μου, ἀλλά χωρίς καμιά συγκεκριμένη σκέψη στό μυαλό μου, νά γείρω ἐλαφρά μπροστά· χαλαρώνοντας ἀνάμεσα σέ δύο νοήματα, θά μπορούσα νά γίνω κι αὐτός πού γελάει. Καί πῶς ἀλλιῶς μπορῶ νά συνεχίσω ἀφοῦ τό εἶδος εἶστε ἐσεῖς καί, ξαπλώνοντας στό κρεβάτι μου σήμερα τό μεσημέρι, ἐλάχιστοι δέν ἐξυπηρετοῦν κανένα βιολογικό σκοπό, ἐλάχιστοι ἐπαγγέλλονται τόν ἑαυτό τους, ἢ μητέρα μου τό 'ξερε αὐτό σκέφτηκα — θά μπορούσε νά ρίχνει πασιέντζες καί νά προβλέπει τό μέλλον. Χαλαρώνοντας ἀνάμεσα σέ δύο νοήματα, γυρίζω σκέφτηκα νά ξαναμπῶ στό δωμάτιο πού ξέχασά ὅταν ἄνοιξα, θυμήσου ἐπέμενα ποιός πρέπει νά ξαναγυρίσει, ἂν ὑποθέσουμε πῶς κάποιος θά ξαναγυρίσει, πρὶν ἢ μετά, τί σημασία ἔχει, νά πάρει τίς σταγόνες πού ἐπλεξε, ἂν θυμᾶται πῶς ἐπλεξε κάποτε δύο σταγόνες, ἂν θυμᾶται ἀπό ποιό νόημα βγήκε, ἄνοιξε τήν πόρτα καί βγήκε. 'Αλλά ὄχι ἐσεῖς· ὄχι ἐκεῖνοι πού μέ βλέπουν — καθέννας ἔχει τόν τρόπο του. (Παύση. Μιλáει ἀπλά καί σιγά.) 'Εγώ μπορῶ ἀκόμα νά κοιτάζω τό πρόσωπό μου καί νά βάζω ἕνα ἄλλο στή θέση του. 'Εκεῖνοι ὅμως πού μέ βλέπουν πρέπει νά κάνουν τό ἀντίθετο: νά βάζουν τό πρόσωπό τους στή θέση ἑνός ἄλλου.

(*Ἀλλαγὴ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς.*) 'Ἡ δουλειά μου εἶναι νά κάνω τούς ἄλλους νά γελᾶνε. 'Αμφιβάλλω ἂν καταλαβαίνετε τί θέλω νά πῶ· θέλω νά πῶ, κάτι πού ἔρχεται μόνο του, πρὶν ἀπό σένα, πρὶν νά τό σκεφτεῖς, κάτι σάν ἔρωτας. "Ἀθελά μας; 'Ο ἀκροβάτης, ἄς ποῦμε, παράγει ἀγωνία, ὁ ταχυδακτυλουργός θαύματα. Χρειαζόμαστε ὅμως ἀνθρώπους ἱκανούς νά τὰ αἰσθανθοῦν αὐτά, διάολε! Τά μοιρολόγια δέν τά τραγουδάμε σέ βαφτίσια!

(*Παύση, σύντομο γέλιο, καί ὕστερα στέκεται λίγο ἀπορημένος. 'Ανοίγει τό μαγνητόφωνο, καί ἀκούγονται διάφορα γέλια· τό παρακολουθεῖ ἀλλάζοντας ἐκφράσεις. Τελικά, κλείνει. "Ἴσως χρῆση καθρέφτη. Στήν ἐπομένη παράγραφο οἱ δύο τόνοι τῆς φωνῆς ἐναλλάσσονται.*)

Τό γέλιο εἶναι ἕνα ἀνακλαστικό· πού σημαίνει πῶς εἶναι πάντα τό ἴδιο. Κάθε φορά πού κάποιος γελáει, μιά σύσπαση στό πρόσωπο συντονίζει τά διάφορα μέρη. 'Ἡ ἀναπνοή — ξαπλώνοντας στό κρεβάτι σήμερα τό μεσημέρι, δέν εἶναι πολλά πράγματα ἔτσι, σκέφτηκα. 'Ἡ ἀναπνοή ἀλλοιώνεται, τά μάτια λάμπουν, δημιουργοῦνται ρυτίδες, οἱ γωνίες τῶν χειλιῶν τραβιοῦνται πρὸς τά πίσω, τά δόντια — κοιτάζοντας τό πρόσωπό μου καί πρόθυμος νά βάλω ἕνα ἄλλο στή θέση του — τά δόντια ξεσκεπάζονται. Δεκαπέντε μῦες στό πρόσωπο δουλεύουν γι' αὐτή τήν ἱστορία· δεκαπέντε. Τίποτα πρόχειρο, τίποτα — θυμήσου ἐπέμενα, ἂν ὑποθέσουμε πῶς κάποιος θά ξαναγυρίσει — τίποτα τυχαῖο. "Ὅλα ἔχουν μελετηθεῖ σέ λεπτομέρειες. (Παύση.) Στά πράγματά της ὅταν πέθανε βρῆκα δύο μαγνητοταινίες. Στή μιά ἦταν γραμμένο ἕνα κατεβατό βρωμόλογα καί ἕξι ὄνειρα, δικά της ὑποθέτω. 'Ἡ ἄλλη εἶναι αὐτή ἐδῶ.

Στρώνοντας τό κρεβάτι μου σήμερα τό ἀπόγευμα, δέν εἶναι πολλά πράγματα ἔτσι, σκέφτηκα. Δέν εἶναι πολλά πράγματα πρὶν ἀπό σένα, πρὶν νά τά σκεφτεῖς, καί χωρίς κανέναν ἀπολύτως λόγο· δέν εἶναι πολλά πράγματα πού σπάει ὁ διάβολος τό πόδι του, καί δέ σέ στηρίζει τίποτα, κατρακυλᾶς στό νερό μ' ὄλη σου τή δύναμη, καί κελαρύξεις γεμάτος ἡδονή, μέ μικρές, συνεχεῖς ὅμως ὑποχωρήσεις, ὥσπου δέ μένει πιά παρά ἕνα γέλιο χωρίς στόμα, ἕνα μικρό ἐλατήριο πού σπαρταράει ξετρελαμένο.

(*Ἀλλαγὴ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς.*) Δέ μιλάω γιά πράγματα πού νομίζουμε, δέν ἐννοῶ καθὼς πηγαίνεις ἀπ' τό χόλ στό διπλανό δωμάτιο ἕναν κανονικό καθρέφτη πού σ' ἐξουθενώνει — μιά ἀπλή συμμετρία δέ θά κατάρφερνε καί πολλά. Μιλáω γιά βεβαιότητες πού εἰσβάλλουν σπίτι μας ἄ-

γρια μεσάνυχτα, για σύντομες, αιφνιδιαστικές παραβιάσεις του ασύλου μας.

(*Η φωνή επανέρχεται στον προηγούμενο τόνο.*) Ίσιώνοντας την τσάκιση του σεντονιού, κι ενώ κατά βάθος ήξερα ότι η έμμονή στις άσπρες επιφάνειες συνήθως με εκθέτει στον κίνδυνο της επιθυμίας, γιατί τόσες φορές μιλώντας έχω ξεχαστεί σ' έναν άσπρο τοίχο, αλλά χωρίς να μπορώ να στηριχτώ, χωρίς να μπορώ να προκαλέσω, αφού όλα έχουν γίνει, ξαφνικά ή μεγαλώνοντας. Σκέφτηκα ναί, όμως πρόκειται για κάτι έντελως διαφορετικό, απαράδεκτο, πρωτόγονο — όλοι οι άνθρωποι φορᾶνε κάποιο καπέλο, πλατύ ή ημίψηλο, τί σημασία έχει. Άλλά γιατί να παραβλέψουμε, συνέχισα (*Ελάχιστη παύση*) γύριζα τό σεντόνι ἀποκάτω καί, γιατί να παραβλέψουμε σκεπτόμουν καθησυχασμένος, ότι κατά κανόνα γυρίζεις σπίτι σου χωρίς εκπλήξεις, κι ανεβαίνεις τίς σκάλες κανονικά, καί δέ σου περνάει ἀπ' τό μυαλό να σταματήσεις ξαφνικά στή μέση καί να κοιτάξεις, γιατί κανείς δέ στέκεται να κοιτάξει τή σκέψη πώς θά πεθάνει — θέλω να πῶ, ἀκίνητος, χωρίς να στηρίζεται πουθενά, να ἀφοσιωθεί σε κάτι τόσο σύντομο, να θυμηθεί, στή μέση, ἀκριβῶς.

(*Άλλαγή του τόνου της φωνής.*) Μου έχει γίνει έμμονη ιδέα. (*Παύση.*) Άπλές προτάσεις ἀρχοῦν. Ὑπαινιγμοί, ἀναλογίες, μπορεῖ ν' ἀποβοῦν καί εἰς βάρος σου. "Αν ἐπιτέλους γίνει κάτι λάθος, σηκώνεις τήν πετσέτα σου καί σκουπίζεσαι ἤσυχα. (*Παύση.*) «Καλημέρα σας, κύριε, τί ὁμορφο πρωινό!» Άκόμα καλύτερα, «Καλημέρα σας, κύριε!» Χωρίς πρόθεση. Χωρίς καμία ἀπολύτως πρόθεση. (*Παύση.*) "Όμως ὑπάρχει κάτι ἐρεθιστικό στή σκέψη...

(*Η φωνή επανέρχεται στον προηγούμενο τόνο.*) Άπόλυτα φυσιολογικό σκεπτόμουν, ἀπόλυτα φυσιολογικό καί παρήγορο, δέν ξεθυμαίνει ἔτσι εὐκολα ὁ φόβος, ἡ σκέψη πώς λίγο πιό πέρα ἀπό τό πράσινο παγκάκι πού διάλεξες καί κάθεσαι ἀφοσιωμένος στον ἥλιο, ἡ σκέψη πώς λίγο πιό πέρα εἶναι δυό μέρες πρῖν — θέλω να πῶ, μιά τέτοια ἀδιακρισία θά 'ταν ἀνυπόφορη. "Εστρώνα λοιπόν τό κρεβάτι μου καί, κάθομαι σκέφτηκα σ' ἕνα πράσινο παγκάκι καί δέ θά ξεχαστώ, ἂν κάποτε ἐπλεξε κάποιος δυό σταγόνες, ἐγώ κάθομαι σ' ἕνα πράσινο παγκάκι καί δέ θά θυμηθῶ, ἕνας θάνατος εἶναι ἕνας θάνατος καί σέ στηρίζει μόνος του, διαρκῶς, κι αὐτό εἶναι ἀνακουφιστικό, παρήγορο· κανένας δέν ξεχνάει τό νερό να τρέχει διαρκῶς, στά καλά καθούμενα, ἔχει κι αὐτό τά ὄριά του σκέφτηκα, καί δέ μέ νοιάζει ὅποιος περάσει μέ καπέλο, ἐγώ θά κάθομαι ἐδῶ, στό πράσινο παγκάκι. (*Ελάχιστη παύση.*) Καθόμουν στό πράσινο παγκάκι καί, ἀμφιβάλλω ἂν καταλαβαίνετε τί θέλω να πῶ, ξαφνικά ἡ ἐμφάνιση ἑνός ἀκατανόητου φόβου στό πρόσωπό μου, χωρίς να μπορώ να ὑποχωρήσω σε κάτι ἄλλο.

(*Άλλαγή του τόνου της φωνής.*) Ἡ περίπτωση μου εἶναι ἀθεράπευτη. Αὐτό εἶναι φανερό. Άλλά δέν μπορώ να πῶ ὅτι νιώθω παραπονεμένος. "Όχι έντελῶς. "Όχι ἀκόμα· ἀκόμα καί τώρα διατηρῶ ἕνα εἶδος διαλόγου. Στίς ἰδιωτικές μου ὥρες. (*Παίρνει τόν καθρέφτη καί κοιτάζεται μέ κάποια αὐταρέσκεια.*) Μέ γοητεύει ἀκόμα τό πρόσωπό μου. Μ' ἀρέσει να τό παρακολουθῶ. Θέλω να πῶ, τά πράγματα ἀλλάζουν. Για μένα εἶναι, ἀκόμα, ἐκπληξη.

(*Η φωνή επανέρχεται στον προηγούμενο τόνο.*) Ἐφτά ἡ ὥρα σήμερα τ' ἀπόγευμα καθόμουν σ' ἕνα πράσινο παγκάκι πρόθυμος να ὑποστῶ τήν ἀδιακρισία μιᾶς πειθαρχημένης σκέψης, αφού ζήτημα ἂν ὑπάρχουν ἄλλοι δέκα σάν ἐμένα, ζήτημα καί ἀδιάφορο, τό εἶδος εἶστε ἐσεῖς, καί ξαφνικά ἡ ἐμφάνιση ἑνός ἀκατανόητου φόβου στό πρόσωπό μου, χωρίς να μπορώ να ὑποχωρήσω σε κάτι ἄλλο. Τό νερό ἔπεφε πλάι διαρκῶς, κι ἐγώ τόν κοιτοῦσα χωρίς να παίζει τό μάτι μου. Δέν τόν σκεπτόμουν, γιατί πρόλαβε καί στηρίχτηκε ἀπάνω μου, ὥστε οἱ σκέψεις μου

καθυστεροῦσαν· πολύ ἀργότερα τόν σκέφτηκα, ὅταν πιά, γυρίζοντας σπίτι σήμερα τό βράδυ, δέν ὠφελεῖ σκέφτηκα, κανείς δέν ξέρει πού ὑποχωρεῖ, ἔχεις κάτι ἀπλό, συγκεκριμένο στό μυαλό σου, καί ξαφνικά βρίσκεσαι στριμωγμένος σ' ἕναν ἄσπρο τοῖχο, μέ μιάν ἀκατανόητη ἐπιθυμία· στή μέση ἀκριβῶς. Ξαναγυρίζεις λοιπόν στό πρόσωπό σου, γιατί ἐδῶ καταλήγω πάντα ἀφού ἐπιθυμῶ σκέφτηκα, ἐδῶ καταλήγω πάντα, αὐτό κατά βάθος σημαίνει ὁ φόβος, ἀργά ἢ γρήγορα, τί σημασία ἔχει, καμιά ἐπιθυμία δέ σ' ἀφήνει νά τή σκεφτεῖς· ὅταν περνώντας ἀπ' τό χόλ στό διπλανό δωμάτιο, σταθεῖς ἐπιτέλους νά κοιτάξεις. (*Μικρή παύση.*) Τότε τόν σκέφτηκα· ἀλλά ὅταν ἀκόμα καθόμουν στό πράσινο παγκάκι χωρίς νά μπορῶ νά κουνηθῶ, τόν κοιτάζα μ' ὅλη μου τή δύναμη καί ξαφνικά, μή φανταστεῖτε τίποτα περίπλοκο, κάτι ἐλάχιστο στήν ἀρχή, μιά μικρή προδοσία, ἢ ἀποκάλυψη μιᾶς ἀναλογίας, μιλάω γιά κάτι τόσο σύντομο.

(*Ἀλλαγὴ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς.*) Τό πρόσωπό μου στή θέση ἑνός ἄλλου. Σπάνια τό κατάφερα αὐτό, ἔχουμε ὅλοι τό ἀδύνατο σημεῖο μας, γιατί αὐτό κατά βάθος σημαίνει ὁ φόβος. (*Μικρή παύση.*) Βλέπεις, ἄς ποῦμε, νά περπατάει κάποιος, σοβαρός. Τόν κοιτᾶς, τόν κοιτᾶς, καί ξαφνικά, κάτι ἐλάχιστο στήν ἀρχή, μή φανταστεῖτε τίποτα περίπλοκο... καμιά σοβαρότητα δέν ἀξίζει νά τῆς χαλαρίσουμε διάρκεια, καμιά ἀφοσίωση δέν εἶναι ἐπιθυμία.

(*Ἡ φωνὴ ἐπανερχεῖται στόν προηγούμενο τόνο.*) Ἡ ἀπάτη τοῦ ἀριθμοῦ ἕνα σκεφτόμουν, ὅταν πιά γύριζα σπίτι μου μ' ἕνα συγκεκριμένο κορμί χωρίς ἐκπλήξεις, ἐνῶ κανένας, τίποτα δέν εἶναι ἕνα, ἄδικα βάζουμε τάξη στή ζωὴ μας. (*Παύση.*) Ἀλλά ἀλίμονο, σκεφτόμουν ξεκλειδώνοντας τὴν πόρτα μου, ἀλίμονο νά τό σκεφτοῦμε αὐτό, ἀλίμονο νά ξέρουμε ὅτι ποτέ δέν ὑποχωρήσαμε σ' ἕναν συγκεκριμένο τοῖχο, μέ μιὰ συγκεκριμένη σκέψη στό μυαλό μας, γιατί δέν εἶναι μιά ἢ σκέψη πού κάνουμε, καί μόνο μιά γλυκιά μυρωδιά τόν Ἰούνιο — χάιδεφε ποτέ κανείς ἕναν ἄνθρωπο; εἶδε κανείς ἕναν ἄνθρωπο νά περπατάει, σοβαρός; ἕναν ὀλόκληρο ἄνθρωπο χωρίς καμιά προδοσία, μιλάω γιά κάτι τόσο σύντομο.

(*Ἀλλαγὴ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς.*) Μέ γοητεύει ἀκόμα τό πρόσωπό μου. Μ' ἀρέσει νά τό παρακολουθῶ· δέ μ' ἐνδιαφέρουν τά ἐνσταντανέ, τί πλήξη Θεέ μου, τί μονοτονία. Γι' αὐτό καί ἡ μητέρα μου ξεκαρδιζόταν ξαφνικά. Τό «ξαφνικά» ἔχει πίσω του διάρκεια, παρελθόν: κοιτᾶς, κοιτᾶς, καί ξαφνικά, ὅταν τό θῦμα σου ἀκόμα περπατάει, σοβαρό — τί αἰσθησιακὴ ἀπόλαυση!

(*Ἡ φωνὴ ἐπανερχεῖται στόν προηγούμενο τόνο.*) Ἀλλάζοντας τά ροῦχα μου σήμερα τό βράδυ, δέν εἶναι πολλά πράγματα ὅμως ἔτσι, σκεφτόμουν. Δέν εἶναι πολλά πράγματα πού ἐνῶ ἡ ζωὴ δυναμώνει γύρω σου, ἀλλά καθόλου πρόθυμη, ἐσύ δέν εἶσαι πιά στόν τοῖχο, δέν ἐξυπηρετεῖς κανένα βιολογικό σκοπό, καί γελᾶς, γελᾶς ἄθελά σου, πρὶν ἀπό σένα, χωρίς καμιά συνέπεια, προσπάθεια, τάξη, κανέναν ἀπολύτως λόγο, γιατί κάτω ἀπό πολύ ἀντίξοες συνθήκες ἔχεις ὑποστεῖ τὴν ἀδιακρισία μιᾶς ἐμπνευσης, ἔχει σπάσει τό πόδι του ὁ διάβολος, τό ἐνσταντανέ ἔχει τινάχτει στόν ἀέρα· καί δέν ὑπάρχουν πολλά πράγματα ἔτσι, σκεφτόμουν — ξεχνᾶς ἢ θυμᾶσαι, τί σημασία ἔχει. Κοιτάζοντας τό πρόσωπό μου σήμερα τό βράδυ, κανένα σκουπιδάκι δέν ἀπειλεῖ τὴν ἀκριβή μας ὄραση σκέφτηκα — ἀνακλαστικὸ πολυτελείας, αὐτό εἶναι τό γέλιο, διάολε, κάτι σάν ἔρωτας, ἄθελά μας.

(*Ἀλλαγὴ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς.*) Ὁ κλόουν καί τά κανονικά πολυέδρα. Δέν πρόκειται γιά τίποτα αἰώνιο· δέ νιώθω ἔχθρα γιά κανέναν, μπορεῖς νά 'σαι μέσα ὅπως μπορεῖς νά 'σαι κι ἔξω. Ἐγὼ ἐξᾶλλου ἔχω τὴν εὐθύνη. Ἡ μνήμη μου εἶναι μνήμη μέ ἐπιμονή, μνήμη πού ὑπακούει στό νόμο τῆς ἀδράνειας, ἱκανὴ γιά ἀπίστευτες διαδρομές. Ἀδιάφορο πόσες φορές ξημέρωσε μέ ἥλιο. (*Παύση.*) Κι ὅμως ὑπάρχει κάτι συγκινητικὸ σ'

αυτή τήν προδοσία, κάτι ἐρεθιστικό σ' αυτή τήν ἀπρέπεια. Τό γέλιο εἶναι ἕνας τρόπος· τό ὄνειρο, ἕνας ἄλλος· ἡ τρέλα... ἡ μητέρα μου τό 'ξερε αὐτό. (Παύση.) Τό ξεσκέπασμα τῶν δοντιῶν, οἱ ρυτίδες, ἡ λάμψη τῶν ματιῶν. Ἀσυναγώνιστη ἄμυνα κατά τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς, καθόλου μιά ἀπλή ἀντίδραση σ' ἕναν ἀπλό ἐρεθισμό, καθόλου ἀπλή ἐπιβίωση.

(*Ἡ φωνή ἐπανερχεται στόν προηγούμενο τόνο.*) "Ἐ καί λοιπόν, σκεφτόμουν σήμερα τό βράδυ παίρνοντας τό λεωφορεῖο, ἔ καί λοιπόν, πίσω ἀπό τό πρόσωπο πού γελάει — ὑπάρχει κάτι πού ξεχνᾶμε, τό σκέφτηκα κι ἐγώ, δέν πρόκειται γιά συμπάθεια ἢ ταύτιση, δέν ἐννοῶ αὐτό σκέφτηκα. Κοιτάζοντας τό πρόσωπό μου στό τζάμι, ἀλλά χωρίς νά βάζω ἕνα ἄλλο στή θέση του, γιατί κι αὐτό κάποτε περισσεύει σκέφτηκα, ὅσες φορές στηρίχτηκα στό νερό, κατά βάθος τό πρόσωπό μου ἐπιθύμησα, ἀκίνητος. Χωρίς νά βάζω ἕνα ἄλλο στή θέση του καί ξεσκεπάζοντας τά δόντια μου, πίσω ἀπό τό πρόσωπο πού γελάει κρύβεται τίς περισσότερες φορές ἕνας καμαρωτός κόκορας σκέφτηκα, ἔ καί λοιπόν! Καλύτερη σᾶς φαίνεται ἡ ἀγάπη; ἀγάπησε κανεῖς ποτέ χωρίς τό φόβο πῶς θά γεράσει κάποτε καί θά πεθάνει — ἀργά ἢ γρήγορα, τί σημασία ἔχει, ἀλλά χωρίς νά ὑποχωρεῖ σ' ἕνα συγκεκριμένο τοῖχο, μέ μιά συγκεκριμένη σκέψη στό μυαλό του, στάθηκε ποτέ κανεῖς ν' ἀγαπήσει χωρίς νά στηρίζεται διαρκῶς;

Πλησιάζοντας τό πρόσωπό μου στό τζάμι, κι ἐνῶ κατά βάθος ἤξερα πῶς ταλαντεύομαι ἔτσι ἀνάμεσα σέ δύο νοήματα, μονάχα ἕνα βῆμα χωρίζει τήν ἔξαρση ἀπό τό γελοῖο, παίζουμε ἕνα ἄνομο παιχνίδι, σκέφτηκα ξεσκεπάζοντας τά δόντια μου, αὐτό εἶναι φανερό (*Ἡ φωνή χαμηλώνει*) ἀλλά περί τίνος πρόκειται σκέφτηκα, περί τίνος πρόκειται, ἀφοῦ ἔτσι κι ἀλλιῶς δέν ὑπάρχει τό ἐνσταντανέ, τά πράγματα δέ γίνονται ἕνα τή φορά, κανεῖς δέ χάιδεψε ποτέ ἕναν ἄνθρωπο, δεῖξτε μου ἐπιτέλους ἕναν ἄνθρωπο.

Παίρνοντας τό λεωφορεῖο σήμερα τό βράδυ, παίρνω σκέφτηκα τό λεωφορεῖο πρόθυμος νά ὑποστῶ τήν ἀδιακρισία ἑνός ἄλλου εἶδους, καί, στρίβοντας ὁποιαδήποτε γωνία, κανέναν δέ θά πέσει πάνω μου σκέφτηκα, καμιά χειρονομία δέ θά γίνῃ πρόθεση, ὅλοι στηρίζονται κάπου διαρκῶς.

(*Ἀλλαγὴ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς.*) Ἡ δουλειά μου εἶναι νά κάνω τούς ἄλλους νά γελᾶνε, νά τούς δημιουργῶ ἔφεση, νά τούς ἐξοικειῶνῶ... λίγο πῶς κεί ἀπό τό πράσινο παγκάκι πού κάθονται. Οὔτε συμπάθεια, οὔτε ταύτιση, αὐτό εἶναι φανερό.

(*Ἡ φωνή ἐπανερχεται στόν προηγούμενο τόνο.*) Φεύγοντας ἀπό τό σπίτι σήμερα τό πρωί δέν εἶναι πολλά πρωινά ἔτσι, σκέφτηκα. Δέν εἶναι πολλά πρωινά πού σηκώνεσαι ἀπό τό κρεβάτι πρόθυμος νά ὑποστῆς τήν ἀδιακρισία τοῦ νεροῦ. Σκέφτηκα καθῶς ἔπλενα τά δόντια μου, δέν εἶναι πολλά πρωινά πού ἀκούγοντας τό νερό νά πέφτει δέ σοῦ μένει καμιά σκέψη ἀπό πρὶν στό μυαλό σου. Καί στέκεσαι ὅπως τό φῶς. Μέ μικρές, συνεχεῖς ὅμως ὑποχωρήσεις, χωρίς νά μπορεῖς νά στηριχτεῖς σέ κάποιον τοῖχο, μέ μιά συγκεκριμένη σκέψη στό μυαλό σου. Καθῶς ἔπλενα τά δόντια μου σκέφτηκα δέν περιμένω καί πολλά πράγματα. Κι ἂν αὐτό γίνῃ ἐντελῶς δυνατό, κι αὐτό σκέφτηκα θά περισσεύει. Τόσα πράγματα εἶναι ἔτσι. Κι ἔτσι παύουν ἀπό πρὶν. Στεκόμουν λοιπόν χωρίς νά στηρίζομαι πουθενά κι ἄκουγα τό νερό νά πέφτει, καί ξαφνικά τινάχτηκα ψηλά, χωρίς νά μπορῶ νά τό προσδιορίσω. Πονοῦσα, χωρίς τήν παραμικρή κίνηση. Ἀπεχθάνομαι τίς μεταμορφώσεις σκέφτηκα, ἀλλά ἐδῶ δέν πρόκειται γιά μεταμόρφωση, δέν πρόκειται γιά στιγμὴ ἀδυναμίας, δέ χρειάζεται ἄλλωστε — τόσο ὁμορφος, τόσο ὁμορφος κι ἀνάλαφρος, βυθίζομαι ἐπιτέλους, γι' αὐτό βυθίζομαι, χωρίς καμιά ἀπολύτως πρόθεση. Χτύπησα μέ θόρυβο σ' ἕνα δέντρο καί γύρισα ἀνάσκελα. Ἀκουμποῦσα μέ τήν πλάτη στό βυθό, καί γύρω μου προχωροῦσε τό νερό. Ἡ μήπως ἀκίνητος; ἢ μεγαλώνοντας; Ἀκόμα μέ ἀπασχολοῦν βλακειές ὅπως οἱ διαζεύξεις εἶπα δυνατά, τί ση-

μασία έχει, αφού ιδίως κάτω από τό νερό, ή μέσα στό νερό, ή και άκούγοντάς το άπλώς νά τρέχει, καθένας έχει τόν τρόπο του. Καί τότε άνοιξα τήν πόρτα και την είδα.

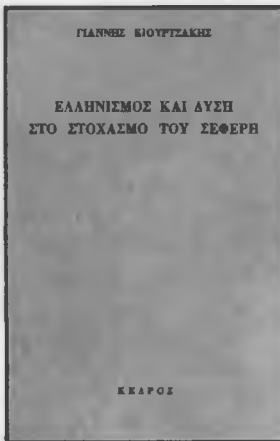
(Παίρνει τόν καθρέφτη και ξεβάφεται άργά. Τό πρόσωπο πού βγαίνει είναι πρόσωπο γυναικάς. Τά επόμενα λέγονται πάντα μέ τόν καθρέφτη.)

"Έ και λοιπόν σκέφτηκα, έ και λοιπόν, κανένας, τίποτα δέν είναι ένα, κάποια στιγμή ένώνεται τό νερό, αυτό είναι άνακουφιστικό, παρήγορο, και άμφιβάλλω αν — τί θέλω νά πω... μόνο μία γλυκιά μυρωδιά τόν 'Ιούλιο, άργά ή γρήγορα, δέν είναι πίσω σου πιά τό δωμάτιο πού ξεχάσες νά βγεις όταν άνοιξες, ή βγήκες, άνοιξες τήν πόρτα και βγήκες, αφού οτιδήποτε μπορούσε, αλλά δέν είναι πίσω σου πιά. (Έλάχιστη παύση.) Δέν έννοώ αυτό σκέφτηκα, γιατί τώρα σκεφτόμουν μ' όλη μου τή δύναμη, αλλά τί σημασία έχει, δέν έννοώ μιάν άπλή συμμόρφωση, δέν έννοώ νά θυμηθείς, κανένας δέ στηρίζεται στή μνήμη του, κανένας δέν ξαναγυρίζει, αφού είσαι εδώ και πλέκεις μέ τήν ήσυχία σου τίς στιγμές, κάθεσαι και τίς πλέκεις μέ τήν ήσυχία σου, γιατί τίποτα δέν ξεχνάμε πίσω μας, ό,τι ξεχάσαμε μάς περιμένει σ' ένα πράσινο παγκάκι· λίγο πιά κεί· άφοσιωμένο στόν ήλιο, περιμένει νά περάσουμε φορώντας ένα όποιοδήποτε καπέλο.

(Παύση. Η φωνή γίνεται πολύ ήσυχη.) Κοιτάζομαι άκόμα στόν καθρέφτη. Θέλω νά πω, τά πράγματα αλλάζουν. Για μένα είναι, άκόμα, έκπληξη.

Μαρία Λαϊνά

Δυο δοκίμια του ΓΙΑΝΝΗ ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗ στις εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΥΣΗ
ΣΤΟ ΣΤΟΧΑΣΜΟ ΤΟΥ ΣΕΦΕΡΗ

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΚΑΙ ΟΜΑΔΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ
Το παράδειγμα του Καραγκιόζη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ
Γ. Γενναδίου 6, τηλ. 36.15.783

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ ΤΟ 3^ο ΤΕΥΧΟΣ

Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ
ΤΕΥΧΟΣ 3, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 85, ΔΡΑΧΜΕΣ
Σήμερα

—Guehenham Common—
—οι γυναίκες—
—καταστροφικές ειρήνης—

Οι δυνάμεις της ειρήνης
στη Δίση και στην Άνατολή

Night for day

Οι πολιτικές
επιπτώσεις της σπινθηρίσας

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟΝ Α ΚΥΡΚΟ
ΑΠΟΜΕΤΕΦΙΝΙ ΣΤΗΝ ΕΥΣΗ
ΤΗΛ ΤΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

Τζών Μ. Κουτσό

Περιμένοντας τούς βαρβάρους

(ἀπόσπασμα)

Ὁ Τζών Μ. Κουτσό (J.M. Coetzee) γεννήθηκε στό Κέηπ Τάουν τό 1940. Σπούδασε στή Νότια Ἀφρική καί τίς Ἡνωμένες Πολιτείες. Κριτικός, μεταφραστής, μαθηματικός, γλωσσολόγος καί μυθιστοριογράφος, δημοσιεύει τό 1980 τό μυθιστόρημα *Περιμένοντας τούς βαρβάρους*, ὅπου διερευνᾷ μέ ἀπαράμιλλη λογοτεχνική δεξιότητα ἕνα ἀπό τά κρισιμότερα προβλήματα τοῦ καιροῦ μας: τή λογική καί τά κίνητρα τῆς βαρβαρότητας καί τῆς ἀδικίας. Τό ἀπόσπασμα πού δημοσιεύουμε εἶναι ἀπό τό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου, πού πρόκειται νά κυκλοφορήσει ἀπό τίς Ἐκδόσεις Κρύσταλλο, σέ μετάφραση Μίλτου Φραγκόπουλου.

1

Τέτοιο πράμα πρώτη φορά τό βλέπω: δυό μικροί γυάλινοι δίσκοι κρεμασμένοι μπροστά ἀπ'τά μάτια του μέ συρματίνες θηλιές. Μήπως εἶναι τυφλός; Ἄν ἦταν γιά νά κρύψει μάτια πού δέ βλέπουν θά τό καταλάβαινα. Μά δέν εἶναι τυφλός. Οἱ δίσκοι εἶναι σκοῦροι. Ἄδιαφανεῖς ἀπ' ἐδῶ, μά ἐκεῖνος βλέπει ἀπό μέσα τους. Μοῦ λέει πῶς εἶναι καινούργια ἐφεύρεση. «Προστατεύουν τά μάτια ἀπ' τήν ἀντηλιά» λέει. «Θά σοῦ ἦταν χρήσιμα ἐδῶ στήν ἔρημο. Χαλαρώνουν τά βλέφαρα. Καί μειώνονται οἱ πονοκέφαλοι. Κοίτα.» Ἄγγιζει ἐλαφρά τίς ἄκρες τῶν ματιῶν του. «Γλιτώνεις κι ἀπ' τίς ρυτίδες.» Ξαναβάζει τά γυαλιά του. Εἶναι ἀλήθεια. Τό δέρμα του εἶναι νεανικό. «Στήν πρωτεύουσα ὄλοι τά φορᾶνε.»

Καθόμαστε στό καλύτερο δωμάτιο τοῦ πανδοχείου, μ' ἕνα κανάτι ἀνάμεσά μας καί μιὰ γαβάθα ξηρούς καρπούς. Δέ συζητᾶμε τό λόγο τοῦ ἐρχομοῦ του. Βρίσκεται ἐδῶ μετά τήν ἐξαγγελία τῶν ἔκτακτων μέτρων· αὐτό εἶναι ἀρκετό. Μιλᾶμε λοιπόν γιά τό κυνήγι. Μοῦ λέει γιά τήν τελευταία ἐξόρμηση πού συμμετεῖχε, ὅπου σφαχτήκανε χιλιάδες ἐλάφια, γουρούνια καί ἀρκουῶδες· τόσες χιλιάδες πού ἀναγκαστήκανε ν' ἀφήσουν ἕνα ὀλόκληρο βουνό ἀπό κουφάρια νά σαπίσει («Κι ἦταν κρίμα»). Τοῦ λέω γιά τά μεγάλα κοπάδια ἀπό πάπιες καί χῆνες πού κατεβαίνουν κάθε χρόνο στή λίμνη, καί γιά τούς

2

τρόπους πού χρησιμοποιοῦν οἱ ἰθαγενεῖς γιά νά τίς πιάνουν. Τοῦ προτείνω νά τόν πάρω μαζί μου μιὰ νύχτα πού βγαίνουν οἱ ἰθαγενεῖς γιά φάρμα μέ τίς βάρκες. «Εἶναι μιὰ ἐμπειρία πού δέν πρέπει νά τή χάσεις» λέω· «οἱ φαράδες κρατᾶνε ἀναμμένα δαδιά καί χτυποῦν τύμπανα πάνω ἀπ' τά νερά γιά νά σπρώξουν τά ψάρια πρὸς τά δίχτυα πού ἔχουν ἀπλώσει.» Κουνάει τό κεφάλι του καταφατικά. Μοῦ λέει γιά κάποια ἄλλη μεθοριακή περιοχή πού ἐπισκέφτηκε, ὅπου οἱ κάτοικοι τρῶνε ὀρισμένα φίδια πού τά ἔχουν γιά μεγάλη λιχουδιά, καί γιά μιὰ πελώρια ἀντιλόπη πού σκότωσε.

Περπατάει κάπως ἀδέξια ἀνάμεσα στά ἀσυνήθιστα γιά κείνον ἐπιπλα, μά δέ βγάζει τά γυαλιά του. Πάει νωρίς γιά ὕπνο. Μένει ἐδῶ στό πανδοχεῖο, γιατί εἶναι τό καλύτερο μέρος πού διαθέτει ἡ πόλη γιά τήν ἐγκατάσταση ἐνός ξένου. Τόνισα στό προσωπικό πῶς πρόκειται γιά ἕναν πολύ σπουδαῖο ἐπισκέπτη. «Ὁ Συνταγματάρχης Τζόλ εἶναι τοῦ Δεύτερου Γραφείου», τούς λέω. «Τό Δεύτερο Γραφεῖο εἶναι σήμερα τό πιό σπουδαῖο τμήμα τῆς Αὐτοκρατορικῆς Χωροφυλακῆς.» Τουλάχιστον αὐτό ἀκούμε ἀπό τίς φῆμες πού μᾶς φτάνουν, πάντοτε καθυστερημένα, ἀπό τήν πρωτεύουσα. Ὁ ἰδιοκτήτης γνέφει καταφατικά, κι οἱ καμαριέρες σκύβουν τό κεφάλι. «Πρέπει νά τοῦ κάνουμε καλή ἐντύπωση.»

3

Κουβαλάω τό στρώμα μου στήν ταράτσα μέ τίς πολεμίστρες, όπου τό νυχτερινό αεράκι προσφέρει κάποια ανακούφιση άπ' τόν καύσωνα. Πάνω στίς επίπεδες στέγες τής πόλης διακρίνω, μέ τό φώς του φεγγαριού, τά σχήματα κι άλλων ανθρώπων πού κοιμούνται. Κάτω άπ' τίς καρυδιές τής πλατείας μιά συζήτηση συνεχίζεται χαμηλόφωνα. Μέσα στό σκοτάδι μιά πίπα φέγγει σάν πυγολαμπίδα, σβήνει καί ξαναφέγγει. Τό καλοκαίρι προχωράει άργά πρós τό τέλος του. Τά δέντρα βαρυγκομούν κάτω άπ' τό βαρύ φορτίο τους. Τήν πρωτεύουσα έχω νά τή δώ άπό τότε πού ήμουν νέος.

Ξυπνάω πρίν χαράξει καί περνώ στίς μύτες των ποδιών μου δίπλα άπ' τούς κοιμισμένους στρατιώτες πού στριφογυρνάν, αναστενάζουν, κι όνειρεύονται μανάδες κι άγαπητικές, γιά νά κατέβω τά σκαλιά. Άπό τόν ουρανό χιλιάδες άστέρια μās κοιτάνε. Άλήθεια, είμαστ' έδω στή στέγη του κόσμου. "Όταν ξυπνάς τή νύχτα έξω στή φύση, ένα δέος σέ κυριεύει.

Ό σκοπός στήν πύλη κάθεται μέ σταυρωμένα πόδια, σέ ύπνο βαθύ, άγκαλιά μέ τό μουσκέτο

5

άλισίβα, καί οί φυλακισμένοι είναι έτοιμοι, γονατιστοί σέ μιά γωνιά. "Ό ένας είναι γέρος, ό άλλος ένα μικρό άγόρι. «Τούς πιάσανε πρίν λίγες μέρες», λέω. «Έγινε μιά έπιδρομή κάπου τριάντα χιλιόμετρα άπό 'δω. Περίεργο. Συνήθως δέν πλησιάζουν τό φρούριο. Αυτούς τούς δύο τούς συλλάβανε μετά. Λένε πώς δέν έχουν καμιά σχέση μέ τήν έπιδρομή. Δέν ξέρω. Μπορεί καί νά 'ναι αλήθεια. "Αν θέλετε νά τούς μιλήσετε θά σās βοηθήσω έγώ μέ τή γλώσσα. Είμαι στή διάθεσή σας.»

Τό πρόσωπο του άγοριού είναι φουσκωμένο καί μελανιασμένο· τό ένα μάτι πρησμένο καί κλειστό. Κάθομαι ανακούρκουδα μπροστά του καί του χτυπάω έλαφρά τό μάγουλο. «"Ακουσε, μικρέ», λέω στή διάλεκτο των συνόρων, «θέλουμε νά σοϋ μιλήσουμε».

Δέν άπαντάει.

«Καμώνεται τάχα μου», λέει ό φρουρός. «"Όλα τά καταλαβαίνει.»

«Ποιός τόν χτύπησε;» ρωτάω.

«"Όχι έγώ», μου λέει, «έτσι ήταν όταν τόν φέρανε».

4

του. Τό παραθύρι του πορτιέρη είναι κλειστό· τό καρτσάκι του στέκει άπ' έξω. Περνώ.

* * *

«Δέ διαθέτουμε ειδικούς χώρους γιά φυλακισμένους», έξηγώ. «Δέν έχουμε μεγάλη έγκληματικότητα έδω, κι οί ποινές είναι συνήθως κάποιο πρόστιμό ή καταναγκαστικά έργα. Αυτή ή καλύτερα είναι άπλώς μιά άποθήκη πού συνδέεται μέ τόν σιτοβολώνα, όπως βλέπετε.» Μέσα είναι σκοτεινά καί βρωμάει. Δέν υπάρχουν παράθυρα. Οί δύο φυλακισμένοι κείτονται δεμένοι στό δάπεδο. "Η δυσοσμία προέρχεται άπ' αυτούς. Μπόχα άπό κάτουρα. Φωνάζω του φρουρού νά έρθει μέσα: «Βάλ' τους νά πλυθούν, καί γρήγορα σέ παρακαλώ.»

Συνοδεύω τόν επισκέπτη μου στό ψυχρό ήμίφως του σιτοβολώνα. «Ελπίζουμε νά συγκεντρώσουμε τρεις χιλιάδες δεμάτια άπό τίς κοινοτικές γαίες έφέτος. Σπέρνουμε μονάχα μιά φορά τό χρόνο. "Ο καιρός μās ευνόησε.» Μιλάμε γιά τά ποντίκια καί τούς τρόπους αντιμετώπισής τους. "Όταν έπιστρέφουμε στήν καλύτερα μυρίζει

6

«Ποιός σέ χτύπησε;» ρωτάω τό άγόρι.

Δέ μέ άκούει. Καρφώνει τό βλέμμα του πάνω άπ' τόν ώμο μου, όχι στό φουρό, μά στόν Συναγματάρχη Τζόλ πού στέκεται δίπλα του.

Γυρνάω στόν Τζόλ. «Μάλλον δέ θά 'χει ξαναδει τέτοιο πράμα.» Του δείχνω. «'Εννοώ τά ματογυάλια. Θα νομίζει πώς είστε τυφλός.» Άλλά ό Τζόλ δέ μου ανταποδίδει τό χαμόγελο. Μπροστά στους κρατούμενους, φαίνεται, πρέπει νά τηρείς κάποια συγκεκριμένη στάση.

Άπευθύνομαι στό γέρο. «Παππούλη, άκουσέ με. Σās φέραμε 'δω γιάτί σās πιάσαμε μετά άπό ένα πλιάτσικο στά κοπάδια. Ξέρεις πόσο σοβαρό είναι. Ξέρεις ότι μπορεί νά τιμωρηθείτε γι' αυτό.»

Βγάζει τή γλώσσα γιά νά ύγράνει τά χείλη του. Τό πρόσωπό του είναι γκριζο κι εξαντλημένο.

«Παππούλη, βλέπεις αυτόν τόν κύριο; Αυτός ό κύριος ήρθε άπ' τήν πρωτεύουσα. Πηγαίνει σ' όλα τά φρούρια των συνόρων. Δουλειά του είναι νά βρίσκει τήν αλήθεια. Αυτό κάνει. Βρίσκει τήν αλήθεια. "Αν δέν μιλήσεις σέ μένα, τότε θά πρέ-

πει νά μιλήσεις σ' αὐτόν. Καταλαβαίνεις;»

«'Εξοχότατε», λέει ἐκεῖνος. Ἡ φωνή του βραχνή καθαρίζει τὸ λαιμό του. «'Εξοχότατε, ἐμεῖς δὲν ἔχουμε ἰδέα ἀπὸ κλεψιές. Οἱ στρατιῶτες μᾶς σταμάτησαν καὶ μᾶς δέσανε. Δίχως λόγο. Περπατούσαμε, ἐρχόμασταν ἐδῶ γιὰ τὸ γιατρό. Ἐτοῦτος δῶ εἶναι γιὸς τῆς ἀδελφῆς μου. Ἐχει μιά πληγή πού δέ γιάνει. Δὲν εἴμαστε κλέφτες. Δεῖξε στοὺς Ἐξοχότατους τὴν πληγή σου.»

Γρήγορα, μὲ χέρι καὶ μὲ δόντια, τὸ ἀγόρι ἀρχίζει νά ξετυλίγει τὰ κουρέλια πού περιδέδουν τὸν ἕνα του βραχίονα. Τὰ τελευταῖα κομμάτια, γεμάτα ξεραμένα αἷματα καὶ πύον, εἶναι κολλημένα στό πετσό, ἀλλὰ ἀνασηκώνει τίς ἄκρες γιὰ νά μὸυ δεῖξει τὸ κόκκινο καὶ φλογισμένο χεῖλος τῆς πληγῆς.

«Βλέπετε», λέει ὁ γέρος, «μὲ τίποτα δέ γιάνει. Τὸ ἔφερνα ἐδῶ στό γιατρό ὅταν μᾶς σταμάτησαν οἱ στρατιῶτες. Αὐτὸ εἶν' ὄλο.»

Βγαίνω μὲ τὸν ἐπισκέπτη μου καὶ περπατᾶμε κατὰ τὸ πανδοχεῖο. Διασχίζουμε τὴν πλατεία. Τρεῖς γυναῖκες μᾶς προσπερνᾶνε, γυρίζουν ἀπὸ τὸ ἀρδευτικὸ φράγμα μὲ τὰ καλάθια τῆς μπου-

στηριακὸς θεατρῖνισμὸς μὲ τίς σκουῖρες ἀσπίδες πού καλύπτουν ὑγιέστατα μάτια. Περπατᾶει μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα μπροστά σά γυναῖκα.

«Πάντως» λέει, «πρέπει νά τοὺς ἀνακρίνω. Ἀπόψε. Ἐντάξει; Θά φέρω καὶ τὸ βοηθό μου. Θά χρειαστῶ καὶ κάποιον νά μὲ βοηθήσει μὲ τὴ γλώσσα. Ὁ φρουρός ἴσως. Ξέρει;»

«Ὅλοι μας ἐδῶ συνεννοούμαστε. Θά προτιμούσατε νά μὴν ἔρθω ἐγώ;»

«Θά βαρεθεῖτε. Εἶναι κάμποσες τυπικὲς διαδικασίες πού πρέπει νά διεκπεραιώσουμε.»

* * *

Τίς κραυγές πού εἶπαν πολλοὶ πὼς ἄκουσαν ἀπ' τὸ σιτοβολῶνα, ἐγὼ δὲν τίς ἀκούω. Ἐκεῖνο τὸ βράδι, καθὼς κάνω τίς δουλειές μου, ἔχω διαρκῶς συναίσθηση τοῦ τί μπορεῖ νά συμβαίνει, καὶ τὸ αὐτί μου εἶναι στραμμένο στὴ συχνότητα τοῦ ἀνθρώπινου πόνου. Μά ὁ σιτοβολῶνας εἶναι ἕνα ὀγκῶδες χτίριο μὲ βαριές πόρτες καὶ μικροσκοπικά παράθυρα. Βρίσκεται πέρα ἀπ' τὰ σφαγεῖα καὶ τὸν ἀλευρόμυλο, στὴ νότια συνοικία.

γάδας στά κεφάλια τους. Μᾶς κόβουν μὲ ματιές γεμάτες περιέργεια, κρατώντας τὸ λαιμό τους ψηλά. Ὁ ἥλιος καίει.

«Αὐτοὶ οἱ δύο εἶναι οἱ πρῶτοι πού πιάνουμε ἐδῶ καὶ πολὺ καιρό», λέω. «Τελείως τυχαῖο· κανονικά δέ θά ἔχαμε βαρβάρους νά σᾶς δείξουμε. Κλέβουν μερικά πρόβατα ἢ ἀρπάζουν κανένα γελᾶδι ἀπὸ κάποιον караβάνι. Καμιά φορά κάνουμε κι ἐμεῖς ἐπιδρομές στά δικά τους. Πρόκειται γιὰ κάτι ἐξαθλιωμένους νομάδες μὲ μικρὰ κοπάδια, πού ζοῦν στὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ. Εἶναι σάν τρόπος ζωῆς. Ὁ γέρος λέει πὼς ἐρχόντουσαν γιὰ τὸ γιατρό. Ἴσως νά εἶναι ἀλήθεια. Κανείς δέ θά ἔπαιρνε ἕνα γέρο κι ἕνα ἄρρωστο παιδί σέ μιά ἐπιδρομή.»

Συνειδητοποιῶ πὼς μιλάω σά μάρτυρας ὑπεράσπισης.

«Βέβαια δὲν μπορεῖ κανείς νά εἶναι σίγουρος. Ἀλλὰ ἀκόμα κι ἂν λένε ψέματα, σέ τί σᾶς εἶναι χρήσιμοι δύο ἀπλοϊκοὶ ἄνθρωποι σάν κι αὐτούς;»

Προσπαθῶ νά κρύψω τὸν ἐκνευρισμὸ πού μὸυ προκαλεῖ ἡ αἰνιγματικὴ σιωπή του, αὐτὸς ὁ μ-

Κι ἐπίσης, αὐτὸ πού κάποτε ἦταν ἕνα προκεχωρημένο φυλάκιο, κι ὕστερα ἕνα μεθοριακὸ φρούριο, μεγάλωσε καὶ εἶναι σήμερα μιά ἀγροτικὴ κοινότητα, μιά πόλη τριῶν χιλιάδων ψυχῶν, ὅπου ὁ θόρυβος τῆς ζωῆς, ὁ θόρυβος πού κάνουν ὅλες αὐτές οἱ ψυχές ἕνα ζεστό καλοκαιριᾶτικο βράδυ, δέ σταματᾶει ἐπειδὴ κάποιος κάπου κραυγάζει. (Ἐδῶ σέ κάποιον σημεῖο ἀρχίζω νά κάνω τὸν μάρτυρα ὑπεράσπισης τοῦ ἑαυτοῦ μου.)

Ὅταν ξαναβλέπω τὸν Συνταγματάρχη Τζόλ — ὅταν εὐκαιρεῖ — φέρνω τὴν κουβέντα στά βασανιστήρια. «Καί τί γίνεται ἂν ὁ κρατούμενος λέει τὴν ἀλήθεια», ρωτᾶω, «κι ὅμως βλέπει πὼς δὲν τὸν πιστεύουν; Δὲν εἶναι φριχτὴ ἡ θέση του; Φαντάσου: νά θές νά παραδοθεῖς, νά παραδίνεσαι, νά μὴν ἔχεις τίποτ' ἄλλο νά δώσεις, νά ἔχεις σπάσει, κι ὅμως νά σέ πιέζουν νά δώσεις κι ἄλλα! Καί τί εὐθύνη γιὰ τὸν ἀνακριτή! Πὼς μπορεῖς νά ξέρεις πότε ἕνας ἄνθρωπος σοῦ λέει τὴν ἀλήθεια;»

«Ἐπάρχει κάποιος τόνος», λέει ὁ Τζόλ. «Ἐνας ἰδιαίτερος τόνος χρωματίζει τὴ φωνή

11

τοῦ ἀνθρώπου πού λέει τήν ἀλήθεια. Ἡ ἐκπαίδευση κι ἡ πείρα μᾶς μαθαίνει νά ξεχωρίζουμε αὐτόν τόν τόνο.»

«Ὁ ἰδιαιτερός τόνος τῆς ἀλήθειας! Τόν ξεχωρίζετε ἀκόμα καί στήν καθημερινή ὁμιλία; Μπορεῖτε νά καταλάβετε ἂν ἐγώ σᾶς λέω ἀλήθεια ἢ ψέματα;»

Αὐτή εἶναι ἡ πιό οἰκεία στιγμή πού εἴχαμε ὡς τώρα, τήν ὁποία προσπερνᾷ μέ μιὰ κίνηση τοῦ χερσιού. «Ὁχι, δέν καταλάβατε τί ἐννοῶ. Μιλᾷω μονάχα γιά κάποιες εἰδικές περιπτώσεις. Γιά τήν περίπτωση ὅπου ἀνιχνεύω τήν ἀλήθεια, ὅπου ἐξασκῶ πίεση γιά νά τή βρῶ. Πρῶτα ἀκούω ἕνα σωρό ψέματα, λοιπόν — ἔτσι γίνεται πάντα — πρῶτα ψέματα, ὕστερα πίεση, μετά κι ἄλλα ψέματα, ὕστερα κι ἄλλη πίεση, μετά τό σπάσιμο, ὕστερα κι ἄλλη πίεση, καί τέλος ἡ ἀλήθεια. Ἔτσι φτάνουμε στήν ἀλήθεια.»

Ὁ πόνος εἶναι ἡ ἀλήθεια. «Ὅλα τ' ἄλλα εἶναι ἀμφισβητήσιμα. Αὐτό εἶναι τό συμπέρασμα ἀπ' τήν κουβέρτα μου μέ τόν Συνταγματάρχη Τζόλ, πού τόν φαντάζομαι, μέ τά καθαρά καί φροντισμένα νύχια του, τά μόβ μαντίλια καί τά

13

λούθησε συμπλοκή, καθ' ἣν ὁ κρατούμενος προσέκρουσε βιαίως ἐπί τοῦ τοίχου. Αἱ προσπάθειαι διά τήν ἐπαναφοράν τῶν αἰσθήσεών του ἀπέβησαν ἐπί ματαίῳ.»

Γιά τήν ὀλοκλήρωση τῆς διαδικασίας, σύμφωνα μέ τό γράμμα τοῦ νόμου, καλῶ τόν φρουρό νά καταθέσει. Ἀπαγγέλλει, κι ἐγώ καταγράφω τά λόγια του: «Ὁ κρατούμενος κατελήφθη ὑπό μανίας καί ἐπετέθη κατά τοῦ ἐπισκέπτου ἀξιωματικοῦ. Ἐκλήθη νά βοηθήσω νά ἀκινητοποιηθῆ. Ὅτε ὁμως ἐφθασα ἡ συμπλοκή εἶχε τελειώσει. Ὁ κρατούμενος ἦτο ἀναίσθητος καί εἶχε αἵματα στή μύτη.» Τοῦ δείχνω πού νά βάλει τήν ὑπογραφή του. Παίρνει τήν πένα ἀπό τό χέρι μου μέ σεβασμό.

«Δέ μου λές, ὁ ἀξιωματικός σου εἶπε τί νά μου πείς;» τόν ρωτᾷω μαλακά.

«Μάλιστα, κύριε Διοικητά.»

«Τά χέρια τοῦ κρατούμενου ἦταν δεμένα;»

«Μάλιστα· δηλαδή ὄχι, κύριε Διοικητά.»

Τοῦ κάνω νόημα νά φύγει καί συμπληρώνω τήν ἐντολή ταφῆς.

«Ὅμως προτοῦ πέσω γιά ὕπνο παίρνω ἕνα

12

μαλακά παπούτσια, πίσω στήν πρωτεύουσα ὅπου τόσο ποθεῖ, τό βλέπω, νά ἐπιστρέφει, νά συζητάει χαμηλόφωνα μέ τούς φίλους του σέ διαδρόμους θεάτρων στά διαλείμματα τοῦ ἔργου.

(«Ὅμως, ἀπό τήν ἄλλη, ποιός εἰμ' ἐγώ γιά νά τόν κρίνω, κρατώντας τάχα μου τίς ἀποστάσεις; Πίνω μαζί του, τρώω μαζί του, τοῦ δείχνω τ' ἀξιοθέατα, τοῦ παρέχω κάθε δυνατή βοήθεια, ὅπως ὀρίζει τό ἀντίγραφο τῆς διαταγῆς πού ἔφερε μαζί του, κι ἀκόμα παραπάνω. Ἡ Αὐτοκρατορία δέν ἀπαιτεῖ ν' ἀγαπιοῦνται οἱ ὑπάλληλοί της ἀναμεταξύ τους· ἀπλῶς νά ἐκτελοῦν τά καθήκοντά τους.)

* * *

Ἡ ἀναφορά πού ὑποβάλλει σέ μένα, ὡς δικαστικό ἐπίτροπο τῆς περιοχῆς, εἶναι σύντομη.

«Κατά τήν διάρκειαν τῆς ἀναχρίσεως ἐνετοπίστησαν ἀντιφάσεις εἰς τήν κατάθεσιν τοῦ κρατουμένου. Ἀδυνατῶν νά παράσχη σαφεῖς ἐξηγήσεις, ὁ κρατούμενος ἐξηγηριώθη καί ἐπετέθη κατά τοῦ ἀνακρίνοντος ἀξιωματικοῦ. Ἐπηχο-

14

φανάρι, διασχίζω τήν πλατεία, κάνω μιὰ μεγάλη βόλτα ἀπ' τά στενά κι ἀσύχναστα δρομάκια, καί φτάνω στό σιτοβολῶνα. Στήν πόρτα τῆς καλύβας εἶναι καινούργιος σκοπός, ἄλλο ἕνα χωριατόπουλο, τυλιγμένο στήν κουβέρτα του· κοιμᾷται. Ἐνας γρύλος σταματᾷ τό τραγούδι του καθῶς πλησιάζω. Τό τράβηγμα τοῦ σύρτη δέν ξυπνάει τό σκοπό. Μπαίνω στήν καλύβα κρατώντας τό φανάρι ψηλά, καταπατώντας, ὅπως συναισθάνομαι, τό ἄγιο πλέον ἢ βέβηλο χῶμα (ὑπάρχει ἄραγε καμιά διαφορά;), τήν κρύπτη ὅπου φυλάγονται καί συντηροῦνται τά τοῦ Κράτους Μυστήρια.

Τό ἀγόρι κείτεται σ' ἕνα ἀχυρένιο στῶμα στή γωνιά, σῶο, ζωντανό. Κάνει πῶς κοιμᾷται, μά τό τεντωμένο του κορμί τόν προδίδει. Τά χέρια του εἶναι δεμένα μπροστά. Στήν ἄλλη ἄκρη εἶναι ἕνας μακρόστενος ἄσπρος μπόγος.

Ξυπνάω τό σκοπό. «Ποιός σου 'πε ν' ἀφήσεις τό πτώμα ἐδώπέρα; Ποιός τό 'ραψε;»

Ἀκούει τήν ὀργή στή φωνή μου. «Ἦταν αὐτός πού ἦρθε μέ τόν ἄλλο Ἐξοχότατο, κύριε Διοικητά. Ἦταν ἐδῶ ὅταν ἦρθα γιά ὑπηρεσία.

Είπε στό παιδί, τόν άκουσα, είπε 'Κοιμήσου μέ τόν παππούλη σου νά του κρατήσεις συντροφιά'. Καμώθηκε πώς θά τό 'ραβε καί τ' άγόρι μέσ στό σάβανο, νάί στό ίδιο σάβανο, μά δέν τό 'κανε.»

'Ενώ τό άγόρι κοιμάται τεντωμένο, μέ τά μάτια σφιγμένα σφαλιστά, κουβαλάμε τό πτώμα έξω. Στήν αύλή, δίνω στό φρουρό νά κρατήσει τό φανάρι. Ψάχνω τή ραφή μέ τήν άκρη του σουγιά μου, σκίζω τό σάβανο καί ξεσκεπάζω τό κεφάλι του γέρου.

Τά γκρίζα γένια είναι μέσα στά αίματα. Τά χείλη λιωμένα καί τραβηγμένα προς τά πίσω. Τά δόντια είναι σπασμένα. 'Η κόρη του ένός ματιού είναι στραμμένη προς τά μέσα, τό άλλο μάτι μιά ματωμένη τρύπα. «Κλειστο'το», λέω. 'Ο φρουρός σιάζει πρόχειρα τό πανί. Ξανανοίγει. «Λένε πώς χτύπησε τό κεφάλι του στόν τοίχο. 'Εσύ τί λές;» Μέ κοιτάζει άνήσυχος. «Φέρε λίγο σπάγκο καί δέσ'το έδω.»

Κρατάω τό φανάρι πάνω άπ' τό άγόρι. Δέν έχει κουνήσει. Μά όταν σκύβω γιά ν' άκουμπήσω τό μάγουλό του, τραβιέται κι άρχίζει νά τρέ-

μει μέ σπασμούς πού τραντάζουν όλόκληρο τό κορμί του. «'Ακου μικρέ», λέω, «δέ θά σου κάνω κακό.» Γυρνάει ανάσκελα καί φέρνει τά δεμένα χέρια του μπροστά άπ' τό πρόσωπό του. Είναι πρησμένα· τό χρώμα τους μαβί. Ψαχουλεύω τά δεσμά μέ τά δάχτυλα. "Όλες μου οί κινήσεις προς αύτό τό άγόρι είναι άδέξιες. «'Ακου: πρέπει νά πεις στόν άξιωματικό τήν άλήθεια. Δέ γυρεύει τίποτ' άλλο από σένα — μόνο τήν άλήθεια. Μόλις βεβαιωθεί πώς του λές τήν άλήθεια δέ θά σε πονέσει άλλο. Πρέπει όμως νά του πεις ό,τι ξέρεις, όλα. Πρέπει νά άπαντάς τήν άλήθεια σε κάθε του έρώτηση. Κι αν νιώσεις πόνο κάνε κουράγιο.» Πιάνω τόν κόμπο καί κατορθώνω επιτέλους νά χαλαρώσω τό σκοινί. «Τρίψε τά χέρια σου νά τρέξει τό αίμα.» Βάζω τά χέρια του ανάμεσα στις παλάμες μου καί κάνω έλαφρές έντριβές. Κουνάει τά δάχτυλά του μέ δυσκολία καί πόνο. Δέν μπορώ νά πώ πώς κάνω τίποτα περισσότερο άπ' ό,τι μιά μάνα πού παρηγορεί τό παιδί της μετά από μιά έκρηξη όργης του πατέρα του. Ούτε μου διαφεύγει πώς ό ανακριτής μπορεί νά φοράει δυό μάσκες, νά μι-

λάει μέ δυό φωνές, μιά άγρια καί μιά σαγηνευτική.

«Του δώσανε τίποτα νά φάει άπόψε;» ρωτάω τό σκοπό.

«Δέν ξέρω.»

«'Εφαγες τίποτα;» ρωτάω τό άγόρι. Κουνάει άρνητικά τό κεφάλι του. Νιώθω ένα βάρος στην καρδιά. Δέ θέλησα καθόλου νά μπλεχτώ σ' αύτή τήν ύπόθεση. Που θά καταλήξει δέν ξέρω. Στρέφομαι προς τό φρουρό. «Φεύγω τώρα, αλλά θέλω νά κάνεις τρία πράγματα. Πρώτον, όταν τά χέρια του παιδιού συνέρθουν, νά τά ξαναδέσεις, αλλά όχι τόσο σφιχτά ώστε νά πρηστούν. Δεύτερον, θέλω ν' αφήσεις τό πτώμα εκει πού βρίσκεται στην αύλή. Μήν τό ξαναβάλεις μέσα. Νωρίς τό πρωί θά στείλω νά τό πάρουνε γιά θάψιμο κι έσύ θά τους τό παραδώσεις. "Αν γίνουν τίποτα έρωτήσεις, νά πεις πώς έγώ έδωσα διαταγή. Τρίτον, νά κλειδώσεις τήν καλύβα καί νά 'ρθεις μαζί μου. Θά σου δώσω κάτι άπ' τά μαγειρεία νά πäs του παιδιού νά φάει. "Ελα.»

"Οχι, δέν είχα καμιά διάθεση νά μπλέξω.

Είμαι ένας επαρχιακός 'Επίτροπος, ένας υπεύθυνος άξιωματούχος στην ύπηρεσία της Αυτοκρατορίας, πού ύπηρετεί έκτελώντας καθημερινά τό χρέος του σ' έτούτη τή νωχελική παραμεθόρια περιοχή, περιμένοντας νά βγει στή σύνταξη. Εισπράττω τους φόρους καί τή δεκάτη, διοικώ καί κατανέμω τίς κοινοτικές γαιες, φροντίζω γιά τόν έφοδιασμό της φρουράς, επιβλέπω τους νεαρούς κατώτερους άξιωματικούς πού είναι οί μόνοι άξιωματικοί πού έχουμε έδω πέρα, κοιτάζω νά διεξάγεται ομαλά τό έμπόριο, προεδρεύω στό δικαστήριο δυό φορές τήν εβδομάδα. Κατά τ' άλλα, βλέπω τόν ήλιο ν' ανατέλλει καί νά δύει, τρώω καί κοιμάμαι, κι είμαι εύχαριστημένος. "Όταν έρθει ή ώρα μου νά φύγω άπ' αυτόν τόν κόσμο, έλπίζω νά παραχωρηθούν εις μνήμην μου τρεις γραμμές μέ μικρά γράμματα σε κάποιο φύλλο της 'Εφημερίδας της Αυτοκρατορικής Κυβερνήσεως. Δέ ζήτησα τίποτα παραπάνω από μιά ήσυχη ζωή σε μιά ήσυχη έποχή.

Μά τόν περασμένο χρόνο άρχισαν νά μάς φτάνουν από τήν πρωτεύουσα είδήσεις πού μιλούσαν γιά αναβρασμό στις τάξεις των βαρβά-

19

ρων. "Ἐμποροὶ πού ταξιδεύανε σέ δρόμους ἀσφαλεῖς δέχτηκαν ἐπιθέσεις καί τούς ληστέψανε τά πάντα. Οἱ ζωοκλοπές εἶχαν ἀυξηθεῖ σέ βαθμό προκλητικό. Μιά ομάδα ὑπαλλήλων τοῦ τμήματος ἀπογραφῶν εἶχε ἐξαφανιστεῖ, κι ἀργότερα ὅλοι τους βρέθηκαν θαμμένοι σέ ρηχούς τάφους. "Ἐνας ἐπαρχος πυροβολήθηκε σέ μία περιοδεία του. Εἶχαν ἀναφερθεῖ καί συγκρούσεις μέ περίπολα σέ ἀκριτικά φυλάκια. Οἱ βαρβαρικές φυλές ἐξοπλίζονται, ἔλεγαν οἱ φήμες. Ἡ Αὐτοκρατορία ἔπρεπε νά λάβει προληπτικά μέτρα, γιατί σίγουρα θά ξέσπαγε πόλεμος.

Ἐγώ αὐτόν τόν ἀναβρασμό δέν τόν ἔβλεπα καθόλου. Εἶχα παρατηρήσει πώς μία φορά σέ κάθε γενιά, ὅπωςδήποτε, ἐμφανίζεται μία φάση ὑστερίας σχετικά μέ τούς βαρβάρους. Δέν ὑπάρχει γυναίκα στίς παραμεθόριες περιοχές πού νά μήν ἔχει ὄνειρευτεῖ κάποιο μελαψό βάρβαρο νά ξεγλιστράει κάτω ἀπ' τό κρεβάτι της καί νά τήν ἀρπάξει ἀπ' τό πόδι, κανένας ἀντρας πού νά μήν ἔχει κατατρομάξει τόν ἑαυτό του βλέποντας ὁράματα μέ στίφη βαρβάρων νά εἰσβάλλουν στό σπίτι του, νά σπᾶνε τά πιάτα, νά βάζουν φωτιά στίς κουρτίνες καί νά βιάζουν τίς κόρες του. Αὐτά τά ὄνειρα εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ὑπερβολικῆς ἀνεσης. Δεῖξτε μου ἕναν βάρβαρο κι ἐγώ θά πιστέψω.

Στήν πρωτεύουσα ἡ μεγάλη ἀνησυχία ἦταν μήπως τελικά οἱ βαρβαρικές φυλές τοῦ βορρᾶ καί τῆς δύσης ἐνωθοῦν. Ἀξιωματικοί τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου στάλθηκαν στά σύνορα γιά ἐπιθεωρήσεις. Ὅρισμένες φρουρές ἐνισχύθηκαν. "Ο-

20

σοὶ ἔμποροι ζήτησαν, ἔλαβαν ἀμέσως στρατιωτική συνοδεία. Καί ἀξιωματικοί τοῦ Δεύτερου Γραφείου φάνηκαν γιά πρώτη φορά στά σύνορα, φύλακες τοῦ Κράτους, εἰδικοί στ' ἀπόκρυφα τοῦ ἀνατρεπτισμοῦ, μύστες τῆς ἀλήθειας, διδάκτορες τῆς ἀνακρίσεως. "Ἐτσι τώρα φαίνεται πώς τά εὐκολά μου χρόνια φτάνουν στό τέλος τους, τά χρόνια ὅπου μποροῦσα νά κοιμᾶμαι μέ τή συνείδησή μου ἤσυχη, γνωρίζοντας πώς μ' ἕνα σκούνημα ἀπό δῶ κι ἕνα σπρώξιμο ἀπό κεῖ ὁ κόσμος θά συνέχιζε σταθερά τήν πορεία του. Γιατί νά μήν εἶχα παραδώσει αὐτούς τούς δύο ξεκάρφωτους κρατούμενους στόν Συνταγματάρχη; σκέφτομαι. «Ὅριστε, Συνταγματάρχα μου, ἐσεῖς εἶστε ὁ εἰδικός, πάρτε τους καί κάντε ὅ,τι θέλετε!» "Ἄν εἶχα πάει γιά κυνήγι γιά μερικές μέρες, ὅπως θά ἔπρεπε νά εἶχα κάνει, ἢ μία βόλτα στό ποτάμι ἴσως, κι εἶχα ἐπιστρέψει, καί δίχως νά διαβάσω, ἢ ἀπλῶς ρίχνοντας μία βιαστική ματιά, εἶχα βάλει τή σφραγίδα μου στήν ἀναφορά του, ἀποφεύγοντας νά ρωτήσω τί σημαίνει ἡ λέξη ἔρευναι, ἢ τί ἦταν ἀπό κάτω τῆς βαλμένο σάν τά δόκανα κάτω ἀπ' τά φύλλα — ἄν εἶχα κάνει αὐτό πού ἔπρεπε, τό σωστό, τότε ἴσως νά μποροῦσα νά ἐπιστρέψω στό κυνήγι μου καί στή νηφάλια ἀπόλαυση τῆς ζωῆς, περιμένοντας νά σταματήσουν οἱ προκλήσεις καί οἱ κλυδωνισμοί στά σύνορα νά ὑποχωρήσουν. Ἀλίμονο ὅμως, δέν καβάλησα τό ἄλογο νά φύγω. Γιά λίγο ἔκλεισα τ' αὐτιά μου στό θόρυβο πού ἐρχόταν ἀπ' τήν καλύβα μέ τά ἐργαλεῖα δίπλα στό σιτοβολῶνα· ὕστερα ὅμως, τή νύχτα, πῆρα ἕνα φανάρι καί πῆγα νά δῶ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ 1912-1980
 εισαγωγή • βιβλιογραφία • μελέτες • ἀνθολογία κειμένων

»Οἱ πεζογράφοι τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἀφηγητές, παραμυθᾶδες. Ὁ «πλοῦτος ἀλλά καί τά ὄρια ἑνός ἀφηγηματικοῦ λόγου πού παράγει τή γραφή, τήν περιγραφή καί τή μεταγραφή τοῦ βιώματος τούς προφύλαξε ἀπό τίς μυθιστορηματικές φιλοδοξίες πού στήν συγκυρία τοῦ Μεσοπολέμου δέν μποροῦσαν παρά νά ἀναπαραγάγουν ἰδέες ἀντί νά παράγουν κείμενο — ἀνεπανάληπτη ἐκδοχή τῆς πραγματικότητας

Μιά ἐκδοση τοῦ ΠΟΛΙΤΗ
 Κυκλοφορεῖ σέ ὅλα τά βιβλιοπωλεῖα

ΜΟΝΟΤΡΟΠΟΣ ΜΟΝΟΛΟΓΟΣ

ΜΠΡΟΣΤΑ Σ' ΕΝΑΝ ΚΑΘΡΕΦΤΗ

Οι παράλληλοι μονόλογοι στην ποίηση του Σεφέρη·

ὁ Λαφόργκ και ὁ Ἴλιοτ

τῆς Ἀθηνᾶς Γεωργαντᾶ

*Ποῦ ἔναι ἡ ἀγάπη πού κόβει τόν καιρό μονοκόμματα
στά δυό και τόν ἀποσβολώνει;
Λόγια μονάχα και χειρονομίες. Μονότροπος μονόλογος
μπροστά σ' ἓναν καθρέφτη κάτω ἀπό μιά ρυτίδα.*

(Γ. Σεφέρη, «Τό ὕφος μιάς μέρας»)

Τό σχῆμα τῶν παράλληλων μονολόγων, μέ τή μορφή ἑνός ἀσυνεχοῦς πλασματικοῦ διαλόγου μεταξύ δύο ἀπόμακρων και ἀποξενωμένων συνομιλητῶν, συνιστᾶ τήν πιό προωθημένη τεχνική επεξεργασία ἑνός θέματος ἐπίμονου στην ποίηση τοῦ Γ. Σεφέρη.¹ Πρόκειται γιά τήν ἀποτυχία ἢ ἀδυναμία τῆς ἀνθρώπινης ἐπικοινωνίας, πού ἐμφανίζεται πρῶτα ὡς μείζον θέμα στό ἔργο του — μέ ἓνα εἰδικό βάρος στην πρώτη του συλλογή² — και διατρέχει ὅλο τό σῶμα τῆς ποιήσεώς του:

*Καθένας χωριστά ὄνειρεύεται και δέν ἀκούει
τό βραχνά τῶν ἄλλων*

(«Σαλαμίνα τῆς Κύπρου», Π 265)

Ἡ ἔλλειψη ἐπικοινωνίας και ἡ ψυχική ἀπομόνωση εἶναι γιά τόν Σεφέρη τό τραγικό ἀποτέλεσμα τῆς ἔλλειψης τῆς ἀγάπης (ὁ,τι ὀνομάζει «στέγνωμα τῆς ἀγάπης»: Π 265), πού «ξοδεύει» τήν ψυχή (Π 81) και τῆς στερεῖ τήν οὐσιαστική τῆς ζωῆ:

*Ἄν ἀγαπούσαμε θά ἴσπαζε ὁ κύκλος,
θά κλείναμε τά βλέφαρα μιά στιγμή.
Ἄλλά δέν μποροῦμε ν' ἀγαπήσουμε.*

(«Τετάρτη», Π 128)

Συχνά τό θέμα τοῦ ἀδιέξοδου στην ἐπικοινωνία ἀποκτᾶ τήν ἰδιαίτερη σημασία τῆς ἄγονης ἐρωτικῆς ἐπαφῆς, πού ἐπιτείνει τήν αἴσθηση τῆς ἀπόλυτης μοναξιάς:

*Στή δίκλωνη τῆ δημοσιά
φεύγαμε κορμιά μόνο
μέ τίς καρδιές στον κάθε κλώνο
χώρια, ζερβά-δεξιά.*

(«Αὐτοκίνητο», Π 12)

Ἡ συμπυκνωμένη ἐμφάνιση τοῦ θέματος στην πρώτη συλλογή τοῦ Σεφέρη ἔχει μιά συγκεκριμένη ὀφειλή, τή μαθητεία του στην ποίηση τοῦ Λαφόργκ, στά χρόνια πρὶν ἀπό τή γνωριμία του μέ τόν Ἴλιοτ.³ Ὁ ἴδιος θά ὁμολογήσει πῶς ἀναγνώρισε στόν Γάλλο ποιητή μιά κοινή εὐαισθησία: «Αὐτός ὁ νέος πού εἶχε πεθάνει στά 28 του χρόνια, ἦταν γιά μένα ἓνας ἀδελφός δέκα χρόνια μεγαλύτερος. Μ' ἄρεσαν οἱ τρόποι του».⁴ Τήν ἴδια συγγενική εὐαισθησία, τήν ἴδια ἀγωνία μπροστά στόν κόσμο και στην ἀνθρώπινη ζωῆ εἶχε ἀναγνωρίσει

1. Ἡ πρώτη ὑπόδειξη τοῦ σχήματος τῶν παράλληλων μονολόγων ὀφείλεται, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, στόν καθηγητή Γ.Π. Σαββίδη, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει και τά ποιήματα τοῦ Σεφέρη πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν στή συνέχεια· βλ. Γ.Π. Σαββίδης, «Μιά Περιδιάβαση. Σχόλια στό ...Κυπρον, οὐ μ' ἐθέσπισαν...», στό *Γιά τόν Σεφέρη. Τιμητικό Ἀφιέρωμα στά Τριάντα Χρόνια τῆς Στροφῆς*, Ἀθήνα, 1961, σ. 365.

2. Βλ. ἐνδεικτικά τά ποιήματα τῆς Στροφῆς: « Ἀργά Μιλοῦσε»: Π 10, «Αὐτοκίνητο»: Π 12, «Fog»: Π 15-16, «Τό ὕφος μιάς μέρας»: Π 17-18, «Σχόλια»: Π 19-20. Χρησιμοποιῶ τή συντομογραφία Π = Γ. Σεφέρη, *Ποιήματα*, φιλολογική ἐπιμέλεια Γ.Π. Σαββίδη, ὄγδοη ἐκδοση, Ἴκαρος, 1972, ὅπου και παραπέμπω μέ τόν ἀριθμό τῆς σελίδας και τόν τίτλο τοῦ ποιήματος.

3. Ὅπως δὲ πρὶν δέν πρέπει νά παραβλέψουμε τή δευτερογενή συμβολή τοῦ Κ. Καρυωτάκη, τοῦ ποιητοῦ πού «ἐμετατόπισε τόν Λαφόργκ στην Ἑλλάδα» (κατά τήν ἐκφραση κάποιου Γάλλου πού γνώριζε τό καρυστακικό ἔργο, ὅπως μᾶς τῆ μεταφέρει ὁ Τέλλος Ἴαγρας, βλ. Κ. Στεργιόπουλου, *Οἱ ἐπιδράσεις στό ἔργο τοῦ Καρυωτάκη*, Ἀθήνα, 1972, σ. 181, σμ. 300). Σχετικά μέ τό θέμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἔγραφε ὁ Καρυωτάκης:

*Μέ μάτι βλέπουμε ἀδειανό, μέ βῆμα τσακισμένο
τόν ἴδιο δρόμο παίρνουμε καθένas μοναχός
«[Τί νέοι πού φτάσαμεν ἐδῶ...]»*

4. Βλ. Γ. Σεφέρη, *Γράμμα σ' ἓναν ξένο φίλο* (1948), *Δοκίμες*, τ. Β', Ἴκαρος, 1974, σ. 13.

στον Λαφόργκ πριν από λίγα χρόνια ο Έλιοτ. Αυτή η μορφή καλλιτεχνικής επίδρασης δεν είναι παρά ένα μπόλιασμα ευαισθησίας, μιά ανταπόκριση σε κοινά συναισθήματα, προτάσεις και διέξοδος σε έρωτήματα που προϋπάρχουν.⁵ Ο Έλιοτ και ο Σεφέρης γνωρίζουν ξεχωριστά ο καθένας τον κοινό τους πρόγονο, ο πρώτος στα χρόνια πριν, ο δεύτερος στα χρόνια άμεσως μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Οί παράλληλοι μονόλογοι, είτε έμβολμοι μέσα στα περισσότερα ποιήματα του Λαφόργκ είτε άρθρώνοντας ολόκληρο ποίημα,⁶ συνιστούν τις περισσότερες φορές αποσπάσματα ενός διαλόγου του ποιητικού υποκειμένου με πραγματικούς ή, συνηθέστερα, με φανταστικούς συνομιλητές· για την άκριβεια πρόκειται για απόπειρες διαλόγου που απέτυχαν, αφήνοντας έκτεθειμένο τον έναν ή και τους δύο συνομιλητές. Η άκαταληπία των λεγομένων και η αδυναμία συνεννόησης είναι τά συμπτώματα κάθε αποτυχημένης προσπάθειας. Το θέμα της ανθρώπινης και έρωτικής ασυνεννοησίας που πρότεινε ο Λαφόργκ στους πολυάριθμους ασυνάρτητους διαλόγους του υψίσταται μίαν αυτόνομη επεξεργασία από τον Σεφέρη, όπως πιστοποιούν τά ποιήματά του τά γραμμένα πριν γνωρίσει τον Άγγλο ποιητή· στη συνέχεια διηθείται μέσα από τά διαβάσματά του και τις πραγματώσεις του θέματος στο έλιοτικό έργο.

Τά περισσότερα από τά ποιήματα της πρώτης συλλογής του Έλιοτ (*Prufrock and Other Observations*, 1917) φανερώνουν μίαν έμμονη προσήλωση στο πρόβλημα και ατά συναισθήματα πικρίας που προκαλεί ή διαπίστωση του ψυχικού/έρωτικού αδιέξοδου. Στη συνέχεια (*Poems*, 1920) τά συναισθήματα γίνονται αρνητικότερα — άδιαφορία, κούραση και αποστροφή προς μία σχέση εξαντλημένη ("A Cooking Egg") ή άνυπαρκτη ("Lune de Miel") — ώσπου τό θέμα κορυφώνεται στις στείρες σχέσεις των νευρωσικών ήρώων της *Έρημης Χώρας* (1922). Σημειώνουμε ακόμη τό ήμιτελές *Sweeney Agonistes* (α' μέρος: 1926, β' μέρος: 1927), που ο ποιητής χαρακτηρίζει ως «'Αποσπάσματα Άριστοφανικού Μελοδράματος» και που θυμίζει τό *Le Concile jérierique* (1886) του Λαφόργκ. Και τά δύο ποιήματα έχουν θεατρική μορφή, που δίνει τή δυνατότητα νά οργανωθούν έντεχνα οί παράλληλοι μονόλογοι σε στιχομυθίες ή εκτενέστερους διαλόγους με έμβολιμα χορικά.

Στήν πρώτη συλλογή του Έλιοτ, και κυρίως στα

5. Όπως σημειώνει ο Έλιοτ: «Μπορεί νά συμβεί ώστε ποιητές που αρχίζουν νά γράφουν νά βρούν έναν συγκεκριμένο ποιητή, ή ένα συγκεκριμένο είδος ή σχολή ποίησης, όπως ο Donne και ή σχολή του Donne — και για τήν έποχή μας ο Λαφόργκ και κάποιοι άλλοι Γάλλοι ποιητές — με τήν όποία νιώθουν στενή συμπάθεια, και μέσω των όποιων αναπτύσσονται τά ταλέντα τους. Και είναι αδύνατο για μās, ή για όποιονδήποτε άλλο ποτέ, νά ξεχωρίσουμε τί ήταν γνήσια συγγένεια, γνήσια εκτίμηση, και τί ήταν άπλως μία άνάγνωση μέσα σε ποιητές σαν τον Donne της δικής μας ευαισθησίας, τί ήταν "υποκειμενικό"», βλ. Τ.Σ. Έλιοτ, *Donne in Our Time*, στο *A Garland for John Donne*, Harvard University Press, 1931, σ.6.

6. Στήν πρώτη συλλογή που δημοσίευσε ο Λαφόργκ (*Complaintes*, 1885) οί παράλληλοι μονόλογοι αναπτύσσονται και άρθρώνουν ολόκληρα τά ποιήματα "Autre complainte de Lord Pierrot". "Complainte des grands pins" και "Complainte de l' έρουχ outrage" (στο τελευταίο ποίημα ό έξωτερικά συνεχής διάλογος μεταξύ δύο συζύγων αναιρείται από τον γεμάτο αποστροφή έσωτερικό μονόλογο του ενός). Από τήν έπομένη συλλογή (*L' Imitation de Notre Dame la Lune*, 1886) χαρακτηριστικά είναι τά ποιήματα "Pierrots-On a des Principes" και "Dialogue avant le lever de la lune".

ποιήματα που χρησιμοποιούν κάποια μορφή διαλόγου, ("The Love Song of J. Alfred Prufrock", "Portrait of a Lady", "Conversation Galante"), ή κληρονομιά του Λαφόργκ είναι άμεσα ζωντανή — αυτή ή αίσθηση της ψυχικής απομόνωσης, της τυραννισμένης ευαισθησίας ενός σχεδόν παρθενικού έφήβου, όπως θά 'λεγε ο Σεφέρης.⁷ Ο Λαφόργκ και ο Έλιοτ βλέπουν τον κόσμο με τά ίδια μάτια:

— Πικρή παραδοχή της ασυνεννοησίας:

"That is not what I meant at all.

That is not it, at all".

(Eliot, "The Love Song of J. Alfred Prufrock")⁸

Ses yeux disaient: "Comprenez-vous?

Pourquoi ne comprenez-vous pas?"

(Laforegue, "Solo de lune")⁹

— Δυσπιστία προς τον έρωτα:

L' amour s' échange

Simple et sans foi comme un bonjour

(Laforegue, "Pétition")

I should find

Some way incomparably light and deft.

Some way we both should understand.

Simple and faithless as a smile and shake of the hand.

(Eliot, "La Figlia Che Piange")¹⁰

— Στάση απομόνωσης και ειρωνικής δυσπιστίας προς τή μορφή της γυναίκας:¹¹

Si elle avait rencontré seulement

A, B, C ou D, au lieu de Moi,

Elle les eût aimés uniquement!

(Laforegue, "Sur une défunte")

"You, madam, are the eternal humorist,

The eternal enemy of the absolute"

7. Γ. Σεφέρης, «Εισαγωγή στον Θ.Σ. Έλιοτ», *Δοκίμες*, τ. Α', σ. 23-4.

8. «Δέν είναι διάλου αυτό που έννοούσα.

Δέν είναι διάλου αυτό»

(Τό Έρωτικό Τραγούδι του Τζ. Άλφρεντ Προύφροκ, στ. 99-100· βλ. και στ. 113-4).

Σημειώνω τή μετάφραση των ποιημάτων "The Love Song of J. Alfred Prufrock" και "Sweeney Agonistes" από τον Μ. Χαιρετάκη: Τ.Σ. Έλιοτ, *Τρία Ποιήματα και Ένα Μελοδράμα*, Αθήνα, έκδ. Παίριδη· επίσης τή μετάφραση των ποιημάτων "The Love Song of J. Alfred Prufrock", "Portrait of a Lady", "La Figlia Che Piange" από τήν Μ. Οικονόμου: Τ.Σ. Έλιοτ, *Έκλογή από τό ποιητικό έργο του (1909-1934)*, Αθήνα, έκδ. Α. Καραβία, 1976. Δέν έχω υπόψη μου αυτότελή μετάφραση του Λαφόργκ στα έλληνικά.

9. *Τά μάτια της Έλεαν*: «Καταλαβαίνετε;

Γιατί δέν καταλαβαίνετε;»

βλ. και "Arabesques de malheur":

«Καταλαβαίνετε! Πώς δέν καταλαβαίνετε!»

Τά δύο ποιήματα «Μονωδία της Σελήνης» και «Άραβουργήματα δυστυχίας» έχουν κοινό θέμα και παρόμοια έπωδό.

10. *Η άγάπη εναλλάσσεται άπλά και χωρίς πίστη σαν μιά καλημέρα* (Λαφόργκ, «Αίτηση»).

Θά βρισκα κάποιον τρόπο άσύγκριτα έλαφρό και έπιτηδειο, κάποιον τρόπο που θά κατανοούσαμε και οί δύο, άπλό και χωρίς πίστη σαν ένα χαμόγελο και μιά χειραψία ("Έλιοτ, "La Figlia Che Piange").

11. *Η έρωτική δυσπιστία του Σεφέρη δέν αποκτά τήν ειρωνική διάσταση του Λαφόργκ και του Έλιοτ· εκδηλώνεται ως πικρή και μελαγχολική διαπίστωση:*

Γυναίκα, τής ψυχής μου ξένη («Σχόλια», Π 19)

Μές στον καθρέφτη ή άγάπη μας, πώς πάει και λιγοστεύει («Έρωτικός Λόγος», Γ, Π 30)

(Eliot, "Conversation Galante")¹²
Elle meurt! — Oh! là, là; bon, changement de thème!
 (Laforgue, "Pierrots — On a des principes")
Well! and what if she should die some afternoon
 (Eliot, "Portrait of a Lady")¹³

Τά ποιήματα "Portrait of a Lady" και "Conversation Galante" χρησιμοποιούν έναν υποθετικό διάλογο που αποκαλύπτει αναντιστοιχία συναισθημάτων και πλήρης αδιέξοδο στην επικοινωνία.¹⁴

Στό πρώτο έχουμε έναν (πραγματικό ή φανταστικό) διάλογο, γιά τήν ακρίβεια έναν μονόλογο τής κυρίας και τής αντίδράσεις, τόν εσωτερικό μονόλογο του ποιητικού υποκειμένου· πρβλ. III, β' στροφή:

*"I have been wondering frequently of late
 why we have not developed into friends".
 I feel like one who smiles, and turning shall remark
 Suddenly, his expression in a glass.
 My self-possession gutters: we are really in the dark.*¹⁵

"Ενας φανταστικός διάλογος χωρίς τυπική λογική συνοχή άρθρώνει δλόκληρη τήν "Conversation Galante", πού φαίνεται ότι είναι ή άμεση ανταπόκριση του "Ελιοτ στό "Autre Complainte de Lord Pierrot", πρβλ. γ' στροφή:

*De tous ses yeux, alors! se sentant trop banale:
 "Ah! tu ne m' aimes pas; tant d' autres sont jaloux!"
 Et moi, d' un oeil qui vers l' Inconscient s' emballe:
 "Merci, pas mal; et vous?"*¹⁶

Τέλος, οι ανανταπόδοτες ερωτήσεις τής ύστερικής

12. "Αν είχε μόνο συναντήσει, αντί γιά μένα, τόν Α, τόν Β, τόν Γ, ή τόν Δ, θά τούς είχε ερωτηθεί κατά τρόπο μοναδικό (Λαφόργκ, «Γιά μία μακαρίτισσα») «Έσεϊς, κυρία, είστε ό αιώνιος άστειολόγος, ό αιώνιος έχθρός του άπολύτου» (Έλιοτ, "Conversation Galante")

13. Αυτή πεθαίνει! — Όλαλά! ώραϊα, άς αλλάξουμε θέμα! και Έλιοτ, «Πορτραίτο μίας κυρίας»:

Καλά! τί κι αν πέθαινε κάποιο άιόγευμα.
 Πρβλ. τήν προσωπική άφομοίωση αυτού του μοτίβου από τόν Σεφέρη:
*Μου είπε σάν έφνυγα: «Ποίος ξέρει πότε θά ξαναβροθούμε»
 κι έπειτα διάβασα τό θάνατό της σέ παλιές έφημερίδες
 («Ό Μαθίος Πασκάλης άνάμεσα στό τριαντάφυλλα», Π 156)*

14. Γιά τήν παρουσία αυτών των ποιημάτων του Έλιοτ στό σεφερικό έργο, βλ. Ν. Βαγενάς, «Ό Ποιητής και ό Χορευτής — Μιά εξέταση τής ποιητικής και τής ποιήσης του Σεφέρη, Κέδρος, 1979, σ. 173: «Η έρωτική ιστορία του «Σχόλια», π.χ. φαίνεται σάν μία συμπυκνωμένη έκδοχή του «Πορτραίτου μίας κυρίας» [...]. Άλλά και ή γυναίκα, πού στό «Υφος μίας μέρας» ό ποιητής κατορθώνει νά τήν ξεχάσει «μέ τόση φρόνηση και μέ τόσο κόπο», δέν θά πρέπει νά είναι διαφορετική από τήν ήρωίδα του "Conversation Galante".

Γιά τή σχέση Λαφόργκ — Έλιοτ — Σεφέρη, βλ. κεφ. Β', σσ. 105-184.

15. «Συχνά τόν τελευταίο καιρό άναρωτιόμουν
 Γιατί δέν εξελίχθηκε ή γνωριμία μας σέ φίλια». *Νιώθω σάν κάποιον πού χαμογελάει κι ώς στρέφει
 Ξάφνου άντικρύζει τήν έκφρασή του στόν καθρέφτη.
 Η αυτοκυριαρχία μου διαλύεται: σίγουρα είμαστε μέσ στό σκοτάδι.*
 («Πορτραίτο μίας κυρίας», μτφρ. Μ. Οικονόμου, ό.π., σ.72).

κυρίας στό Β' μέρος τής "Ερμηής Χώρας" (στ. 111-138) και οι σπασμωδικές έρωταπαντήσεις των πρωταγωνιστών του "Αγωνιστές Σουήνη"¹⁷ συμπληρώνουν τόν κύκλο των έλιωτικών χειρισμών του «σπασμένου» ή μεταωμένου διαλόγου, πού έχει τήν καταβολή του στίς αισθητικές προτάσεις του Λαφόργκ.

Στήν προσπάθειά τους νά έκφράσουν τήν άδυναμία γιά ανθρώπινη ή έρωτική συνεννόηση, τόσο ό Έλιοτ όσο και ό Σεφέρης υιοθετούν και έπεξεργάζονται τό εύρημα των παράλληλων μονολόγων. Πρόκειται γιά μία άρτια μορφική διατύπωση πού παρουσιάζει άνάγλυφα όλα τά συμπτώματα τής άσθένειας: άσυναρτησία λέξεων και συναισθημάτων, άδιαφορία, άλλεπάλληλες παρεξηγήσεις, έρωταπαντήσεις χωρίς σύνδεση ύποδεικνύουν τήν έλλειψη τής όποιασδήποτε ουσιαστικής επικοινωνίας άνάμεσα σέ δύο άνθρωπους. «Ό «μονότροπος μονόλογος» πού βασανίζει τόν Σεφέρη στό "Στροφή" δέ θ' άργήσει νά βρει δλοκληρωμένη διατύπωση.

Στά χρόνια άμέσως μετά τή "Στροφή", πού σημαδεύονται από νέες έκφραστικές άναζητήσεις,¹⁸ τό «Σάββατο» πιστοποιεί έναν πρώιμο προσανατολισμό του Σεφέρη πρós τήν κατεύθυνση πού μάς ενδιαφέρει εδώ: Άκούμε δύο άσύνδετους έκτενείς μονολόγους, ένώ τό ποίημα, καθώς και ό άνύπαρκτος διάλογος, διακόπτονται άπότομα στόν καταληκτικό στίχο από τόν έπιτακτικό τόνο τής α' φωνής. Η άγωνία τής β' φωνής:

«Ό νά μπορούσαμε ν' αγαπήσουμε»
 συναντά τήν κοφτή άδιαφορία του συνομιλητή:
 «—Θαυμάσια, μπορείς νά έξακολουθήσεις.»

Π. 134)

Σέ όλο τό ποίημα άλλωστε έπιβεβαιώνεται ή άπόσταση μεταξύ τους μέ τήν άπόλυτη άσυμφωνία διαθέσεων και τόνου πού επικρατεί: άποφασιστικός και προστακτικός ό τόνος τής πρώτης φωνής, έρωτηματικός και άγωνιώδης τής δεύτερης.

Τό διαλογικό σχήμα παρουσιάζεται ιδιαίτερα συνεπές στό ποίημα «Ό γυρισμός του ξενιτεμένου» (Π 163-165), πού άποτελείται από τέσσερα ζεύγη έρωταπαντήσεων. Υπάρχει λογική άλληλουχία, ή όποία δημιουργεί αυξανόμενη ένταση και κορύφωση των έννοιών· είναι αισθητή μία άρχική ζεστασιά και διάθεση προσέγγισης άνάμεσα σέ δύο «παλιούς φίλους», πού ξαναβρίσκονται ύστερα από χρόνια. Στήν πορεία όμως ή δυνατότητα επανασύνδεσης άναίρεϊται όριστικά και άναπόδραστα: ή έλλειψη κοινών δεδομένων, ή μάλλον ή διαφορετική έπεξεργασία πού έπιφέρει ό καθένας στό έξωτερικά δεδομένα, φανερώνει τή μεγάλη τους άπομάκρυνση και όδηγεί στήν τελειωτική ρήξη.

Τήν άποτυχημένη άπόπειρα μίας έρωτικής συνομιλίας άποτυπώνει ό «διάλογος» Έλπήνορα-Κίρκης στό Β' μέρος τής Κίρκης (στ. 1-60, Π 221-223). Η σκληρότητα τής Κίρκης διακόπτει κάθε τόσο κοφτά τόν τρυφερό και μελαγχολικό μονόλογο του Έλπήνορα. Άπόψεις, διαθέσεις και συναισθήματα βρίσκονται

16. *Μέ τά μάτια όρθάνοιχτα τότε, νιώθοντας πολύ κοινότητα:
 «Άχ! δέ μ' αγαπās! Πόσοι άλλοι σέ ζηλεύουν!»
 Κι έχώ, μ' ένα μάτι πού παρασύρεται πρós τό Ύποσυνείδητο:
 «Εύχαριστώ, καλά· έσεϊς.»*

17. Σέ κάποια στιγμή άκούμε τόν Σουήνη νά λέει στήν Ντόρις:

*Πρέπει νά χρησιμοποιήσω λέξεις όταν σās μιλω
 Μά αν καταλαβαίνετε ή όχι
 Αυτό δέν μ' ενδιαφέρει και δέν σās ενδιαφέρει.*
 (μετφρ. Μ. Χαιρετάκη, ό.π., σ. 46).

18. Βλ. Ν. Βαγενάς, ό.π., σ. 60.

σέ πλήρη διάσταση· τὰ δύο πρόσωπα βλέπουν, καταλαβαίνουν και αισθάνονται διαφορετικά. Σχολιάζοντας αυτό τὸ μέρος τῆς *Κίχλης* ὁ Σεφέρης σημειώνει: «Ἡ Κίρκη, ὅπως κάθε ἀδιάφορη, δέν ἔχει νοημοσύνη γι' αὐτὸν τὸν ἐραστή. Τὰ ἐνστικτὰ τῆς κοιτάζουν ἀλλοῦ: τὸν Ὀδυσσεά. Δέν ἔχει καιρὸ, βιάζεται νὰ ξεφορτωθεῖ τὸν Ἑλλήνορα [...]. Στὴν πρώτη ἀπόκριση τῆς Κίρκης, ὁ Ἑλλήνορας αισθάνεται τὴν ταπείνωση, ἀντιδρᾶ και τὰ θαλασσοῦνε ἀκόμη περισσότερο [...]. Ἐδῶ, ἡ Κίρκη ἀρχίζει ἴσως νὰ καταλαβαίνει, ἀλλὰ ἐπειδὴ καταλαβαίνει αὐτὰ τὰ θλιβερά πράγματα πού ἔχει μέσα τῆς, ἐκνευρίζεται ἀκόμη περισσότερο. Δέν ἀντέχει ἄλλο· αὐτὸς ὁ Ἑλλήνορας εἶναι ἀνυπόφορα πληκτικός. Τὸν διακόπτει στεγνὰ και βιαστικά, και τοῦ γυρίζει τὴν πλάτη».¹⁹

Πιστεύω ὅτι σ' αὐτὸ τὸ διάλογο τῆς *Κίχλης* συνοψίζονται και διασταυρώνονται οἱ καταβολές τοῦ Λαφόργκ και τοῦ Ἐλιοτ. Ὁ Ν. Βαγενᾶς ἀναγνωρίζει τὴ συμβολή τοῦ "Complainte de grands pins" τοῦ Λαφόργκ,²⁰ ἐνῶ οἱ ἀδιάφορες ἢ οἱ ἀπογοητευμένες φωνές πού ἀκούγονται δέν διαφέρουν πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ «Πορτραίτου μιᾶς κυρίας» και τοῦ Β' μέρους τῆς *Ἐρημῆς Χώρας* (στ. 111-138).

Τὸ τέχνασμα τῶν παράλληλων μονολόγων βρίσκει τὴν πιὸ ἐπεξεργασμένη του διατύπωση στό ποιήμα «*Στὰ περίχωρα τῆς Κερύνειας*» (Π 250-253), πού ἀπαιτεῖ προσεκτικότερη ἀνάγνωση στίς λεπτομέρειες τῆς τεχνικῆς του:

Ὁ στίχος σπάζει στὰ δύο γιὰ νὰ μοιραστεῖ σέ μία στιχομυθία χωρὶς ἀλληλουχία νοημάτων ἢ συναισθημάτων, ὅπου τὸ κάθε πρόσωπο μιλά μόνο του. Οἱ κοφτοὶ ἀσύμπτωτοι μονόλογοι ἐντείνουν τὸν τόνο τῆς συμβατικῆς κοσμικῆς συζήτησης (ἀργυροὶ γάμοι, λουλούδια, τηλεγραφήματα, οἰσκι και τζίν), και τὴν ἀδιαφορία μέ τὴν ὁποία ἡ κουβέντα πηδᾶ ἰσοπεδωτικά ἀπὸ τὸ ἓνα θέμα στό ἄλλο. Ἀκούμε δύο κυρίες μέσης ἡλικίας νὰ φλυαροῦν βαριεστημένα και μέ προσποιητό ἐνδιαφέρον γιὰ κάποια κοινή τους φίλη, γιὰ τὴ Μεγάλη Ἀπεργία, γιὰ τὸ τοπίο:

— *Τῆς τηλεγράφησα λουλούδια*
— *Οἰσκι; Τζίν;*
— *Σήμερα οἱ ἀργυροὶ τῆς γάμοι.*
— *Τὸ νοῦ σας μὴν*
πηδᾷξοι στό φουστάνι σας ὁ σκύλος·

Οἱ ἀπροσδόκητες και ἀκατάστατες ὁμοιοκαταληξίες, καθὼς και οἱ ἀναπάντεχες στροφές στὴ συζήτηση, εἶναι τὰ εἰρωνικά μέσα πού μεταχειρίζεται ὁ ποιητής. Ἐδῶ θὰ ταίριαζαν τὰ λόγια τοῦ Πάουντ γιὰ τὸν Λαφόργκ: «Ὁ εἰρων εἶναι κάποιος πού ὑπαινίσσεται στὸν ἀναγνώστη ὅτι πρέπει νὰ σκεφτεῖ»²¹:

— *Ζύμη ἀπὸ τί;*
— *Γνωρίσατε τὸν ποιητή;*
(στ. 17, 18)

αὐτὸς ὁ κόσμος δέν εἶναι δικός μας, εἶναι τοῦ Ὁμήρου,
ἡ καλύτερη φράση πού ἄκουσα γι' αὐτὸ τὸν τόπο.
"Ἡσυχά, Ρέξ!"

(στ. 40-42)

Συχνά ἡ ὁμοιοκαταληξία εἶναι τὸ μόνο πού «δένει» τὸν ἐξαρθρωμένο διάλογο:

19. Γ. Σεφέρης, Μιά σκηνοθεσία γιὰ τὴν «Κίχλη», *Δοκιμές*, Β', σσ. 37-8, 44, 45.

20. Ν. Βαγενᾶς, *δ. π.*, σ. 329.

21. Βλ. τὸ δοκίμιο "Irony, Laforgue and Some Satire" στὰ *Literary Essays of Ezra Pound*, London, Faber and Faber, 1974, σ. 281.

— *Αὐτὸ εἶναι ὁ Ἅγιος Ἰλαρίων. Τὸ προτιμῶ μέ τὸ*
φεγγάρι.

— *Γράφει πὼς ἔχει κι ἓνα φάντασμα πού τριγυρνᾷ*
μ' ἓνα σθηστό φανάρι.

πρβλ. Ἐλιοτ, «Portrait of a Lady», II, στ. 28-29:

"I shall sit here, serving tea to friends..."

I take my hat: how can I make a cowardly amend
και Λαφόργκ, «Autre complainte de Lord Pierrot», στ. 10, 12:

"Ah! tu ne m'aimes pas; tant d'autres sont jaloux!"

"Merci, pas mal; et vous?"

Οἱ δύο μονόλογοι φαίνεται νὰ συγκλίνουν πρὸς στιγμὴν μέ ἄξονα τὴν κοσμικὴ συζήτηση γιὰ τὸν «κυνικό ποιητὴ»· ἀμέσως μετὰ ἀποκλίνουν γιὰ νὰ ἐκπνεύσουν σέ δύο ἀνεξάρτητες προσωπικῆς ἐνδοσκοπήσεις, ἐνῶ ὁ ἐξομολογητικός και ἀνθρώπινος τόνος αὐτῶν τῶν στίχων (32-50) ἀναιρεῖται ἀπότομα ἀπὸ τίς κοινωνικῆς ἀβρότητες πού ἀκολουθοῦν στὴν ἐξοδο τοῦ ποιήματος:

— *Σκοτώθηκε στὴν Κρήτη*

— *...Θά σᾶς περιμένω τὴν Τρίτη...*

Τὸ θέμα τῆς ἐλλειψῆς οὐσίας στίς ἀνθρώπινες σχέσεις, μέ ἰδιαίτερη ἐμφαση στὴν ἀποτυχία τῆς ἐρωτικῆς ἐπικοινωνίας, εἶναι κυρίαρχο σέ ὅλη τὴν ποίηση τοῦ Σεφέρη, ὅπως ἀλλωστε και σέ σημαντικό μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Ἐλιοτ. Ἡ αἴσθησις τοῦ ἀδιέξοδου και ἡ ἀγωνία τῶν δύο ποιητῶν γι' αὐτὴ τὴν ἀνεπάρκεια μᾶς ἀποκαλύπτει τοὺς μαθητές τοῦ Λαφόργκ. Ἐτσι δέν εἶναι παράξενο πού ἡ ἐρωτικὴ ἐμπειρία συνδέεται σχεδὸν πάντοτε μέ τὴ διαδικασία τῆς ἀνάμνησης και μέ ὄρους νοσταλγίας ἢ μεταμέλειας:

ἢ φωνὴ μιᾶς γυναίκας λησμονημένης μέ τόση φρόνησι
και μέ τόσο κόπο· (Π 17)

Οἱ εἰκόνες ψυχικοῦ και συναισθηματικοῦ κενοῦ πού συμπληρώνουν τὸ θέμα, προσδιορίζουν τὴν αἴσθησις τῆς ἀπογοήτευσης και τῆς ἀνθρώπινης μοναξιάς:

οἱ δύο μας φεύγαμε ἀδειανοὶ

(«Αὐτοκίνητο», Π 12)

Ἦχος στεκάμενος κούριος, ἴδιος μέ τὴ μοναξιά μας
ἴδιος μέ τὴν ἀγάπη μας, ἴδιος μέ τὰ σώματά μας
(*Μυθιστόρημα* «Γ'», — Π 55)²²

Ἄς προσθέσουμε ἐδῶ ὅτι τὸ θέμα τῶν ἀγόνων ἀνθρώπινων σχέσεων συμμετέχει καιρία στὴ σύνθεση τοῦ εὐρύτερου κύκλου πού ὁ Σεφέρης ὀνομάζει «συναίσθημα Ἐρημη — Χώρα»²³: στεριότητα, ἀδιαφορία ἢ μηχανικὴ ἐπανάληψη χαρακτηρίζουν τὴν ἐρωτικὴ συμπεριφορά τῶν κατοίκων τῆς «Ἐρημῆς Χώρας», πού ἀντανάκλουν τὴν ἀφορία τοῦ ἐδάφους τῆς. Οἱ εἰκόνες τῆς φυσικῆς παρακμῆς και φθορᾶς συμπλέκονται μέ ἐκεῖνες τῆς ψυχικῆς και συναισθηματικῆς ἐξάντλησης γιὰ νὰ δηλώσουν τὴν τέλεια ἀπουσία ζωῆς. Ἡ ἀπορία τοῦ ποιητῆ στό *Μυθιστόρημα*: «Πὼς γεννηθῆκαν πὼς δυναμώσανε τὰ παιδιά μας;» δέν ἔχει λυθεῖ

22. Πρβλ. Laforgue. "Figurez-vous un peu":

J'en suis sûre comme du vide de mon coeur.

Et... comme de votre dir mortellement moqueur...

(Εἶμαι σίγουρη γι' αὐτὸ ὅπως εἶμαι σίγουρη γιὰ τὸ κενὸ τῆς καρδιάς μου και γιὰ τὸν τρόπο σας τὸν θανάσιμα χλευαστικό)

23. Βλ. Γ. Σεφέρης, Γράμμα σ' ἓναν ξένο φίλο, *δ. π.*, σ. 16: «Νομίζω πὼς μέ τὸν ἓναν τρόπο ἢ μέ τὸν ἄλλον, θετικά ἢ ἀρνητικά, ἔμμεσα ἢ ἀμεσα, τὸ «συναίσθημα Ἐρημη — Χώρα» — ἄς τὸ ὀνομάσουμε ἔτσι γιὰ συντομία — διατρέχει ὅλη τὴν ποιητικὴ ἔκφραση τῶν καιρῶν μας».

δέκα χρόνια μετά: «Μήπως ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄλλο πράγμα; Μὴν εἶναι αὐτὸ πού μεταδίνει τὴ ζωή;».²⁴

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀδυναμίας γιὰ οὐσιαστικὴ ἐπικοινωνία ἀπασχολεῖ βασανιστικὰ τὸν Σεφέρη, πού φαίνεται ὅτι προτείνει τρόπους γιὰ τὴν ἐξοδο ἀπὸ τὸ πλέγμα τῆς ἀλλοτρίωσης. Στὸ ποίημα «Σαλαμίνα τῆς Κύπρος», σημειώνει ὁ Γ.Π. Σαββίδης, καταργεῖται γιὰ πρώτη φορά τὸ σχῆμα τῶν παράλληλων μονολόγων: ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο «συνομιλητές», ὁ ποιητῆς, ἀκούει τί λέει ὁ ἄλλος καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸν μεταπείσει γιὰ νὰ μὴν ὑπερισχύσει ἡ ἀδικία.²⁵ Τὸ αἶτημα τῆς δικαιοσύνης, τόσο ἐπίμονο στὴν ποίηση τοῦ Σεφέρη, συμπλέκεται μὲ τὸ θέμα τῆς ἀγάπης στὴν ἀναζήτηση ἐσωτερικῆς γαλήνης καὶ ἀπολύτρωσης:

Ἄν ἀγαπούσαμε θά σπαζε ὁ κύκλος
(«Τετάρτη», Π 128)

Ἡ ἀγάπη τὸ γαληνεμένο σπίτι τοῦ ἀνθρώπου.
(«Νότες γιὰ ἓνα ποίημα»)²⁶

Ἡ ἀγάπη, στὸ τελευταῖο μέρος τῆς *Κίχλης*, σφραγίζει μὲ τὸν ὕμνο στὴν Ἀφροδίτη²⁷ τὴν ἥρωικὴ ἐξοδο ἀπὸ τὸν κλοιὸ τῆς ἀνθρώπινης ἀπονέκρωσης καὶ τὴν ἄνοδο ἀπὸ τὸ σκοτάδι στὸ φῶς:

ὅποιος ποτε τοῦ δέν ἀγάπησε θ' ἀγαπήσει,
στό φῶς (Π 229)

Τὴν ὀλόπλευρη ἀναίρεση τοῦ θέματος μὲ ὄρους ἀποκαλυπτικῆς ἐμπειρίας καὶ ἀπόλυτης ἀνατροπῆς τοῦ ἀδιέξοδου θά τὴ συναντήσουμε στὴν τελευταία συλλογὴ τοῦ Σεφέρη, στὰ *Τρία Κρυφὰ Ποιήματα*. Ἐδῶ σημειώνεται ἡ ἐξοδος ἀπὸ τὴν «ἐρημὴ χώρα»: ἡ ρῆση τοῦ Ἡράκλειτου — «τά δέ πάντα οἰακίζει κεραυνός» — διασταυρῶνεται στὸν καταληκτικὸ στίχο μὲ τὴν ἐξαγνιστικὴ Ὀμιλία τοῦ Κεραυνοῦ ἀπὸ τὸ τελευταῖο μέρος τῆς *Ἐρημῆς Χώρας* (Ε'. «Τί εἶπε ὁ Κεραυνός»): ἡ ἀπάντηση στοὺς παράλληλους ἢ ἀποκλίνοντες μο-

νολόγους εἶναι ἡ ἀστραποβόλα λάμψη καὶ ἐξουσία τοῦ κεραυνοῦ, ἡ αἰφνίδια φλόγα τῆς ἐρωτικῆς σύγκλισης:

Τῆ φλόγα τῆ γιατρεύει ἡ φλόγα
ὄχι μὲ τῶν στιγμῶν τὸ στάλαγμα
ἀλλὰ μιά λάμψη, μονομιᾶς·

[...]
Δέν εἶναι πέρασμα τούτῃ ἡ ἀνάσα
οἰακισμὸς κεραυνοῦ

(«Πάνω σὲ μιά χειμωνιάτικη ἀχτίνα», Ζ' — Π 283)

24. «Τελευταῖος Σταθμός», στ. 61-2 (Π 214). Τὸ μοτίβο τῆς στεριότητος συμπυκνώνει ἡ ἐπαναλαμβανόμενη διαπίστωση τοῦ Σουήνη στὸ *Ἀγωνιστὲς Σουήνη, II*: «Ἀπόσπασμα ἀπὸ ἔναν ἀγῶνα»:

Γέννηση, καὶ συνουσία, καὶ θάνατος.
Αὐτὰ ναι ὅλα, αὐτὰ ναι ὅλα, αὐτὰ ναι ὅλα, αὐτὰ ναι ὅλα,
Γέννηση, καὶ συνουσία, καὶ θάνατος

βλ. Μ. Χαιρετάκης, ὁ.π., σ. 40· πρβλ. ἐπίσης τοὺς στίχους 159-64 ἀπὸ τὸ Β μέρος τῆς *Ἐρημῆς Χώρας*: «Φταῖνε κείνα τὰ χάπια, μοῦ λέει, πού πήρα γιὰ νὰ τὸ ριζώ. [...] Τί πᾶς καὶ μοῦ παντρεύεσαι σὰ δέν τὰ θέλεις τὰ παιδιά;» (μτφρ. Γ. Σεφέρη, Ἴκαρος, 1973, σ. 90).

25. βλ. Γ. Π. Σαββίδης, ὁ.π., σ. 397-8.

26. Γ. Σεφέρης, *Τετράδιο Γυμνασμάτων, Β'*. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Ἴκαρος, 1976, σ. 16. Ὁ στίχος μεταφέρει στὴ γλῶσσα μας ἓνα ἀπὸ τὰ θεμελιώδη ἀποφθέγματα τοῦ Μέγκ Τσοῦ: σχετικὰ μὲ τὴν ἀνταπόκριση τοῦ Σεφέρη στὸ ἠθικὸ καὶ κοινωνικὸ σύστημα τῆς ἀρχαίας κινεζικῆς φιλοσοφίας, πού ὁργανώνεται γύρω ἀπὸ τίς βασικὲς ἔννοιες τῆς ἀγάπης (yeh) καὶ τῆς δικαιοσύνης (yih). βλ. Ν. Βαγενάς, ὁ.π., σσ. 277-8, 281. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς σεφερικῆς δικαιοσύνης καὶ τίς πλατωνικὲς τῆς καταβολές, βλ. σ. 282-3.

27. βλ. τὴν ἐπιμὸ τοῦ *Pervigilium Veneris*: «Cras amet qui nunquam amavit qui que amavit cras amet!» (: Ἀὔριο ὄς ἀγαπήσει ὁποῖος δέν ἀγάπησε ποτέ, κι ὁποῖος ἀγάπησε αὔριο ὄς ἀγαπήσει! — ἔλλ. μτφρ. Α. Ἀργυρόπουλου, π. *Ἐκρηβόλος*, 1 (χειμῶνας 1978), 3-12).

ΔΩΔΩΝΗ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

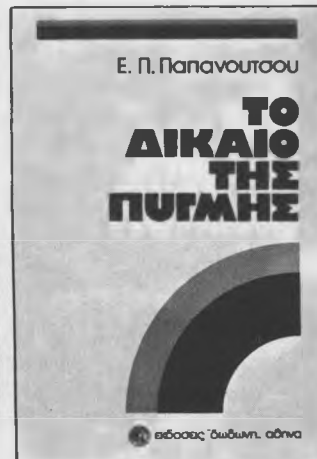
A' Φιλοσοφία
B' Μικρὲς τομὲς
σὲ μεγάλα ζητήματα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΩΔΩΝΗ, ΑΘΗΝΑ

Ο ΝΟΜΟΣ ΚΑΙ Η ΑΡΕΤΗ

α' ἠθικὴ συνείδηση καὶ
τὰ προβλήματα τῆς
β' παραλλαγὲς στὸ ἴδιο θέμα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΩΔΩΝΗ, ΑΘΗΝΑ

ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΕΖΟΤΡΑΓΟΥΔΟΥ

Ἀθηνᾶς Κατσίγιαννη

Τό ἔτος 1842 ὀριοθετεῖ τήν επίσημη ἐμφάνιση ἐνός νέου ποιητικοῦ εἴδους στή Γαλλία, τοῦ *poème en prose*: δημοσιεύεται τό *Gaspard de la Nuit* τοῦ Aloysius Bertrand, ἕνα χρόνο ἔπειτα ἀπό τό θάνατο τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος ἐγγράφεται στήν κορυφή τοῦ καταλόγου τῶν ποιητῶν πού παρεξέκλιναν ἀπό τοὺς παραδοσιακοὺς δρόμους τῆς ποίησης.² Στόν κατάλογο αὐτό σύντομα θά προστεθοῦν τά ὀνόματα τῶν Μπωντλαίρ, Ρεμπώ καί Λωτρεαμάν. Μὲ τὰ *Petits Poèmes en prose* (1869) ἢ *Le Spleen de Paris*, ὅπως εἶναι γνωστότερη ἡ ποιητική αὐτῆ συλλογή τοῦ Μπωντλαίρ, τό ποίημα σέ πεζό γίνεται ἡ ἴδια ἢ ἔκφραση τοῦ μοντερνισμοῦ γιά τήν ἐποχή ἐκείνη.

Ἡ ἀναζήτηση ἐνός νέου τρόπου διοχέτευσης τῆς ποιητικῆς εὐαισθησίας μέσα ἀπό μιά μορφή ἀπαλλαγμένη ἀπό τοὺς περιορισμούς τῆς παραδοσιακῆς ποίησης (μέτρο, ὁμοιοκαταληξία, ἀκόμα καί στίχος), πού ὀδήγησε στό ποίημα σέ πεζό, εἶχε ἀρκετὴ ἀπήχηση καί στήν ἐλληνικὴ λογοτεχνικὴ πραγματικότητα. Ὡστόσο τό θέμα τῆς μεταφύτευσης τοῦ *poème en prose* στήν Ἑλλάδα δέν ἔχει ἀρκετὰ ἐξεταστῆ οὔτε ἀπό ἱστορικὴ οὔτε ἀπό αἰσθητικὴ ἄποψη. Τό ἐλληνικὸ ποίημα σέ πεζό ἔχει λίγο μελετηθεῖ κι αὐτό στήν πρώτη, τὴ λυρική μορφή του, τὴ μορφή τοῦ πεζοτραγουδοῦ. Ὑπάρχουν μόνο ἕνα σύντομο ἄρθρο τοῦ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου μὲ τίτλο «Ὁ νεοελληνικὸς ρυθμικὸς πεζὸς λόγος»,³ μιά μελέτη τοῦ Ἡλία Βουτιερίδη, *Ὁ ρυθμικὸς λόγος στή νεοελληνικὴ λογοτεχνία* καί κάποιες παρατηρήσεις τοῦ Ἀπόστολου Σαχίνη στό βιβλίο του *Ἡ πεζογραφία τοῦ αἰσθητισμοῦ*.

Ὁ Βουτιερίδης τοποθετεῖ τὴν εἴσοδο τοῦ πεζοτραγουδοῦ στήν Ἑλλάδα στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1890: «Μερικὰ ἀπὸ τὰ *Μικρὰ πεζὰ ποιήματα* τοῦ Μπωντλαίρ», γράφει, «μεταφραστήκανε στήν ἐλληνικὴ γλῶσσα γιά πρώτη φορά ἀπὸ τὸν Ν. Ἐπισκοπόπουλο καί δημοσιεύτηκανε στήν καθημερινὴ ἐφημερίδα *Τὸ Ἄστυ* τοῦ 1895 καί στό *Ἐθνικὸ Ἡμερολόγιο* τοῦ Κ. Σκόκου 1896. Καί μπορούμε νὰ εἰποῦμε, ὅτι ἀπὸ τότε ἄρχισε νὰ μπαίνει τό πεζὸ ποίημα καί στή νεοελληνικὴ λογοτεχνία».⁴ Ὁ Σαχίνης σχολιάζοντας τό παράνω χωρίο μεταθέτει τὴ χρονολογία τῆς εἰσόδου λίγο πρὶν: «Γιά τὴν ἀκρίβεια», γράφει, «τό πεζοτραγουδο εἶχε εἰσαχθεῖ στήν Ἑλλάδα ἕνα μὲ ἐνάμιση χρόνο νωρίτερα — χωρὶς βέβαια τοῦτο νὰ σημαίνει πῶς οἱ συγγραφεῖς του δέν ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὰ ἀνάλογα γραψίματα τοῦ Μπωντλαίρ, τοῦ Οὐάιλντ καί τῶν ἄλλων ἐκπροσώπων τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ αἰσθητισμοῦ, πού τὰ γνώριζαν ἤδη εἴτε στό πρωτότυπο εἴτε ἀπὸ ξένες μεταφράσεις: ὁ Νικόλαος Ἐπισκοπόπουλος δημοσίευσε ἀπὸ τό 1893 ὡς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1894 ἑπτὰ λυρικά πεζογραφήματα, πού μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν σάν ἐκτενὴ πεζὰ ποιήματα [...]. ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος

τό 1894, μὲ τό ψευδώνυμο «Λωτός», δύο πεζοτραγουδα: τὰ «Κλεοπάτρα» καί «Πόνος»· ὁ Παῦλος Νιρβάνας, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1894, τὰ λυρικά καί ὄραιολογικά του ταξιδιωτικὰ κείμενα μὲ τὸν τίτλο «Αἶνος», πού εἶναι στήν οὐσία τοὺς ὄραιολατρικὰ πεζὰ ποιήματα σέ ἐξηρμένο καί πληθωρικὸ λόγο· καί ὁ Σπῆλιος Πασαγιάννης, ἄργότερα τὸν ἴδιο χρόνο (1894), ἕνα λυρικό πεζογράφημα κι ἕνα πεζοτραγουδο».⁵

Ὡστόσο ἡ ἔρευνα σέ παλαιότερα ἀπὸ αὐτὲς τὶς χρονολογίες περιοδικὰ ἀποδεικνύει ὅτι πεζοτραγουδα τόσο γραμμένα ἀπὸ Ἕλληνες ὅσο καί μεταφρασμένα δημοσιεύονταν στὰ ἐλληνικὰ ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1880. Τό 1881 βρίσκουμε ἕνα κείμενο μὲ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πεζοτραγουδοῦ στό περιοδικὸ *Ἐσπερος* τῆς Λιψίας.⁶ Πρόκειται γιά μιά περιγραφή τοῦ θανάτου τῆς Σαπφούς σέ λυρική πρόζα μὲ τίτλο «Σαπφώ». Τό κείμενο αὐτό δέν συνοδεύεται ἀπὸ τὸν προσδιορισμὸ «πεζοτραγουδο» ἢ «ποίημα σέ πεζό», ὅπως συμβαίνει τὶς περισσότερες φορές μὲ τὰ ποιήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, πού δημοσιεύονταν στὰ ἐλληνικὰ περιοδικὰ. Ἡ λυρική ὁμῶς φύση τοῦ κειμένου, τό λεξιλόγιό του, ἡ ἀνάπτυξη τῶν εἰκόνων του, τέλος τό μήκος του, δείχνουν ὅτι εἶναι γραμμένο κατὰ τό μοντέλο τοῦ *poème en prose*.⁷ Ἀλλὰ ἐ-

1. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ μέρος διδακτορικῆς διατριβῆς μὲ θέμα: *Ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ποίηση στή νέα: Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐλληνικοῦ ἐλεύθερου στίχου*.

2. Γιά τὰ κείμενα πού συνέτειναν στὴ διαμόρφωση τοῦ *poème en prose* καί γενικὰ γιά τὴν προιστορία τοῦ εἴδους βλ. V. I. sta Clayton, *The Prose Poem in French Poetry of the XIth Century*, Columbia University Press 1936· Susanne Bernard, *Le poème en prose de Baudelaire jusqu'à nos jours*, Paris, 1978, σ. 9-49. Γιά τό ποίημα σέ πεζό βλ. ἀκόμη Clive Scott, "The Prose Poem and Free Verse", *Modernism*, edited by Malcolm Bradbury and James Mc Farlane, Penguin 1976.

3. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «Ὁ νεοελληνικὸς ρυθμικὸς πεζὸς λόγος», *Νέα Ζωὴ* Ἀλεξανδρείας 11(1922-23), 467-470.

4. Ἡλία Βουτιερίδη, *Ὁ ρυθμικὸς λόγος στή νεοελληνικὴ λογοτεχνία*, Ἀθήνα 21971 (α' ἐκδοση 1931), σ. 25.

5. Ἀπόστολος Σαχίνης, *Ἡ πεζογραφία τοῦ αἰσθητισμοῦ*, Ἀθήνα 1981, σ. 150. Τὰ πεζοτραγουδα τοῦ Πασαγιάννη δημοσιεύτηκαν καί τὰ δύο στό περιοδικὸ *Αἱ Μοῦσαι* τῆς Ζακύνθου· ἕνα τοῦ Ἐπισκοπόπουλου δημοσιεύτηκε στό *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον* καί ἕνα τοῦ Γιαννόπουλου στήν ἐφημ. *Τὸ Ἄστυ*.

6. *Ἐσπερος* 1(1881) 186 (τεύχος 15/27 Ὀκτωβρίου).

7. Τό ποίημα δημοσιεύεται ἀνώνυμο. Πιθανὸς συγγραφέας του φαίνεται νὰ εἶναι ὁ Π.Κ. Ἀποστολίδης, πού στὸν ἐπόμενο τόμο τοῦ περιοδικοῦ (1/13 Ἰουνίου 1882, 43) δημοσιεύει ἕνα ἑμμετρο ποίημα μὲ τό ἴδιο θέμα καί τὸν ἴδιο τίτλο, τὸ ὁποῖο ἔχει κάποιες ἐκφραστικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ ἀνώνυμο πεζοτραγουδο. Ὅπως δέν εἶναι ἀπίθανο νὰ τὸ ἔγραψε ὁ Λέσβιος ἐκπαιδευτικὸς Ἰωακείμ Παυλίδης, πού μόλις εἶχε τε-

κτός από τό κείμενο αυτό, σέ επόμενα τεύχη του ίδιου περιοδικού (1883, 1884)⁸ δημοσιεύονται τέσσερα «πεζά ποιήματα» του Τουργκένιεφ «ἐκ τῶν τελευταίων ἔργων του» («Ὁ κύων», «Ἀδριον! Ἀδριον!», «Εἰς εὐθυμος», «Εἰς ἡλίθιος»), μεταφρασμένα ἀπό κάποιον Π.Κ., προφανῶς ἀπό τὰ γαλλικά, ὅπως συνέβαινε μέ τὰ περισσότερα ἀπό τὰ ξένα ἔργα πού μεταφράζονταν ἐκείνη τήν ἐποχή στά ἑλληνικά. Ἄν σκεφτοῦμε τήν ἐπίδραση τῶν *Petits Poèmes en prose* στά πεζά ποιήματα του Τουργκένιεφ, θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι τὰ κείμενα αὐτά σημειώνουν ἴσως τήν πρώτη, ἀνεπίσημη, εἰσοδο τοῦ μπωντλαρισμοῦ στήν Ἑλλάδα. Ἄλλα δύο ποιήματα σέ πεζό αὐτῆς τῆς δεκαετίας δημοσιεύονται στό περιοδικό *Ἑβδομάς* (1888).⁹ Τό πρῶτο εἶναι τοῦ Δ. Γρ. Καμπούρογλου καί ἔχει τόν τίτλο «Ὁ ἄνθρωπος μου (Σελίς ἐκ τοῦ λευκώματος τῆς)». Πρόκειται γιά ἕναν καυστικό μόνολογο τοῦ συγγραφέα πού μέσα στήν κόλαση τῆς καθημερινότητος δραματίζεται μέ τρόπο μπωντλαρικό μιά ζωή ἀπαλλαγμένη ἀπό σωματικές καί συναισθηματικές ἐπιθυμίες, καί γι' αὐτό πλησιέστερη πρὸς τό θεῖο. Τό δεύτερο τιτλοφορεῖται «Ὁ ἐρυθρός κύανος (Ποίημα Τσεχικόν)». Ὁ μεταφραστής του ὑπογράφει μέ τὰ ἀρχικά Α.Μ.Δ. Ὅλα αὐτά τὰ κείμενα, στά ὁποῖα νομίζω ὅτι θά προστεθοῦν καί ἄλλα, ἂν ἐρευνηθοῦν ὅλα τὰ περιοδικά αὐτῶν τῶν ἐτῶν, δείχνουν ὅτι τό *poème en prose* εἶχε κάνει τήν ἐμφάνισή του πρὶν ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1890.

Ὅστόσο τό πιό ἐνδιαφέρον πεζοτράγουδο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς βρίσκεται σ' ἕνα πεζό κείμενο τοῦ 1883, τό «Μεταξύ Πειραιῶς καί Νεαπόλεως» τοῦ Γεωργίου Βιζυνοῦ.¹⁰ Στό πεζογράφημα αὐτό ὁ ἀφηγητής εἶναι ἕνας ποιητής πού ταξιδεύει μέ πλοῖο ἀπό τόν Πειραιά πρὸς τή Νεάπολη μέ τελικό προορισμό τό Παρίσι. Στό πλοῖο συναντᾷ τόν βαθύπλοτο ἔμπορο κ. Π. καί τή δεκαεπτάχρονη κόρη του Μάσιγγα, τήν ὁποία εἶχε γνωρίσει πρὶν ἀπό χρόνια στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ζούσε τότε. Ὁ ποιητής αἰσθάνεται μιά ἰσχυρή ἔλξη γιά τήν κοπέλα καί ὄνειρεύεται μιάν ἐρωτική ἱστορία μαζί τῆς. Τό ὄνειρό του ὁμως διαλύεται ὅταν μαθαίνει ἀπό τόν πατέρα τῆς ὅτι πρόκειται νά μπεῖ ἐσωτερική σέ παρθENAγωγεῖο τοῦ Παρισιοῦ γιά νά μάθει ἀριστοκρατικούς τρόπους, ἐπειδή πρόκειται νά παντρευτεῖ ἕναν Γάλλο κόμη. Ὅταν ἀκόμη φλερτάρει τήν κοπέλα, καί ἐνῶ ἔχουν φτάσει στόν κόλπο τῆς Νεάπολης, ἀπό τήν εἰκόνα πού ἔχουν μπροστά τους μέ τόν Βεζούβιο στό βάθος, ὁ ποιητής ἐπινοεῖ μιά λυρική συμβολική ἱστορία γιά νά ἐξωτερικεύσει τὰ ἐρωτικά του συναισθήματα:

«Βαθηδὸν προέκυπτεν ἐνώπιον ἡμῶν ἡ μυριοφεγγῆς Νεάπολις ἀμφιθεατρικῶς ὑψουμένη ἐπὶ τῆς εὐρείας προκυμαίας. Ἄνωθεν αὐτῆς αἰωρεῖτο ἀπέραντος ἡ ἐρυθρά ἐκείνη ἀνταύγεια φάτων, ἥτις ἐπίκειται συνήθως πασῶν τῶν μεγαλοπόλεων ἐν ὥρα νυκτός. Τά πυκνά τῶν φανῶν καί τῶν παραθύριων φέγγη ἐφαί-

νοντο ἐξ ἀποστάσεως ὡς χαμαιπετέες σμήνος ἀστέρων, οἱ ὁποῖοι ἀποπλανηθέντες τοῦ ἡλιακοῦ τῶν κέντρου, ἀπέβαλον τήν ἀρχικήν αἴγλην καί θερμότητα, ἀπέβαλον τήν ταχύτητα καί ζωηρότητα τῶν, καί ἀνερχόντο τώρα, κουρασμένοι καί ἀσθμαίνοντες τοὺς γειτονικοὺς τοῦ Βεζουβίου λόφους, ὅπως προσελθόντες ἐπαιτήσωσιν ἀπὸ τήν ἀνεξάντλητον τοῦ ἡφαιστείου ἐστίαν ὀλίγον πῦρ πρὸς διάσωσιν τῆς ζωῆς τῶν. Ἄλλ' ὅσον ἐπλησιάζομεν πρὸς τήν παραλίαν τόσον ἡ ζωηρότης αὐτῶν ἤξανε, τόσον τό μαγευτικόν ἐκεῖνο θέαμα μετεβάλλετο.

Ὅταν ἡ ἀγκυρα τοῦ "Rio Grande" ἐβρόντησεν ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν τοῦ λίμενος ὑδάτων καί τό πλοῖον δέν ἐκινεῖτο πλέον, τότε ἡ Νεάπολις, ἡ ὠραία καί πολυφενος τῆς Μεσογείου κόρη, φεγγοστόλιτος ἀπὸ τῆς πυρροστεφούς αὐτῆς κορυφῆς μέχρι τῶν κρασπέδων τῆς θαλασσοβρεχοῦς ἐσθῆτός τῆς, μοῖ ἐφάνη ὡς ἐάν ἐφόρει τὰ χρυσὰ καί ἀργυρᾶ ἐκεῖνα «τέλεια», μέ τὰ ὁποῖα χθές καί πρῶν ἀκόμη αἰ μητέρες ἡμῶν, ὡς νύμφαι κεκοσμημέναι, ἐπροσκύνουν ἀνά πᾶν βῆμα πορευόμενοι πρὸς τόν ναόν, ὅπως εὐλογηθῶσι μέ τοὺς ἀπλοϊκοὺς ἡμῶν πατέρας, τοὺς ὑπομονητικοὺς καί ἐγκρατεῖς ἐκείνους μνηστῆρας τῶν παρελθόντων χρόνων.

Καί ἔχει καί ἡ Νεάπολις τόν μνηστῆρα τῆς. Καί τῆκεται καί αὐτός φλεγόμενος ἐν ὑπομονῇ καί προσδοκία, ὅπως ἐπιθέσει ποτέ τό θερμόν αὐτοῦ φίλημα ἐπὶ τοῦ μαρμαρέντος μετώπου τῆς ἀκμαίας ἀλλά λίαν ἐπιφυλακτικῆς μνηστῆς. Καί εἶναι ζηλότυπος γαμβρός ὁ Γέρο-Βεζούβιος! Διὰ τοῦτο κάθηται καί ἐπιτηρεῖ τήν ἀγάπην του αἰρων τήν κεφαλὴν καί τοὺς ὤμους αὐτοῦ ὑψηλότερον πάντων τῶν γειτονικῶν ὄρεων. Καί ἀργυρνεῖ οὕτως ὄλονκτις, καπνίζων τήν μεγάλην αὐτοῦ "πίπαν", καί στενάζων ἐνίοτε κἀτι στεναγμοὺς βαθέως συγκινοῦντας τοὺς γειτονιάς του.

Τὴν νύκτα ἐκείνην ἡ σοβαρά αὐτοῦ μορφή ἦτο κατ' ἐξαιρέσειν συννεφωμένη. Ἦτο θυμωμένος. Θυμωμένος, διότι πυγμαῖδες τις γείτων, ὁ λόφος τοῦ Πausilύπου, εἶχε τήν θρασύτητα νά τὰ βάλῃ μέ τόν ὑπερήφανον γίγαντα, νά μετρηθῇ πρὸς τόν ἀετόν ὡς ἀντεραστής. Κ' ἐπετύγχανε μέχρι τινός. Καί κατώρθου νά ἔχη τήν προσοχὴν τῆς Νεαπόλεως ἐστραμμένην πρὸς αὐτόν, δελεάζων τὰς αἰσθήσεις αὐτῆς δι' ὠραίας μουσικῆς, ἐκλεκτοῦ φαγοποσίου καί πυκνῶν πυροτεχνημάτων. Καί ἔτρεχε λοιπόν ἡ Νεάπολις συσφιγγομένη εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ Πausilύπου, καί ἐζηλοτύπει ὁ Βεζούβιος, καί ἐθύμωνε, καί ἔσειε κτυπῶν διὰ τοῦ ποδός τό ἔδαφος, καί ἡσχύνετο ἐπὶ τῇ ματαιοφροσύνῃ τῆς ἐρωμένης, ἐπὶ τῇ πρὸς αὐτὴν ἀδυναμία του. Τότε ἐκοκκίνιζεν ἡ σκοτεινὴ αὐτοῦ ὄψις καί ἐχαμηλοῦντο αἱ πυκναὶ ὄφρυς καί διεστέλλοντο σπασμοδικῶς τὰ χεῖλη του, καί ἐτινάσσοντο οἱ σπινθῆρες τῆς βαθείας αὐτοῦ πίπας εἰς τόν ἀέρα, ὡς ἐκ τοῦ βιαίου τρόπου καθ' ὃν συνειθίζει ὁσάκις θυμῶναι, νά τὴν ἀνασκαλεῖ καί νά ὀμιλῇ ἐνῶ καπνίζει. Ἴδου τί περίπου ἔλεγεν ἐκείνην τὴν νύκτα:

— Ἴδέτε τὴν ματαιόφρονα, τὴν κοῦφον νεάνιδα! Ὁλίγος ἀφρός καμπανίτου, ἐν τετριμμένον καί κοινόν "βάλς", δύο πρόστυχοι ρακέτται, τῆς ἐμέθυσαν τόν νοῦν, τῆς ἐπανεστάτησαν τὰ νεύρα, τῆς ἐθάμβωσαν τὰς αἰσθήσεις καί τρέχει ἐρωτόληπτος πρὸς τόν μηδαμῶν ἀντίζηλόν μου, τόν Πausilύπου, καί θέλγει ἀπὸ τὰς ἐκδοουλεύσεις τῶν ἀνθρωπίσκων αὐτοῦ, οἱ ὁποῖοι ὁμως δέν ὑπηρετοῦν παρά ἕνα "ἐργολάβον"! Ἐγὼ ἀναλύω διὰ τῶν ὑπηρετουσῶν μεθίων δυνάμεων τὰ σκληρότερα στοιχεῖα τῆς φύσεως, τὰ συγκιρνώ μέ τὴν κοχλάζουσαν λάβαν τῶν στηθῶν μου, καί τῇ προσφέρω τόν κρατῆρά μου ὑπερεκχειλίζοντα — Ἄπο-

λειώσει τὴν διδακτορικὴν του διατριβὴν μέ τίτλο *Σαφῶς ἡ Μυτιληναία*. Μερικὲς σελίδες τῆς διατριβῆς αὐτῆς, μέ τόνον πού γίνεται κάποτε ἀρκετὰ λυρικός ὥστε νά πλησιάζει τόν τόνον τοῦ ὁμόνυμου πεζοτράγουδου, δημοσιεύονται στό τεῦχος τῆς 1ης/13ης Αὐγούστου 1883 (σ. 102-103) τοῦ *Ἑσπερου*.

8. *Ἑσπερος* 3 (1883) 215 (τεῦχος 15/27 Νοεμβρίου), 4 (1884) 327 (τεῦχος 1/13 Μαρτίου).

9. *Ἑβδομάς*, 2 Ἰανουαρίου 1888, σ. 4· 19 Μαρτίου 1888, σ. 7.

10. Τό «Μεταξύ Πειραιῶς καί Νεαπόλεως» δημοσιεύθηκε γιά πρώτη φορά στό περιοδικό *Ἑστία* 21/28 Αὐγούστου 1883. Βλ. ἐπίσης Γ.Μ. Βιζυνοῦ, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, ἐπιμέλεια Παν. Μουλλάς, Ἀθήνα 1980, σ. 28-59.

ποιεῖται! Συγκαλῶ εἰς συναυλίαν τοὺς χοροὺς τῶν καταχθονίων Τυφόνων καὶ τὰς ὄρχηστρας τῶν ἑναερίων Λαϊλάπων, εἰς τὴν μουσικὴν τῶν ὁποίων ὡς καὶ τ' ἄψυχα χορεύουσι βουνά, κ' ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὑπερανθρώπου αὐτῆς συμφωνίας τῆ προσφέρω τὴν πυρέσσουσαν χεῖρα — Ἀποποιεῖται! Τῆ ἐκσφενδονίζω πυροτεχνήματα τοὺς ἀδαμαντίνους μύδρους τῶν φλογερῶν στεναγμῶν, τὰ τεμάχια αὐτῆς τῆς ὑπὸ ἐρωτικῆς πυρᾶς βιβρωσκομένης καρδίας μου — Ἀποποιεῖται! Εἶναι μικρόψυχος γυνή· πτοεῖται πρὸ τοῦ μεγαλείου· ἰλιγγιᾷ πρὸ τῆς ἀθανασίας! Προτιμᾷ τὴν ἐλαφρὰν ἐπίδειξιν, τὴν ἐφήμερον λάμπριν ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα. Καὶ ὁμῶς ἰδέτε τὴν ἐκλεκτὴν μου, ἰδέτε τὴν πιστὴν μου Πομπηϊαν! Ὁ πηλὸς τῶν ὁδῶν αὐτῆς στολίζει τὰ στήθη τῶν ἡγεμονίδων, καὶ διὰ τῶν σκουριδίων αὐτῆς κοσμοῦσι τῶν βασιλέων τὰς αἰθούσας. Τίς θὰ ἐνθυμεῖτο σήμερον τὸ ἄσημον πολίχινον τῶν ναυτῶν καὶ ἀλιέων, ἐάν δέν εἶχεν ὑπάρξει πιστὴ τοῦ Βεζουβίου μέχρι θανάτου, ἐάν δέν ἐξέπνεεν ἀσπαίρουσα ὑπὸ τὰς φλογεράς του περιπτώξεις;...».

Στὴν ἱστορία αὐτῆ ἡ Νεάπολη συμβολίζει τὴν κόρη, ὁ Βεζούβιος, μέ τῆ λάβα πού κοχλάζει στὰ στήθη του καὶ διεκδικεῖ τὴ καρδιά τῆς πόλης, τὸν ἐρωτευμένο ποιητὴ, καὶ ὁ ἥρεμος, ὁ κομψὸς λόφος τοῦ Πανσίλυπου, σύμβολο τῆς εὐκόλης ζωῆς καὶ τῆς ἐφήμερης λάμπης, εἶναι ὁ ἀντραστὴς τοῦ Βεζουβίου, ὁ ὁποῖος τελικὰ, κατὰ τὸν ἀφηγητὴ, κερδίζει τὴν πόλη. Ἡ Μάσιγγα, πού ἔχει ἐξαιρετικὲς λογοτεχνικὲς γνώσεις γιὰ τὴν ἡλικία τῆς, ἀντιλαμβάνεται τὸ νόημα τῶν συμβολισμῶν καί, ἀκόμη, ὅτι αὐτὴ ἡ περιγραφή εἶναι ἕνα «ποίημα εἰς τὸ πεζόν», ἕνα ποιητικὸ εἶδος πού δέν φαίνεται νὰ τῆς ἀρέσει. Ὁ ποιητὴς αἰσθανόμενος ὅτι μέ τίς παρομοιώσεις του ὄχι μόνο πρόσβαλε τὴν κόρη ἀλλὰ καὶ δέν μπόρεσε νὰ πει αὐτὰ ἀκριβῶς πού ἠθελε, δηλώνει μέ ἔμφαση: «Δέν θὰ δοκιμάσω ποτέ πλέον νὰ κάμω ποιήματα, ἔστω καὶ εἰς τὸ πεζόν».¹¹

Ἡ φράση αὐτὴ, πού λέει ὁ ἀφηγητὴς στὸ πῖο κρίσιμο σημεῖο τῆς διήγησής του, ἡ ὁποία εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα κείμενά του πού σημεῖωνουν τὴ στροφή του πρὸς τὴν πεζογραφία, ὑποδηλώνει καὶ τὸν κύριο λόγο αὐτῆς τῆς στροφῆς. Στὸ πεζογράφο τοῦ ὑπάρχει ὁλο τὸ δράμα, τὸ ἀνθρώπινο καὶ τὸ καλλιτεχνικὸ δράμα τοῦ Βιζυηνοῦ. Ἀπὸ τῆ μιά ἡ ἐρωτικὴ του ἐπιθυμία γιὰ τὰ νεαρά κορίτσια, ἡ ὁποία εἶναι, ἴσως, ἡ κύρια αἰτία πού θὰ τὸν ὀδηγήσει στὸ φρενοκομεῖο (τὸ «Μεταξὺ Πειραιῶς καὶ Νεαπόλεως» εἶναι ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ προφητικὸ).¹² ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ παράφορη καλλιτεχνικὴ του ψυχὴ, πού κάνει τὸν ἀφηγητὴ νὰ ταυτίζει τίς δονήσεις τῆς ψυχῆς του μέ τὸν κοχλασμό τοῦ ἡφαιστείου, δονήσεις πού φαίνεται πῶς δέν μποροῦσε νὰ τίς ἐκφράσει μέ ἐπάρκεια ἡ κομψὴ τέχνη τῆς φαναριώτικης ποίησης μέ τὴν ὁποία ἦταν ζυμωμένος. Τὸ γεγονός ὅτι ἀντὶ νὰ ὑποδηλώσει τὰ αἰσθηματὰ του πρὸς τὴ Μάσιγγα μέ στίχους, ὅπως συνῆθιζε παλαιότερα,¹³ ὁ ἀφηγητὴς τὰ ἐκφράζει μ' ἕνα ποίημα σέ πεζό, μᾶς ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι ζητᾷ ἕνα μέσο περισσότερο ἀποτελεσματικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς ἑμμετρῆς ποίησης, ἕνα μέσο πού νὰ κρατᾷ τὸν ἔμφυτο λυρισμὸ του χωρὶς νὰ ἀποβάλλει ἢ νὰ καλύπτει τὸ ἐξίσου ἔντονο ρεαλιστικὸ καὶ αὐτοβιογραφικὸ στοιχεῖο του. Ἡ ἀποτυχία τοῦ πεζογράφου φαίνεται νὰ δείχνει στὸν Βιζυηνοῦ ὅτι οὔτε καὶ τὸ εἶδος αὐτὸ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τίς ἐκφραστικὲς του ἐπιθυμίες. Ἔτσι θὰ διοχετεύσει τὸ λυρισμὸ του κυρίως στὴν πεζογραφία, ἐπιτυγχάνοντας ἐκεῖνο τὸ θαυμάσιο κράμα τοῦ ποιητικοῦ ρεαλισμοῦ, μέ τὸ ὁποῖο αὐτὸς ὁ μέτριος ποιητὴς θὰ ἀναδειχτεῖ ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους Ἑλλήνες πεζογράφους.

Ὡστόσο θὰ μποροῦσε νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς ποιὰ εἶναι τὰ ποιητικὰ κείμενα σέ πεζό, τὰ ὁποία ἔδωσαν ἐνδεχομένως στὸν συγγραφέα τὴν ἰδέα νὰ ἐπιχειρήσει κάτι ἀνάλογο, τὴ στιγμὴ μάλιστα πού ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴ συγγραφή τοῦ «Μεταξὺ Πειραιῶς καὶ Νεαπόλεως» εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὸ Παρίσι. Ὡς τὸ 1883, πού γράφεται τὸ ἀφήγημα, ἔχουν ἐκδοθεῖ στὰ γαλλικὰ ἔκδοτὰ ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Aloysius Bertrand καὶ τοῦ Μπωντλαίρ, πού ἀναφέραμε, τὸ πεζὸ ποίημα τοῦ Maurice de Guérin, "Le Centaure" (1840), μιά ρυθμικὴ ποιητικὴ ἀφήγηση τοῦ Villiers de l' Isle-Adam μέ τίτλο *Azrael* (1869) καὶ τὴν ἐπονομασία *poème en prose*, κάποιες μπωντλαιρικὲς ποιητικὲς πρόζες τοῦ Βερλαῖν ("Les Estampes", "L' Hystérique", "Les Fleurs artificielles", "Par la croisée" κ.ἀ. — 1870) καὶ τοῦ Charles Cros ("Distraieuse", "L' heure froide" κ.ἀ. — 1873) καθὼς καὶ τὸ "Une Saison en Enfer" τοῦ Ρεμπώ (1873), ἔργο πού σημεῖώνει τὴ ρῆξη τοῦ ποιητῆ μέ τίς κλασικὲς ποιητικὲς μορφές καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση τοῦ πῖο μοντέρνου λυρισμοῦ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη. Ἐπιπλέον ὁ Huysmans, πού κινεῖται ἀνάμεσα στὸν παρνασσισμό καὶ τὸν συμβολισμό, δημοσιεύει τὰ "Drageoir aux Epices" καὶ "Hareng Saur" (1874)· τέλος ὁ Μαλαρμέ δίνει μιά νέα πνοή στὸ *poème en prose* δημοσιεύοντας τὸ 1874 τὸ "Démon de l' Analogie", ἕνα πεζὸ ποίημα πού θεωρητικὰ ἀκατανόητο στὴν ἐποχὴ του, καὶ ἕνα χρόνο ἀργότερα τὰ "Plainte d' Automne", "Frison d' Hiver", "Le Phénomène Futur", "Un Spectacle Interrompu".¹⁴

Τὸ πεζογράφο τοῦ Βιζυηνοῦ δέν παρουσιάζει θεματολογικὲς ἢ ὑφολογικὲς ὁμοιότητες μέ κάποιο ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ, δέν εἶναι κἀν μπωντλαιρικὸ, ὅπως θὰ μποροῦσε νὰ περιμένει κανεὶς. Ἐνσωματωμένο στὸ διήγημά του ἀποτελεῖ μιά ἐκτεταμένη μεταφορὰ τῶν συναισθημάτων τοῦ ἀφηγητῆ πρὸς τὴ Μάσιγγα, δοσμένη μέσα ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τῆς προσωποποίησης τῶν φυσικῶν στοιχείων. Ἡ ἔντονη λυρικὴ διάθεση τοῦ Βιζυηνοῦ συμφωνεῖ λιγότερο μέ τὸν τόνο τῶν γαλλικῶν κειμένων πού ἔχουν προηγηθεῖ καὶ προικονίζεται περισσότερο τὴν προϊούσα συναισθηματικότητα τῶν μεταγενέστερων πεζογράφων, τὸσο τῶν γαλλικῶν ὅσο καὶ τῶν ἑλληνικῶν.

Τὸ πεζογράφο τοῦ Βιζυηνοῦ εἶναι, ἐπιπλέον, σημερινό, γιατί ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο ὁ συγγραφέας του μιλάει γι' αὐτό, δείχνει ὅτι τὸ *poème en prose* θὰ πρέπει νὰ ἦταν γνωστὸ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1883 καὶ νὰ εἶχε προκαλέσει συζητήσεις, ἂν ὄχι στὸν τύπο, τουλάχιστον μεταξύ τῶν ποιητῶν· καί, ἀκόμη, γιατί ἡ στάση τοῦ Βιζυηνοῦ πρὸς τὴ νέα αὐτὴ ποιητικὴ μορφή ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος κριτικῆς, τὴν πρώτη κριτικὴ πού διατυπώνεται γι' αὐτό, ἔστω ἑμμεσα, στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

11. Γ.Μ. Βιζυηνός, ὁ.π., σ. 49.

12. Ἡ μεταίωση τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ποιητῆ - ἀφηγητῆ καὶ ἡ τελικὴ μοναξιά του προικονίζονται τὸν ἀπεγνωσμένο ἔρωτὰ του γιὰ τὴ δεκαεπτάχρονη Μπετίνα Φραβασίλη.

13. «Ἐνθυμεῖσαι πῶς τοὺς ἑμοίραζες (τοὺς στίχους σου) ὡσάν κόλλυβα εἰς ὄλας τὰς κυρίας;», λέει ἡ Μάσιγγα, ὅταν ὁ ἀφηγητὴς παραξενεύεται πού ἡ κοπέλα θυμᾶται μερικὸς ἀπὸ τοὺς νεανικούς του στίχους (Γ.Μ. Βιζυηνός, ὁ.π., σ. 50).

14. Susanne Bernard, ὁ.π., σ. 77-86, 102-111, 165-173, 290-293, 347-360.

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΒΟΥΤΥΡΑ—ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ

Βίκυ Καλατζοπούλου

*"Je ne te pleure pas, je te chante, mon vénérable, mon héroïque, Capetan Monos, tu as mieux fait qu'exprimer ton peuple et ton époque, tu as fondé un art national, tu as formé une conscience vraie et humaine [...] ta gloire nous guidera"*¹.

Stratis Tsirkas

Μέ βάση τή βιβλιογραφία τή σχετική μέ τό έργο τοῦ Βουτυρά πού διαθέτουμε γιά τήν ώρα², ἀλλά καί, κυρίως, μέ βάση τήν έρευνα πού έγινε γιά τόν σχολιασμό τῶν γραμμάτων πού παρουσιάζονται ἐδῶ, μπορούμε νά ποῦμε μέ κάποια ἀσφάλεια ὅτι δέν ἔχουν δημοσιευτεῖ ἄλλα γράμματα πού νά προέρχονται εἴτε ἀπό τήν ἀλληλογραφία Βουτυρά - Τσίρκα, εἴτε ἀπό τήν ἀλληλογραφία τοῦ Βουτυρά μέ ἄλλους, ὁμοτέχνους του ἤ μή, ἐκτός ἀπό δύο ἀποσπάσματα³.

Ἡ ἀλληλογραφία Βουτυρά-Τσίρκα, σύμφωνα μέ τίς χρονολογικές ἐνδείξεις τῶν γραμμάτων πού ἔχουμε στά χέρια μας, ἀρχίζει στά 1948 καί ἀποτελεῖται ἀπό: α) τρία γράμματα τοῦ Βουτυρά πρὸς τόν Τσίρκα, ἀπό τό ἀρχεῖο Τσίρκα πού βρί-

σκεται στό Ε.Λ.Ι.Α.⁴, καί β) δύο γράμματα τοῦ Τσίρκα πρὸς τόν Βουτυρά, ἀπό τό ἀρχεῖο Βουτυρά πού βρίσκεται στό «Γραμματολογικό Ἀρχεῖο»⁵. Ἡ χρονική τους σειρά εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

γρ.1: 6 Μαΐου 1948, Βουτυράς πρὸς Τσίρκα.

γρ.2: 15 Φεβρουαρίου 1951, Τσίρκα πρὸς Βουτυρά.

γρ.3: 6 Ἰουνίου 1951, Βουτυράς πρὸς Τσίρκα.

γρ.4: 30 Ἰουλίου 1951, Τσίρκα πρὸς Βουτυρά.

γρ.5: 16 Αὐγούστου 1951, Βουτυράς πρὸς Τσίρκα.

Ὡστόσο, τά 5 αὐτά γράμματα εἶναι βέβαιο ὅτι δέν ἀποτελοῦν τά μόνα πού ἀντάλλαξαν οἱ δύο λογοτέχνες, ἀκόμα καί στό χρονικό διάστημα πού καλύπτουν (1948-1951). Τό 1947 ἀρχίζει, μέ μία διάλεξη⁶, ἡ ἐνασχόληση τοῦ Τσίρκα μέ τό έργο τοῦ Βουτυρά: τό κείμενο τῆς διάλεξης⁷ ἀπέτελεσε καί τόν κορμό τῆς μελέτης «Ὁ διηγηματογράφος Δημοσθένης Βουτυράς», πού δημο-

1. Τηλεγράφημα τοῦ Στρ. Τσίρκα πρὸς τήν οἰκογένεια τοῦ Δ. Βουτυρά γιά τόν θάνατό του, σταλμένο ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια στίς 28.3.1958. Ἡ χειρόγραφη μορφή του καθὼς καί ἡ ἀπόδειξη ἀποστολῆς του ὑπάρχουν στό ἀρχεῖο Τσίρκα (βλ. σημ. 89).

2. Χ. Λεβάντα, «Δύο μορφές: Δημοσθ. Ν. Βουτυράς — Νίκος Ι. Χαντζάρας. Μελέτη - βιβλιογραφία», «Πειραϊκά Χρονικά», 1952.

3. α) Ἀπόσπασμα γράμματος τοῦ Ὀλλανδοῦ φιλολόγου Hesselting πρὸς τόν Βουτυρά, τό ὁποῖο δημοσιεύεται στήν ἐφ. «Ἑλληνική», 9.10.1929. β) Ἀπόσπασμα τοῦ γρ. 1 (1948), τό ὁποῖο δημοσιεύει ὁ Τσίρκα μέ λανθασμένη ἀναφορά στή χρονολογία ἀποστολῆς του (Μάιος 1949 ἀντὶ 1948) στόν Πρόλογο τῆς δημοσίευσης ἀποσπασμάτων τοῦ «Ἡμερολογίου τῆς Κατοχῆς», ἐφ. «Πάροικος», 17.7.1955· ἀναδημοσιεύεται στό περ. «Ἐπιθεώρηση Τέχνης», τεύχ. 40 (Ἀπρ. 1958), σ. 236.

4. Μοῦ παραχωρήθηκαν ἀπό τόν κ. Μ. Χαριτάτο· τόν εὐχαριστῶ θερμά καί ἀπό ἐδῶ πού μοῦ ἐμπιστεύθηκε τήν ἐκδοσή τους. Αὐτά τά γράμματα ἀπέτελεσαν καί τήν ἀφορμή γιά τή μελέτη αὐτή.

5. Ὁφείλω ἀκόμα νά εὐχαριστήσω θερμά καί τόν κ. Γ. Βαλέτα, ἰδρυτῆ τοῦ «Γραμματολογικοῦ Ἀρχείου», ὁ ὁποῖος εὐγενῶς μοῦ παραχώρησε τά δύο γράμματα τοῦ Τσίρκα.

6. Δίνει διάλεξη στήν «Πνευματική Ἑστία» Ἀλεξανδρείας, μέ τίτλο: «Ὁ διηγηματογράφος Δ. Βουτυράς»· βλ. ἐφ. «Ταχυδρόμος», Ἀλεξάνδρεια, 9.1.1947.

7. Στό ἀρχεῖο Τσίρκα ὑπάρχει ἓνα τετράδιο μέ τό κείμενο τῆς διάλεξης, ὅπως μπορεί νά συμπεράνει κανεὶς ἀπό τήν ἀποστροφή «Κυρίες καί Κύριοι» τῆς τελευταίας φράσης τοῦ κειμένου καί ἀπό τήν χρονολογική ἐνδειξη πού ὑπάρχει στό τέλος: 29.12.1946. Μία ἀντιπαραβολή τοῦ κειμένου αὐτοῦ μέ τή μελέτη τοῦ Τσίρκα στήν «Ἀλεξανδρινή Λογοτεχνία» τοῦ 1948 (βλ. ἐπὶ σημ.) δείχνει ὅτι ἡ διάλεξη ἀπέτελεσε τόν κορμό τῆς μελέτης.

σίευσε ὁ Τσίρκας στό ἐπίσιο περιοδικό «Ἀλεξανδρινή Λογοτεχνία 1948»⁸. Θά μπορούσαμε δηλαδή νά ὑποθέσουμε ὅτι ἴσως ἡ ἑνασχόληση αὐτή τοῦ Τσίρκα νά ὑπῆρξε ἡ ἀφορμή γιά τήν ἑναρξη τῆς ἀλληλογραφίας του μέ τόν Βουτυρά. Δέν εἶναι σίγουρο ὅμως ὅτι τό γρ.1 ἀποτελεῖ καί τήν ἑναρξη αὐτῆς τῆς ἀλληλογραφίας, γιατί ὀρισμένα στοιχεῖα του («Τώρα γιά τίς πληροφορίες πού σᾶς ἔδωσαν») μᾶς ἐπιτρέπουν νά ὑποθέσουμε ὅτι πρέπει νά προϋπῆρξε κάποιου εἶδους ἐπικοινωνία, ἴσως κάποιον γράμμα τοῦ Τσίρκα, τό ὁποῖο μᾶς διαφεύγει (καί στό ὁποῖο ἀπαντᾷ τό γρ.1 τοῦ Βουτυρά). Ἐπίσης εἶναι ἐνδεχόμενο νά λανθάνει ἄλλο ἓνα γράμμα, ἡ ἀπάντηση τοῦ Τσίρκα στό γρ.1.

Μεσολαβεῖ ἓνα μεγάλο κενό, ἀπό 6-5-1948 (γρ.1) ὡς 15-2-1951 (γρ.2), καί ἀκολουθοῦν τά τέσσερα ἐπόμενα γράμματα τῆς ἀλληλογραφίας πού παρουσιάζουμε. Ἀλλά καί ἀνάμεσα στά τέσσερα αὐτά γράμματα τοῦ 1951, συγκεκριμένα μεταξύ τῶν γραμμάτων 2 καί 4, ἴσως μᾶς διαφεύγει κάποιον γράμμα τοῦ Τσίρκα, ὅπως μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει ἀπό τήν ἀναφορά του (σχετικά μέ ἐπικείμενο ταξίδι του) στό γρ.4: «κεῖνα πού σᾶς ἔγραψα τό Μάρτη», ἐνῶ δέν βρέθηκε γράμμα του μ' αὐτή τήν ἡμερομηνία στό ἀρχεῖο Βουτυρά. Οὔτε μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιά κάποιον μνημονικό λάθος τοῦ Τσίρκα καί ὅτι ἀναφέρεται ἴσως στό γρ.2 (Φεβρ. 1951), ὅπου κι ἐκεῖ κάνει λόγο γιά ἐπικείμενο ταξίδι του στήν Ἑλλάδα καί γιά πραγμάτωση τῆς ἀμοιβαῖα προσδοκώμενης συνάντησής τους, γιατί στό γρ.2 δέν ὀρίζει τό πότε ὑπολογίζει νά ταξιδέψει, ἐνῶ στό παράπονο πού ἐκφράζει ὁ Βουτυράς στό γρ.3 τοῦ λέει: «Μοῦ γράψατε ὅτι ἴσως τό καλοκαίρι νά ρηῖτε. Μά καλοκαίρι δέν εἶναι;».

Τέλος, δέν ἔχουμε καμία ἐνδειξη ἀπό τά κατάλοιπα τῶν δύο λογοτεχνῶν στά ἀρχεῖα τους, γιά τή συνέχιση τῆς ἀλληλογραφίας τους μετά τό γρ.5, ἀπό τό 1951 δηλαδή ὡς τόν θάνατον τοῦ Βουτυρά (1958), παρ' ὅλη τήν οἰκειότητα πού ἀναπτύχθηκε μεταξύ τους, κυρίως στά γράμματα τοῦ 1951, καί παρ' ὅλο τόν θαυμασμό καί τήν ἀγάπη πού ἐκφράζεται μέσα σ' αὐτά ἀπό τόν Τσίρκα πρὸς τόν «ἀγαπημένο» του «δάσκαλο».

*

Παρά τό γεγονός ὅμως ὅτι δέν ἔχουμε στοιχεῖα γιά τή συνέχιση τῆς ἀλληλογραφίας μεταξύ τοῦ Βουτυρά καί τοῦ Τσίρκα ὕστερα ἀπό τό 1951, ἔχουμε ὡστόσο ἐνδείξεις γιά τή συνέχιση τῆς σχέ-

8. Στρ. Τσίρκα, «Ὁ διηγηματογράφος Δημοσθένης Ν. Βουτυράς», περ. «Ἀλεξανδρινή Λογοτεχνία 1948», Ἀλεξάνδρεια, σσ. 28-48.

9. Ὁ κ. Βαλέτας μέ διαβεβαίωσε πὺς δέν βρέθηκε ἄλλη ἐπιστολή τοῦ Τσίρκα στό ἀρχεῖο Βουτυρά.

σης τους πού ξεκίνησε στά 1947-48, σχέσης πού διαρκεῖ ὡς τόν θάνατον τοῦ Βουτυρά. Ἡ ἀμοιβαῖα προσδοκώμενη συνάντηση γιά τήν ὁποία ὑπάρχουν ἀναφορές καί στά 4 γράμματα τοῦ 1951 (γρ.2,3,4,5) δέν πραγματοποιήθηκε αὐτή τῆ χρονιά (γιά λόγους πού ἐξηγοῦνται στό γρ.4), γνωρίζουμε, ὡστόσο, ὅτι ἐγένετο τόν Ὀκτώβριον τοῦ 1954 στήν Ἀθήνα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐφημερίδα τοῦ Καίρου «Πάροικος»¹⁰. Σ' αὐτή τῆ συνάντηση ἴσως νά δόθηκε ἡ εὐκαιρία στόν Τσίρκα νά ἀντιγράψει ἀποσπάσματα ἀπό τά χειρόγραφα τοῦ «Ἡμερολογίου τῆς Κατοχῆς» τοῦ Βουτυρά: «Χέρια εὐλαβικά ἀντιγράψανε ἀπό τά χειρόγραφα τοῦ συγγραφέα — πού δέν τούς ἔκανε καμμία διόρθωση ἀπό τότε πού γράφτηκαν — μερικά ἀποσπάσματα», σημειώνει στόν πρόλογο πού προτάσσει στή δημοσίευση τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἡμερολογίου, στήν ἐφ. «Πάροικος», μερικὸς μῆνες ἀργότερα (17-7-1955).

Θά πρέπει ἀκόμα νά ἀναφέρουμε, ὅσον ἀφορᾷ τῆ μετά τό 1951 σχέση τους, καί εἰδικότερα τήν περαιτέρω ἑνασχόληση τοῦ Τσίρκα μέ τό ἔργο τοῦ Βουτυρά, τήν κριτική πού δημοσιεύει ὁ Τσίρκα τό 1953 γιά τήν τελευταία συλλογή διηγημάτων τοῦ Βουτυρά, τό «Ἄργον Ξημέρωμα»¹¹. Μέ τήν κριτική αὐτή πραγματώνεται ἡ ὑπόσχεση πού δίνει ὁ Τσίρκα στό γρ.2: «Καί γιά τ' Ἄργον Ξημέρωμα ὅσο καί γιά τό ἄλλο, τό μεγάλο¹², ἔχω τόσα πράγματα νά πῶ [...]. Τήν εὐγνωμοσύνη μου θά προσπαθῶ νά τῆ διατυπώσω στό χαρτί». Ἀντίθετα, ἡ πρόθεσή του νά ξαναγράψει καί νά ἀναθεωρήσει σέ ὀρισμένα σημεῖα τῆς τῆ βασική μελέτη του γιά τόν Βουτυρά (γρ.4: «μιά μέρα λογαριάζω νά ξαναπιᾶσω ὅλη αὐτή τήν ἐργασία μου, πού σήμερα τῆ βρίσκω σέ μερικά τῆς σημαῖα ἀρκετά ἐπιπόλαια, καί νά γράψω ἓνα βιβλίο γιά τόν ἰδρυτή τοῦ νεοελληνικοῦ διηγήματος») τελικά δέν πραγματοποιεῖται.

Ἔτσι, μιά διάλεξη, μιά ἐκτενής μελέτη γιά τό ἔργο τοῦ Βουτυρά, μιά βιβλιοκριτική καί ἓνας πρόλογος στήν ἐκδοση ἀποσπασμάτων τοῦ «Ἡμερολογίου τῆς Κατοχῆς» ἀποτελοῦν τήν ἐμπρακτική ἐκδήλωση τῆς ἀγάπης καί τοῦ θαυμασμοῦ πού ἐκφράζεται μέσα στά γράμματα τοῦ Τσίρκα γιά τό ἔργο τοῦ «δασκάλου»¹³.

Ἄν ἐπιχειρούσαμε νά ἐρμηνεύσουμε τήν ἔλξη πού αἰσθάνεται ὁ Τσίρκα γιά τό ἔργο τοῦ Βουτυρά, θά ἔπρεπε ἴσως νά σταθοῦμε στό «κοινωνικό περιεχόμενο» αὐτοῦ τοῦ ἔργου: «Ἡ «Τρίτη Δο-

10. Ἐφ. «Πάροικος», Κάιρο, 24.10.1954.

11. Δημοσθένης Βουτυρά, «Ἄργον Ξημέρωμα», τύπ. Θ. Κοτσαῶρη, Ἀθήναι 1950.- Ἡ κριτική τοῦ Τσίρκα γιά τό ἔργο αὐτό δημοσιεύεται στήν ἐφ. «Φωνή», Κάιρο, 31.5.1953 (βλ. καί σημ. 86).

12. Βλ. σημ. 85.

13. Ἀπό τῆ μεριά τοῦ Βουτυρά ὑπάρχει ἡ μαρτυρία μιᾶς εὐνοϊκῆς κρίσης του γιά τή συλλογή διηγημάτων «Νουρεντίν Μόμπα» τοῦ Τσίρκα (ἐφ. «Τά Νέα», 9.10.1957).

κιμή» [...] φανερώνει τόν άνθρωπιστή πού βασανίζεται από τά προβλήματα τά σημερινά» (γρ.2). "Ας σημειωθεί ότι ή αποδοχή του έργου του Βουτυρά από τόν Τσίρκα στά 1948 έρχεται σέ αντίθεση μέ τή στάση της (παλαιότερης) άριστερης κριτικής, ή όποια ύπήρξε σέ γενικές γραμμές άρνητική άπέναντι στό έργο αυτό¹⁴. 'Ο ίδιος ό Βουτυράς εκφράζεται μέ παράπονο στά 1951 γιά τό ότι ή έφ. «Ριζοσπάστης» δέν δημοσίευσε ποτέ διήγημά του: «Και όλες οι έφημερίδες όλων των κομμάτων μου ζητούσαν διήγημα. Έκτός του

«Ριζοσπάστη». Αυτός ποτέ δέ μου ζήτησε. Αυτοί οι άνθρωποι, είναι τόσο φανατικοί, πού σέ αναγκάζουν νά πεις, πώς τούς βγάζουν τό μυαλό, πού τούς έδωσε ή φύση, και τούς βάζουν στή θέση του ένα μηχανικό γιά νά δουλεύει όπως θέλουν αυτοί, οι διευθύνοντες...»¹⁵. Στά έπόμενα χρόνια βέβαια οι στήλες της έφ. «Αύγή» θά φιλοξενήσουν άρκετές φορές έργα του, και θά βρει θερμή κριτική ύποστήριξη από τούς συνεργάτες της¹⁶.

14. Βλ. Κ. Παρορίτη, «Τό πρόβλημα του Βουτυρά», περ. «Ό Νουμάς», ΚΑ (1924) 117-129: «Η μεγάλη γραμμή της ζωής, του διαφεύγει πάντα του κ. Β. Και του διαφεύγει κι από λόγους ιδιοσυγκρασίας κι από τήν έλλειψη ενός κοινωνικού κριτηρίου, μιάς σταθερής φιλοσοφικής κοσμοθεωρίας, πού δίχως τή συντρομή της, καμιά σοβαρή κοινωνική παρατήρηση μέσα στη ζωή δέν είναι δυνατή» (σ. 123). — Ν. Κατηφόρη, «Δ. Βουτυρά Κάλπικοι πολιτισμοί», περ. «Νέοι Πρωτοπόροι», τεύχ. 11 (Ιούλι. 1934), σ. 475: «είναι άδύνατο νά καταλάβει κανείς τήν κυρίαρχη γραμμή στην όργάνωση της κοινωνίας, πού είναι οι σχέσεις της παραγωγής, της κατανοής του πλούτου κλπ. Έτσι βλέπει κανείς τήν έλλειψη κοινωνιολογικής αντίληψης της ζωής στο συγγραφέα, πράμα πού κάνει τήν όλη διήγησή του άβαθη και χωρίς γενικότερο ενδιαφέρον [...] Τό βιβλίο είναι αντιδραστικό, ξένο γιά τό προλεταριάτο και τόν άγώνα του. Είναι κρίμα πραγματικά, πώς ένας Βουτυράς, συγγραφέας μέ τόσα χαρίσματα, ενώ προχώρησε ως ένα βήμα στην άρνηση της σημερινής κοινωνίας δέν προχωρεί ακόμα ένα άλλο, στη δημιουργική θέση γιά τήν πάλη ενάντια της. Παραδέρνοντας σέ μιά μικροαστική άπογοήτευση γίνεται ό εκπρόσωπος μιάς τέχνης της κατάπτωσης και βοήθει έστω άρνητικά στην ύπαρξη της ίδιας αυτής κοινωνίας πού τόσο τόν έχει άπογοητεύσει».

15. Δ. Βουτυρά, «Η αυτοβιογραφία μου», περ. «Νέα Έστία» 63 (1958) 603-606. (Τό απόσπασμα πού παραθέτουμε, στή σ. 606). 'Αναδημοσιεύεται στό αφιέρωμα του ίδιου περιοδικού γιά τόν Βουτυρά, 64 (1958)9-13, καθώς και στή «Φιλολογική Πρωτοχρονιά 1979», σσ. 315-320.

16. Βλ. σχετικά Μ. Αύγρη, «Ό Δ. Βουτυράς», έφ. «Αύγή», 11.2.1953· Μ. Παπαϊωάννου, «Δημοσθένης Βουτυράς: ό διηγηματογράφος του 20ου αιώνα», έφ. «Αύγή», 23.10.1955 (σέ τρεις συνέχειες)· Κ. Βάρναλη, «Η περίπτωση Βουτυρά», έφ. «Αύγή», 27.10.1955· του ίδιου, «Δημοσθένης Βουτυράς», έφ. «Αύγή», 29.3.1958· Τ. Βουρνά, «Δημοσθένης Βουτυράς», έφ. «Αύγή», 30.3.1958. — 'Ακόμα και ό Ν. Κατηφόρης, πού τό 1934 θεωρούσε ότι ό Βουτυράς «παραδέρνοντας σέ μιά μικροαστική άπογοήτευση γίνεται ό εκπρόσωπος μιάς τέχνης της κατάπτωσης» (βλ. σημ. 14), τό 1959, στή διάλεξη πού δίνει στό πλαίσιο της εκδήλωσης της «Έταιρείας Έλλήνων Λογοτεχνών», στή μνήμη του Βουτυρά, παρατηρεί: «Άρχισε νά γράφει μέ τίς πλάτες γυρισμένες στο μύθο της ειδυλλιακής ζωής του χωριού, κι είχε τά μάτια καρφωμένα σ' αυτό τό νέο κόσμο πού άρχισε νά δημιουργείται μέ τή δειλή, τή μισερή κι' άρχαία εκβιομηχάνιση της χώρας και τίς ψυχολογικές της προεκτάσεις. Και καθώς ακόμα δέν είχαν ούτε όργανωθεί ούτε άποκτήσει συνείδηση τά μεγάλα εκείνα στρώματα, πού αποτελούν τήν εργατική τάξη, είδε σ' αυτόν τόν κόσμο όχι ένα κοινωνικό σύνολο, μέ ιστορικά καθορισμένο οικονομικό και πολιτικό ρόλο, μέ όμαδική ψυχολογία, αλλά τό ξεμοναχιασμένο άτομο, πού άδυνατεί νά προσαρμοστεί στις νέες κοινωνικές συνθήκες, βρίσκεται σέ ισχυρή αντίθεση μαζί τους και συντρίβεται οικονομικά, κοινωνικά, ψυχολογικά [...]. Είναι [...] ό κοινωνικός κριτικός, ό παρατηρητικός, τό ξύπνιο μυαλό πού βλέπει όσα οι άλλοι δέν προσέχουν και συνθέτει πάνω στον καμβά της κοινωνικής δυστυχίας, πού τόν τριγυρίζει». ('Αποσπάσματα της διάλεξής του αυτής δημοσιεύει ή έφ. «Αύγή», 13.3.1959).

Δέν είναι τυχαίο πού ή εκδήλωση θαυμασμού γιά τό έργο του Βουτυρά προέρχεται από έναν Αιγυπτιώτη λογοτέχνη. Γνωρίζουμε ότι οι Έλληνες της Αιγύπτου από νωρίς άγκάλιασαν τό έργο του Βουτυρά, μέ θετικές κριτικές¹⁷, μέ εκδόσεις έργων του¹⁸ ή μέ δημοσιεύσεις διηγημάτων στα λογοτεχνικά τους έντυπα¹⁹, ή ακόμα μέ τήν εκδήλωση της αντίθεσής τους στην «κοινωνική και κρατική άδιαφορία άπέναντι στον Δημ. Βουτυρά»²⁰. Τήν ποικιλότητα αυτή ύποστήριξη αναγορίζει ό ίδιος ό Βουτυράς, όταν σημειώνει στην «Αυτοβιογραφία» του (1951): «Ευτυχώς παρουσιάστηκαν ύστερα άπ' όλίγο οι Αιγύπτιοι Έλληνες. Αυτοί έριξαν λίγη γλύκα, ζάχαρι στή μεγάλη πίκρα. Οι άλλοι όλοι ζητούσαν όλο μικρά διηγήματα, γιά νά δίνουν λίγα χρήματα»²¹. 'Ο Μ. Γιαλουράκης²² μās δίνει μιά ακόμα μαρτυρία της ευγνωμοσύνης του Βουτυρά προς τούς Έλληνες της Αιγύπτου: «Στό Δημ. Βουτυρά όφείλουμε τά Αιγυπτιώτικα Γράμματα ένα θερμό μήνυμα, γραμμένο σ' άκατάστατο ύφος, αλλά μέ έντονο αθρομητισμό: 'Στέλνω χαιρετισμούς από τήν κατάψυχη 'Αθήνα στή θερμή χώρα της Αιγύπτου. Περισσότερο άπ' όλους τούς άλλους Έλληνες αυτοί μέ βοήθησαν στον άνώμαλο και δύσκολο δρόμο μου, όπως μου παρουσιάζεται στα όνειρά μου γεμάτος από γκρεμούς και σκοτεινός. Οι Έλληνες της 'Αλεξάνδρειας είναι σά νάταν από άλλη φυλή, πολιτισμένη φυλή ελληνική πού είχε αφήσει στον τόπο της, πού λέγεται

17. Βλ. Πέτρου 'Αλήτη, «Δημοσθένης Βουτυράς», περ. «Γράμματα», 'Αλεξάνδρεια, 4 (1917) 388-407.

18. 'Ο Στέφανος Πάργας εξέδωσε τρία έργα του στίς εκδόσεις των «Γραμμάτων»: α) «'Ο Λαγκάς κι' άλλα διηγήματα», «Γράμματα», 'Αλεξάνδρεια 1915, β) «Οι 'Αλανιάριδες», «Γράμματα», 'Αλεξάνδρεια 1921, γ) «'Ο θρήνος των βωδίων και άλλα διηγήματα», «Γράμματα», 'Αλεξάνδρεια 1923.

19. Τόσο τό περ. «Νέα Ζωή» όσο και τό περ. «Γράμματα» δημοσιεύουν τακτικά έργα του· βλ. βιβλιογραφία Χ. Λεβάντα, δ.π.

20. Βλ. περ. «'Αργώ», 'Αλεξάνδρεια, τεύχ. 3 |Ιούλιος| 1927, σ. 83.

21. Βλ. Δ. Βουτυρά, «Η αυτοβιογραφία μου», δ.π., σ. 606.

22. Μ. Γιαλουράκης, «'Η Αίγυπτος των Έλλήνων», 'Αθήνα 1967, σ. 667.

Ἑλλάδα τό κάθε τί κακό κ' ἔτσι βαδίζουμε ἐλεύθεροι καί γεμάτοι καλωσύνη καί γι' αὐτό μόνο καλό ἐγνώρισα ἀπ' αὐτούς».

*

Ἐκεῖνο πού εἶναι ἐμφανές στόν ἀναγνώστη τῶν γραμμάτων αὐτῶν εἶναι ἀπό τή μία ἡ διάθεση τοῦ Βουτυρά νά ἐνημερώσει ὅσο γίνεται καλύτερα γιά τό ἔργο του καί τή ζωή του τόν λογοτέχνη καί προπαντός κριτικό του Στρ. Τσίρκα, καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἡ διάθεση τοῦ Τσίρκα νά ἐκφράσει τόν ἀπεριόριστο θαυμασμό του γιά τό ἔργο τοῦ γέροντα πιά Βουτυρά²³: εἶναι χαρακτηριστικές οἱ προσφωνήσεις τοῦ Τσίρκα, «Ἄγαπημένε μου Μαίτρε», «Μεγάλε καί ἀγαπημένε μου Δάσκαλε». Ἀντίθετα, δέν ὑπάρχει καμιά ἀναφορά στό γράμματα καί τῶν δύο γιά τό λογοτεχνικό ἔργο τοῦ Τσίρκα, παρά τό γεγονός ὅτι τό 1948 ὁ Τσίρκα ἔχει ἤδη ἐκδώσει δύο συλλογές διηγημάτων καί τρεῖς ποιητικές συλλογές²⁴. Εἶναι ὅλα τους γράμματα μέ κεντρικό ἄξονα τόν ἄνθρωπο καί συγγραφέα Βουτυρά.

Δέν εἶναι σίγουρα ἡ μοναδική φορά πού ἀπό τόν ἴδιο τόν Βουτυρά ἔχουμε πληροφορίες γιά τή ζωή του καί τό ἔργο του. Τόσο οἱ διάφορες συνεντεύξεις πού κατά καιρούς δίνει σέ ἐφημερίδες²⁵ καί περιοδικά²⁶, ὅσο καί ἡ «Αὐτοβιογραφία» του, μᾶς δίνουν ἀφθονα στοιχεῖα γύρω ἀπό τήν προσωπικότητά του καί τό ἔργο του. Κοινό χαρακτηριστικό ὄλων αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν εἶναι ἡ προβολή τῶν παιδικῶν καί ἐφηβικῶν του χρόνων καί τῶν ἀτυχῶν προσπαθειῶν του γιά μία διέξοδο στή μουσική, στό ταξίδι, στίς περιπέτειες²⁷, στίς ἐπιχειρήσεις, πού ματαιώνονται πρίν καλά καλά δοῦν τό φῶς, γιά λόγους ἀσχετους συχνά ἀπό τή θέλησή του. Τέτοιου εἶδους πληροφορίες μᾶς παρέχει καί στό γρ.1, ὁ-

που δίνεται μεγαλύτερη βαρύτητα στό θέμα τῆς ἀρρώστιας τῶν παιδικῶν του χρόνων. Τό καινούργιο στοιχεῖο, σχετικά μέ τίς βιογραφικές πληροφορίες πού ὁ ἴδιος κατά καιρούς δίνει, εἶναι ἡ πικρία πού ἐκφράζεται στό γρ.5 γιά τήν ὑπόθεση τῆς Ἀκαδημίας²⁸.

Ἐνῶ ὁμως τά γράμματα τοῦ Βουτυρά ἐπαναλαμβάνουν ἴσως ἤδη γνωστά βιογραφικά στοιχεῖα, ἔρχονται ὥστόσο νά συμπληρώσουν τήν εἰκόνα πού ἔχουμε γιά τό ἔργο του, κυρίως σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν τελευταία συγγραφική περίοδο τῆς ζωῆς του.

Ὁ Βουτυράς μέ τό ἔργο του κάλυψε, εἶναι γνωστό, τό πρῶτο μισό τοῦ 20οῦ αἰώνα, μέ μία ἀδιάκοπη παρουσία σέ λογοτεχνικά περιοδικά, ἐφημερίδες, ἡμερολόγια, σχολικά ἀναγνωσματάρια²⁹, παιδικά περιοδικά³⁰ τῆς ἐποχῆς του, ἀλλά καί μέ τίς ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις τῶν διηγημάτων του. Στήν ἀρχή ἡ καθαρεύουσα³¹, στή συνέχεια μία γλώσσα μικτή, καί κατόπιν μία ἀδούλευτη δημοτική, εἶναι τό ἐργαλεῖο τοῦ Βουτυρά. Τριάντα τέσσερες τόμοι διηγημάτων καί μυθιστορημάτων, καθώς καί ἕνα μικρό δοκίμιο γιά τή σημασία τῶν ὀνείρων, τό «Σύμβολα στό ὄνει-

27. «Εἶχα ἐπηρεασθεῖ ἀπό τίς ἱστορίες τῆς πατρίδας τῆς μάνας μου, γιά ληστές. Φανταζόμουν, ἂν μπορούσα νά γίνω ἕνας πειρατής, ἕνας κουρσάρος, ὁπότε θά εἶχα τήν ἐλευθερία μου καί δέν θά ἐξαρτιόμουν ἀπό κανένα. Ἀργότερα ὅταν εἶδα ὅτι τά καράβια κινιόνται μέ καύσιμη ὕλη καί δέν ἦταν ἐλευθερα πουλιά πού μέ τά πανιά τους πετοῦσαν ὅπου ἤθελαν, ἡ ἐπιθυμία τοῦ κουρσάρου μέ ἀφνε σιγά-σιγά. Δηλαδή δὲ ἐντελῶς γιατί ἀργότερα ἤθελα νά γίνω καπετάνιος ἀλλά δὲ μ' ἀφσαν οἱ γιατροί νά ταξιδέψω» («Ὅταν ἦμουν 16 χρονῶν...», ὁ.π.).

28. Βλ. σημ. 99.

29. Συνεργάζεται μέ τόν Ἐπ. Παπαμιχαήλ (Νῶντα Ἐλατο) στή συγγραφὴ παιδικῶν ἀναγνωστικῶν. Προϊόντα αὐτῆς τῆς συνεργασίας: α) «Ὁ ἥλιος», ἀναγν. Γ' δημ., Δημητράκος, Ἀθήνα 1924, β) «Ἡ αὐγή», ἀναγν. Β' δημ., Δημητράκος, Ἀθήνα 1925, γ) «Οἱ ἐλεύθεροι», ἀναγν. Δ' δημ., Δημητράκος, Ἀθήνα 1927, δ) «Ἡ ζωὴ μας», ἀναγν. ΣΤ' δημ., Δημητράκος, Ἀθήνα 1929, ε) «Τά δικά μας καί τά παλιὰ τά χρόνια», ἀναγν. Γ' δημ., Δημητράκος, Ἀθήνα 1929, στ) «Τό νέο μου βιβλίον», ἀναγν. Γ' δημ., Δημητράκος, β' ἐκδ., Ἀθήνα 1937, ζ) «Τό χρυσό μου βιβλίον», ἀναγν. Γ' δημ., Δημητράκος, β' ἐκδ., Ἀθήνα 1933. Τό «Χρυσό μου βιβλίον» εἶναι ἐπανεκδοσὴ τοῦ ἀναγνωστικοῦ «Ἡ Αὐγή» μέ πολὺ μικρὲς γλωσσικὲς διαφορὲς καί παραλείψεις κομματιῶν. Θά πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι πολὺ συχνά ἀπὸ τό ἕνα ἀναγνωστικό στό ἄλλο ὑπάρχουν ἐπαναλήψεις κομματιῶν μέ διαφορετικὴ σύνθεση, ἔτσι ὥστε νά μὴν πρόκειται πάντα γιά νέα ὕλη.

30. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά: «Ὁ Βεζούβιος καί τό κουτσο-δαιμόνιο», περ. «Παιδικὴ Χαρά», τεύχ. 4 (20 Νοεμ. 1921), σσ. 51-52.

31. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ διηγήματος «Ἡ δύναμις τοῦ ὄνειρου», πού δημοσιεύεται ἀρχικὰ στήν καθαρεύουσα στό περ. «Τό Περιοδικόν μας», τεύχ. 6 (Ἰαν. 1902), σσ. 8-7 καί «Ἀκρίτας», Γ—Δ (1905-1906) 43-46, καί στή συνέχεια στή δημοτικὴ (μέ διαφορὲς καί ὡς πρὸς τὴ δομὴ του), στό περ. «Πυρσός», τεύχ. 9-10 (Ἀπρ.-Μάης 1918), σσ. 85-87.

23. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ὁ Βουτυράς γεννήθηκε τό 1872, εἶναι, τό 1951, 79 χρόνων. Ὑπάρχει μία ἀσάφεια γύρω ἀπὸ τό ἔτος γέννησής του· βλ. σχετικά καί τὴ συνέντευξή τοῦ Βουτυρά στό περ. «Τά Παρασκήνια», 20.1.1940, σ. 1.

24. α) «Ἀλλόκοτοι ἄνθρωποι καί ἄλλα διηγήματα», ἐκδ. οἶκος «Ὀρίζοντες», Ἀλεξάνδρεια 1944, β) «Ὁ Ἀπρίλης εἶναι πιὸ σκληρός», ἐκδ. οἶκος «Ὀρίζοντες», Ἀλεξάνδρεια 1947, γ) «Φελλάχοι» (ποιήματα), Ἀλεξάνδρεια 1937, δ) «Τό Λυρικό Ταξίδι» (ποιήματα), Ἀλεξάνδρεια 1938, ε) «Προτελευταῖος Ἀποχαιρετισμὸς καί τό Ἰσπανικὸ Ὁρατόριο» (ποιήματα), ἐκδ. οἶκος «Ὀρίζοντες», Ἀλεξάνδρεια 1946. Βλ. Κ. Πλασσαρά, «Στρ. Τσίρκα. Βιβλιογραφία, 1926-1978», Ε.Λ.Ι.Α., Ἀθήνα 1979.

25. Βλ., π.χ., Γ. Κοτζιούλα, «Μέ τόν Δημοσθένη Βουτυρά», ἐφ. «Δημοκρατία», 3.7.1932· «Ὅταν ἦμουν 16 χρονῶν...», στήν ἐφ. «Αὐγή», 26.8.1956.

26. Βλ., π.χ., «Μία ὥρα μέ τούς Δημοσθένη Βουτυρά καί Σωτ. Σκίπη», περ. «Τά Παρασκήνια», 24.9.1938, σ. 5. «Δέκα λεπτά μέ τούς λογίους μας», περ. «Νεοελληνικά Γράμματα», 9.9.1939, σ.7.

ρα»³², αποτελούν τό σύνολο του έκδεδομένου έργου του. Πλάι σ' αυτό, ένα πλήθος από διηγήματα και νουβέλες καθώς και τό έκτενές «Ήμερολόγιο τής Κατοχής»³³, δημοσιευμένα σέ εφημερίδες και περιοδικά, πολλά δέ από αυτά άκατάγραφα ως τώρα, έρχονται νά συμπληρώσουν τήν εικόνα πού έχουμε γιά τό έργο του.

Θά μπορούσε κανείς νά παρατηρήσει πώς μετά τό 1950, χρονιά έκδοσης και τής τελευταίας συλλογής, αν εξαίρουμε τά δύο μεγαλύτερα έργα του πού δημοσιεύονται στην έφ. «Αύγή», τό «Ήμερολόγιο τής Κατοχής» και τό μυθιστόρημα «Ή χώρα πεινά»³⁴, μόνο σκόρπια μικρά διηγήματα βλέπουν τό φως σέ εφημερίδες και περιοδικά, σπανιότερα άνέκδοτα και πιο συχνά αναδημοσιεύσεις ήδη έκδεδομένων σέ τόμο ή απλώς δημοσιευμένων διηγημάτων, ενώ έχουμε τήν πληροφορία, τόσο από τά γράμματα Ι και 5, όσο και από προγενέστερες συνεντεύξεις³⁵ του Βουτυρά, ότι μεγάλος αριθμός συλλογών διηγημάτων μένει στό συρτάρι περιμένοντας έκδότη. «Θά περίμενε κανείς», σημειώνει ο Τσίρκας, «πώς οί έκδότες θά σκοτώνονταν αναμεταξύ τους ποιός νά πρωτοεκδώσει ένα τέτοιο έθνικό θησαυρό. Άλλοίμονο! Άν και ή μοίρα των «Άπομνημονευμάτων» του Μακρυγιάννη θάπρεπε νά μάς διδάξει, έμάς πού άπορούμε. Τό Ήμερολόγιο κι άλλοι δέκα τόμοι από διηγήματα και μυθιστορήματα του Δημοσθένη Βουτυρά σαπίζουνε μέσ στό συρτάρι του. Τό πνευματικό τέλημα τής σημερινής κατάστασης δέν επιτρέπει νά εμφανισθούνε ούτε και σάν αναγνώσματα στις εφημερίδες»³⁶. Μέ εξαίρεση τό 1958³⁷, χρονιά θανάτου³⁸ του συγγραφέα, πού βλέπουν τό φως τής δημοσιότητας άφιερώματα γιά τόν νεκρό πιά Βουτυρά, όπως αυτό του περιοδικού «Ήπιθε-

ώρηση Τέχνης»³⁹ ή του περιοδικού «Νέα Έστία»⁴⁰, ή ακόμα και αναδημοσιεύσεις σκόρπιων διηγημάτων⁴¹, τά χρόνια πού ακολουθούν είναι χρόνια λήθης γιά τό έργο του Βουτυρά⁴².

Ή σημασία των γραμμάτων πού παρουσιάζονται έδώ έγκειται (όπως σημειώνεται παραπάνω, κυρίως) στό ότι μάς δίνουν πληροφορίες γιά τήν τελευταία συγγραφική περίοδο τής ζωής του· και ενώ μάλιστα τά γράμματα Ι και 5 μιλούν γιά αρκετά άνέκδοτα έργα, πού ορισμένα από αυτά βρίσκονται «στά χέρια έκδότη» (γρ. Ι), μόνο μία συλλογή διηγημάτων βλέπει τό φως τής δημοσιότητας τήν περίοδο αυτή («Άργό Ξημέρωμα», 1950). Τά άνέκδοτα έργα⁴³ γιά τα όποια κάνει μνεία στό γράμμα Ι είναι:

1. «Ό μαύρος επισκέπτης. Νουβέλα. Και μαζί καμιά είκοσαριά διηγήματα».
2. «Τό μαγικό πανόραμα μέ πολλά διηγήματα».
3. «Πενήντα μικρά διηγήματα».
4. «Στή χώρα του πλούτου και τής εύδαιμονίας»⁴⁴. Νουβέλα. Έχει μαζί της και πολλά διηγήματα».
5. «Δύο τόμοι διηγήματα έορτών»⁴⁵.

*

39. «Άφιέρωμα στό Βουτυρά», περ. «Ήπιθεώρηση Τέχνης», τεύχ. 40 (Άπρ. 1958), σσ. 206-237.

40. Περ. «Νέα Έστία» 64 (1958) 2-65.

41. «Παραλάμα», στην έφ. «Αύγή», 30.3.1958· «Άπειροι κουτσοί», στην έφ. «Αύγή», 28.9.1958 (προηγούμενη δημοσίευση στό περ. «Ήπιθεώρηση Τέχνης», τεύχ. 25 (Ίαν. 1957) σσ. 19-22).

42. Έξαίρεση άποτελεί ή έπιλογή από τό έργο του (15 διηγημάτων), μέ εισαγωγή Τάκη Άδάμου: Δημ. Βουτυρά, «Διηγήματα. Έπιλογή», Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, [Βουκουρέστι] 1965.

43. Τά έργα αυτά πρέπει νά βρίσκονται στό «Γραμματολογικό Άρχείο» του κ. Γ. Βαλέτα, όπου υπάρχει τό αρχείο Βουτυρά.

44. Ή «νουβέλα» αυτή είναι ήδη δημοσιευμένη στό περ. «Νέα Έστία», 38 (1945) 690-694, 774-777, 816-820. Δέν εκδίδεται όμως μέ «πολλά διηγήματα».

45. Ός άνέκδοτα αναφέρονται στό γρ. Ι του 1948 και: α) τό «Άργό Ξημέρωμα», πού εκδίδεται ώστόσο τό 1950 (βλ. σημ. 11)· β) «Ή δεύτερη Άνοιξη», έργο στό όποιο όμως αναφέρεται ο Άυγέρης σέ κριτική του του 1953 («Ό Δημοσθένης Βουτυράς», στην έφ. «Αύγή», 11.2.1953): «Μάς μένουν ζωηρές ακόμα οί έντυπώσεις από τίς τελευταίες τρεις ρεαλιστικές νουβέλες του [...]· οί τίτλοι τους είναι 'Στή δεύτερη άνοιξη', 'Τό βάσανο τής υποψίας' και τό 'Άργό ξημέρωμα'. Άλλά στή συλλογή του 1950 «Άργό ξημέρωμα» δέν περιλαμβάνεται αυτό τό έργο, ενώ υπάρχουν δύο άλλα: «Τό έρειπωμένο έργοστάσιο» και οί «Τρεις δοκιμές»· γ) «Ή χώρα πεινά. (δ άποκλεισμός). Μυθιστόρημα». Άλλά κι αυτό τό έργο δημοσιεύεται σέ συνέχειες στην έφ. «Αύγή» τό 1956 (βλ. σημ. 34)· δ) «Αίματωμένος πλανήτης», «Φωνές άνέμων», «Μέρες μαύρης δουλείας», «Περάσματα βαρβάρων». Οί τίτλοι αυτοί εμφανίζονται τελικά ως κεφάλια του «Ήμερολογίου τής Κατοχής», πού δημοσιεύεται σέ συνέχειες στην έφ. «Αύγή» τό 1955 (βλ. σημ. 33).

32. Δημ. Βουτυρά, «Σύμβολα στό δνεира», Δημητράκος, Άθήνα 1933.

33. Αρχίζει νά δημοσιεύεται σέ συνέχειες στην έφ. «Αύγή», από 28.10.1955 ως 8.2.1956.

34. Αρχίζει νά δημοσιεύεται σέ συνέχειες στην έφ. «Αύγή», από 25.3.1956 ως 27.5.1956.

35. Στο περ. «Τά Παρασκήνια» (δ.π.): «Τά διηγήματά σας πόσα είναι συνολικά πάνω κάτω; — Ός εξακόσια μυθιστορήματα, νουβέλες και διηγήματα». Στο περ. «Νεοελληνικά Γράμματα» (δ.π.): «Έχω κάπου [...] 27 άνέκδοτες συλλογές διηγημάτων!».

36. Βλ. έφ. «Πάροικος», Κάιρο, 17.7.1955.

37. Τή χρονιά αυτή εκδίδεται από τόν έκδ. οίκο «Δίφρος» ο α' τόμος μίας έπιλογής από τό έργο του Βουτυρά, μέ τόν τίτλο «Άπαντα». Περιέχει μία εισαγωγή του Β. Βαρίκα και 12 διηγήματα του Βουτυρά. Ό β' τόμος, μέ εισαγωγή του Ν. Κατηφόρη, εκδίδεται τό 1960 και περιέχει 20 διηγήματα και ένα απόσπασμα από «Τό Ήμερολόγιο τής Κατοχής».

38. Πεθαίνει στις 27.3.1958.

Βασικό βιβλιογραφικό βοήθημα για τὸ ἔργο τοῦ Βουτυρά καὶ ἐπομένως καὶ γιὰ τὸν σχολιασμό τῶν γραμμάτων ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἡ βιβλιογραφία πού ἐξέδωσε στὰ 1952 ὁ Χ. Λεβάντας. Ἡ βιβλιογραφία αὐτή, προϊόν περισσότερο ἀγάπης πρὸς τὸν δάσκαλο, παρά συστηματικῆς ἔρευνας, παρουσιάζει μεγάλες ἐλλείψεις καὶ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ γιὰ τὰ χρόνια μετὰ τὸ 1952. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα πού καλύπτει ὑπάρχουν ὀλόκληρα περιοδικὰ (ἢ ἐφημερίδες) ἀκατάγραφα, καθὼς καὶ τμήματα περιοδικῶν. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἐνῶ ἀποδελτιώνεται τὸ περ. «Νέα Ἑστία» ὡς τὸ 1951, δὲν καταγράφονται 4 διηγήματα καθὼς καὶ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιό του⁴⁶. Ἐπίσης μένουν ἀκατάγραφες ἄλλες ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσες δραστηριότητες τοῦ Βουτυρά, ὅπως εἶναι ἡ συνεργασία του μετὰ τὸν Ἐπ. Παπαμιχαήλ (Νῶντα

Ἐλατο)⁴⁷ γιὰ τὴ συγγραφὴ παιδικῶν ἀναγνωστικῶν, ἢ ἡ «λογοτεχνικὴ θεώρηση» πού κάνει σὲ μεταφράσεις ἔργων τοῦ Ι. Βέρν⁴⁸. Ἔτσι, λοιπόν, τὸ θέμα μιᾶς συστηματικῆς βιβλιογράφησης τοῦ ἔργου τοῦ Βουτυρά παραμένει ἀνοιχτό, ὄχι μόνο γιὰ τὰ χρόνια μετὰ τὸ 1952 ἀλλὰ γιὰ ὅλη τὴν προηγούμενη περίοδο.

Γιὰ τὴν ὥρα, θεώρησα χρήσιμο νὰ κάνω ἓναν ἀλφαβητικὸ κατάλογο τῶν μέχρι καὶ τὸ 1950 ἐκδομένων ἔργων (πού ὁ περιορισμένος χώρος ἐνός περιοδικοῦ δὲν ἐπιτρέπει τὴ δημοσίευσή του), ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ κανεὶς ἀφ' ἐνός μὲν νὰ ἐντάσσει τὸ κάθε δημοσιευμένο ἔργο πού συναντᾶ στὴν ἐκδοτικὴ ἐνότητα στὴν ὁποία τελικὰ ἐντάχθηκε, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἀναγνωρίζει ἀμέσως ἂν τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο διήγημα πού συναντᾶ στίς σελίδες ἐνός περιοδικοῦ ἢ μιᾶς ἐφημερίδας ἀποτελεῖ ἢ ὄχι μέρος κάποιας ἐκδομένου συλλογῆς.

46. α) «Νὰ πουλήσει τὴν ψυχὴ του...», 18 (Χριστ. 1935) 12-16· β) «Νὰ ξεκουραστεῖ», 26 (Χριστ. 1939) 7-15· γ) «Καφάσι», 43 (1948) 685-688, 780-783· δ) «Ἐνα παραμῦθι βγαλμένο ἀπ' τὰ ταξίδια μου», 44 (1948) 1068-1072, 1148-1153· ε) «Ὁ ματωμένος πλανήτης», 50 (1951) 913-919.

47. Βλ. σημ. 29.

48. «Ἡ χώρα τῶν ἀδαμάντων», μετάφραση Ν.Κ., «λογοτεχνικὴ θεώρηση» Δ. Βουτυρά, Δημητράκος, Ἀθήνα 1931· «Ὁ γύρος τοῦ κόσμου εἰς 80 μέρες», μετάφραση Ν.Κ., «ἐπιμέλεια» Δ. Βουτυρά, Δημητράκος, Ἀθήνα 1931. (Ὁ Ν.Κ. εἶναι ὁ Ν. Καζαντζάκης).

γρ. 1⁴⁹

Ἀθήνα 6 Μαΐου 1948

Φίλτατε κύριε Τσίρκα

Σᾶς εὐχαριστῶ πολὺ, μὰ πάρα πολὺ πού καταπιαστήκατε μὲ τὸ ἔργο μου⁵⁰. Καὶ γιὰ τὰ καλὰ λόγια πού γράψατε⁵¹. Μά σὰ νὰ περίμενα κ' ἐγὼ κάτι, κάτι καλὸ... καὶ ἦρθε...

Καὶ πάλι σᾶς εὐχαριστῶ
Δημοσθένης Βουτυράς

Τώρα γιὰ τίς πληροφορίες πού σᾶς ἔδωσαν: Ὁ φίλος μας Ἀλέκος Δημάκος⁵² λησμόνησε κείνα, πού τοῦ εἶπα, καὶ ὅταν τὰ ζήτησε βρῆκε ἄλλα στή θέση τους. Ὁ ἄνθρωπος πού τοῦχα δώσει, εἶχε φύγει ἀφίνοντας τὰ ρούχα του, κι' ἄλλος⁵³ τὰ βρῆκε καὶ τὰ φόρεσε⁵³.

Παράξενος⁵⁴ λίγο, μοῦ φάνηκε πὼς δὲ σᾶς ἄρρεσαν τὰ φανταστικά⁵⁴, τὸ Μέσα στὴν Κόλαση⁵⁵, τὸ Ἀπ' τὴ γῆ στὸν Ἄρη⁵⁶, Στούς ἀγνώστους Θεοὺς⁵⁷. Καὶ τὸ Κάλπικοι πολιτισμοί⁵⁸.

Γιὰ τὸ Ἀπ' τὴ γῆ στὸν Ἄρη, ὁ Ἑσσελινγκ εἶχε γράψει μιὰ μελέτη⁵⁹ 13-14 σελίδες. | Τούς Κάλπικους πολιτισμούς μοῦ τοὺς ἐβγαλε⁶⁰ ἡ ἐφ. Ἀνεξάρτητος. Εἶνε ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο μυθιστόρημα. Πίστευα πὼς θάβγαζε πέντε, ἐξὼ χιλιάδες σώματα, κι' αὐτός⁶⁰ ἐτύπωσε 25 χιλιάδες καὶ ὅλα τὰ ζόδεψε καὶ γρήγορα. Μοῦ πῆρε καὶ τὸ μεγαλύτε-

ρο μέρος ἀπ' ἐκεῖνα, πού μοῦχε ὑποσχεθεῖ νὰ μοῦ δώσει. Ἄμα ἠσυχάσουμε μοῦ γράφετε ὁ, τι δὲν ἐχετε νὰ σᾶς τὸ στείλω.

Τώρα φθάσαμε καὶ θ' ἀράζουμε στὴ Μουσική⁶¹. Μουσικὴ σπούδασα κάπου ἐξὼ χρόνια. Στὴν ἀρχὴ ὄχι μὲ σπουδαίους δασκάλους, ἀλλ' ἐπειτα, εἶχα δάσκαλο θαυμάσιο, τὸ Τζοβάνι Καστελάνο πού εἶχε ζεπέσει στὸν Πειραιᾶ γιατί εἶχε μαλώσει⁶² μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴ Νεάπολη. Μ' αὐτόν ἐμαθα καὶ δώδεκα ὅπερες. Καὶ ὅταν εἶμουν σχεδὸν ἑτοιμος⁶³, τάφτιαξε αὐτός μὲ τὴν οἰκογένειά του κέφυγε. Θά πήγαινα ἐγὼ ὁμως στὴ Νεάπολη.

Τὰ λεφτά τὰ εἶχα, ὅλα ἑτοιμα. Καὶ ὅσο νὰ φθάσει κείνη ἡ μέρα, εἶχα πάρει ἓναν Ἴταλό πιανίστα⁶⁴ τὸ Ντιμέντο, νὰ μοῦ κομπανιάρει γιὰ νὰ ζαναπερνῶ τίς ὅπερες.

Ἐδῶ ὁμως πρέπει νὰ σταθῶ, γιὰ νὰ πῶ κάτι παλιό⁶⁵:

Θάμουν δεκατριῶν, δέκα τεσσάρων χρόνων ὅταν ἐπαθα ξαφνικὰ τρομερὴς κρίσις. Καὶ τὴν πρώτη τὴν ἐπαθα στὸ Γυμνάσιο καὶ πάνω στὸ μάθημα. Ἐπεσα ἀναίσθητος. Εἶταν πρωὶ πού τῷπαθα καὶ τὸ μεσημέρι, ἀφοῦ μὲ πήγαν στὸ σπίτι, ἐγνώρισα τοὺς γονεῖς μου. Ἔως⁶⁶ τὴν ὥρα κείνη μοῦ εἶταν ἀγνωστοί.

Αυτό με κυνήγησε κάμποσα χρόνια. Πι υπόφερα, τί βάσανο! Καί τί, τί!...

"Υστερα έπαψε σιγά, σιγά, άφίνοντας όμως μιά φοβερή νευρασθένεια. Κάποτε όμως... Λοιπόν μιά μέρα, πού έτοιμαζόμουν νά τραγουδήσω, ήρθε κάποιος γιά νά μά|κούσει φερμένος άπ' τούς δικούς μου. 'Η έμφάνιση όμως αυτή μέ τάραξε πολύ. Δέν τόν ήθελα. Καί νά ή στρίγγλα κέρχεται, ή Κρίση δηλαδή. Προσπάθησα νά παλέψω, αλλά ήταν δυνατή καί πέφτω...

'Απ' τήν ήμέρα αυτή έχασα τό θάρρος μου καί πάει ή όπερα καί τόσο κόποι.

Γιά τό έργοστάσιο; 'Έχετε διαβάσει τό έρειπωμένο έργοστάσιο; Δέν τ'όχω άκόμα σέ τόμο⁶³. Τό δημοσίευσα στά Νεοελληνικά Γράμματα⁶⁴.

Γι' αυτό πού πάθαινα δέν έχω πολλά γράψει καί είνε περίεργα πολύ. Μόνο κομματάκια έδώ καί κει. 'Απόφευγα γιατί άκόμα μένοχλούσε νά πώ πολλά καί επειδή στόν Πειραιά είχε διαδοθεί πώς πάσχω από έπιληψία. Σ' ένα μυθιστόρημα, πού δέν τ'όχω άκόμα δημοσιεύσει, μιλω γιά τά γκίγματα πού μου'κανε ή άρρώστια, χωρίς νά μπορεί νά μέ ρίξει χάμω. Αυτό τό μυθιστόρημα λέγεται: 'Η χώρα πεινά⁶⁵. Καί μέσα σέ μιά νουβέλα τελευταία, στό 'Αργό ξημέρωμα⁶⁶, έχω μιά σκηνή κακιά... Λοιπόν, ίδού τί έχω τώρα έτοιμα^α νά δοϋν τό φως:

1- 'Αργό ξημέρωμα. Τ'όχω δώσει στά «Νέα^α Βιβλία». 'Έχει μαζί του κ' ένα μικρό μυθιστόρημα: Τό βάσανο τής ύποψίας⁶⁷. Κ' ένα λίγο σκανδαλιάρικο μεγάλο διήγημα, ή νουβέλα: 'Η δεύτερη "Ανοιξη⁶⁸. 2- 'Ο μαϋρος επισκέπτης⁶⁹. Νουβέλα. Καί μαζί καμμιά εικοσαριά διηγήματα. Κι' αυτό^μ είνε στά χέρια έκδοτη. 3- 'Η χώρα πεινά⁷⁰ (ό άποκλεισμός). Μυθιστόρημα. 4- Τό μαγικό πανόραμα⁷¹ μέ πολλά διηγήματα. 5- Πενήντα μικρά διηγήματα. 6- Στή χώρα του πλούτου καί τής εϋδαιμονίας⁷². Νουβέλα. 'Έχει μαζί τής καί πολλά διηγήματα. 7 καί 8- Δύο τόμοι διηγήματα έορτών⁷³.

⁷⁴Τώρα άλλα: 'Επειδή είχα καταλάβει άπ' τήν ένωση^η Μουσουλίνη καί Χίτλερ πώς πολλά κακά θά συμβοϋν, άφησα τότε δύο πολυσέλιδα πού προσπαθοϋσα νά γράψω, καί άρχισα τόν Αίματωμένο πλανήτη.

9- 'Ο αίματωμένος πλανήτης⁷⁵. Είνε μεγάλο καί γραμμένο σά μυθιστόρημα. 'Έχει μέσα καί τόν 'Ιταλικό πόλεμο. Αυτό τό έκλεισα τήν ήμέρα πού έπεφταν οί κανονίες γιά τήν είσοδο τών Γερμανικών στρατευμάτων στήν 'Αθήνα.

"Υστερα από λίγες ήμέρες επειδή είχα πολύ στεναχωρηθεί, άρχίζω ήμερολόγιο⁷⁶. Φωνές άνέμων⁷⁷. 'Έτσι τό λέω. Αυτό είνε πολύ μεγάλο.

Πολλοί φίλοι μου πού τ'όμαθαν, μέ συμβούλεψαν νά τά σχίσω γιατί άμα μέ πιάσουν θά μέ τουφεκίσουν. Κ' έγώ^ς τούς άπάντησα:

— Είνε χρέος μου νά τό κάνω. Πι μόνο εκείνα πού δέν είνε επικίνδυνα νά γράφω;...

Μου^ο είχαν πεί καί ότι πολλοί πού έκαναν κάτι

τέτοιο νά γράψουν, τ'άσχιζαν έπειτα. 'Εγώ είμουν σάν ύπνωτισμένος. Είχα άποφασισθεί όμως. Καί κοίταζα νά σώσω τόν Αίματωμένο πλανήτη κ' ένα μέρος του ήμερολογίου. Τάχα βάλει^π σά βιβλία στή βιβλιοθήκη μου. Τάλλα θά τ'άβρισκαν. Λοιπόν: Φωνές άνέμων. 10- Μέρεις μαύρης δουλείας⁷⁸. 11- Περάσματα βαρβάρων⁷⁹. 12- Κι άλλα^ρ, άλλα...

Αυτά... Σου σφίγγω τό χέρι θερμά.

'Οδός Γεωργίου 'Αντρούτσου 'Ο φίλος σου
28 Κουκάκι. 'Αθήνα Δημοσθένης Βουτυράς

Παρ' όλίγο νά λησμονήσω τουτό: Που πήγα στοϋ Κολλάρου^σ νά δώσω τή μεγάλη Τετάρτη ένα διήγημα, γιά τή Νέα 'Εστία⁸⁰, ήρθε ό Κατσιμπαλης καί άμα μέ είδε μου λέει, πώς έχει στά χέρια του τώρα καί δύο μήνες, τήν 'Αλεξανδρινή Λογοτεχνία⁸¹. Καί ότι αύριο θά τήν φέρει εκεί στόν έκδοτικό οίκο τής 'Εστίας. Πήγα τήν άλλη μέρα τής ώρες πού μουπε, αλλά δέν τήν είχε φέρει.

Δ.Β.

α κιάλλος

β Παραξένο

γ έβγα

δ κιάυτός

ε ότι

στ 'Ακολουθεί διαγραμμένη δυσανάγνωστη λέξη

ζ έτοιμος

η 'Ακολουθεί διαγραμμένο: νά

θ 'Εως

ι Γιάντό

κ έτοιμα

λ Νέα

μ Κιάυτό

ν ένωση

ξ Κέγώ

ο Μου

π βάλλει

ρ Κιάλλα

σ Κολάρου

49. 'Η μεταγραφή τών γραμμάτων έγινε μέ βάση τά αϋτόγραφα του Βουτυρά καί του Τσίρκα. Τηρήθηκε ή όρθογραφία τους: όπου έγιναν παρεμβάσεις, αυτές δηλώνονται μέ άλφαβητικούς δείκτες. Οί προσθήκες σέ πνεύματα καί τόνους, όπου έλειπαν, δέν δηλώνονται. 'Η στίξη παραμένει αναλλοίωτη. 'Η άλλαγή τής σελίδας δηλώνεται μέ κάθετη γραμμή.

50. 'Η ένασχόληση του Τσίρκα μέ τό έργο του Βουτυρά άρχίζει μέ τή διάλεξη του 1947 (βλ. σημ. 6).

51. Βλ. σημ. 8.

52. Γιατρός, γεννημένος στήν 'Αλεξάνδρεια τό 1913· από τό 1974 έγκαταστάθηκε μόνιμα στήν 'Αθήνα. Είνε άδελφός του 'Ανδρέα Δημάκου (γενν. 1901), πού διετέλεσε διευθυντής συντάξεως τής έφ. «Τό Βήμα», καί του Γιώργου Δημάκου (1907-1933), ποιητή καί δημοσιογράφου.

53. «Τώρα... φόρεσε»: όλο τό χωρίο δυσερμήνευτο.

54. «Κοιταγμένα από αισθητική πλευρά, τὰ φανταστικά καὶ σατιρικά διηγήματα τοῦ Βουτυρᾶ στέκονται ἴσως πρὸς χαμηλὰ ἀπὸ τ' ἄλλα του, τὰ ρεαλιστικά καὶ τὰ ψυχογραφικά [...] Τὸ καλλιτεχνικὸ του ἐνστιχτο, ἄλλα καὶ μὴ κάποια κοινωνικὴ συστολή, ἔνα τάκτι, τοῦ λένε πὼς τέτιες ἐφιαλτικὲς ὀπτασίαι, τέτια δαντικά δράματα, δὲ στέκουν καὶ δὲ θὰ γίνονιν πιστευτά μέσα σ' ἔνα ρεαλιστικὸ δῆγημα. Γι' αὐτὸ τὰ μεταφέρει σὲ κόσμους δῆθεν φανταστικούς» (Τσίρκας, «Ὁ διηγηματογράφος Δημοσθένης Ν. Βουτυρᾶς», δ.π., σ. 37). — Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, βλ. Μ. Αὐγέρη, «Ὁ Δημοσθένης Βουτυρᾶς», δ.π.: «Γιὰ κάμποσα χρόνια τὸ δῆγημα τοῦ Βουτυρᾶ ξεστρατίζει πρὸς τὸ φανταστικὸ εἶδος, πού ἀδικεῖ τὴν ἱκανότητα τοῦ ταλέντου του νὰ συλλαβαίνει καὶ νὰ ζωγραφίζει τὴν πραγματικότητα μὲ τίς ζωντανὲς τῆς λεπτομέρειαις».
55. Δ. Βουτυρᾶ, «Μέσα στὴν κόλαση», σάτιρα, Ἀθήνα 1927.
56. Δ. Βουτυρᾶ, «Ἀπὸ τὴ γῆ στὸν Ἄρη», σάτιρα, Δημητράκος, Ἀθήνα 1929. — Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ ἐπιμέλεια πού κάνει ὁ Βουτυρᾶς στὴ μετάφραση δύο ἔργων τοῦ Ι. Βέρν: «Ἡ χώρα τῶν ἀδαμάντων», 1931, καὶ «Ὁ γύρος τοῦ κόσμου εἰς 80 μέρες», 1931 (βλ. σημ. 48). Ἡ δραστηριότητά του αὐτὴ ἔχει κάποια σημασία, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι, τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, ἐκδίδει καὶ ὁ ἴδιος τὰ φανταστικά του διηγήματα, μὲ τίτλους ὅπως τὸ «Ἀπὸ τὴ γῆ στὸν Ἄρη», ὅπου μιλά γιὰ φανταστικά ἀερόπλοια πού προσγειώνονται σὲ ἄλλους πλανῆτες ἢ σὲ ἀγνωστες χώρες τῆς γῆς.
57. Δ. Βουτυρᾶ, «Στοὺς ἀγνωστούς θεοὺς», Δημητράκος, Ἀθήνα 1930.
58. Δ. Βουτυρᾶ, «Κάλπικοι πολιτισμοί», ἐκδ. ἐφ. «Ἀνεξάρτητος», Ἀθήνα 1934. — Ἀποσπάσματα τῶν «Κάλπικων πολιτισμῶν» δημοσιεύονται στὸ «Ἡμερολόγιον» τοῦ 1934 τοῦ Πάργα, Πατριαρχικὸν τυπογραφεῖον, Ἀλεξάνδρεια, σσ. 211-214, πρὶν ἀκόμα ἐκδοθεῖ τὸ ἔργο σὲ τόμο.
59. Σύντομη περίληψη τῆς μελέτης τοῦ Hesseling δημοσιεύεται στὴν ἐφ. «Ἐστία», 15.11.1929. Ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι ὁ Hesseling εἶχε στείλει στὸν Βουτυρᾶ «ἓνα δλάκερο τυπογραφικὸ φύλλο» πού περιεῖχε τὴ μελέτη αὐτὴ (βλ. «Τὰ σαράντα χρόνια ἐνὸς διηγηματογράφου. Δημοσθένης Βουτυρᾶς», στὸ περ. «Τὰ Παρασκήνια», 20.1.1940). — Στὸ ἔργο «Ἀπὸ τὴ γῆ στὸν Ἄρη» ἀναφέρονται καὶ ἀποσπάσματα ἐνὸς γράμματος (βλ. σημ. 3) τοῦ Hesseling πρὸς τὸν Βουτυρᾶ: «Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ μεγάλου διηγήματος σας «Ἀπὸ τὴν Γῆ στὸν Ἄρη», [...] μ' ἔκαμε νὰ λημονήσω δι' ἓνα μακρὸν διάστημα τίς θλιβερὲς ὥρες τοῦ κακοῦ ἐφετεινοῦ χειμῶνος».
60. Τὴν ἐφ. «Ἀνεξάρτητος» ἐκδίδουν οἱ Α. καὶ Δ. Πουρνάρας. — Βλ. Ν. Κατηφόρη, δ.π. (σημ. 12), σ. 475, ὁ ὁποῖος κρίνοντας τοὺς «Κάλπικους πολιτισμοὺς» τοῦ Βουτυρᾶ ἐπικρίνει καὶ τὴ συνῆθεια τῶν ἐφημερίδων νὰ ἐκδίδουν λογοτεχνικά ἔργα: «Ὁ Βουτυρᾶς [...] δὲν εἶχε ἄλλο τρόπο νὰ βγάλει τὸ βιβλίον τοῦ ἀπὸ τὴν «κομπίνα» μιάς ἐφημερίδας, πού τὸ βγαλε στὴ σειρά τῶν ἄλλων τῆς ἐκδόσεως γιὰ νὰ τὸ μοιράσει στοὺς ἀποκόπτοντας τὸ δεξιὰ τῆς ἡμερομηνίας δελτίον τῆς ἐφημερίδος μας».
61. Γιὰ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴ μουσικὴ μᾶς μιλά καὶ στὴν «Αὐτοβιογραφία» του (δ.π.). Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ, βλ. ἀναλυτικότερα στὸν Λεβάντα, δ.π., σσ. 10-11: «Παρουσιάζεται [= ὁ Βουτυρᾶς] σὲ μὴ συναυλία πού ὀργανώνει ἡ Σχολὴ Λακαλαμίτα, στὴν αἴθουσα τοῦ Παρθεναγωγείου. Ἐκτελεῖ μέρη τοῦ τενοῦρου, ἀπὸ τὴ «Φαβορίτα» καὶ τοῦ «Ἵποψηφίου» τοῦ Ξύντα» (σ. 10).
62. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ, βλ. στὴν «Αὐτοβιογραφία» του, δ.π., σ. 604.
63. Τὸ «Ἐρειπωμένο ἐργοστάσιο» θὰ περιληφθεῖ στὸν τελευταῖο τόμο διηγημάτων πού ἐκδίδει ὁ Βουτυρᾶς, «Ἀργὸ ξημέρωμα».
64. Δημοσιεύεται στίς 17-7-1938, μὲ τὸν τίτλο «Ρημαγμένο ἐργοστάσιο», σσ. 13,14.
65. Δημοσιεύεται σὲ συνέχειαι στὴν ἐφ. «Αὐγὴ» (βλ. σημ. 34). Στὴν 21η συνέχεια (21-4-1956) ὁ Βουτυρᾶς περιγράφει μὴ παρόμοια κρίση πού παθαίνει ὁ ἥρωάς του.
66. Στὸ πρόσωπο τοῦ ἥρωα τῆς νουβέλας αὐτῆς, τοῦ Δευκᾶλλη, ἀναγνωρίζουμε εὐκόλα τὸν ἴδιο τὸν Βουτυρᾶ μὲ τίς ἀλλεπάλληλες κρίσεις τῆς ἐφηβικῆς του ἡλικίας· βλ., π.χ., «Ἀργὸ ξημέρωμα», δ.π., σ. 40. — Γενικότερα, γιὰ τὰ αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα πού περνοῦν στὸ ἔργο τοῦ Βουτυρᾶ, βλ. Μ. Κρεμέζη, «Δημοσθένης Ν. Βουτυρᾶς. Αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα στὸ ἔργο του», στὸ περ. «Ὁ Πολίτης», τευχ. 60 (Μάιος 1983), σσ. 59-63.
67. Θὰ περιληφθεῖ στὴν τελευταία συλλογὴ τοῦ Βουτυρᾶ, τὸ «Ἀργὸ ξημέρωμα», δ.π. Δημοσιεύθηκε προηγουμένως σὲ συνέχειαι στὸ περ. «Νεοελληνικὰ Γράμματα», ἀπὸ 11-8-1935 ὡς 11-11-1935.
68. Βλ. σημ. 45.
69. Δὲν ἐκδίδεται παρ' ὅτι «εἶνε στὰ χέρια ἐκδότη».
70. Βλ. σημ. 34.
71. Δὲν ἐκδίδεται.
72. Ἔχει ἤδη δημοσιευθεῖ στὸ περ. «Νέα Ἐστία», 38(1945) 690-694, 774-777, 816-820. Δὲν ἐκδίδεται ὅμως μὲ «πολλὰ διηγήματα».
73. Δὲν ἐκδίδονται.
74. «Τώρα... 12 - Κι' ἄλλα, ἄλλα...»: Τὸ κομμάτι αὐτὸ δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Τσίρκα, στὸν πρόλογο πού κάνει γιὰ τὴ δημοσίευση ἀποσπασμάτων τοῦ «Ἡμερολόγιου τῆς Κατοχῆς» (βλ. σημ. 3). Παραλείπεται ἡ φράση: «Τᾶχα βάλεῖ σὰ βιβλία στὴ βιβλιοθήκη μου».
75. Ἐνῶ ἐδῶ ἀναφέρεται ὁ «Αἱματομένος πλανήτης» ὡς ξεχωριστὸ ἔργο, ἐντάσσεται τελικὰ στὸ «Ἡμερολόγιον τῆς Κατοχῆς» (πὸ ἀρχίζει νὰ δημοσιεύεται στὴν «Αὐγὴ», στίς 28-10-1955), καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ «Ἡμερολόγιου», ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀναγγελία τῆς δημοσίευσής τοῦ «Ἡμερολόγιου» στὴν «Αὐγὴ», 26-10-1955.
76. Βλ. Κ. Βάρναλη, «Δημοσθένης Βουτυρᾶς», ἐφ. «Αὐγὴ», 29-3-1958: «Ἐγραφε σὲ παλιόχαρτα, τρέχοντας καὶ πρῶτα βίστα, χωρὶς νὰ διορθώνει, τίς δλοζώντανες εἰκόνες τοῦ «Ἡμερολόγιου τῆς Κατοχῆς». Χρειαστικὴ πολὺς κόπος ἀπὸ τὴ χρονολογοῦ τοῦ κ' ἓνα συντάχτη τῆς «Αὐγῆς» νὰ τὰ βάλουε σὲ τάξη τὰ διάφορα κομμάτια».
77. Δημοσιεύεται στὴν «Αὐγὴ», ἀπὸ 16-11-1955 ὡς 8-1-1956, ὡς δεύτερο κεφάλαιο τοῦ «Ἡμερολόγιου τῆς Κατοχῆς» μὲ τὴ μορφή πού δημοσιεύεται στὴν «Αὐγὴ». Ἀλλὰ ἐνῶ ὁ τίτλος «Φωνὲς ἀνέμων» ἐμφανίζεται στὴν πρώτη σελίδα τῆς ἐφημερίδας στίς 16-11-1955 (καθὼς καὶ στὴν ἀναγγελία τῆς δημοσίευσής τοῦ «Ἡμερολόγιου», στίς 26-10-1955) ὡς τίτλος τοῦ δευτέρου κεφαλαίου, στὴ σ.3, ὅπου ἀρχίζει ἡ δημοσίευση τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ, καθὼς καὶ στίς ἐπόμενες συνέχειαι, δίνεται ὁ τίτλος «Μαῦρες μέρες τῆς σκλαβιάς». Ἡ δημοσίευση τοῦ «Ἡμερολόγιου» ἀναγγέλλεται ὡς μεγάλη δημοσιογραφικὴ ἐπιτυχία (βλ. «Αὐγὴ», 26-10-1955). Βλ. καὶ τὸ χρονογράφημα τοῦ Βάρναλη, «Ἡ περίπτωση Βουτυρᾶ», τὴν ἐπομένη τῆς ἀναγγελίας. — Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἀποσπάσματα τοῦ «Ἡμερολόγιου» βλέπονται τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1945, μικρὰ ἢ μεγάλα κομμάτια του δημοσιεύονται σὲ περιοδικὰ ἢ ἐφημερίδες. Ἔχουμε καταγράψει τὰ ἀκόλουθα: 1) «Σελίδες ἡμερολόγιου. Φωνὲς ἀνέμων», «Νέα Ἐστία», 37 (1945) 159-162. 2) «Ὅταν ἀρχίζε ἡ πεῖνα...» (*Σελίδες ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἡμερολόγιό μου «Φωνὲς ἀνέμων»), «Γράμματα», τευχ. 7 (Ἰούλ. 1945), σσ. 20-23. 3) «Τίς νύχτες...» (*Ἀπὸ τὸν ἀνέκδοτο τρίτο τόμο «Μέρες μαύρης δουλείας»), «Ἐλεύθερα Γράμματα», τευχ. 10 (13-7-1945), σ.11. 4) «Ἀπὸ τίς Ἰμέρες μαύρης δουλείας», «Ἐλεύθερα Γράμματα», τευχ. 19 (14-9-1945), σ. 10. 5) «Τὸν καιρὸ τῶν Ὀδύων...» (*Σελίδες ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἡμερολόγιό μου «Φωνὲς ἀνέμων»), «Γράμματα», τευχ. 9 (Σεπτ. 1945), σσ. 147-149. 6) «Τὸν καιρὸ τῆς σκλαβιάς» (*Ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἡμερολόγιό μου «Φωνὲς ἀνέμων»), «Γράμματα», τευχ. 3-4 (Μάρτ.-Ἀπρ. 1946), σσ. 94-97. 7) «Ἀπ' τὸν Ἰατωμένο πλανήτη», «Ἐλεύθερα Γράμματα», τευχ. 54 (1-11-1946), σ. 321. 8) «Σελίδες ἀπ' τὸ ἡμερολόγιό μου», «Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά 1948», σσ. 71-72. 9) «Ὁ ματωμένος πλανήτης», «Νέα Ἐστία», 50 (1951) 913-919. 10) «Σελίδες ἀπ' τὸ ἡμερολόγιό μου», «Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά 1953», σσ. 33-35. 11) «Τὸ ἡμερολόγιό μου τῆς Κατοχῆς»,

«Επιθεώρηση Τέχνης», τεύχ. 10 (Οκτ. 1955), σσ. 267-273. 12) «Από τό ημερολόγιό μου. Περάσματα Βαρβάρων», έφ. «Πάροικος», Κάιρο, από 18-7-1955, σε έξι συνέχειες. 13) «Από τό ημερολόγιο Κατοχής. Τό πιό φρικαλέο έγκλημα», «Αύγή», 29-3-1958. 14) «Μέρες μαύρης δουλειάς», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά 1967», σσ. 21-24.

78. Πρόκειται προφανώς για τό Β' κεφάλαιο του «Ημερολογίου της Κατοχής», «Μαύρες μέρες της σκλαβιάς», όπως μπορεί να δείξει μια αντίπαραβολή των κειμένων που δημοσιεύονται στην «Αύγή» (μέ τον τίτλο «Μαύρες μέρες της σκλαβιάς») με τά ήδη δημοσιευμένα άποσπάσματα σε άλλα περιοδικά με τον τίτλο «Μέρες μαύρης δουλειάς» (βλ. τά λήμματα 3, 4 και 14 της σημ. 77).

79. Δημοσιεύονται ως τρίτο κεφάλαιο του «Ημερολογίου της Κατοχής» στην «Αύγή», από 11-1-56 ως 8-2-56.

80. Ίσως πρόκειται για τό διήγημα «Ένα παραμύθι βγαλμένο άπ' τά ταξίδια μου», που δημοσιεύει ή «Νέα Έστία» σε δύο συνέχειες: α) 44 (1948) 1068-1072, β) 44 (1948) 1148-1153. Τό διήγημα αυτό άνήκει στην κατηγορία των φανταστικών έργων του Βουτυρά.

81. Πρόκειται για τον τόμο του 1948, που περιέχει τή μελέτη του Τσίρκα για τον Βουτυρά (βλ. σημ. 8).

γρ.2

Άλεξάνδρεια, 15 Φεβρουαρίου 1951

Μεγάλε και άγαπημένε μου Δάσκαλε,

Τό «Άργό Ξημέρωμα»⁸² ήταν μία πολύ δυνατή, κι από τίς σπάνιες χαρές της ζωής μου έδω πέρα. Δέν θέλω να γράψω ευχαριστίες γιατί εκείνο που ξεχειλά από τήν καρδιά μου είναι κάτι περισσότερο από εύγνωμοσύνη. Εύγνωμοσύνη στό Δάσκαλο πού, παρ' όλα του τά χρόνια, παρ' όλα του τά βάσανα, έξακολουθει να χαρίζει στους άχάριστους νεοέλληνες έργα δυνατά, έργα ανώτερα.

Δέν ξέρω άν ή έπιλογή των 4 κομματιών⁸³ έγινε με πρόθεση, τό βέβαιο είναι πως βρίσκω στό τελευταίο σας βιβλίο ό,τι πιό αντιπροσωπευτικό έχετε δώσει ίσαμε σήμερα. Τό «Έρειπωμένο Έργοστάσιο», άριστούργημα, άποκαλύπτει ένα Βουτυρά γίγαντα, της δουλειάς και της τιμιότητας. Η «Τρίτη Δοκιμή»⁸⁴, που ό πλούτος της φαντασίας του με τράνταζε, φανερώνει τον άνθρωπιστή που βασανίζεται από τά προβλήματα τά σημερινά. Και για τ' Άργό Ξημέρωμα όσο και για τό άλλο, τό μεγάλο⁸⁵, έχω τόσα πράματα να πώ...

Τήν εύγνωμοσύνη μου θά προσπαθήσω να τή διατυπώσω στό χαρτί, σ' ένα άρθρο που θά δώσω στόν «Ταχυδρόμο» της Άλεξάντρειας. Θά δημοσιευτεί; Έλπίζω⁸⁶.

Μήν με συνορίζεστε άν άργώ να σας άπαντήσω. Έχω πάρα πολλές δουλειές — τό έρημο τό ψωμί! — κι ύστερα, μπορεί να τά πούμε και προφορικά έφέτος.

Μ' εύγνωμοσύνη
Στράτης Τσίρκας

α χάρτι

82. Βλ. σημ. 11.

83. Η συλλογή «Άργό Ξημέρωμα» περιλαμβάνει τά έξής: «Άργό Ξημέρωμα», «Τό βάσανο της ύποψίας», «Τό έρειπωμένο έργοστάσιο», «Οί τρεις δοκιμές».

γρ.3

6 Ίουνίου 1951

Άγαπητέ μου κ. Τσίρκα

Έχασα τήν ύπομονή μου περιμένοντας να φανήτε να γνωριστούμε και να τά πούμε. Μου γράψατε ότι ίσως τό καλοκαίρι να ρηήτε. Μά καλοκαίρι δέν είναι;

Άν θά έρθετε πάρτε μαζί σας δυό - τρεις «Άλεξαντρινές» Λογοτεχνίες» που έχει τή μελέτη σας για μένα. Πς θέλω να τίς δώσω κάπου. Πρέπει να ξέρετε ότι έδω έχετε θαυμαστές.

Άν πάλι αναβάλετε τό ταξίδι σας πράγμα που θά με λυπήσει — μου τίς στέλνετε.

Θά περιμένω νέα σας σύντομα.

Μέ άγάπη

δικός σου

Δημοσθένης Βουτυράς

Γεωργ. Άνδρούτσου 28

Άθήνα

α Άλεξαντρινές

84. Ό άκριβής τίτλος του είναι «Οί τρεις δοκιμές» (βλ. προηγούμενη σημείωση). Είχε ήδη δημοσιευτεί στό περ. «Γράμματα», τεύχ. 1 (10-1-1947) σσ. 28-31. Θά ξαναδημοσιευτεί άργότερα και στην «Επιθεώρηση Τέχνης», τεύχ. 30 (Ίουνιος 1957) σσ. 472-476.

85. Αναφέρεται στό «Βάσανο της ύποψίας» που περιλαμβάνεται στη συλλογή «Άργό Ξημέρωμα», σσ. 61-240.

86. Τήν κριτική αυτή τή δημοσιεύει άργότερα στην έφ. του Καίρου «Φωνή», 31-1-1953, με τίτλο «Δημοσθένης Βουτυρά. Άργό Ξημέρωμα» — Χρήστου Λεβάντα Άδυό μορφές: Δ.Ν. Βουτυράς και Ν.Ι. Χαντζάρας».

γρ. 4

30 Ἰουλίου 1951

Ἀγαπημένε μου *Maître*,

Σήμερα μονάχα πήρα τό γράμμα σας τῆς 6/6. Πολύ λυπούμαι πού σᾶς ἔκανα νά περιμένετε μέ κείνα πού σᾶς ἔγραψα τό Μάρτη. Ὅμως τά πράγματα ἀπό τότε πήραν ἄλλη τροπή. Ἐλος τοῦ Μάρτη ἔφυγα γιά τή Γαλλία ἀπ' ὅπου γύρισα στό τέλος τοῦ Ἰούνη. Τό ἔγκλημά μου εἶναι ὅτι πέρασα ἀπό τήν Ἀθήνα γιά 24 ὥρες μά ὅταν ἐλευθερώθηκα ἀπό τίς διάφορες ἐπείγουσες δουλειές ἦταν περασμένα μεσάνυχτα καί δέν τόλμησα νά ἔρθω νά σᾶς χτυπήσω τήν πόρτα τέτοια ὥρα. Αὐτό τό πρᾶμα μου κόστισε σά νάχα κάνει μιά κακή πράξη σ' ἓνα φίλο μου καί τώρα ἀκόμη πού σᾶς γράφω στενοχωριέμαι. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς μοῦ ἦταν ἀδύνατο νά μείνω περισσότερο ἀπό τόσο στήν Ἑλλάδα αὐτή τή φορά. Ὅταν σᾶς ἔγραφα τό Μάρτη, ἄλλα ἦταν τά σχέδιά μου κι ἀλλοιότικα ἀποφάσισε ὁ... θεός!

Παρακολουθῶ ὁμως τήν κίνηση πού γίνεται γιά τά 50χρονά σας⁸⁷, διάβασα τή μελέτη τοῦ Λεβάντα⁸⁸ πού μ' ἄρεσε πάρα πολύ, τήν ἔκοψα καί τή φύλαξα⁸⁹ στόν φάκελλο «Βουτυράς»⁸⁹ γιατί μιά μέρα λογαριάζω νά ξαναπιάσω ὅλη αὐτή τήν ἔργασία μου⁹⁰, πού σήμερα τή βρίζω σέ μερικά τῆς σημεία ἀρκετά ἐπιπόλαιη, καί νά γράψω ἓνα βιβλίο γιά τόν ἰδρυτή⁹¹ τοῦ νεοελληνικοῦ διηγήματος, τόν ποιητή - διηγηματογράφο Δημοσθένη Βουτυρά. Ἀπό τόν Ἀλιθέρη πάλι μοῦ φέραν κάτι χαιρετίσματα πού μοῦ στείλατε.

Σχετικά μέ τήν κίνηση πού γίνεται γύρω σας, εἶναι στιγμές πού νιώθω ντροπή γιά τούς νεοέλληνες. Νά ἔχουν ἓνα τέτοιο γίγαντα καί ν' ἀσχολοῦνται μέ τίς ἀμερικάνικες βρωμιές τοῦ πρώτου τυχόντα μυριβήλη!⁹⁰

Ἐδῶ στήν Αἴγυπτο, εὐτυχῶς σᾶς ξέρουν καί σᾶς κουβεντιάξουν περισσότερο. Πρίν λίγες μέρες ἓνας νέος ἔκανε διάλεξη γιά τό ἔργο σας στόν ἀθλητικό ὁμιλο⁹¹ «Ὀλυμπιακός». Καθώς μαθαίνω ἦταν μιά καλή διάλεξη⁹² πού ἄρεσε πολύ.

Τήν κριτική πού ὑποσχέθηκα νά γράψω⁹² γιά τό «Ἀργό Ξημέρωμα» δέν μπόρεσα νά τή γράψω γιατί πέσαν πολλές σκουτοῦρες στό κεφάλι μου κι ὕστερα ἔφυγα ταξίδι. Μάλιστα στή Γαλλία πήρα μαζί μου τό βιβλίο σας ἐλπίζοντας ἐκεῖ νά βρῶ καιρό καί νά γράψω. Μά πού...;

Πέρασα σήμερα ἀπό τό βιβλιοπωλεῖο καί παράγγειλα νά σᾶς στείλουν συστημένα 5 τεύχη τῆς Ἀλεξανδρινῆς Λογοτεχνίας τοῦ 1948. Ἐλπίζω νά τά λάβετε χωρίς καθυστέρηση.

Αὐτές τίς μέρες μένει κοντά μου ὁ Νίκος Νικολαΐδης⁹³. Εἶχε μιά σοβαρώτατη καρδιακή κρίση καί γι' αὐτό εἶπαμε νά φύγει ἀπό τίς ζέστες τοῦ Καίρου καί νάρθει ἐδῶ πού κάνει πιό δροσιά. Πάντως ἡ κατάστασή του θέλει καθημερινή παρακολούθηση, κι αὐτός ὁ καυμένος δέν ἔχει κόρες⁹⁴ λεβέντισες σά τό Βουτυρά. Χθές ἴσα-ἴσα μοῦ ἔλεγε γιά σᾶς καί γιά τήν ἀγνωμοσύνη τῶν

νεοελλήνων⁹⁵. Σᾶς στέλνει πολλούς πολλούς χαιρετισμούς.

Καί πάλι συγχωρήστε με πού δέν ἤρθα. Ἄς ἐλπίζουμε τοῦ χρόνου τά πράματα νά ναι καλύτερα καί τότε νά γνωριστοῦμε κι ἀπό κοντά.

Μέ ἀπειρη ἀγάπη καί θαυμασμό
Στράτης Τσίρκας

Υ.Γ. Βλέπετε τό Λεβάντα; Τοῦ εἶχα γράψει μιά φόρμά μά δέν μοῦ ἀπάντησε.

α φύλλαξα (διαγράφεται τό ἓνα λ)

β Προστίθεται ἐκ τῶν ὑστέρων πάνω ἀπό τήν ἀράδα

γ ἰδρυτή

δ ὁμιλο

ε διάλεξι

87. Πληροφορίες γιά τόν ἑορτασμό τῶν 50χρονῶν μᾶς δίνει ἡ ἐφ. «Ἐθνος», 7-6-1951. Σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες αὐτές, ὁ «Σύνδεσμος Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν» γιόρτασε τά λογοτεχνικά 50χρονα τοῦ Δ. Βουτυρά στοῦ θέατρο «Ἀλίκης», στίς 31-5-1951. Μίλησαν ὁ Β. Βαρίκας, μέ θέμα «Τό ἔργον τοῦ Δημοσθένη Βουτυρά», καί ὁ Δ. Σιατόπουλος, μέ θέμα «Ὁ Βουτυράς καί ἡ ἐποχή του». Διαβάστηκαν δύο διηγήματά του καί τοῦ ἀπονεμήθηκε εἰδικό τιμητικό δίπλωμα ἀπό τόν Ἄλ. Φιλαδέλφεια. Βλ. καί ἐφ. «Νέοι Σκοποῖ», 1-6-1951. — Ἐπίσης καί στήν ἐφ. «Ταχυδρόμος» τῆς Ἀλεξάνδρειας (10-6-1951 καί 24-6-1951) δίνονται εἰδήσεις σχετικές μέ τόν ἑορτασμό τῶν 50χρονῶν πού γίνεται στήν Ἀθήνα· βλ. καί Β. Βαρίκας «Δημοσθένης Βουτυράς», στήν ἴδια ἐφημερίδα (1-7-1951).

88. Ἡ μελέτη τοῦ Χ. Λεβάντα «Δημοσθένης Βουτυράς» δημοσιεύεται στήν ἐφ. «Ταχυδρόμος», Ἀλεξάνδρεια, 4-3-1951, καί κορίτερα στήν ἐφ. «Φωνή τοῦ Πειραιῶς», 10, 11, 12-1-1951· ἀπόσπασμά της δημοσιεύεται ἐπίσης στό περ. «Τά χρόνια μας», 2-4-51, σσ. 18-22. Πρόκειται γιά τή μελέτη πού ἐνσωματώνεται στό ἔργο τοῦ Λεβάντα «Δυό μορφές. Δημοσθ. Ν. Βουτυράς - Νίκος Ι. Χαντζάρας» (βλ. σημ. 2).

89. Ἡ μελέτη αὐτή δέν βρέθηκε. Στό ἀρχεῖο Τσίρκα ὑπάρχει ἓνας «φακέλος» μέ ὑλικό πού ἀφορᾷ ἀποκλειστικά τόν Βουτυρά (ἡ τόν Τσίρκα ὡς κριτικό τοῦ Βουτυρά). Ὡστόσο, ὑλικό πού ἀφορᾷ τόν Βουτυρά ἐμπεριέχεται καί σ' ἓναν δεύτερο «φάκελο» μαζί μέ ἄλλα κατάλοιπα τοῦ ἀρχείου Τσίρκα. Στόν δεύτερο αὐτό φάκελο βρίσκονται καί τά τρία γράμματα τοῦ Βουτυρά πού παρουσιάσαμε ἐδῶ, καθώς καί τό χειρόγραφο κείμενο τοῦ τηλεγραφήματος τοῦ Τσίρκα (βλ. σημ. 1). Ὑπάρχει μάλιστα ἡ μεταγραφή ἀπό τόν Τσίρκα τοῦ γρ. 1, πού ἔγινε ἴσως μέ τήν προοπτική τῆς δημοσίευσης ἑνός ἀποσπάσματος τοῦ γράμματος αὐτοῦ στήν ἐφ. «Πάροικος» τοῦ Καίρου (βλ. σημ. 3). Πρέπει νά σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ἐδῶ περιέχονται καί ἕξι πολυγραφημένες σελίδες πού περιλαμβάνουν τά ἐξῆς: α) «Ἔργα τοῦ Δημοσθένη Βουτυρά πού ἔχουν δημοσιευθεῖ ὡς τώρα» καί β) «Μερικά ἀποσπάσματα ἀπό μελέτες καί κριτικές διάσημων ἐλληνοιστῶν ὡς καί γνώμες Ἑλλήνων λογοτεχνῶν γιά τόν Δημοσθένη Βουτυρά». Ὁ κατάλογος τῶν ἔργων, μέ τόν τίτλο «Ἔργα τοῦ Δημοσθένη Βουτυρά πού ἔχουν δημοσιευθεῖ σέ τόμο», καί τό (β) μέ τόν τίτλο «Μικρή κριτική ἀνθολογία» (καί μέ τήν προσθήκη ἄλλων 16 ἀποσπασμάτων κριτικῆς γιά τόν Βουτυρά), ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἀφιερῶματος τοῦ περ. «Ἐπιθεώρηση Τέχνης» γιά τόν Βουτυρά (δ. π., σημ. 39, σσ. 216-221). Ἐνδέχεται, δηλαδή, ὁ Τσίρκας νά εἶναι ὁ συντάκτης αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ ἀφιερῶματος.

90. Σχετικά μέ τήν ἀντιπάθεια τοῦ Τσίρκα πρὸς τόν Μυριβήλη, βλ. καί ἓνα σχόλιό του στήν «Ἀλεξανδρινή Λογοτεχνία 1948», σ. 89.

91. Στή μόνη προσιτή ἀλεξανδρινή ἐφημερίδα αὐτῆς τῆς περιόδου, τόν «Ταχυδρόμο», δέν βρήκα καμιά πληροφορία γιά τή διάλεξη αὐτή.

92. Βλ. σημ. 86.

γρ.5

16 Αυγούστου 1951

Φίλτατέ μου Τσίρκα

Είναι ή αλήθεια πώς αισθάνθηκα αρκετή λύπη, πού δέ σε είδα. Καί σύ θά έβλεπες τί εργασία κάθεται καί περιμένει νά δει τό φώς. Διηγήματα πολλά καί νουβέλες. Θά έβλεπες καί τό Ματωμένο Πλανήτη⁹⁶, πού θάνε ίσαμε δέκα πέντε τυπογραφικά μεγάλοι. "Ένα μέρος του μικρό, δημοσίευσε ή Νέα Έστία"⁹⁷. Τόβαλε όμως σάν κομμάτι ανεξάρτητο. Δέν ξέρω αν τό είδες.

Θάβλεπες καί θά διάβαζες απ' τό 'Ημερολόγιο, Φωνές 'Ανέμων⁹⁸. Αυτό είνε πολύ μεγάλο. Θάνε οκτώ, δέκα τόμοι.

Θά έβλεπες καί θά διάβαζες, καί θά διάβαζες καί τά βιογραφικά μου σημειώματα⁹⁹, γιά νά μάθαινες πολλά καί πολλά δικά μου, πού σου είνε άγνωστα. Καί όχι μόνο σε σένα, αλλά σε πολλούς, πολλούς. Θάβλεπες τί τρομερή άρρώστια μέ χτυπούσε καί μου έκανε τή ζωή μαρτύριο.

Τάχα έτοιμάσει αυτά γιά τήν 'Ακαδημία¹⁰⁰, αλλά κάποιος^α πρώην^β συγγενής μου, μέ γέλασε καί δέν πρόφτασα νά τά δώσω μαζί μέ ό,τι άλλο χρειαζόταν... Δέ σου λέω άλλο γιατί μέ πειράζει, μέ χτυπά κακά στά νεύρα... 'Από παλιανθρώπους ό κόσμος είνε γεμάτος καί όλο γεμίζει... Κάθε τόσο τούς φεύγει ή μουτσούνα, καί πάνε τότε, μέ τό στρατόπεδο τών παλιανθρώπων, άναγκαστικά...

"Άλλοτε θά σου πώ γι' αυτό^δ περισσότερα, γιά νά τά ξέρεις όλα... Τώρα ή πληγή είνε μέ αίμα άκόμα, νωπή. "Άς τό ποῦμε έτσι, πολεμικά!!

Μά δέ μου λές, τί έχουν πάθει μέ τήν 'Αλεξανδρινή λογοτεχνία; Ποιός νά τήν πρωταρπάξει! "Όποιος τή βουτούσε δέν ήθελε νά τή δώσει! Στο τέλος ένας, ό Σιατόπουλος¹⁰¹, τήν πήρε γιά νά παραθερίσουν μαζί έξω, μακρυνά απ' τήν 'Αθήνα. Καί τόν έχασα. 'Απαγωγή σωστή... Μιά άλλη τήν είχε άρπάξει ό Λεωνίδας ό Παυλίδης¹⁰² καί χάθηκε

93. 'Ο γνωστός Κύπριος λογοτέχνης είναι έγκατεστημένος στό Κάιρο από τό 1923.

94. 'Ο Βουτυράς είχε δύο κόρες, τή Ναυσικά Κυριακοπούλου (1913-1982) καί τή Θεώνη Στεφανοπούλου (γενν. 1911).

95. Γιά τόν Βουτυρά συχνά αναφέρεται (άλλά καί ό ίδιος αναφέρει) ότι είναι ό παραγνωρισμένος τών νεοελληνικών γραμμάτων, τόσο από τήν πλευρά τής πολιτείας όσο καί από τήν πλευρά τών συναδέλφων του. Ένδεχομένως εδώ νά πρόκειται, ειδικότερα, γιά τή μη έκλογή του στήν 'Ακαδημία στίς πρόσφατες (Ιούνιος 1951) έκλογές. Βλ. περισσότερα γιά τό θέμα αυτό στό γρ.5 καί στή σημ. 100.

96. Βλ. σημ. 75.

97. Βλ. σημ. 77 (άρ. 9).

98. Βλ. σημ. 77.

μαζί της στήν Κύπρο. "Ήθελε νά γράψει κι' αυτός γιά μένα!... Πάει κι' αυτή... 'Αντίο Λεωνόρα!

Τώρα, τώρα τί νά σου γράψω;... "Α, τό θυμήθηκα! Είχε κρυφτεί γιά νά σε τιμωρήσει πού δέν ήρθες νά μέ δεις... "Έλαβα ξαφνικά! τίς δυό 'Αλεξανδρινές Λογοτεχνίες!... Ζήτηω...

Μέ άγάπη
Δημοσθένης Βουτυράς

α 'Ακολουθεί διαγραμμένη δυσανάγνωστη λέξη
β Δυσανάγνωστο
γ ότι
δ γιάυτό

99. Πρόκειται προφανώς γιά τήν «Αυτοβιογραφία» του Βουτυρά πού δημοσιεύεται στή «Νέα Έστία» τό 1958 (δ. π., σημ. 15). 'Ο Π. Χάρης, προλογίζοντας τό κείμενο του Βουτυρά, σημειώνει (δ. π., σ. 601): «'Η αυτοβιογραφία αυτή είναι κείμενο άνέκδοτο, τόγραψε, νομίζω, τό 1951 γιά τήν 'Ακαδημία όπου ήταν ύποψήφιος, κ' έγω δέν ξέρω γιατί, τόστειλε καί σ' έμένα».

100. Τόν Ιανουάριο του 1951, άνακινείται στίς στήλες τών έφημερίδων τό θέμα τής έκλογής του Βουτυρά ως 'Ακαδημαϊκού στή θέση του άποθανόντος Γ. Δροσίνη. Βλ., π. χ., έφ. «Τό Βήμα», 10-1-1951: «'Η 'Φιλολογική Στέγη' Πειραιώς άπεφάσισε [...] όπως διαβιβάσει ευχην είνε τήν 'Ακαδημία'ν 'Αθηνών διά τήν πλήρωσιν τής κενωθείσης έδρας λόγω του θανάτου του Γεωργίου Δροσίνη, διά τής έκλογής ως μέλους τής τάξεως τών Γραμμάτων του κορυφαίου Έλληνας διηγηματογράφου παλαιού Πειραιώτου»: παρόμοια είναι καί ή δήλωση ύποστήριξης από τό Δημοτικό συμβούλιο του Πειραιά στήν έφ. (του Πειραιά) «'Ελληνική ώρα», 13-1-1951. Τακτικό μέλος τής 'Ακαδημίας έξελέγη τελικά ό Φ. Κουκουλές. Θέμα έκλογής του Βουτυρά στήν 'Ακαδημία άνακινείται πάλι στίς άρχές του 1953, όταν συνυποβάλλει ύποψηφιότητα μέ τούς: Σ. Μυριβήλη, Ρήγα Γκόλφη, Γ. 'Αθανασιάδη - Νόβα. Μέλος τής 'Ακαδημίας έξελέγη ό Γ. 'Αθανασιάδης - Νόβας.

101. Δ. Σιατόπουλος (γενν. 1917). Ένας από τούς κύριους όμιλητές στον έορτασμό τών 50χρονων του Βουτυρά (βλ. σημ. 87).

102. Λ. Παυλίδης (1895-1956). Τόν Ιανουάριο του 1940 δημοσιεύει στό περ. «Τά Παρασκήνια», τεύχ. 89, σ. 1, ένα άρθρο μέ τόν τίτλο «Τιμώντας τόν Βουτυρά».

καί γράμματα γνωρίζω

Μερικά σχόλια
στά 'Επιχειρήματα
του Νίκου Φωκά

Νίκου Φωκά, 'Επιχειρήματα για τις γλώσσες για τη λογοτεχνία, Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας» 4 Δοκίμιο. 'Αθήνα 1982.

Τά κείμενα πού περιέχει τό βιβλίο του Νίκου Φωκά 'Επιχειρήματα για τή γλώσσα, για τή λογοτεχνία λίγο-πολύ τά ήξερα από τίς πρώτες δημοσιεύσεις. Γύρισα ώστόσο νά τά ξαναδώ στον έκδομένο τόμο επανειλημμένα. Δέν μπορώ νά πώ ότι ό κάποιος διάλογος πού άνοιξα μαζί τους έχει κλείσει. Έχω όμως σαφή τήν αίσθηση πώς τό βιβλίο αυτό έχει όρισμένα θετικά στοιχεία τά όποια σπανίζουν στά βιβλία τής ίδιας κατηγορίας πού έκδίδονται στον τόπο μας. Περιμένα γι' αυτό ότι θά κρινόταν ανάλογα — θά προσεχόταν, θά συζητιόταν — από τήν τρέχουσα κριτική μας. 'Εντούτοις, όσο παρακολουθώ τή λογοτεχνική μας κίνηση, πάει νά περάσει μάλλον σαν ένα βιβλίο τής σειράς. Δέν είναι παράξενο — δέ συμβαίνει κάτι τέτοιο για πρώτη φορά κι ούτε άσφαλώς για τελευταία. Σκοπός όσων άκολουθούν είναι νά σχολιαστούν μερικά από

τά κυριότερα θετικά στοιχεία των 'Επιχειρημάτων και στό περιθώριο αυτών νά θιχτούν κάποια συζητήσιμα. Πρώτα γενικά κι έπειτα ειδικότερα.

II

Τό πρώτο πού θά 'λεγα, μιλώντας γενικά, για τά θεωρητικά κείμενα του Φωκά είναι ότι έχουν κάτι νά πουν. Κάτι πέρα από ό,τι ξέραμε πριν τά διαβάσουμε. Αυτό από μία άποψη σημαίνει ότι ό Φωκάς δέν ανακαλύπτει τον άτμό. Θέλω νά πώ ότι γνωρίζει τί έχει έιπωθεί πριν άπ' αυτόν για τά θέματα πού εξετάζει χωρίς νά καμώνεται τον άνήξερο. Έτσι τό βιβλίο του δέν άποτελεί «προσωπική» σύνθεση πραγμάτων λίγο-πολύ γνωστών. Γράφει επειδή έχει νά πει κάτι δικό του. 'Από τήν πλευρά αυτή δέν κατέχει τήν ικανότητα νά γεμίζει σελίδες πού όταν τίς διαβάσεις σου αφήνουν τήν αίσθηση του κενού και τής άθυμίας. Μέ λίγα λόγια ό Φωκάς είναι έρευνητής.

Πέρα άπ' αυτό, άν και όχι άσχετα, ό συγγραφέας των 'Επιχειρημάτων είναι ειλικρινής. Θά έλεγα μάλιστα πώς έχει τό πάθος τής ειλικρίνειας. 'Αν και ζει σ' ένα περιβάλλον όπου ή πολιτική άποτελεί κανόνα, ό ίδιος δέ γράφει ύπολογιστικά. Δέν έλίσσει και γι' αυτό δέν άναγκάζεται νά μασάει τά λόγια του. Τό γεγονός ότι δέν πολιτεύεται όταν γράφει, εκτός των άλλων, σημαίνει ότι είναι έντιμος άπέναντι στον άναγνώστη. 'Αρετή κατά τή γνώμη μου κεφαλαϊώδης. Πρέπει πάντως νά παρατηρήσω πώς ή ειλικρίνεια του Φωκά δέ συνοδεύεται πάντοτε από ανάλογη ψυχραιμία. 'Αρκετές φορές ή ψυχραιμία τον έγκαταλείπει μέ άποτέλεσμα νά μιλάει παρορμητικά και νά χάνει ως ένα βαθμό τήν εύθυκρία του (π.χ. στα κείμενα «Τ.Κ. Παπατσώνης, ένας καταραμένος ποιητής», «'Η νίκη του Παπαδιαμάντη», «Μνημόσυνο για τό Φαίδρο»).

Τά παραπάνω θά έφταναν για νά καταξιώσουν έναν δοκιμογράφο. Για μένα τουλάχιστον είναι άρκετά. Συμβαίνει ώστόσο ό άνθρωπος για τον όποιο μιλώ νά άνήκει στους ελάχιστους εκείνους πού συναρτούν τίς προσωπικές φιλοδοξίες τους μέ τή μοίρα τής χώρας τους. Θέλω νά πώ πώς ό Φωκάς πονάει τον τόπο του. 'Ασφαλώς θά έχει τίς προσωπικές φιλοδοξίες του. Δέν έννοει ώστόσο νά τίς ικανοποιήσει παραγνωρίζοντας τίς ειδικές συνθήκες μέσα στις όποιες ζει ως διανοούμενος όρισμένης χώρας. Τί σημαίνει αυτό τό καταλαβαίνει καλύτερα κανείς άν ρίξει μία ματιά στή λογοτεχνική μας κίνηση. 'Ενώ τό καράβι μας, από πολλές άπόψεις αλλά κυρίως από πολιτιστική, κάνει νερά, στή λογοτεχνική μας κίνηση επικρατεί κλίμα άδιαφορίας, ματαιοδοξίας και διαφθοράς. Είπα ότι ό Φωκάς πονάει τον τόπο του. 'Ομως αυτός ό πόνος του δέν παίρνει μέσα στα γραφτά του τή μορφή κηρύγματος, όπως συμβαίνει μέ όρισμένους άπροσδόκητους τιμητές πού κάνουν τό «χρέος» τους. 'Απλώς γίνεται φανερός από τον τρόπο πού προβληματίζεται και έρευνάει τά θέματα του. Προπάντων τό θέμα τής γλώσσας.

III

Μιλώντας τώρα ειδικότερα για τά κείμενα πού περιέχονται στον τόμο των 'Επιχειρημάτων θά ήθελα νά σταθώ στα τρία πρώτα πού άφορούν τή γλώσσα, στα δύο πού άφορούν τήν ποίηση του Ρίτσου και στό «Παπαδιαμάντης: ή άνορθόδοξη κλίμακα».

α) Σχετικά με τή γλώσσα μας ὁ Φωκᾶς πιστεύει πῶς ὅ,τι ἔχει σημασία εἶναι τὸ φαινόμενο τοῦ ἀφελληνισμοῦ τῆς πού παρατηρεῖται στίς μέρες μας. Φαινόμενο πού κάνει τή διαμάχη ἀνάμεσα σέ δημοτικιστές καί καθαρευουσιάνους ἀνώφελη καί περιττή. Σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ συγγραφέα ὁ ἀφελληνισμός τῆς Ἑλληνικῆς, πού ἔχει πάρει ἤδη διαστάσεις, δέν ἀποτελεῖ ἐνδογλωσσική ὑπόθεση ἀλλά πολιτιστική καί εὐρύτερα ἐθνική. Ἡ ἑλληνική γλώσσα ὑποχωρεῖ, στήν ἀγγλική κυρίως, ἐπειδὴ δέν ἀντιπροσωπεύει ἀξίες ἢ, ὅπως λέει ὁ συγγραφέας, ἐπειδὴ δέν ἔχει «μῆνυμα». Ἡ ἀποψη αὐτή, στό βαθμό πού δέν κολακεύει τήν ἐθνική μας φιλαυτία, ἴσως νά μᾶς ἐνοχλεῖ καί νά τήν ἀπωθοῦμε. Σημασία ὅμως ἔχει ἂν εἶναι βέβαιη ἢ ὄχι. Κατά τή γνώμη μου τά πράγματα δείχνουν ἀκριβῶς ὅτι ἡ γλώσσα μας ἀποχρωματίζεται καθημερινά ἐνδίδοντας στίς ξενικές ἐπιδράσεις. Κι αὐτό θά πρέπει κάποτε νά μᾶς ἀφυπνήσει, ἂν ὄχι γιά τίποτε ἄλλο τουλάχιστον γιά νά ξέρουμε τί μᾶς συμβαίνει. Ἀπό τὸ ἄλλο μέρος ὁ συγγραφέας τῶν *Ἐπιχειρημάτων*, μέσα στήν ἀνησυχία του γιά τή γλώσσα μας, παρουσιάζεται ἀπροσδόκητα μονομερῆς. Θέλω νά πῶ ὅτι ἡ ἔγνοια του γιά τὸ μέλλον τῆς Ἑλληνικῆς τόν κάνει νά παραγράψει τὸ ἐνδογλωσσικό ζήτημα δημοτική — καθαρεύουσα. Ἐπιπλέον, κι ἐδῶ στήν καλύτερη περίπτωση πρόκειται γιά μεθοδολογικό σφάλμα, ὅταν μιλάει γιά τή δημοτική τήν παίρνει στή χειρότερη ἐκδοχή τῆς. Κάνει δηλαδή ὅ,τι εἶδαμε νά κάνουν μερικοί ἐπικριτές τῆς δημοτικῆς τὰ τελευταῖα χρόνια: ταυτίζει τή δημοτική μέ τὰ ἀποτελέσματα τῆς νομοθετημένης καθαρεύουσας. Ἐχῶ τή γνώμη ὅτι τή δημοτική, ὅπως καί τήν καθαρεύουσα, θά πρέπει νά τήν κρίνουμε ἀπό τίς καλύτερες ἐκφάνσεις τῆς ἢ ἀπό τή δύναμη ἐπάρκειά τῆς. Ἡ γλώσσα πού μιλοῦν π.χ. οἱ ἐκφωνητές τῆς τηλεόρασης ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό προϊόν τῆς νομοθετημένης καθαρεύουσας καί ἔχει τόση σχέση μέ τή δημοτική ὅση σχέση ἔχει ἡ προσποίηση μέ τήν ἀλήθεια. Πάντως ὁ κίνδυνος τοῦ ἀφελληνισμοῦ τῆς γλώσσας μας, ὅσο μεγάλος καί νά ἔναι (προσωπικά συμμερίζομαι τὴν ἀποψη τοῦ Φωκᾶ), δέν ἀναιρεῖ τὸ ἐνδογλωσσικό μας πρόβλημα. Οὔτε πάλι ἡ λύση τοῦ ἐνδογλωσσικοῦ προβλήματος, ἢ ὅποιαδήποτε λύση, εἶναι ἀρκετὴ γιά νά μᾶς ἐξασφαλίσει ἀμέριμνο ὕπνο.

β) Στόν τόμο τῶν *Ἐπιχειρημάτων* ὑπάρχουν δύο κείμενα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στήν ποίηση τοῦ Ρίτσου. Τὸ ἓνα ἐπιγράφεται «Τὰ περιβόλια τοῦ Ρίτσου» καί τὸ ἄλλο «Ρίτσος ἢ κατὰ προσέγγιση ποίηση». Ἡ βασικὴ θέση τοῦ συγγραφέα τους εἶναι ὅτι ἡ ποίηση τοῦ Ρίτσου, ἂν ὄχι ὀλοκληρωτικά, τουλάχιστον στό μεγαλύτερο μέρος τῆς, ἀποτελεῖ ποίηση σάν. Τόσο ἀναφορικά μέ ἄλλους ποιητές, ὅσο καί ἀναφορικά μέ τὸ περιεχόμενό τῆς. Σάν τόν Καρυωτάκη, σάν τόν Βάρναλη, σάν τόν Σεφέρη, σάν τόν Καβάφη... σάν ὄνειρο, σάν ἐκσταση, σάν ἄνθρωπος τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, κ.λπ. Ὁ Ρίτσος μ' ἄλλα λόγια ὑποδύεται ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἐκφραστικές κατακτήσεις ἄλλων ποιητῶν κι ἀπὸ τὸ ἄλλο καταστάσεις τίς ὁποῖες κατὰ βάθος δέν ἔχει βιώσει. Ἄς σημειωθεῖ πῶς αὐτὰ δέν ἀφοροῦν τή θεματογραφία τοῦ Ρίτσου, οὔτε τίς περιπέτειες τῆς προσωπικῆς του ζωῆς. Ἀφοροῦν τὴν ἐκφραση καί τὸ περιεχόμενο τοῦ συγκεκριμένου ἔργου. Μία ἄλλη θέση τοῦ συγγραφέα εἶναι ὅτι μέχρι σήμερα δέν ἔχει γραφεῖ κριτικὴ ἢ ὁποῖα νά ἀξιολογεῖ πιστικά τὸ ἔργο τοῦ Ρίτσου (ἐλπίζω νά μὴ ἔξαιρει καί τὰ συναφῆ χολερικά γραφτά τοῦ Καραντώνη). Ἐτσι ὁ Φωκᾶς θέτει πλάγια ἓνα

ἐρώτημα στό ὁποῖο ἀπαντᾶ εὐθέως. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν τὰ κείμενα τοῦ Ρίτσου ἔχουν τήν ποιητικὴ ἀξία πού κοινῶς τοὺς ἀποδίδουμε. Καί ἡ ἀπάντησή του εἶναι ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἔργο ὑστερεῖ ποιοτικά σέ σχέση μέ τή φήμη του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θά πρέπει νά προσθέσω ὅτι ὁ Φωκᾶς δέν ἐξετάζει τοὺς λόγους στοὺς ὁποῖους ὀφείλεται ἡ φήμη τοῦ Ρίτσου ὡς ποιητῆ.

Ἡ περίπτωση Ρίτσου ἔχει ἀσφαλῶς πολλές ὄψεις. Μία ἀπ' αὐτές ἀποτελοῦν οἱ ἀνομολόγητες δημόσια κρίσεις ἀνθρώπων πού ἰδιωτικά διατυπώνουν ἔντονες ἐπιφυλάξεις γιά τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἢ δὲ μιλοῦν δημόσια γιά τὸν Ρίτσο ἢ ὅταν μιλοῦν ἐκφράζονται εὐνοικά. Μία ἄλλη ὄψη εἶναι αὐτὴ πού ἐπισημαίνει ὁ Φωκᾶς, ὅτι δηλαδή ἡ φήμη τοῦ ποιητῆ δέν ὀφείλεται σέ ἔμπεριστατωμένες κριτικές. Μία τρίτη εἶναι ὅτι μέχρι σήμερα δέν ἔχει ἀποδεσμευτεῖ τὸ ποιητικό ἀπὸ τὸ πολιτικό πρόσωπο τοῦ Ρίτσου. Κι ἄλλη μιά ὅτι ἡ φήμη τοῦ Ρίτσου ὡς ποιητῆ πορεύεται ἤδη ἐρήμην τοῦ ἔργου του. Εἶναι πιά ποιητῆς διὰ βουθῆς. Κἀτὼ ἀπὸ αὐτές τίς συνθήκες ἡ κριτικὴ τοῦ Φωκᾶ εἶναι μᾶλλον λίγη ὅσο καί παράκαιρη. Τέτοια κείμενα θά ἦταν δραστηκᾶ ἂν γράφονταν τριάντα — σαράντα χρόνια νωρίτερα. Θέλω νά πῶ ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ μας, σχετικὰ μέ τή δουλειὰ τοῦ Ρίτσου, ἄφησε νά τήν υποκαταστήσει ἡ πολιτικὴ καί ἡ κατευθυνόμενη κοινὴ γνώμη. Καί τώρα εἶναι πολὺ ἀργά γιά νά διεκδικήσει τὰ δικαιώματά τῆς. Αὐριο ἄλλες γενιές, κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συνθήκες, θά κάνουν τὸν ἀπαραίτητο ἰσολογισμό ἀνάμεσα στή φήμη καί στήν ἀξία τοῦ συγκεκριμένου ἔργου. Γιά τὴν ὥρα μένει νά δεῖξουμε πλατιά καρδιά γιά ὅσα ρητορεύουν διάφοροι, καλοπροαίρετοι ἴσως ἀλλὰ φανερά ἀθῶοι ἀπὸ τὸ αἷμα τῆς λογοτεχνίας, δημοσιογράφοι ὅπως καί εὐάριθμοι φιλόλογοι. «Ἐτσι εἶναι ὁ κόσμος κι ἐπομένως δρᾶμα δέν ὑπάρχει», καθὼς λέει ὁ Φωκᾶς ἀναφερόμενος σέ ἄλλο θέμα.

γ) Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου «Παπαδιαμάντης: ἡ ἀνορθόδοξη κλίμακα» ἀντιγράφω μερικά σημεία:

«Πάντα τὸ ξέραμε, χωρὶς ὅμως νά τὸ διατυπώνουμε μέ σαφήνεια, ὅτι ἡ πίστη καί ἡ εὐλάβεια τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁσοδήποτε πύρινη καί ἀναμφισβήτητη, πάντως δέν ἦταν ὅμοια μέ ἐκείνη τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς διδαχῆς, ἀλλὰ οὔτε καί μέ τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας τῶν συντοπιτῶν του καί τῶν ἄλλων φτωχῶν, ὅπως τῆς γριάς Σκεῦως τῆς Γαλινίτσας («Βαρδιάνος στὰ Σπόρκα») ἢ τοῦ μπαρμπα-Σέργιου τοῦ Παρκιώτη («Φιλόστοργοι»). Ἀπέναντι στήν πίστη τῶν τελευταίων αὐτῶν, συχνὰ ὁ Παπαδιαμάντης φέρεται μέ μιά στοργικὴ συγκαταβατικὴ ἀνθρώπου πού προτιμᾶει νά μὴν παρεμβαίνει, νά μὴ διδάσκει, νά μὴν ὀρθοτομεῖ τήν ἀλήθεια». «Ἡ πίστη τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι σύμμικτη μέ δύο ἐξωθεολογικὰ στοιχεῖα σέ βαθμὸ πού ἰσοδύναμα καί δυσδιάκριτα μεταξύ τους καί τὰ τρία θυμίζουν χημικὴ ἔνωση. Τὸ ἓνα εἶναι ὁ ἔρωτας πρὸς τὴν ἑλληνο-ὀρθόδοξη παράδοση, ἔρωτας πού συμπεριλαμβάνει καί τὴν ἑλληνικὴ φύση, μεταφορὰ καί κορυφωμα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ Γυναίκα («Ὀνειρο στὸ κύμα», «Βασιλικὴ δρῦς»). Τὸ ἄλλο εἶναι αὐτὸ πού θά δνόμαζα «ποιητικὴ νηφαλιότητα». Νηφαλιότητα, διότι κάθε στιγμὴ μετακίβει μέσα του τὴ θεολογικὴ ἐκδοχὴ τῆς «ἐξαδέλφης» Μαχούλας ἀναφορικά μέ τὸ θαῦμα, ἀλλὰ ταυτόχρονα ποιητικὴ, καλλιτεχνικὴ, διότι δέχεται αὐτούσια τὴ θεία Μαχούλα μέ τὴν (ἐπισηφαλὴ) θεολογία τῆς, σάν πλάσμα ἢ «κτίσμα» μέ ἀπόλυτη νομιμότητα». «Ἡ ποιητικὴ φύση τοῦ Παπαδια-

καί γράμματα γνωρίζω

μάντη της οποίας τὰ ὄρια δέν ξέρομε ἂν ἦταν εὐρύτερα, στενότερα ἢ τὰ αὐτὰ μέ της θρησκευτικῆς του φύσης εἶναι ἡ μόνη (ὕπογραμμίζει ὁ συγγραφέας) ἀπό τις δύο φύσεις τοῦ Παπαδιαμάντη πού γνωρίζουμε».

Τό δοκίμιο ἀπό τό ὄποιο ἀντέγραψα τὰ παραπάνω εἶναι, ὅσο γνωρίζω, ἀπό τὰ ἐγκυρότερα πού ἔχουν γραφῆι γιά τόν Παπαδιαμάντη. Ὅπως εἶναι γνωστό, γιά τό ἔργο καί τό πρόσωπο τοῦ πεζογράφου μας αὐτοῦ χύθηκε ὡς τώρα ἄρκετό μελάι. Σπαταλήθηκε ὡστόσο, ἔξω ἀπό λιγοστές κριτικές προσπάθειες (κι αὐτές πολλές δεκαετίες πρὶν), εἴτε σέ φιλολογικές ἀπεραντολογίες, εἴτε σέ ἄμετρες ὕμνολογίες, εἴτε σέ ἀπόλυτες ἐπικρίσεις. Ἔτσι μερικές βασικές διαπιστώσεις παρέμειναν, ἕναν αἰῶνα τώρα, ζητούμενα γιά τήν κριτική μας. Ἡ ἀξία τοῦ δοκιμίου στό ὄποιο ἀναφερόμαι βρίσκεται στό γεγονός ὅτι μέ συγκεκριμένα στοιχεῖα κάνει ὀρισμένες θεμελιώδεις διακρίσεις ἀνάμεσα στό ἔργο καί στό πρόσωπο τοῦ πεζογράφου. Τίς ἀκόλουθες: Ἡ θρησκευτική πίστη τοῦ Παπαδιαμάντη δέν ταυτίζεται μέ τή θρησκευτική πίστη τῶν ἀφηγηματικῶν του χαρακτήρων. Ἡ πίστη τοῦ Παπαδιαμάντη δέν εἶναι ἀπλή, οὔτε εὐκολοδιάκριτη μέσα στό ἔργο του. Ἡ λογοτεχνική φύση τοῦ πεζογράφου, στό βαθμό

πού ἔχει ἐκφραστεῖ, εἶναι ἡ μόνη γιά τήν ὁποία μποροῦμε νά μιλοῦμε βάσιμα. Ἡ ἄλλη διάκριση, ὅτι ἡ ὀρθοδοξία τοῦ Παπαδιαμάντη δέν εἶναι ταυτόσημη μέ τήν επίσημη ἐκκλησιαστική διδαχή, ἴσως δέν ἔχει τόση σημασία γιά τό λογοτεχνικό εἶναι τοῦ πεζογράφου μας. Πάντως οἱ προηγούμενες τρεῖς αἴρουν ὀρισμένες παρεξηγήσεις καί βάζουν ἕνα τέλος σέ αὐθαίρετες ἐρμηνεῖες. Ἐννοῶ τίς ἐρμηνεῖες πού ἀποδίδουν στόν λογοτέχνη ιδιότητες τῶν ἡρώων του καί τίς ἐρμηνεῖες πού θέλουν τόν λογοτέχνη προϊόν τῆς πίστεως του. Στοιχειώδη πράγματα θά ἔλεγε κανεῖς. Θά συμφωνοῦσα ἂν τὰ εἶχαμε ξεπεράσει.

Τελειώνοντας θά ἤθελα νά πῶ ὅτι σχολίασα μόνο μερικά κείμενα τοῦ τόμου. Δέν εἶναι τὰ μοναδικά πού θεωρῶ ἀξιόλογα. «Ἀνάμεσα στό 'θά 'ρτει' καί στό 'δέν θά 'λθει'» π.χ. «Ἡ γλώσσα τῆς κριτικῆς», «Ἡ ποίηση καί τό ποίημα», «Γιά μία μή ἀναφορική ποίηση», εἶναι γιά μένα γραφτά ἐξίσου ἐνδιαφέροντα μ' αὐτά πού ἀναφέρθηκα. Ἀλλά καί τὰ ὑπόλοιπα ἔχουν κάτι ξεχωριστό νά ποῦν. Ὑπάρχουν ὁμως στό βιβλίο κι ὁ καθένας μπορεῖ νά τὰ διαβάσει.

Γ. Ἀράγης

γιά τίς φετινές γιορτές
ἡ ὄμορφη συσκευασία **κασετίνας**
καί τὰ δυό ἐρωτευμένα
βιβλιοφάγα πιθηκάκια
πού προσφέρει μέ κάθε ἀγορά σας

ὁ ὀδύσσεας

θά κάνουν τα βιβλία
πού θά δωρίσετε στους ἀγαπημένους σας
πραγματική γιορταστική **ἐκπληξη!**

(ζητήστε ἀπό τόν βιβλιοπῶλη σας
τήν εἰδική συσκευασία δώρου
πού ετοιμάσαμε γιά σᾶς)

ὀδύσσεας

ΑΘΗΝΑ: Σόλωνος 116. Τηλ. 36.19.724
ΘΕΣΣ/ΝΙΚΗ: Χρ. Σμύρνης 19. Τηλ. 27.14.23
ΠΑΤΡΑ: Κανακάρη 69. Τηλ. 270.726

Ὁ Φρόυντ στά ἀγγλικά

ἡ φιλοσοφία μίς μετάφρασης

Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς Standard Edition τῶν ἀπάντων τοῦ Φρόυντ τό 1974 χαιρετίστηκε ὡς μεγάλο γεγονός στήν ἱστορία τοῦ ψυχαναλυτικοῦ κινήματος. Παρόλο πού ὅταν ἄρχισε ἡ ἔκδοση, τό 1953, τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἔργων τοῦ Φρόυντ εἶχε ἤδη μεταφραστεῖ στά ἀγγλικά, οἱ ἐπιμελητές τῆς S.E. εἶτε ἔκαναν καινούριες μεταφράσεις, εἶτε ἀναθεώρησαν ριζικά τίς παλιές. Ἡ γλωσσική ὁμοιογένεια καί συνέπεια τῶν 24 τόμων εἶναι ἀξιοθαύμαστη. Στήν Ἀγγλία, ἀκόμη καί πρὶν διαδοθῆν μαζικά οἱ μεταφράσεις τῆς S.E. ἀπό τὰ Penguin Books, κάθε παλαιότερη μετάφραση εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ, καί στήν Ἀμερική, ἂν καί συνεχίζουν ἀκόμα νά κυκλοφοροῦν παλιές μεταφράσεις, στοὺς ἐπιστημονικούς κύκλους χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικά ἡ S.E. Ἀλλά καί μὴ ἀγγλόφωνοι ἀναγνώστες καταφεύγουν συχνά στή διεθνοῦς πιά κύρους S.E. Ὁ Λακάν γιά παράδειγμα, πού δέν ἦταν ἀπό τοὺς ἀνθρώπους πού ἐντυπωσιάζονται εὐκόλα, ὄχι μόνο τῆ συμβουλευόταν τακτικά ἀλλά τῆ συνιστοῦσε ὡς ἀπαραίτητη στοὺς γαλλόφωνους μαθητές του.

Βέβαια, κάποιες ἐπιφυλάξεις, ἰδίως γιὰ τὴν ἀπόδοση μερικῶν ὄρων, εἶχαν ἔκφραστεῖ ἀπὸ πολλὴν ἰατρική. Ὁ J. Strachey, γενικός ἐπιμελητής τῆς S.E., σημειώνει μάλιστα ἕνα - δύο σημεῖα ὅπου θεωρήθηκε ἀναγκαῖο νά διατηρηθοῦν ὄροι μὲ τοὺς ὁποίους ἀκόμα καί ὁ Φρόυντ εἶχε δυσσαρεστηθεῖ ὅταν πρωτοχρησιμοποιήθηκαν. Στὴ γενικὴ εἰσαγωγὴ του, πού γράφτηκε ὅταν εἶχε πιά ὀλοκληρωθεῖ ἡ μετάφραση, ὁ Strachey αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νά ἀπολογηθεῖ γιά ὀρισμένες ἐπιλογές του, ὅπως π.χ. γιά τὴν πολυσυζητημένη ἀπόδοση τοῦ Trieb μὲ τὸ ἀγγλικὸ instinct. Πολλοὶ μελετητές, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ Λακάν, διαμαρτυρήθηκαν ἐπανειλημμένα γιά τὴν παραπλανητικότητά τοῦ ἀγγλικοῦ ὄρου καί εἰρωνεύθηκαν τοὺς Ἀγγλοὺς μεταφραστές ὅταν ἀναγκασμένοι νά ἀποδώσουν τὸ γερμανικὸ Instinkt κατέφευγαν πάλι στὸν ἴδιον ἀγγλικὸ ὄρο. Πάντως, στίς ἐλάχιστες περιπτώσεις ὅπου ὁ Φρόυντ χρησιμοποιεῖ τὸ Instinkt (σχεδὸν ἀ-

ποκλειστικά γιά τὰ ἔνστικτα τῶν ζώων) οἱ Ἀγγλοὶ μεταφραστές τὸ κατέστησαν σαφές σέ ὑποσημειώσεις. Γενικά μιλώντας λοιπόν, καί δεδομένων κάποιων ἐπιφυλάξεων καί ἀντιρρήσεων, ἡ S.E. φαινόταν νά ἀπολαμβάνει καθολικῆς ἐκτίμησης καί γινόταν συνεχῶς παράδειγμα πρὸς μίμηση.

Καί ὅμως, κάποια μισόλογα θά ἔπρεπε νά εἶχαν δεῖξει στὸν προσεκτικὸ μελετητὴ πῶς ὀρισμένοι ὀπαδοὶ τοῦ Φρόυντ εἶχαν ἐδῶ καί πολλὰ χρόνια ἄλλη γνώμη. Τὸ πράγμα ἦρθε στὴ δημοσιότητα μὲ πολὺ ἔντονο τρόπο μὲ τὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ νέου βιβλίου τοῦ B. Bettelheim, *Freud and Man's Soul*. Πρόκειται γιά μιά δριμύτατη πολεμικὴ κατὰ τῆς S.E. πού προβλέπεται νά ἀπασχολήσει τοὺς ἐνδιαφερόμενους γιά ἀρκετὸ καιρὸ. Ὁ Μπέτελχαϊμ παραδέχεται πῶς ἔχει σοβαρὲς ἀντιρρήσεις γιά τίς ἀγγλικὲς μεταφράσεις ἐδῶ καί 40 χρόνια, δηλαδή ἀπὸ τότε πού ἔφυγε ἀπὸ τὴ Βιέννη (ὅπου μεγάλωσε καί διαμορφώθηκε στὸ ἴδιο πνευματικὸ κλίμα μὲ τὸν Φρόυντ) γιά νά ἐγκατασταθεῖ στίς ΗΠΑ. Ὁ ἴδιος ἀποδίδει τὴν ἀναστολή του νά μιλήσει μέχρι τώρα ἀνοιχτά γιά τὸ πρόβλημα στὸ γεγονός πῶς οἱ ἀντιρρήσεις του ἰσχύουν καί γιά τίς μεταφράσεις πού εἶχε ἐγκρίνει ὁ ἴδιος ὁ Φρόυντ, πῶς ὁ Φρόυντ εἶχε ἐμπιστευθεῖ προσωπικά στὸν Strachey τὴ μετάφραση τῶν ἔργων του καί πῶς συνυπεύθυνη γιά τὴν S.E. ἦταν καί ἡ κόρη τοῦ Φρόυντ, Ἄννα. Ἡ κριτικὴ τῆς μετάφρασης θά ἐμοιαζε σάν κριτικὴ πρὸς τὸν ἴδιον τὸν δάσκαλο. Ἀλλά ὅσοι γνῶρισαν τὴ Βιέννη τοῦ Φρόυντ πλησιάζουν πιά στὸ τέλος τῆς ζωῆς τους καί ἔτσι θά ἔπρεπε νά υπερνικήσουν τίς ἀναστολές τους καί νά ποῦν αὐτὸ πού πιστεύουν τώρα.

Οἱ διαφωνίες γιά τὴν ἀπόδοση διάφορων ψυχαναλυτικῶν ὄρων στά ἀγγλικά, δέν ἔχουν βέβαια ἰδιαίτερο ἠνδιαφέρον γιά τοὺς Ἑλληνες ἀναγνώστες τοῦ Φρόυντ. Ὅσοι διαβάζουν τὴν S.E. καλὰ θά κάνουν νά ρίξουν μιά ματιὰ στὸ ἴδιο τὸ βιβλίο τοῦ Μπέτελχαϊμ. Ἐδῶ μποροῦμε νά δώσουμε μόνο μιά πολὺ γενικὴ ἰδέα σχετικὰ μὲ τὸ πρό-

βλημα πού ἔχει προκύψει. Κάνοντας κάποια δική μας κατάταξη γιά νά διευκολύνουμε τὴν παρουσίαση, μποροῦμε νά ποῦμε πῶς ἕνας τύπος ἀντιρρήσεων ἀναφέρεται στὴ χρησιμοποίηση ἰατρικῶν καί ἀκαδημαϊκῶν ὄρων, ὅπως ego, id, superego, uterus, ἐκεῖ πού τὸ πρωτότυπο ἔχει καθημερινές λέξεις ὅπως Ich, Es, Über-Ich, Mutterleib· ἕνας δευτέρος τύπος ἀντιρρήσεων εἶναι ὡς πρὸς τὴν υιοθέτηση νεολογισμῶν, ὅπως parapraxis, scorophilia, cathexis, ἐκεῖ πού τὸ πρωτότυπο ἔχει λέξεις τοῦ κοινοῦ λεξιλογίου: Fehlleistung, Schaulust, Besetzung· ἕνας τρίτος τύπος ἀντιρρήσεων εἶναι σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τίτλων ἔργων πού δίνουν τὴν ἐντύπωση ἐνός κλειστοῦ καί ὀλοκληρωμένου συστήματος, ὅπως *The Interpretation of Dreams* γιά τὸ *Die Traumdeutung*, πού σημαίνει περισσότερο «ἀναζήτησις τοῦ νοήματος τῶν ὀνείρων» καί παραπέμπει συνειδητὰ στοὺς ὀνειροκρίτες καί τοὺς ἀστρολόγους (στά ἑλληνικά, ὁ τίτλος τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρτεμίδωρου *Ὀνειροκριτικά* θά ἦταν κατ' ἀναλογία ἡ ἰδανικὴ ἀπόδοση) ἢ *The Psychopathology of Everyday Life* γιά τὸ *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*, ὅπου τὸ zur σημαίνει «συμβολή». Ἀντιρρήσεις ἐκφράζονται καί γιά ὀρισμένους ὄρους πού θεωροῦνται λανθασμένοι, ὅπως group γιά Masse, free association γιά Einfall, civilization γιά Kultur κ.λπ. Τέλος, ἡ πιὸ ριζικὴ διαφωνία ἐκφράζεται γιά τὴν ἀπόδοση τοῦ Seele (ψυχὴ) μὲ τὸ mind (πνεῦμα, νοῦς).

Γιά πολλές ἀπὸ τίς ἀντιρρήσεις του ὁ Μπέτελχαϊμ ἔχει ὀλοφάνερα δικίον. Ἄλλες εἶναι συζητήσιμες καί ἄλλες παρατραβηγμένες καί ἀδικες. Κάποια μελλοντικὴ ἔκδοση τῆς S.E. θά μποροῦσε (καί θά ἔπρεπε) νά λάβει ὑπόψη τῆς ἀρκετῆς ἀπὸ τίς παρατηρήσεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ. Τὸ ζήτημα ὅμως δέν σταματáει ἐδῶ. Ὁ Μπέτελχαϊμ ἔχει μιά βαθύτερη, φιλοσοφικὴ θά λέγαμε διαφωνία μὲ τὴν S.E. Σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ διαφωνία δέν εἶναι γιά τὴν μετάφραση καθόλου ἀλλὰ γιά τὴν ἀνάγνωση τοῦ Φρόυντ. Γιατί πίσω ἀπὸ τίς περισσότερες ἐπιλογές τῶν Ἀγγλῶν μεταφραστῶν (πού ὀλοφάνερα δέν εἶναι τυχαῖες) κρύβεται (ἢ μάλλον ἀποκαλύπτεται) μιά συγκεκριμένη ἄποψη γιά τὴν ἴδια τὴν ψυχανάλυση. Κατὰ τὸν Μπέτελχαϊμ, ὁ Φρόυντ ἦταν ἕνας ἀνθρωπιστὴς πού ἤθελε νά βοηθήσει τοὺς ἀνθρώπους, τὰ συγκεκρι-

καί γράμματα γνωρίζω

μένα υποκείμενα, νά γνωρίσουν τόν εαυτό τους, νά γνωρίσουν δηλαδή τίς άσυνείδητες όρμές πού τούς διαμορφώνουν. Οί μεταφραστες προσπαθούν αντίθετα νά κάνουν τήν ψυχανάλυση μιά επιστήμη τών νοητικών λειτουργιῶν καί μηχανισμῶν. Ἡ διαφορά δέν είναι μικρή, καί πάντως δέν ἀφορᾷ μόνο τήν ορολογία.

Τό ἄν καί σέ ποιο βαθμό ὁ Φρόνυτ ἦταν ἀνθρωπιστής φαίνεται καθαρά ἀπό τήν ἀλληλογραφία του μέ τούς συγγενεῖς, τούς φίλους του καί τίς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς του. Στήν ἀλληλογραφία του αὐτή μιλάει γιά τόν πόλεμο, τόν ἀντισομιτισμό, τά πάθη κ.λπ. Τό ζήτημα είναι σέ ποιο βαθμό ἦταν καί ἐπιστήμονας — αὐτό ὅμως δέν μπορεῖ νά κριθεῖ ἀπό τίς προθέσεις του κι ἀκόμα λιγότερο ἀπό τίς προθέσεις τῶν μεταφραστῶν του. Εἶναι γνωστό πῶς οἱ διάφορες λέξεις ἀλλάζουν νοήματα μέσα στήν ἱστορία τους — πολλές φορές ριζικά. Τό *mind* γιά παράδειγμα, πού τόσο ἐνοχλεῖ τόν Μπέτελχάιμ ἐπειδή παραπέμπει στή διανοητική σφαῖρα, χρησιμοποιοῦνταν στά τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα ἀπό τούς Ἄγγλους μεταφραστες πατερικῶν κειμένων γιά νά ἀποδώσει τήν ἐλληνική λέξη ψυχή. Κανείς δέν μπορεῖ νά κατηγορήσει τούς μεταφραστες αὐτούς ὅτι θέλησαν νά ἐμφανίσουν τόν χριστιανισμό πιο ἐπιστημονικό καί λιγότερο ἀνθρωπιστικό. Ὅχι βέβαια πῶς οἱ μεταφραστες τοῦ Φρόνυτ θέλησαν νά ἀκολουθήσουν τούς χριστιανούς συναδέλφους τους. Κάθε ἄλλο. Ὁ Μπέτελχάιμ κατάλαβε καλά. Πρόθεση τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης είναι νά κατατάξει τόν Φρόνυτ στήν ἴδια οἰκογένεια μέ τόν Δαρβίνο. Ἀλλά πέρα ἀπό προθέσεις οἱ λέξεις ἀλλάζουν νοήματα καί ἐκεῖ πού γίνεται ἐπίκληση σέ μιά ἔρμηνεία, ἐκεῖ προκύπτει μιά ἄλλη.

Δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τούς ἐπιστημονικούς ὅρους. Ἡ νοηματική εξέλιξη τῶν λέξεων δέν μπορεῖ νά ἐπηρεάσει παρά ἐλάχιστα ἡ καθόλου τό ἐννοιολογικό τους βάρος. Γιατί τό βάρος τῶν ἐννοιῶν ἐξαρτᾶται ἀπό τήν εἰδική τους σχέση μέ τίς ἄλλες ἔννοιες πού συναπαρτίζουν ἕναν θεωρητικό κορμό. Τελικά, ὅσο παράξενο κι ἄν φαίνεται αὐτό, ἔχει πολύ μικρή σημασία ποιά λέξη θά ἐπιλεγεῖ γιά νά ἀποδοθεῖ ἢ νά μεταφραστεῖ μιά ἔννοια. Μπορεῖ μιά ἐπιτυχημένη ἐπιλογή λέξεων νά καθιστά τήν κατανόηση ἑνός ἐπιστημονικοῦ λόγου εὐκολότερη, ἐκείνο ὅ-

μως πού κυρίως ἔχει σημασία είναι ἡ συνάρθρωση μίας ἔννοιας μέ τίς ὑπόλοιπες τῆς ἴδιας θεωρητικῆς οἰκογένειας.

Ὁ Φρόνυτ, σέ ἀντίθεση μέ πολλούς ὁπαδούς του, εἶχε μιά ἐκπληκτική ἐπιστημολογική διαίσθηση — ἄν ὄχι κατάρτιση. Ἡ σκανδαλώδης ἀνεκτικότητα του ἀπέναντι σέ ὀφθαλμοφανῶς κακές μεταφράσεις (γαλλικές καί ἀγγλικές), μιά ἀνεκτικότητα πού είναι τόσο ἐνοχλητική γιά τόν Μπέτελχάιμ, ἔχει τίς ρίζες της στήν ἐπιστημολογική συγκρότηση τοῦ Φρόνυτ. «Προτιμῶ», ἔλεγε, «ἕναν καλό φίλο ἀπό ἕναν καλό μεταφραστή». Ἐπειδή ἐνδιαφερόταν πολύ γιά τή διάδοση τῶν θεωριῶν του ξεκινούσε ἀπό καθημερινά πράγματα καί χρησιμοποιούσε καθημερινές λέξεις — οδηγούσε ὅμως σιγά σιγά τούς συλλογισμούς σέ ἐπαναστατικές τοποθετήσεις. Ποτέ ὅμως δέν ἰσχυρίστηκε πῶς οἱ θεωρίες του ἔχουν τήν προφάνεια τῶν ὄρων πού χρησιμοποιοῦσε. Τό ἐγώ τῆς ψυχανάλυσης δέν είναι καθόλου τό ἐγώ τῆς καθημερινῆς γλώσσας. Ὁ Φρόνυτ θά προτιμοῦσε βέβαια νά τόν ἀκολουθήσουν σ' αὐτή τήν τακτική καί οἱ μεταφραστες του. Ἀλλά ὅταν ἄρχισε νά μεταφράζεται συστηματικά τό ἔργο του στά ἀγγλικά καί τά γαλλικά, ἡ ψυχανάλυση εἶχε ἤδη μιά ἱστορία πού τήν αὐτονομοῦσε καί ἀπ' τόν ἴδιο καί ἀπ' τά πρῶτα του γραπτά. Εἶναι γνωστό πῶς τσακώθηκε καί χόρισε μέ πολλούς καλούς φίλους γιά θεωρητικές διαφωνίες καί κάποτε γιά πιο ἀσήμαντα πράγματα· ποτέ ὅμως δέν ἔβαλε σέ δοκιμασία τή φιλία του μέ τούς γαλλόφωνους καί ἀγγλόφωνους μεταφραστες του. Ἄν ἦταν ἐπιστήμη ἢ ψυχανάλυση, αὐτό θά φαινόταν καί σέ μιά μετάφραση μέ ἀδόκιμους ὅρους.

Ἀπ' αὐτήν τήν πλευρά λοιπόν ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Μπέτελχάιμ είναι ἄτοπη. Ἄν ὀρισμένοι θέλουν νά βλέπουν στήν ψυχανάλυση μιά ἀνθρωπιστική ἰδεολογία καί δέν τήν βλέπουν, σ' αὐτό δέ φταῖνε οὔτε οἱ λέξεις οὔτε οἱ μεταφραστες — φταίει ἡ ψυχανάλυση. Αὐτό δέν σημαίνει πῶς στήν Ἑλλάδα δέν πρέπει νά προσπαθήσουμε πολύ ἀκόμα γιά νά σουλοπούσουμε τό ψυχαναλυτικό μας λεξιλόγιο. Ἡ ψυχανάλυση δέ θά γίνει βέβαια πιο σοβαρή, ἀλλά μπορεῖ νά γίνουν πιο σοβαροί ὀρισμένοι ἀπ' αὐτούς πού ἄσχολοῦνται μαζί της.

Δ. Κυρτάτας

ΠΑ ΚΙΝ
Οἰκογένεια

ΠΑ ΚΙΝ

Οἰκογένεια

ΜΕΤΕΤΣΕΝΑ

νεφέλη

Ὁ Πά Κίν, ὁ μεγαλύτερος πεζογράφος τῆς σημερινῆς Κίνας, περιγράφει μέ ἐνάργεια τήν ἀποσύνθεση τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας, καταγγέλει τά ἐγκλήματα πού προκαλοῦσε ἡ τυφλή ὑποταγή στοὺς φεουδαλικούς θεσμούς καί στά ἔθιμα πού ἐπιβίωσαν μέχρι τότε. Περιγράφει τό ζῆπνημα τῆς νεολαίας καί τήν ἐπανάστασή της ἐνάντια σ' αὐτές τίς συνθήκες. Σέ μετάφραση Ἀμαλίας Τσακνιά.

ἐκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ
Μαυρομυχάλη 9, Ἀθήνα 10679.
τηλ. 3639962 - 3607744

«Ρέεθρα Ρόον Ρηγνῦσι Ρέοντες»

Σχόλια στήν τεχνική τῆς ποίησης
τῆς Μαντώσ ἸΑραβαντινοῦ

Τό ποίημα τῆς Μαντώσ ἸΑραβαντινοῦ «Ρέεθρα Ρόον Ρηγνῦσι Ρέοντες», πού περιέχεται στό τελευταῖο τῆς βιβλίου *Γραφή Δ' καί Ε'* καί ἀνήκει στό πρῶτο του μέρος *Γραφή Δ'*, εἶναι ἓνα ἀπό τά πιά ἰδιόμορφα ποιήματα πού ἔτυχε νά διαβάσω. Σέ μένα τουλάχιστον ἀσκήσε μιά μαγεία, πού μέ ἐρέθισε νά τήν ἐξηγήσω.

Ὅλη ἡ τεχνική τοῦ ποιήματος ἔχει ἀποκρυσταλλωθεῖ σχεδόν στόν τίτλο του «Ρέεθρα Ρόον Ρηγνῦσι Ρέοντες». Οἱ τέσσερις αὐτές λέξεις δέν εἶναι φυσικά μιά συγκεκριμένη παραπομπή, ἀλλά ἐκούσια παράθεση τεσσάρων ὁμηρικῶν λέξεων ἀπό ἓνα συγκεκριμένο μικρό ἀπόσπασμα τῆς *Ἰλιάδας* (βλ. καί σημείωση 17 στήν παραπάνω ἔκδοση). Δηλαδή οἱ τέσσερις αὐτές λέξεις βρίσκονται σκόρπιες σέ τρεῖς στίχους, πρόκειται λοιπόν γιά ἓναν «κέντρωνα». Ὁ τίτλος εἶναι ἀμετάφραστος ὡς πρόταση στά νεοελληνικά, ἀφοῦ στό ὁμηρικό κείμενο τά ὑποκείμενα εἶναι διαφορετικά. Ὡστόσο τό νόημα τοῦ τίτλου εἶναι σαφέστατο παρά τήν ἀσυνταξία του, κι αὐτό ὀφείλεται στήν ἐνάργεια τῆς εἰκόνας πού μᾶς δίνουν οἱ λέξεις, πού ὅλες σχεδόν χρησιμοποιοῦνται μέχρι σήμερα. Φαίνεται πῶς ἡ ἐπιλογή καί ἡ σύνθεσή τους ἔγινε γιά τήν αἴσθησι τῆς ροῆς, πού δημιουργεῖται ὄχι ἀπό τήν παρήχησι τοῦ ρ, ὅσο ἀπό τήν παράθεση τριῶν στενά συγγενῶν λέξεων (ρέεθρα, ρόον, ρέοντες), γεγονός πού κάνει πολύ πιά ἔντονος ὅλες τίς παρηγήσεις (θά μπορούσαμε νά ὀρίσουμε τό φαινόμενο ὡς παρηχητικό ὁμηροκέντρωνα). Τό ρῆμα ρηγνῦσι, ἰσχυρό ὡς ρηματικός τύπος, συνεχίζει τήν παρήχησι μέ τό ἀρχικό του ρ, ἀλλά διακόπτει τή ροή μέ τή σημασία του. Ἡ μετοχή ρέοντες, πού ἀκολουθεῖ, συνεχίζει τή ροή. Διαβάζω τίς τέσσερις λέξεις τοῦ τίτλου σάν μιά συνεχῆ ροή, μιά συνεχῆ μουσική ἴσως, πού στό τρίτο τῆς τέταρτο σταματᾶ ἀπότομα καί συνεχίζει μετᾶ πάλι ρέοντας ὡς πού νά σβῆσει. Διαβάζω στό ποίημα αὐτή

τή ροή μέ μεγαλύτερη διάρκεια, ἀνακαλύπτω τίς σφῆνες τοῦ ρηγνῦσι, καί συνεχίζει μετᾶ ἡ ροή νά μέ παρασέρνει. Σάν μιά κίνηση πολλαπλή καί ἐπιταχυνόμενη, πού ἔφτανε σέ σημεῖο παροξυσμοῦ καί σταματοῦσε γιά νά ξαναρχίσει. Ἡ ρυθμική κίνηση τῶν σωμάτων στό δρόμο, ἡ κίνηση τῶν λέξεων μέ τό χαμένο τους νόημα, ἡ κίνηση μιάς γυναικας στόν ἔρωτα, ἡ κίνηση τοῦ χρόνου καί τῆς ἱστορίας, ὅλα μ' ἓνα νεκρό σημεῖο στήν πορεία τους, πού δέν ἐμπόδιζε ἀρκετά τό ρυθμό τῆς ροῆς τους.

Ποιά εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη. Φυσικά ὁ πλοῦτος τῶν λέξεων στό ποίημα, τῶν καταστάσεων, ἀλλά αὐτά, ἂν βγοῦνε ἔξω ἀπό τό ρυθμό, γίνονται λεξικό καί ψυχανάλυση, πού καί τά δύο τά σέβονται πολύ, δέν εἶναι ὅμως ἡ γοητεία τῆς ποίησης. Μέ ἐνδιέφερε, ὅπως μέ τόση καθαρότητα τό διατυπώνει ὁ Ν. Βαγενᾶς στό δοκίμιό του «Γιά ἓναν ὀρισμὸ τοῦ μοντέρνου στήν ποίηση» (*Πολίτης*, 57-58), «πῶς λειτουργεῖ ἡ συγκινησιακή ἀλληλουχία τῆς ποίησης», καί παρατήρησα τή συντακτική δομή τῶν φράσεων.

Οἱ περισσότερες φράσεις-στίχοι εἶναι πάνω ἀπό μιάν ἀράδα: αὐτό σάν τεχνική δέν εἶχε μιά ἰδιαίτερη σημαντική. Ἐμεῖνα ὡστόσο κατάπληκτη ὅταν εἶδα πῶς σ' ὀλόκληρο τό ποίημα, πού καταλαμβάνει τέσσερις τυπωμένες σελίδες, ὑπάρχουν πάρα πολλά ρήματα καί πάρα πολλά οὐσιαστικά, μέ τήν ἐξῆς ἰδιορρυθμία: ὅλα τά ρήματα, ἐκτός ἀπό τέσσερα ἢ πέντε, εἶναι ἀμετάβατα, μέσα ἢ παθητικά. Αὐτό σημαίνει ὅτι σχεδόν δέν ὑπάρχει ἀντικείμενο σ' ἓνα ποίημα ἔντονα δραματικό, τοῦ ὁποῦ οἱ μισές λέξεις εἶναι ρήματα. Ἄν τό διατυπώσουμε σ' ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, σχεδόν δέν ὑπάρχει μετάβαση τῆς δράσης μιάς ἐπανάστασης, γιατί τό ποίημα εἶναι γραμμένο γιά τό Μᾶη τοῦ '68. Ὅλη ἡ ἐ-

νέργεια, ὅλο τό βίωμα εἶναι ἀμετάβατα. Καί μόνο πρὸς τό τέλος τοῦ ποιήματος, ὅπου ἡ παρουσία τοῦ ποιητῆ ἀρχίζει νά διαγράφεται μέσα ἀπό τή θύελλα τῶν ἐντυπώσεων μέ τή χρήση τοῦ δευτέρου ἐνικού προσώπου, ὑπάρχουν μέ σαφήνεια καί πιά πυκνά τά μεταβατικά. Ἄς σημειώσουμε ὅτι στίς μισές περιπτώσεις (στίς τρεῖς ἀπό τίς ἔξι) πού ὑπάρχει ἀντικείμενο, ὑπάρχει καί ἡ παρουσία τοῦ ποιητῆ. Τά οὐσιαστικά εἶναι ὑποκείμενα ἢ λειτουργοῦν ὡς προσδιορισμοί. Μιλάμε γιά τά οὐσιαστικά, πού ἀποτελοῦν τίς ὑπολοίπες σχεδόν λέξεις τοῦ ποιήματος, σέ πτώση ὀνομαστική.

Τό ποίημα ἐν ὀλίγοις παίζει μέ δύο εἶδη λέξεων, γιά νά τό ποῦμε σχηματικά, μέ τό ρῆμα (πλὴν τοῦ ἀμετάβατου, ἐκτός ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων) καί μέ τό οὐσιαστικό (ὑποκείμενο, προσδιορισμὸ). Εἶναι ἐπόμενο ἡ δομή τῆς φράσης νά προσαρμόζεται σ' αὐτούς τοὺς δύο συντακτικούς ὅρους πού ἐπέλεξε ἡ ποιήτρια. Δημιουργεῖται μιά μεγάλη συσσώρευση ἀσύνδετων μετᾶς τους συντακτικῶν ὄρων. Οἱ προτάσεις εἴτε ἀρχίζουν μέ πολλά καί ἀσύνδετα οὐσιαστικά, πού τά ἀκολουθοῦν πολλά καί ἀσύνδετα ρήματα, εἴτε ἀποτελοῦνται μόνο ἀπό οὐσιαστικά ἢ μόνο ἀπό ρήματα. Πρόκειται λοιπόν γιά μιά *συνθετική ἀφαίρεση* (ἡ χρήση δύο μόνο ὄρων) καί παράλληλα γιά μιά *συνθετική ὑπερβολή* (ἡ συσσώρευση ἀσύνδετων ὄρων).

Ὅλη ἡ σύνθεση στηρίζεται στή συνύπαρξη ἀφαίρεσης καί ὑπερβολῆς. Στηρίζεται σ' αὐτούς τοὺς δύο ἀντίθετους τρόπους, σ' ἓνα ἀντιθετικό ζευγάρι. Ἡ ἐπιλογή εἶναι αὐστηρή καί δύσκολη. Τό ποίημα κυλᾶ, σταματᾶ κάπου κάπου σέ μικρές προτάσεις μιάς ἀράδας ἢ σέ λέξεις ἀπό ἄλλες γλώσσες, καί συνεχίζει νά κυλᾶ μ' ἓναν μοναδικό ἐπαναληπτικό ρυθμό καί ἀγγίζει τά ὅρια μιάς μουσικῆς στηριγμένης σέ ἐλάχιστες νότες, ἀλλά πλούσιας, πολύ πλούσιας. Ἡ αὐστηρῆ ἐπιλογή, ἡ ἀφαίρεση δηλαδή καί ἡ ὑπερβολή πού κυριαρχοῦν στό ποίημα, ἀναπαράγουν νομίζω τό ἀρχέτυπο τοῦ τίτλου: ἐπιλογή τεσσάρων μόνο λέξεων ἀπό τό τρίστιχο ἀπόσπασμα τῆς *Ἰλιάδας*, ὑπερβολική χρήση τοῦ «ρέω» στόν τίτλο, ἀσύνδετες λέξεις, καί ὁ κυματισμὸς ἐκείνος ἀπό τή ροή πού σταματᾶ καί ξαναρχίζει.

Ἐνα ἄλλο ἔντονα ρυθμικό στοιχεῖο

καί γράμματα γνωρίζω

στό ποίημα είναι ο χρόνος. Είναι μέρα, έρχεται τό βράδυ, ξημερώνει και ή επανάσταση συνεχίζεται. Ένα εικοσιτετράωρο, όπου ή μέρα έξισούται μέ τήν κίνηση του πλήθους, ή νύχτα μέ τήν έρωτική κίνηση. Κι έδω ρέεθρα ρόνον ρηγνύσι ρέοντες. Άν προσπαθήσουμε νά ανιχνεύσουμε στή χρονική διάρκεια τό ρηγνύσι, θά τό βρούμε στό στίχο «Ή σιωπή και τό τίποτα», πού παρεμβάλλεται ανάμεσα στήν υπερέκτοση έρωτική νύχτα και στό ξημέρωμα.

Αυτά συμβαίνουν στό εικοσιτετράωρο μιάς συγκεκριμένης επανάστασης. Άλλά στά παρασκήνια ο χρόνος έξισούται μέ τήν κίνηση τής γλώσσας. Οί σκόρπιες διαχρονικές αναφορές είναι και αναφορές γλώσσας. Αυτόν τόν άξονα τόν δίνουν τά έτερόγλωσσα, ως πρός τήν κυρίαρχη γλώσσα, στοιχεία του ποιήματος. Και έξηγώ τί έννοώ.

Γαλλικοί στίχοι από τραγούδια και συνθήματα υπενθυμίζουν τήν επανάσταση του 1968. Οί λέξεις Rivegum και Fluvia, λέξεις πού σχετίζονται σέ δύο διαφορετικές γλώσσες

μέ τή ροή, δίνουν ή μιά τή γλώσσα/χρόνο του Τζ. Τζούς και ή άλλη ενός παρωχημένου, όσο κι ο άρχαίος ελληνικός, πολιτισμού. Τό παιδικό Άννα-Άννα Σηκούανα δίνει ίσως τόν προσωπικό χρόνο τής ποιήτριας στό ποίημα μέ κάποια μνήμη, παράλληλα μέ τή συγκεκριμένη αναφορά του ποταμού. Όλα αυτά τά έτερόγλωσσα στοιχεία καταλαμβάνουν ένα μεγάλο χώρο στό ποίημα, οί γαλλικοί στίχοι στό τέλος και τά υπόλοιπα όλόκληρα ή τεμαχισμένα σκόρπια στή σύνθεση του ποιήματος. Κι έδω πρέπει νά προσθέσουμε ότι και ο τίτλος, γλωσσική και χρονική αναφορά επίσης, ξαναβρίσκεται όλόκληρος ή τεμαχισμένος πολλές φορές στή σύνθεση.

Ο χρόνος κυλά σάν εικοσιτετράωρο και σάν χρονική και γλωσσική αναφορά, μέσα στά ίδια επαναστατικά ρείθρα. Μέσα στήν κίνηση τής επανάστασης, γιατί βέβαια ή ροή δηλώνει κίνηση, πού καρφώνεται τό ρηγνύσι, αυτή ή λέξη τής στιγμιαίας ανακοπής, τής άμφιβολίας, αλλά και του σπασίματος τής άμφι-

βολίας, τής τελειωτικής ροής; Διαβάζοντας πάλι αυτό τό άυστηρό και μέσα από τήν άυστηρότητά του έκρηκτικό γλωσσικά ποίημα, βλέπω πώς, αν βάζει ένα πρόβλημα στήν επανάσταση, είναι τό πρόβλημα τής άγλωσσίας τής. Σταχυολογώ: Τ' άνοιγματα-λέξεις δέν λέγανε τίποτα/και τών έπιφωνημάτων ο θάνατος/τά φωνήεντα όλα ούρλιάζανε και οί δίφθογγοι ψιθυρίζονταν μόνο/ο πανικός και οί ψίθυροι/Σιωπή και τό τίποτα. Αυτή είναι και ή πιό βαθιά άντινομία του ποιήματος, για νά μήν πώ μιάς επανάστασης: ή άκύρωση τής ύπάρχουσας γλώσσας μέσα στήν όντολογική διαδικασία τής επανάστασης. Κι αν ή όντολογική διαδικασία χαρακτηρίζεται από τό έκρυθμο, τήν άνατροπή τής ύπάρχουσας τάξης στά πράγματα, στά συναισθήματα και στή γλώσσα, τότε δικαιώνεται άπόλυτα ή μη όρθόδοξη συντακτικά γραφή του ποιήματος. Ή γλώσσα δηλαδή πού περιγράφει τήν κατάργηση τής ύπάρχουσας, τής συμβατικής γλώσσας, δέν μπορεί παρά νά είναι διαφορετικά δομημένη.

Ρέα Γαλανάκη

ΜΠΟΡΙΣ ΒΙΑΝ
Γούνινη ωρίτσα

ΜΠΟΡΙΣ ΒΙΑΝ
Όλδι οι νεκροί
έχουν το ίδιο δέρμα

ΑΝΑΪΣ ΝΙΝ
Κάτω από ένα
γυάλινο κώδωνα

ΑΝΑΪΣ ΝΙΝ
Χειμώνας
τεχνασμάτων

ΧΕΡΜΑΝ ΕΣΣΕ
Το τελευταίο
καλοκαίρι
του Κλίνγκζορ

ΜΠΟΡΙΣ ΒΙΑΝ
Ο σκουληκοςκα-
νδαλιάρης
και το πλαγκτόν

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗ

Βασ. Ηρακλείου 26 - Θεσσαλονίκη, Τηλ 236.555

Ἐνάντια στή μέθοδο

— γιά μιά ἀναρχική θεωρία τῆς γνώσης —
τοῦ Paul Feyereabend

Μετάφραση: Γρ. Καυκαλά, Γ. Γκουνταρούλη, εἰσαγωγή
επιμέλεια: Γ. Γκουνταρούλη, έκδ. «Σύγχρονα Θέματα»
Θεσσαλονίκη 1983

Ἄς μὴν ἀνησυχήσει ὁ φιλήσυχος καί νομοταγῆς ἀναγνώστης ἀπὸ τὸν ὑπότιτλο τοῦ βιβλίου. Δέν πρόκειται γιά κάποια νέα ἀναρχική θεωρία πού εἰσβάλλει τώρα στή Φιλοσοφία τῆς Ἐπιστήμης. Ὁ σωστός ὑπότιτλος θά ἦταν: γιά μιά πολυφωνική ἢ πλουραλιστική θεωρία τῆς γνώσης, καί ὁ σωστός τίτλος: ἐνάντια στὸν καταναγκασμὸ τῆς μεθόδου. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ υἱοθετεῖται ἀπὸ τὸν Γερμανὸ μεταφραστὴ τοῦ βιβλίου, ὁ ὁποῖος μεταφράζει *Wider den Methodenzwang*. Καί βέβαια ἂν ὁ Φέγιεραμπεντ εἶχε κάποιες ἀντιρρήσεις δὲν θά ἐπέτρεπε τὴν ἐλαφρά αὐτὴ τροποποίηση τοῦ τίτλου στή γερμανικὴ ἔκδοση. Ὁ ἑλληνικὸς τίτλος εἶναι πιστὴ ἀπόδοση τοῦ ἀγγλικοῦ: *Against Method*. Ὅσο γιά τὸν λεγόμενον ἀναρχισμό, διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ ὑποσημείωση τοῦ ψευδοτίτλου (ἐσώφυλλου) τῆς ἀγγλικῆς ἔκδοσης, ἡ ὁποία δυστυχῶς ἔχει παραλειφθεῖ στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση. Σ' αὐτὴν ὁ συγγραφέας παραπέμπει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κεφ. 16, στὴν ὑποσημείωση 12 τῆς εἰσαγωγῆς του, ὅπου διαβάζουμε: «ὅταν γιά τὸ ἐγχείρημά μου διάλεξα τὸν ὄρο ἀναρχισμὸς ἀπλῶς ἀκολούθησα τὴ γενικὴ χρῆση. Ὁ ἀναρχισμὸς ὅμως, ὅπως ἐφαρμόστηκε στὸ παρελθόν καί ἐφαρμόζεται καί σήμερα ἀπὸ ἓνα ὄλο καί μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀτόμων, περιλαμβάνει χαρακτηριστικὰ πού δέν εἶμαι διατεθειμένος νὰ ὑποστηρίξω... προτιμῶ τώρα τὸν ὄρο ντανταϊσμός. Ἐνας ντανταϊστὴς δέν πειράζει οὔτε μύγα. Ἐνας ντανταϊστὴς δέν ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ καμιά σοβαρὴ προσπάθεια καί μυρίζεται κάτι ὑπόπτο κάθε φορά πού βλέπει τούς ἄλλους νὰ σταματᾶνε τὸ χαμόγελο καί νὰ παίρνουν στάσεις καί ἐκφράσεις πού δείχνουν ὅτι κάτι σπουδαῖο πρόκειται νὰ εἰπωθεῖ...» (σελ. 52).

Ὁ Φέγιεραμπεντ εἶναι μεγάλος ἐχθρὸς τῆς σοβαροφάνειας, τῆς σπουδαιοφάνειας καί τῶν συναφῶν. Τόσο ὁ ἴδιος ὅσο καί «ὁ ὁπαδὸς τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἀναρχισμοῦ δέν τρέφει οὔτε αἰώνια ἀφοσίωση, οὔτε αἰώνια ἀποστροφή γιά ὁποιοδήποτε θεσμὸ ἢ ἰδεολο-

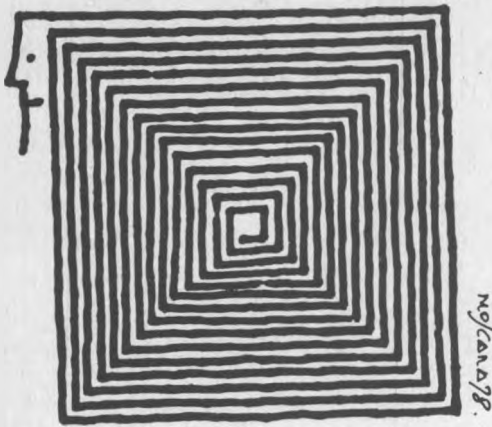
γία. Σάν τὸν ντανταϊστὴ... δέν ἔχει κάποιο πρόγραμμα ἀλλὰ εἶναι ἐναντίον ὅλων τῶν προγραμμάτων... Γιά νὰ εἶναι κάποιος ἀληθινὸς ντανταϊστὴς πρέπει νὰ εἶναι ἐπίσης καί ἀντιντανταϊστὴς... Ἡ ἀγαπημένη του διασκέδαση εἶναι νὰ προκαλεῖ σύγχυση στοὺς ὀρθολογιστὲς ἐξευρίσκοντας ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα γιά παράλογες θεωρίες... Τὸ μόνο πράγμα στὸ ὁποῖο ἀντιτίθεται ἀπόλυτα εἶναι τὰ οἰκουμενικὰ κριτήρια, οἱ οἰκουμενικοὶ νόμοι, οἱ οἰκουμενικὲς ἰδέες, ὅπως ἡ Ἀλήθεια, ὁ Ὁρθὸς Λόγος, ἡ Δικαιοσύνη, ἡ Ἀγάπη καί ἡ συμπεριφορὰ πού τοὺς ἀκολουθεῖ... Μπορεῖ νὰ μοιάσει μὲ τὸν ὁπαδὸ τοῦ θρησκευτικοῦ ἀναρχισμοῦ στὴν ἀντίθεσή του γιά τὴν ἐπιστήμη καί τὸν ὕλικό κόσμο καί νὰ ξεπεράσει ὁποιοδήποτε νομπελίστα στή δυναμικὴ ὑποστήριξη τῆς ἐπιστημονικῆς καθαρότητος» (σ. 236). Γιά τὸν ὁπαδὸ τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἀναρχισμοῦ «τὸ ἔργο τοῦ ἐπιστήμονα παύει νὰ εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας ἢ ἡ συστηματοποίηση τῶν παρατηρήσεων ἢ ἡ βελτίωση τῶν προβλέψεων. Ὅλ' αὐτὰ δέν εἶναι παρά δευτερεύοντα ἐπακόλουθα μίας δραστηριότητος πρὸς τὴν ὁποία τώρα κατευθύνεται κυρίως ἡ προσοχή του: κι αὐτὴ εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀδύναμης θέσης σὲ ἰσχυρὴ, καθὼς ἔλεγαν οἱ σοφιστὲς, καί μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἢ διατήρηση τῆς κίνησης τοῦ ὄλου» (σελ. 62).

Τὸ ὄλο αὐτὸ γιά νὰ ἀναδυθεῖ καί νὰ ἀναδειχθεῖ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ὄλες τὶς ἀπόψεις, ἀπὸ ὄλες τὶς πιθανὲς μεθοδολογίες καί ὄχι τὴν ὑποταγὴ σὲ μιά συγκεκριμένη πού θεωρεῖται καλύτερη ἢ καί μοναδική. Ὅλοι οἱ τρόποι πορισμοῦ γνώσης ἐγκρίνονται ἀπὸ τὸν Φέγιεραμπεντ καί ἡ ἐπιλογή εἶναι θέμα προσωπικὸ τοῦ καθενός. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἡ θεωρία του γιά τὴ γνώση εἶναι πολυφωνικὴ καί ὄχι ἀναρχική. Τὸν ὄρο ἀναρχισμὸς τὸν χρησιμοποιεῖ γιά νὰ τονίσει τὴν ἀντίθεσή του στὴν ἔννομη τάξη τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καί κυρίως νὰ διαχωρίσει τὴ θέση του ἀπὸ τοὺς εκπροσώπους της, πού κατὰ τὴ γνώμη του φορᾶνε παρωπίδες καί ἀρνοῦνται νὰ παραδεχτοῦν ὅτι ἡ ἐπιστήμη ὅπως καί ὄλα τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι φαινόμενο σύνθετο καί προάγεται μὲ ποικίλους τρόπους, πολλές φορές μὲ εὐτυχεῖς συμπτώσεις, ἄλλοτε μὲ λάθη καί παραβιάσεις τῶν κανόνων τῆς λογικῆς, καί ποτὲ ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ὀρθολογικότητα — μὲ ὀρθολογισμό ἢ ὀρθολογικότητα τῆς ἐπιστήμης ἔννοεῖ τὴν αὐστηρὴ τήρηση τῶν κανόνων τοῦ ἐμπειρισμοῦ, ἐπαγωγισμοῦ, λογικοῦ θετικισμοῦ κ.λπ. καί ὄχι τὸν ὀρθολογισμό μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια τῆς ἀντίθετης στὸν ἐμπειρισμὸ σχολῆς.

Τὸ βιβλίον εἶναι τόσο πλούσιο καί "εὐχυμο" πού δέν μπορεῖ εὐκόλα νὰ συνοψισθεῖ. Φαινομενικὰ δέν ἔχει μεγάλη συνοχή. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις ἀνισομερεῖς ἐνότητες. Ἡ πρώτη καί μεγαλύτερη σὲ ὄγκο καί σπουδαιότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ κεφάλαια 1-15, ἡ δευτέρη ἀπὸ τὸ 16, ἡ τρίτη ἀπὸ τὸ ὑπερτροφικὸ 17 καί ἡ τελευταία ἀπὸ τὸ σύντομο 18. Ὅπως καί ὁ ἴδιος λέει στὴν ἀρχὴ τοῦ 16ου κεφ., μὲ τὰ πρῶτα 15 κεφάλαια θά μπορούσε νὰ τελειώσει τὸ δοκίμιό του ὑπὲρ τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἀναρχισμοῦ. Στὸν πρόλογο ἐξάλλου τῆς πρώτης ἔκδοσης διαβάζουμε: «τὸ δοκίμιό αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο μέρος ἑνὸς βιβλίου γιά τὸν ὀρθολογισμό πού ἐπρόκειτο νὰ γραφεῖ ἀπὸ τὸν Imre Lakatos κι ἐμένα. Ἐγὼ θά ἔκανα τὴν ἐπίθεση στὴν ὀρθολογικὴ θέση, ἐνῶ ὁ Imre θά τὴν ξανατοποθετοῦσε καί θά μ' ἔκανε σκόνη καθὼς θά τὴν ὑπερασπιζόταν». Τὰ πρῶτα 15 κεφάλαια, λοιπόν, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐπίθεση στὸν ὀρθολογισμό γιά τὴν ὁποία μιλάει στὸν πρόλογο. Τό κεφ.

καί γράμματα γνωρίζω

16 είναι ένα υποκατάστατο της αρχικά σχεδιασμένης απάντησης του Lakatos — ο οποίος στό μεταξύ έφυγε απ' τη ζωή — αφού μιλάει αποκλειστικά γι' αυτόν και τις λύσεις που αυτός έδωσε, έστω και με παρεμβαλλόμενη κριτική. Ακολουθεί τό μεγάλο κεφάλαιο 17 που αναφέρεται στην ασυμμετρότητα των επιστημονικών θεωριών, των γλωσσών, των κοσμοαντιλήψεων κ.λπ., τό οποίο, όπως έκ των ύστερων καταλαβαίνει ο αναγνώστης, είναι απαραίτητη προϋπόθεση ή πάντως συνδέεται άμεσα μέ την κατανόηση και κατάφαση των πρώτων 15 κεφαλαίων, παρόλο που φαινομενικά δέν σχετίζεται πολύ μαζί τους. Και τό βιβλίο τελειώνει μέ τό μικρό κεφάλαιο 18, στό οποίο κάνει γενικές κρίσεις σχετικά μέ την επιστήμη και τό ρόλο που αυτή παίζει στην κοινωνία, παρόλο που όλο τό βιβλίο είναι

κατάσπαρτο από τέτοιες κρίσεις. Κατηγορεί την επιστήμη ως αθάδη και θορυβώδη, και άμφισβητεί την γενικά άποδεκτή ύπεροχή της άπέναντι στις άλλες μορφές της ανθρώπινης σκέψης και έκφρασης.

Ας γυρίσουμε όμως στά πρώτα 15 κεφάλαια, που άποτελούν τό μεγαλύτερο και σέ όγκο και σέ προσφορά μέρος του βιβλίου: Στους άσστηρούς μεθοδολογικούς κανόνες, που υποτίθεται ότι ακολουθεί ή Μεγάλη Έπιστήμη των τελευταίων τριών αιώνων, αντιπαραθέτει τους δικούς του άντικανόνες, που συνοψίζονται στό σύνθημα: όλα έπιτρέπονται (everything goes). Έπιτρέπεται ή χρησιμοποίηση υποθέσεων που αντίφασκουν μέ τις ήδη γνωστές και καθιερωμένες θεωρίες ή που αντίφασκουν μέ άποδεκτά πειραματικά άποτελέσματα. Έπιτρέπεται και επιβάλλεται ό πολλαπλασιασμός των θεωριών, δηλαδή ή εισήγηση νέων αλλά και ή έπαναφορά παλιών και ξεχασμένων θεωριών, γιατί μόνον έτσι προωθείται ή λύση προβλημάτων — επειδή μία θεωρία δέν είναι δυνατόν νά επικυρωθεί ή νά άπορριφθεί συγκρινόμενη μέ "γεγονότα" ή πειραματικά άποτελέσματα αλλά μόνο μέ άλλες θεωρίες: όσο πιο πολλές θεωρίες προς σύγκριση έχουμε τόσο περισσότερες πιθανότητες προαγωγής της επιστήμης υπάρχουν. Έπιτρέπεται ή άσυμφωνία μίας νέας θεωρίας μέ τά "γεγονότα", γιατί τά γεγονότα (= ή όντολογία που άποδέχεται ό έρευνητής) καθορίζονται από παλιότερους τρόπους όρασης, παλιότερες θεωρίες. Έπιτρέπεται και επιβάλλεται ή κατάργηση της διάκρισης σέ πλαίσιο άνακάλυψης και πλαίσιο θεμελίωσης και ή ά-

νάλογη σέ παρατηρησιακούς και θεωρητικούς όρους. Και οι μέν και οι δέ είναι διαποτισμένοι από θεωρία, και δέν υπάρχει παρατήρηση ή γεγονός που νά μήν προϋποθέτει μία θεωρία, μία ιδεολογία, έναν τρόπο όρασης του κόσμου. Έπιτρέπεται ή άντικατάσταση των φυσικών έρμηνειών (= του άυτονόητου για μία συγκεκριμένη ιστορική περίοδο τρόπου έρμηνείας των γεγονότων ή φαινομένων) που είναι άσυμβίβαστες μέ τη θεωρία που κάποιος θέλει νά υποστηρίξει από νέες φυσικές έρμηνείες, οι όποιες βοηθάνε την έδραϊωση της προτεινόμενης θεωρίας. Έπιτρέπεται ή μεταβολή ή ό παραμερισμός εκείνων των αισθητηριακών αντιλήψεων (ναί, μεταβάλλονται και αυτές) που βάζουν σέ κίνδυνο τη θεωρία που θέλει κάποιος νά καθιερώσει. Η αισθητηριακή αντίληψη διαμορφώνεται σιγά σιγά από τά παιδικά μας χρόνια μέ υποδείξεις, μέ διαβάσματα, ακόμα και μέ τον καταναγκασμό που άσκει ή σχολική και πανεπιστημιακή παιδεία. Έπιτρέπεται τέλος ή επιστράτευση κάθε μέσου, ακόμα και της προπαγάνδας, ή εκμετάλλευση κάθε τυχαίου γεγονότος και κάθε κοινωνικής κατάστασης προκειμένου νά πείσει κάποιος για κάποια θεωρία την όποια πιστεύει άκράδαντα χωρίς νά μπορεί (άκόμα) νά την άποδείξει λογικά. «Μέ δεδομένη την επιστήμη ή λογική δέν μπορεί νά είναι παγκόσμια και τό μη λογικό δέν μπορεί νά άποκλειστεί» (σ. 45). Τό τελευταίο, καθώς και όλοι οι άντικανόνες του δέν είναι αυθαίρετοι άφορισμοί αλλά προκύπτουν από τη λεπτομερειακή μελέτη και έρμηνεία της ιστορίας της επιστήμης, κυρίως αυτής του 17ου αιώνα.

Ο Φέγιεραμπεντ ξεοδεύει πολλές σελίδες για νά περιγράψει μέ κέφι και χιούμορ στιγμιότυπα από τον τρόπο καθιέρωσης της θεωρίας του Κοπέρνικου από τον Γαλιλαίο τον 17ο αιώνα, και την χρησιμοποίησή για νά στηρίξει τις παραπάνω θέσεις του, τους άντικανόνες του. Σέ δύο κεντρικά προβλήματα της όλης ιστορίας συγκεντρώνει την προσοχή του: 1) στό πώς τό έπιχείρημα του πύργου, που χρησιμοποιούσαν οι άριστοτελικοί για νά άπορρίψουν την κίνηση της γής, μεθερμηνεύεται από τον Γαλιλαίο και παύει νά άποτελεί εμπόδιο για την επικράτηση της θεωρίας του Κοπέρνικου την όποια αυτός υποστήριζε και 2) πώς τό τηλεσκόπιο, τό όποιο μέ τις τότε τεχνικές και γνώσεις δέν προσέφερε παρά συγκεκριμένες και προβληματικές εικόνες του ούρανού, έγινε στά χέρια του Γαλιλαίου όργανο για τη διάδοση και επιβίωση της θεωρίας του Κοπέρνικου. Ο Γαλιλαίος, ισχυρίζεται ό Φέγιεραμπεντ «παραβίασε σημαντικούς... κανόνες της επιστημονικής μεθόδου, που είχαν έπινοηθεί από τον Άριστοτέλη... και καθιερώθηκαν από τους λογικούς θετικιστές... Ο Γαλιλαίος πέτυχε άκριβώς επειδή δέν άκολούθησε αυτούς τους κανόνες... οι σύγχρονοι του... παρέβλεψαν θεμελιώδεις δυσκολίες που ύπήρχαν την εποχή εκείνη και ή σύγχρονη επιστήμη εξέλιχθηκε προς τη "σωστή" (κατά την άποψη των σημερινών έραστών της) κατεύθυνση εξαιτίας αυτής της παράβλεψης. Η άγνοια ήταν πηγή μακαριότητας. Αντιστρόφως, μία πιο άποφασιστική έφαρμογή των κανόνων της επιστημονικής μεθόδου... και μία περισσότερο κριτική στάση δέν θά οδηγούσε σέ επιτάχυνση της εξέλιξης αλλά σέ στασιμότητα» (σ. 154). «Και πάντως όποιαδήποτε προσπάθεια νά επιβληθεί κάποια από τις πιο γνωστές μεθοδολογίες του 20ου αιώνα, όπως π.χ. ή μέθοδος των εικασιών και άναιρέσεων (ύπαινιγμός στις *Conjectures and Refutations* του Κ. Πόπερ) θά είχε καταστροφικές συνέπειες» (σ. 167). «Ο Γαλιλαίος επικρατεί

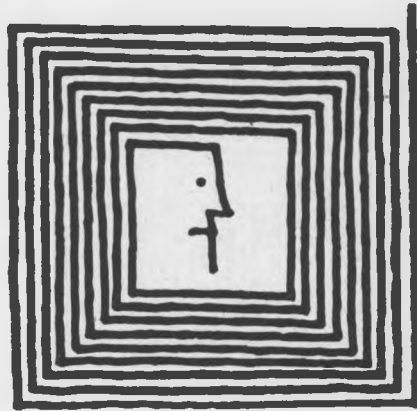
χαρη στο ύφος και την πειστικότητα του, επειδή γράφει Ιταλικά και όχι λατινικά, κι επειδή γοητεύει ανθρώπους, οι οποίοι από ιδιοσυγκρασία αντιστρατεύονται τις παλιές ιδέες και τα πρότυπα μάθησης που συνδέονται με αυτές» (σ. 184). Όλα αυτά κατά τη γνώμη του επιβάλλουν την καθιέρωση μιας αναρχικής επιστημολογίας, μιας επιστημολογίας χωρίς αυστηρούς κανόνες και κριτήρια αντικειμενικότητας, που θα αφήνει ελευθερία, που θα ενθαρρύνει τη φαντασία του ερευνητή, γιατί μόνον έτσι προάγεται η επιστήμη και εξασφαλίζεται η ολοκλήρωση της προσωπικότητας και η προσωπική ευτυχία του ερευνητή.

Στό κεφ. 16 συζητάει την επιστημολογία του Λάκατος, στον οποίο ως φίλο και συνάδελφο στον αναρχισμό αφιερώνει το *Έναντια στη Μέθοδο*. Πιστεύει ότι η μεθοδολογία του Λάκατος είναι μεταμφιεσμένος αναρχισμός, «ένας εξαιρετικός Δούρειος Ίππος που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να διεισδύσει ο πραγματικός, ο εύθυς, ο τίμιος... αναρχισμός στο νου και των πιο αφοσιωμένων ορθολογιστών» (σ. 249). Πιστεύει ότι «στο βαθμό που η *Μεθοδολογία των Έρευνητικών Προγραμμάτων* (τίτλος βασικού έργου του Λάκατος) είναι ορθολογική δεν διαφέρει από τον αναρχισμό. Στο βαθμό που διαφέρει από τον αναρχισμό δεν είναι ορθολογική». (Τόσα μόνο για τον Λάκατο μία και τα Σύγχρονα Θέματα έχουν προαναγγείλει τη μετάφραση των δύο βασικών δοκιμίων του).

Στό μεγάλο κεφ. 17 για την ασυμμετρία ή μη μεταφρασσιμότητα των θεωριών, ο Φέγεραμπεντ μάς καταπλήσσει με τις γνώσεις του στον χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της ιστορίας της τέχνης, της μορφολογικής ψυχολογίας και της αρχαιογνωσίας, καθώς και με τις τολμηρές συγκρίσεις που κάνει ανάμεσα σε θεωρίες της Φυσικής και φαινόμενα από τον χώρο των επιστημών του ανθρώπου ή των καλών τεχνών.

Της ασυμμετρίας, λέει ο ίδιος, «είναι σχεδόν αδύνατο να δοθεί κατηγορηματικός όρισμός της... Το φαινόμενο πρέπει να παρουσιαστεί και ο αναγνώστης να οδηγηθεί σ' αυτό με την αντιμετώπιση μεγάλης ποιικιλίας περιπτώσεων ώστε να μπορεί να κρίνει μόνος του» (σ. 279). Μία από τις πολλές περιπτώσεις που αναλύει διεξοδικά είναι η αρχαϊκή κοσμολογία (Α) του 8ου - 7ου π.Χ. αιώνα στην Ελλάδα (Γεωμετρική τέχνη - Ομηρικό έπος) και η κλασική κοσμολογία (Β) του 6ου και 5ου αιώνα (Λυρικοί - Προσωκρατικοί). Οι δύο αυτές κοσμολογίες, λέει, είναι ασύμμετρες, «δεν μπορούμε να συγκρίνουμε τα περιεχόμενα Α και Β. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να σχεδιάσουμε Β-εικόνες των Α-γεγονότων στο Β ή να εισάγουμε Β-προτάσεις για Α-γεγονότα στο Β. Δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε Α-προτάσεις για Α-γεγονότα στο Β, ούτε και να μεταφράσουμε την Α-γλώσσα σε Β-γλώσσα. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι δεν μπορούμε να συζητήσουμε τις δύο απόψεις ή συζήτηση όμως δεν μπορεί να γίνει με τους όρους (τυπικών) λογικών σχέσεων μεταξύ στοιχείων του Α και στοιχείων του Β. Θα πρέπει να είναι τόσο "ανορθολογική" όσο και ο λόγος δών προτίθενται να εγκαταλείψουν τον Α» (σ. 333). Ο άνθρωπος στην κοσμολογία Α είναι ένα "νευρόσπαστο" που αποτελείται από μέλη (γυία) και από διερχόμενες νοητικές και συναισθηματικές καταστάσεις. Ο άνθρωπος στην κοσμολογία Β είναι ένα έγω, είναι πρόσωπο, συνέχεται από μια ενοποιητική αρχή όπως και ο φυσικός (του) κόσμος. Αντίστοιχα, η τέχνη και η λογοτεχνία του κόσμου Α είναι πα-

ρατακτική, αφηγηματική, ενώ του Β δημιουργεί την τρίτη διάσταση, τόσο στην τέχνη με την προοπτική και την έκτυπη παρουσίαση των γλυπτών μορφών όσο και στη λογοτεχνία με τις περιγραφές της έννοιας της ψυχής, που δεν έχει "πέρατα" ή την εφεύρεση της θεατρικής παράστασης που εκφράζει την πολυπλοκότητα του έγω. Συνεχίζει συγκρίνοντας τη μη συγκρισιμότητα του αρχαϊκού και του κλασικού ελληνικού κόσμου με τη μη συγκρισιμότητα ή ασυμμετρία ανάμεσα στην κλασική μηχανική και στην κβαντομηχανική ή ανάμεσα στη νευτώνεια μηχανική και τη γενική θεωρία της σχετικότητας. Η κλασική φυσική έχει αναπτύξει μία «ορολογία για την περιγραφή μερικών πολύ βασικών ιδιοτήτων των φυσικών αντικειμένων όπως

τό σχήμα, ο όγκος, ή μάζα, τό χρονικό διάστημα κ.λπ. Το έννοιολογικό σύστημα που συνδέεται με την ορολογία αυτή προϋποθέτει τουλάχιστον σε μία από τις πολυάριθμες ερμηνείες του ότι οι ιδιότητες *ένυπαρχουν* στα αντικείμενα και μεταβάλλονται μόνο μετά από άμεση φυσική επέμβαση. Αυτή είναι μία από τις "γενικές αρχές" της κλασικής φυσικής. Η θεωρία της σχετικότητας συνεπάγεται, τουλάχιστον στην αποδεκτή από τους Αϊνστάιν και Μπόρ ερμηνεία, ότι εγγενείς ιδιότητες αυτού του είδους δεν υπάρχουν και ότι τό σχήμα, ή μάζα, τό χρονικό διάστημα είναι σχέσεις ανάμεσα στα φυσικά αντικείμενα και τα συστήματα συντεταγμένων, οι οποίες μεταβάλλονται χωρίς καμιά φυσική επέμβαση, όταν τό σύστημα συντεταγμένων, δηλαδή τό σώμα αναφοράς, αντικαθίσταται με κάποιο άλλο». Και καταλήγει: «Η παρουσίαση Β-γεγονότων σημαίνει αναστολή των αρχών που προϋποτίθενται για τη συγκρότηση των Α-γεγονότων» όπως ακριβώς «κάθε γεγονός της νευτώνειας μηχανικής προϋποθέτει ότι τά σχήματα, οι μάζες, τά χρονικά διαστήματα μεταβάλλονται μόνο μέσω φυσικών αλληλεπιδράσεων και αυτή ή προϋπόθεση αναστέλλεται από τη θεωρία της σχετικότητας. Παρομοίως ή κβαντική θεωρία συγκροτεί γεγονότα σύμφωνα με τις σχέσεις αβεβαιότητας, που αναστέλλονται από την κλασική προσέγγιση» (σελ. 333). Ακόμα, ή αριστοτελική θεωρία «είδε τον κόσμο σαν έναν υπερ-όργανισμό, σαν μία βιολογική οντότητα, ενώ ένα θεμελιακό στοιχείο της νέας επιστήμης των Ντεκάρτ-Γαλιλαίου και των συνεχιστών τους στην ιατρική και τη βιολογία είναι ή αποκλειστικά μηχανιστική της θεώρηση» (σ. 348).

καί γράμματα γνωρίζω

Καταλαβαίνουμε τώρα γιατί όλα επιτρέπονται και ποιο ρόλο παίζει ή ασυμμετρότητα στην παραδοχή του. "Αν οί κόσμοι πού ξέρουμε από τήν ιστορία είναι ασύμμετροι και υπάρχει ασυνεχής μετάβαση από τόν έναν στον άλλο, τότε δέν υπάρχουν "κανόνες" μετάβασης. Οί κανόνες πού διέπουν τόν ένα κόσμο πρέπει νά καταστρατηγηθούν γιά νά πάμε στον άλλον. "Η άποψη ότι ή επιστήμη, ως μέρος του κόσμου στον όποιον ανήκει, μπορεί και πρέπει νά προχωράει σύμφωνα μέ σταθερούς και γενικούς κανόνες είναι και έξωπραγματική και καταστροφική. "Αν ό "Αϊνστάιν δέν είχε τολμήσει νά μήν αποδεχτεί τά "γεγονότα" τής νευτώνειας μηχανικής δέν θά είχε προχωρήσει στή θεωρία τής γενικής σχετικότητας. Μάλλον έπειδή τόλμησε τή διατύπωση μιάς θεωρίας χωρίς νά λογαριάσει τίς συνέπειές τής αναιρέθηκαν κάποια "γεγονότα" παρωχημένης (γιατί όχι) ιδεολογίας. "Η χωρίς καταστράτηγηση τών κανόνων τής αρχαϊκής τέχνης δέν θά είχαμε τήν κλασική τέχνη. "Η λεγομένη πρόοδος επιτυγχάνεται μέ άλλατα, δηλαδή ασυνεχείς μεταβάσεις, γι' αυτό έγκλημα τούδ όσοι προσπαθούν νά επιβάλλουν στην επιστήμη οικουμενικά κριτήρια, νόμους αιώνιους και απαρέγκλιτα μοντέλα. Και επιτέλους, γιατί αυτό δέν τόλμησε ποτέ κανείς νά τό κάνει γιά τήν τέχνη; Γιατί νά θεωρούμε τήν επιστήμη τόσο διαφορετική από τήν τέχνη ή τίς άλλες δραστηριότητες του ανθρώπου; τή θρησκεία, τό μύθο κ.λπ.; Είναι και ή επιστήμη ένα ανθρώπινο δημιούργημα σαν όλα τά άλλα. «Είναι μιά από τίς πολλές μορφές σκέψης πού αναπτύχθηκαν από τόν άνθρωπο κι όχι αναγκαστικά ή καλύτερη» (σ. 353).

Και μ' αυτό μπαινουμε στό τελευταίο κεφάλαιο του *Εναντία στη Μέθοδο*, πού θέτει «τό ξεχασμένο από καιρό πρόβλημα τής υπεροχής τής επιστήμης» (σ. 354). Άρνείται τήν υπεροχή τής επιστήμης απέναντι στό μύθο. Προσπαθεί νά δείξει τίς εκπληκτικές τους ομοιότητες επικαλούμενες και τίς μαρτυρίες ανθρωπολόγων. Πιστεύει ότι ή επιστήμη επιβλήθηκε μέ τή δύναμη κι όχι μέ τήν πειθώ, κυρίως τήν έποχή τής αποικιοκρατίας, όποτε «ή επιστήμη και ή θρησκεία τής αδελφικής αγάπης εισήχθησαν σαν κάτι αυτονόητο και χωρίς όποιαδήποτε συνεννόηση μέ τούς κατοίκους» (σ. 354). Ένώ όμως κατορθώσαμε νά απαλλαγούμε από τήν καταδυναστευση τής θρησκείας μέ τόν χωρισμό κράτους και εκκλησίας, μένουμε ακόμα δούλοι τής επιστήμης. "Ετσι, ενώ κάθε γονιός μπορεί νά διαλέξει τή θρησκεία πού θά διδαχθεί τό παιδί του ή αν δέν θά πάρει καμία θρησκευτική εκπαίδευση, «δέν έχει παράμοια έλευθερία εκλογής στην περίπτωση τών επιστημών... οί επιστήμες πρέπει νά μαθευτούν... και φυσικά δέν θεωρείται καθόλου ικανοποιητική μιά *ιστορική* μόνο παρουσίαση τών φυσικών γεγονότων και άρχών. Δέν λέει κανείς: *μερικοί άνθρωποι πιστεύουν* ότι ή Γη κινείται γύρω από τόν ήλιο, ενώ άλλοι θεωρούν τή Γη μιά κοίλη σφαίρα πού περιέχει τόν ήλιο, τούς πλανήτες και τούς άπλανείς. "Εκείνο πού λέμε είναι ότι ή Γη *κινείται* γύρω από τόν ήλιο και καθετί άλλο είναι άπλή ήλιθιότητα» (σ. 360). Και τό σπουδαιότερο, ενώ γιά τήν αποδοχή όλων τών άλλων ιδεολογιών ακολουθούνται κάποιες δημοκρατικές διαδικασίες, γιά τήν αποδοχή τής επιστήμης δέν ακολουθείται καμία, έπειδή τάχα ή επιστήμη είναι ουδέτερη, άμόλυντη από ιδεολογία. «"Η σύγχρονη κοινωνία αποδέχεται τόν Κοπερνικό όχι έπειδή ή θεωρία του συζητήθηκε δημοκρατικά, μπήκε σέ ψηφοφορία και κέρδισε τήν πλειοψηφία, αλλά έπειδή οί επιστήμονες τόν αποδέ-

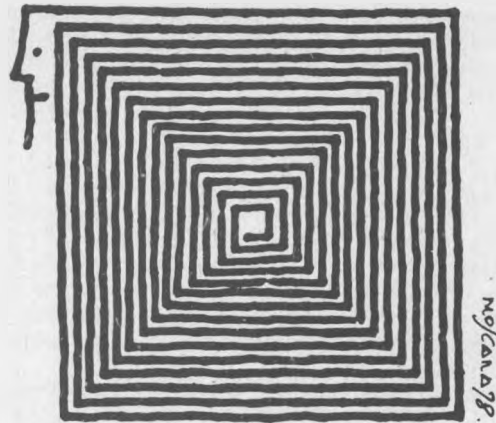
χονται και έπειδή οί υπόλοιποι αποδέχονται τή γνώμη τους χωρίς κριτική, όπως αποδέχονταν και τήν άποψη τών επισκόπων και τών καρδινάλιων γιά τόν κόσμο» (σ. 361). «"Εξάλλου ή σύγχρονη επιστήμη δέν είναι ούτε τόσο δύσκολη ούτε τόσο τέλεια, όσο προσπαθεί νά μάς πείσει ή επιστημονική προπαγάνδα. Τομείς όπως ή ιατρική, ή φυσική και ή βιολογία, φαίνονται δύσκολοι μόνο έπειδή διδάσκονται μέ άσχημο τρόπο, έπειδή ή τυπική διδασκαλία είναι γεμάτη περιττό υλικό και έπειδή αρχίζει σέ πολύ μεγάλη ήλικία. Στή διάρκεια του πολέμου, όταν ό άμερικανικός στρατός χρειαζόταν έπειγόντως γιατρούς, έγινε ξαφνικά δυνατό νά μειωθεί ή ιατρική εκπαίδευση σέ μισό χρόνο (τά αντίστοιχα εκπαιδευτικά έγχειρίδια έχουν πάντως από καιρό εξαφανιστεί. "Η επιστήμη μπορεί νά άπλοποιηθεί σέ καιρό πολέμου ενώ σέ καιρό ειρήνης τό γόητρο τής άπαιτεί μεγαλύτερη πολυπλοκότητα)» (σ. 367). Οί επιστήμονες, και έννοει τών θετικών επιστημών, «εξαπατούν τούς έαυτούς τους και τούς άλλους σέ σχέση μέ τή δουλειά τους χωρίς όμως νά χάνουν τίποτα. "Αντίθετα, άπαιτούν περισσότερα χρήματα, περισσότερη έξουσία, περισσότερη γοητεία από όση αξίζουν, και οί πιό ήλίθιες διαδικασίες και τά πιό γελοία αποτελέσματα στό πεδίο τους περιβάλλονται μέ μιά άτμόσφαιρα ύπεροχής. Είναι καιρός νά περιοριστούν αυτά και νά τούς δοθεί μιά πιό σεμνή θέση στην κοινωνία» (σ. 363).

Τό βιβλίο κρίθηκε και κατακρίθηκε άυστηρά. Μιά μικρή ιδέα μπορεί νά πάρει ό "Έλληνας αναγνώστης από τίς άπαντήσεις - άντεπιθέσεις του Φέγεραμπεν στό πέντε παραρτήματα πού παρεμβάλλονται στό δεκαοκτώ κεφάλαια, καθώς και από άναφορές του έπιμελητή τής έκδοσης στην εισαγωγή (σελ. 27). "Όμως ή ιστορία διδάσκει ότι μόνο βιβλία πού ταραίζουν τά νερά προκαλούν έντονες αντιδράσεις. Και τό *Εναντία στη Μέθοδο* όχι άπλώς ταραίζει τά νερά αλλά έχει μιά προκλητικότητα χωρίς όρια. "Αμφισβητεί τά θέσφατα τών τόσο γερά θεμελιωμένων θετικών επιστημών και ύποσκάπτει τό επαγγελματικό και κοινωνικό κύρος τών έξουσιαζόντων τήν ύψηλιο επιστημόνων. Παρά τήν προκλητικότητά του και τήν πρόκληση βίαιων αλλά δικαίων — ποιός είναι διατεθειμένος νά αναγνωρίσει ότι οί θεωρίες του έπηρεάζονται και από άλλους, έξωεπιστημονικούς παράγοντες, όπως π.χ. τήν επιτυχημένη ή όχι έρωτική του ζωή; — από μέρους τών κριτών του έκρήξουν, πιστεύω ότι τό βιβλίο είναι δύσκολο νά κατακριθεί «όρθολογικά». Πώς νά κάνει κανείς κριτική σ' ένα βιβλίο πού όμολογεί ότι όλα επιτρέπονται; Γιά παράδειγμα, άρνείται ότι ή επιστήμη προάγεται μόνο μέ τήν όρθολογικότητα, αλλά δέν άρνείται ότι και αυτή συνεισφέρει. Άρνείται τόν επαγωγισμό, αλλά τό ίδιο τό βιβλίο στηρίζεται πολύ στην επαγωγή αλλά και στην άπαγωγή: χρησιμοποιεί κατηγορίες ιστορικές αλλά και αισθητικές, τίποτα δέν άπορρίπτει. Έν πάση περιπτώσει ή καλύτερη άπάντηση στους έπικριτές του θά ήταν ή έναρκηρία φράση του Wittgenstein στό *Tractatus*: «Τό βιβλίο αυτό θά τό καταλάβει ίσως μόνο όποιος έχει κιόλας κάνει ό ίδιος τίς σκέψεις πού εκφράζονται σ' αυτό — ή τουλάχιστον παρόμοιες σκέψεις. Δέν πρόκειται γιά διδακτικό βιβλίο. "Ό σκοπός του θά έχει πετύχει, αν προσφέρει ευχαρίστηση σέ όποιον θά τό διαβάσει και θά τό καταλάβει», παρόλο πού ό Φέγεραμπεν μέ τό *Εναντία στη Μέθοδο* μάς διδάσκει πολλά. Μάς διδάσκει τόν ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα τής γνώσης, τήν ιστορικότητα τής, τίς κοινωνικές επιπτώσεις τών επιστημολογικών θέσεων κ.ά. Σέ όλα αυτά δέν πρωτοτυπεί, προχωράει όμως

στις άκραιοσ συνέπειοσ απόψεων πού τυχόν άλλοι πρωτοδιατύπωσαν. Έξάλλου, όπωσ κι ό ίδιοσ όμολογεί, αυτόσ είναι ό τρόποσ του νά έλέγχει τίσ ιδέεσ: τίσ έξωθει στίσ άκραιοσ τουσ συνέπειοσ. Έτοι, και έπειδή άπορρίπτει τήν άποψη ότι μία μόνο θεωρία ή μέθοδοσ μπορεί νά έχει τό δικιο ή τήν άλήθεια μέ τό μέρος τησ, προτείνει τόν πολλαπλασιασμό τών θεωριών και τών μεθόδων, ένώ τήν ευθύνη τησ έκλογήσ προτείνει νά τήν έχει ό καθένας, άφοδ γνωρίσει καλά όλεσ τίσ έναλλακτικέσ θεωρίεσ. Μέ αυτό τό σκεπτικό, και για χάρη του πολλαπλασιασμού τών θεωριών, φτάνει στήν καταξίωση όλων τών παλιών πολιτισμών, τησ επιστήμησ τουσ, τών μύθων τουσ, τησ τέχνησ τουσ. Άρνείται τή λεγόμενη επιστημονική πρόοδο μέ τήν έννοια πώσ κάθε μεταγενέστερο είναι καλύτερο, και επιμένει πώσ έχουμε νά μάθουμε πολλά από τίσ τέχνεσ, τίσ τεχνικέσ και τά παραμύθια του παρελθόντοσ. Φέρνει παράδειγμα τήν Κίνα του Μάο πού επανέφερε τήν εξοβελισμένη παραδοσιακή ιατρική, ή όποια τώρα άσκειται ίσότητα, μέ τήν δυτικησ εισαγωγήσ σύγχρονη, για τό σμφέρον και τησ ίδιασ τησ επιστήμησ και τών άρρώστων. Συστήνει νά κάνουμε τό ίδιο, και όχι μόνο μέ τήν ιατρική αλλά μέ όλεσ τίσ επιστήμησ. Έπιμένει ότι δέν έχουμε δικαιομα νά διδάσκουμε στα σχολεία μασ τά τελευταία επιτεύγματα τησ επιστήμησ ώσ τήν μόνη Άλήθεια και Πραγματικότητα, ένώ τίσ παλιέσ ιδέεσ και δοξασίεσ ώσ άνόητα παραμύθια και φαντασιώσεισ. Άναγνωρίζει ότι ή μέθοδοσ τησ κοινωνικήσ ανθρωπολογίασ είναι άνώτερη από τή μέθοδο τών φυσικών επιστημών, κάτι πού είναι πράγματι επαναστατικό και άνατρεπτικό τησ ώσ τώρα ισχύουσασ άποψησ ότι οι κοινωνικέσ επιστήμησ, αν θέλουν νά προοδεύσουν, πρέπει νά ακολουθήσουν τήν «αύστηρή» μέθοδο τών φυσικών επιστημών. Έπαναστατική είναι άκόμα ή έμμεση άναγνώριση ότι και τά επιστημονικά επιτεύγματα πρέπει νά μπαίνουν σε ψηφοφορία, ότι όλοι οι ώριμοι και όλοκληρωμένοι άνθρωποι-πολίτεσ μπορούν — άρκει νά έχουν πάρει τήν παιδεία πού αυτόσ προτείνει — και πρέπει νά αποφασίζουν υπεύθυνα για τήν πορεία τησ επιστήμησ, τησ κοινωνίασ και του πλανήτη όλόκληρου. Κι ότι δέν πρέπει μία κάστα ειδικών νά κυβερνάει τήν επιστήμη και δι' αυτήσ τόν κόσμο, πράγμα πού μέ άλλα λόγια σημαίνει τόν κοινωνικό έλεγχο τησ επιστήμησ και τών επιστημών.

Όλο τό βιβλίο είναι μία κραυγή ένάντια στήν εξειδίκευση και τήν άπολυταρχία τών κάθε είδοσ ειδικών, καθώσ και τήν ύποταγή του ανθρώπου στήν επιστήμη. Δέν παραδέχεται τήν άνωτερότητα τησ επιστήμησ, και πιστεύει ότι είναι μία μόνο από τίσ μορφέσ έκφρασησ του ανθρώπου, ένασ μόνο από τουσ τρόπουσ μέ τουσ όποίους ό άνθρωποσ προσπαθεί νά καταλάβει και νά ύποτάξει τό περιβάλλον του. Γι' αυτό προτείνει τόν χωρισμό κράτοσ και εκκλησίασ νά ακολουθήσει ό χωρισμόσ κράτοσ και επιστήμησ. Τέλοσ δείχνει μία άνοχή στον τσαρλατανισμό και τήν άγυρτεία. Πιστεύει ότι όλοι, άγύρτεσ και τίμοι, τσαρλατάνοι και σχολαστικοί μπορούν νά συμβάλλουν στήν ύπόθεση τησ γνώσησ και τησ επιστήμησ, μπορούν νά βοηθήσουν «στήν πραγμάτωση του δράματοσ ένόσ ανθρωπισμού για τόν όποιον είμαστε ίκανοί αλλά πού ποτέ ώσ τώρα δέν τόν πραγματώσαμε» (σ. 353). Άναφέρει τήν περίπτωση ένόσ δασκάλου του τησ Φυσικήσ στή Βιέννη, τόν όποιον οι συνάδελφοι του θεωρούσαν τσαρλατάνο, πού όμως ήταν πολύ καλύτεροσ δάσκαλοσ άπ' όλεσ τουσ. «Άκόμα θυμάμαι», λέει (σελ. 71, σημ. 5) «πόσο άπλη-

στα μελετούσαμε τή θεωρία του Maxwell... και τή θεωρία τησ σχετικότητας για νά άντικρούσουμε τόν ισχυρισμό του ότι ή θεωρητική φυσική ήταν άπλωσ άνοησία...». Κανείσ δέν άντιλέγει ότι οι θέσεισ του βιβλίου «ένέχουν» και κάποιουσ κινδύνουσ, ιδιαίτερα για μάσ τουσ Νεοέλληνεσ. Είναι εύκολο νά παρεξηγηθούν και νά γίνουν φτηνή συνθηματολογία, πράγμα πού έπισημαίνει και ό επιμελητήσ τησ έκδοσησ στήν εισαγωγή του. Για νά φτάσει κανείσ «ελικρινά» και «τίμια» στίσ θέσεισ του Φέγιεραμπεντ πρέπει νά έχει διανύσει όλο τό μακρύ δρόμο του διαφωτισμού, πού έμεισ ώσ λαόσ δέν τόν διανύσαμε. Έμεισ δέν είδαμε άκόμα τόν χωρισμό κράτοσ και εκκλησίασ, πώσ νά μιλήσουμε για χωρισμό κράτοσ και επιστήμησ;

Έ ελληνική μετάφραση του βιβλίου έχει γίνει μέ ευσυνειδησία και γνώση, και μέ έπιτυχία στήν άπόδοση του δύσκολου, ιδιοματικού πολλέσ φορέσ λόγω του Φέγιεραμπεντ Φοβάμαι μόνο πώσ έγινε χωρίς πολλή «έγνοια» για τήν ελληνική γλώσσα. Υπάρχουν άποδόσεισ όρων και έκφράσεων στίσ όποιεσ ό Έλληνας άναγνώστησ σταματάει λίγο άμήχανοσ, πράγμα πού έξάλλου συμβαίνει πολύ συχνά, όταν διαβάζει κανείσ ελληνικέσ μεταφράσεισ. Π.χ. άποδίδεται συχνά τό underlying ώσ ύποκείμενοσ, ύποκείμενη κ.λπ., τά όποια όμως στα ελληνικά έχουν άλλο πλαίσιο αναφοράσ. Στή σελ. 304, σημ. 77 του βιβλίου μασ διαβάζουμε: «ή ιδέα ότι ό Θαλήσ χρησιμοποίησε μία άρχή πού έξέφραζε μία ύποκείμενη ένότητα τών φυσικών φαινομένων...». Άν έδω τό ύποκείμενη παραλειφθεί τελείωσ ή αν άποδοθεί πιο έλευθερα, άσ πούμε μέ τό «ένυπάρχουσα», ό Έλληνας άναγνώστησ θά καταλάβει περισσότερο. Άκόμα πιο εύκολη γίνεται ή παράλειψη του στή σελ. 306, όπου ό λόγοσ για «ύποκείμενη ούσία». Η άπόδοση αυτή δέν παραπέμπει σε ό,τι ή άγγλική έκφραση underlying substance παρά μόνο αν ξεέρει κανείσ σε τί παραπέμπει ή άγγλική. Για τήν ελληνική φιλοσοφική παράδοση ή ούσία, σε άντίθεση μέ τό φαινόμενο, είναι από μόνη τησ underlying. Η παραλείπουμε λοιπόν τό underlying ή τό άποδίδουμε πιο κατανοητά, γιατί όχι και μέ περίφραση. Τό επίθετο adequate άποδίδεται μέ τό πλήρησ: πλήρησ θεωρία (σελ. 67), πλήρησ σε σχέση μέ τά γεγονότα ύπόθεση (σελ. 69), πού βέβαια κάνουν τόν Έλληνα άναγνώστη νά σταματήσει μέ άμηχανία. Ίσωσ, στή δεύτερη τουλάχιστον περίπτωση θά μπορούσαμε νά πούμε: συμβιβάσι-

καί γράμματα γνωρίζω

μη ή σύμφωνη μέ τά γεγονότα υπόθεση. Πρόβλημα παρουσιάζει καί ή απόδοση του όρου condition παρά τήν καθιέρωσή του ως συνθήκη. Νομίζω μάλιστα ότι καί ό επιμελητής τής έκδοσης κάπου ταλαντεύεται. Γράφει στήν είσαγωγή — όπου βέβαια δέν μεταφράζει, αλλά πάντως χρησιμοποιεί όρους πού έχει μεταφράσει: «ό σύγχρονος ριζικός εμπειρισμός θέτει... δύο περιοριστικές συνθήκες... τή συνθήκη τής συνέπειας καί τή συνθήκη τής σταθερότητας του νοήματος» (σελ. 12). Καί παρακάτω: «αυτός ό θεωρητικός πλουραλισμός είναι φυσικά άσυμβίβαστος μέ τήν άρχή τής συνέπειας» (σελ. 13). Πρωτ' άπ' όλα οι «συνθήκες» στά ελληνικά «δέν τίθενται», υπάρχουν από μόνες τους ή δημιουργούνται ή συνομολογούνται. Έτσι ή θά κρατήσουμε τό ρήμα θέτω καί θά του βάλουμε άλλο αντίκειμενο π.χ. θέτει όρους — πού πάντως υπάρχει στήν έννοια του condition — ή θά κρατήσουμε τή λέξη συνθήκη καί θά βρούμε άλλο ρήμα. Προσωπικά προτιμώ τήν πρώτη λύση. Στο δεύτερο τώρα παράθεμα, ή «συνθήκη» γίνεται «άρχή», πού δείχνει ότι ό όρος συνθήκη ή δέν ίκανοποιεί τόν γράφοντα (καί δικαίως) ή θεωρείται ταυτόσημος μέ τόν όρο άρχή, ό όποιος άν καί άπομακρυσμένος άπ' τό condition είναι πιά άποδεκτός στά ελληνικά λόγω τής γενικότητάς του. Στο τέλος του 3ου κεφαλαίου ό Φέγιεραμπεντ κάνει λόγο για absolute καί unenlightened conformism πού μεταφράζεται ως άπόλυτη ύποταγή καί σκοταδιστική ύποταγή σε συμβάσεις (σ. 77). Μιά καί ό όρος κονφορμισμός έχει μπει στή γλώσσα μας, θά ήταν προτιμότερος ό μεταγραμματισμός του παρά ή μετάφρασή του, γιατί ή φόρτιση πού αυτός κουβαλάει δέν μπορεί μέ τίποτα νά μεταφραστεί. Στή σελ. 139 συναντάμε δύο διαφορετικές άποδόσεις: «έξωτερικές αντίληψεις» καί «έντυπώσεις» ένω ή άγγλική λέξη είναι πάντα sensations. Νομίζω ότι ήδη χρησιμοποιείται στά ελληνικά ή έκφραση αισθητηριακή αντίληψη — ή διά των αισθήσεων αντίληψη πού έλεγαν παλιά. Έπίσης στή σελ. 214 ή λέξη argument άποδίδεται άλλοτε μέ τό συλλογισμός κι άλλοτε μέ τό έπιχείρημα, χωρίς νά έχει αλλάξει τό πλαίσιο αναφοράς. Τό humanity άποδίδεται μέ τό «άνθρωπότητα» (σελ. 353), ένω στά ελληνικά θά ταίριαζε νομίζω τό «άνθρωπισμός». Στή σελ. 74 μεταφράζεται τό potentially μέ τό «έν δυνάμει», ένω ή δοτική «δυνάμει» είναι ύπεραρκετή για νά άποδώσει τό άγγλικό έπίρρημα. (Οί παρατηρήσεις αυτές καί πολλές άλλες, πού θά μπορούσε κανείς νά κάνει, δέν έχουν τόν χαρακτήρα κριτικής τής συγκεκριμένης μετάφρασης, θέλουν νά βοηθήσουν στή συνειδητοποίηση του μεταφραστικού προβλήματος πού χρόνια τώρα αντιμετωπίζουμε).

Δυστυχώς τά τυπογραφικά λάθη του βιβλίου είναι πολλά. Υπάρχουν μάλιστα δύο τυπογραφικά λάθη σε άρχαιες λέξεις τυπωμένες λάθος ήδη στό πρωτότυπο, πού όμως σε μία ελληνική έκδοση θά έπρεπε νά διορθωθούν: ευπράττω (άντί εύ πράττω) καί επίσασθαι (άντί έπίστασθαι), σελ. 302, σημ. 70. Τό χειρότερο είναι ότι τόσο αυτές όσο καί όλες οι άρχαιες λέξεις είναι τονισμένες μονοτονικά, όπως καί όλο τό βιβλίο, ένω βέβαια στό άγγλικό πρωτότυπο πολυτονικά. Άλήθεια, τί τό ήθελαν τό μονοτονικό τά *Σύγχρονα Θέματα*, ύστερα από τήν τόσο ωραία εμφάνιση του πρώτου βιβλίου τής σειράς σε πολυτονικό;

Γραμματική Άλατζόγλου — Θέμελη

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΓΙΟΥΡΣΕΝΑΡ ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΓΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΒΑΦΗ

Μετάφραση: Γ. Π. Σαββίδης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΗ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Ι. Χατζηνικολή, Σόλωνος 76 τηλ. 3629923

καί γράμματα γνωρίζω

Νεότερες εξελίξεις στη φιλοσοφία: Μάρξ και Λυσένκο ένθουσιώδεις οπαδοί του Φόνερμπαχ. Ο Χάξλεϋ καταρρίπτει τον Χέγκελ.

«Επιστήμονες όπως ο Λυσένκο, συνέβη να διατείνονται πώς οι νόμοι της φύσεως είναι κατορθωτό να υποταγούν στην επέμβαση του ανθρώπου επί του κόσμου». Περί τίνος λοιπόν, πρόκειται;

«Επρόκειτο, φυσικά, περί ένθουσιαστικών ενεργειών, οι οποίες απέρρεαν από την επιθυμία επιβεβαιώσεως της ένδεκτης θέσεως του Φόνερμπαχ, όπως ο Μάρξ την είχε διατυπώσει, ότι δηλαδή ο άνθρωπος αρκετά είχε ασχοληθεί με την έρμηνεία του κόσμου, και ότι αυτό που άπλεμε ήταν νά τόν μεταβάλει».

«Αν, με τή σειρά σας, αναρωτιέστε περί ποιού πρόκειται (ποιός, δηλαδή, ο ανακαλύψας ότι ο Μάρξ άρκέστηκε νά διατυπώσει τις θέσεις του Φόνερμπαχ, όπως περίπου οι βοηθοί όφείλουν νά «διατυπώνουν» τις δημοσιεύσεις των καθηγητών) είναι ο Ε. Μουτσόπουλος, του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο όποιος αφού διαπιστώσει, όχι χωρίς κάποια άνακούφιση, πώς:

«Χρειάστηκε νά αναφανεί ένας Τζούλιαν Χάξλεϋ γιά νά αποδείξει πώς ο Χέγκελ, επειδή ακριβώς δέν ήταν επιστήμων, και μάλιστα πανεπιστήμων, οσάκις τουλάχιστον ασχολήθηκε με θέματα φιλοσοφίας της φύσεως, έπαρλήρησε»

συλλογίζεται ότι

«Αν ή συνείδηση είναι συνείδηση της ύπαρξεως, και άν ως ύπαρξη νοήσουμε τήν ανθρώπινη ύπαρξη, τότε ο άνθρωπος εξακολουθεί νά εύρισκεται στό κέντρο της καθόλου φιλοσοφικής άνησυχίας»

και πώς

«Η ανθρώπινη επέκταση μέσα στον κόσμο δέν νοείται έξω από τήν υιοθέτηση των μεγίστων τιμών που είναι δυνατόν νά λάβει ή άξία «άνθρωπος», όπως αυτή προβάλλει μέσα από τις υπερχρονικές διαστάσεις που υποδεικνύουν τά κλασικά της πρότυπα».

Τά παραπάνω, και άλλα αντίστοιχα, του επιτρέπουν νά «αναζητήσει τόν νέον άνθρωπον των προσεχών αιώνων».

Όλα αυτά, σέ άνακοίνωσή του στό Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας (Σεπτέμβριος '83) που ή *Καθημερινή* άναδημοσιεύει, αúτοúσια, στό φύλλο της 6-7 Νοεμβρίου 1983. Με μιά όριακή μετατροπή: τό *Πανελλήνιο συνέδριο* έγινε «*Διεθνές Συμπόσιο*». Στενά τά σύνορα της Ψυροκόσταινας γιά τόν κ. καθηγητή.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΝΑΤΟΣ

Οί μήνες στην άγροτική και ποιμενική ζωή του λαού μας

Αθήνα 1982

Συνεχίζοντας τις λαογραφικές του μελέτες ο Βασίλης Λαμνάτος, στο νέο του βιβλίο *Οί μήνες στην άγροτική και ποιμενική ζωή του λαού μας* υιοθετεί μιά νέα ταξινομητική γραμμή γιά τήν κατάταξη και τήν άξιοποίηση του ύλικού του: τήν κυκλική τροχιά του χρόνου. Άκολουθώντας είτε τόν ημερολογιακό (μήνες) είτε τόν φυσικό χρόνο (οί εποχές), τό ύλικό του Β.Λ. δείχνει πώς στον άγροτικό κόσμο ο χρόνος έχει φυσική διάσταση και προκύπτει άμεσα άπ' τήν όργάνωση της ύλικής του ζωής: άπ' τις άνάγκες και καλύτεργειας και των ζωντανών. Κατ' επέκταση και στά πνευματικά δημιουργήματα αúτου του κόσμου ο φυσικός χρόνος κι οί ρυθμοί του ή επαναληπτική, άέναη έναλλαγή του, με όσα τούτη ή επαναληπτικότητα συνεπάγεται γιά τις ψυχικές του έγγραφές, θά όρίσουν τά πλαίσια της κίνησης, και των βιωμάτων.

Ο Β. Λαμνάτος σκοπεύει κατ' ευθείαν αúτά τά βιώματα, τά καταγράφει, και με μιά λυρική διάθεση είναι άλήθεια, τά άναδεικνύει. Γίνεται έτσι και μιά άπογραφή άγροτικών «επαγγελμάτων», όπως ο χρόνος τά φέρνει κι αúτά στό καθημερινό προσκήνιο σαν άνάγκη και τρόπο ζωής.

«*Οί μήνες...*» είναι βιβλίο χρήσιμο: άποθησαύρισμα ενός κόσμου που άλλαξε, άλλοτε βίαια κι άλλοτε φυσιολογικά. Οί μνημες άπ' τήν ύπαρξη του θά μάς χρειάζονται πάντα.

A.E.

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
Μια ευχάριστη μικρή ατζέντα
και συνάμα ένα ιστορικό ντοκουμέντο

Κεντρική Διάθεση
Βιβλιοπωλείο «Τό βιβλίο - τό παιδί»
Σίνα 38, τηλ. 3636671

1984

Βιβλία
Βιβλιοπωλεία
Επιμόρφωση
Κέντρα Έρευνας
Όργανώσεις
Περιοδικά
Στίκια
Υγεία
Υπηρεσίες
Αναλυτικό Ημερολόγιο
Χρονικό 1974-84 του γυν. κιν.
Συνοπτικό ημερολόγιο
Ημερολόγιο Περιόδου
Τηλέφωνα

ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

Από τον καθηγητή κ. Κώστα Κριμπά λάβαμε την παρακάτω επιστολή που αναφέρεται σε γραφόμενα του Παντελή Μπασάκου και της Ιόλης Πατέλλη στο τεύχος 63 του Πολίτη.

Αγαπητέ Πολίτη,

Με τό γράμμα μου τούτο θέλω από τη μιά μεριά να διαμαρτυρηθώ κι από την άλλη να επισημάνω μιά όχι μόνο δυσάρεστη αλλά και επικίνδυνη τακτική που ακολουθείται στον τόπο μας και που εμφανίστηκε κατ' επανάληψη τελευταία και από τις στήλες σου. Αναφέρομαι όχι στην ουσία των γραφόμενων από τον Παντελή Μπασάκο για τον Νίκο Δήμου και της Ιόλης Πατέλλη για τον Δημήτρη Δημητράκο, αλλά στον τρόπο γραφής. Βρίσκω ότι ο τρόπος αυτός προσπαθεί μάλλον να ταπεινώσει και να εξευτελίσει τον απέναντι ομιλητή παρά να παρουσιάσει με ανθρωπιά και ευγένεια τα όποια επιχειρήματα. Πώς όμως θα αποκτήσουμε καλόπιστο διάλογο στηριγμένο σε ανταλλαγή επιχειρημάτων και όχι προσωπικών επιθέσεων αν αυτός ο τρόπος υιοθετηθεί από τους νεότερους ταλαντούχους διανοητές μας; Μήπως άραγε η ταπεινωτική προς τον άλλον συμπεριφορά (πρός τον όποιονδήποτε άλλον) σκοπεύει στην όριοθέτηση και κατοχύρωση νέων πνευματικών φέουδων, στά όποια δεν θα μπορεί κανείς να πατήσει το πόδι του χωρίς την άδεια του νέου πνευματικού γαιοκτήμονα; Ο αγώνας για την κατάργηση της μονοκρατορίας της έδρας στά ΑΕΙ στην κατάλυση πνευματικών φέουδων σκόπευε. Κρίμα τώρα να γυρίσουμε σε υποκατάστασή τους. Αν ένα γραφτό είναι ανάξιο απάντησης ως μήν ασχολείται κανείς με αυτό, αλλά αν τυχαίνει απάντησης μόνο μιά ευγενική παράθεση επιχειρημάτων θά προσφέρει κάτι θετικό στην ήδη φτωχή δημόσια πνευματική μας ζωή. Γνωρίζω βέβαια ότι ασυμπαίθητα ή πνευματική ζοηράδα

καθώς και η ανάγκη προβολής πολλές φορές οδηγούν σε υπερβολές. Κανείς δεν είναι αναμάρτητος, ούτε βέβαια κι εγώ. Πιστεύω όμως ότι η επισήμανσή μου αυτή νά αποβεί γενικότερα χρήσιμη.

Αθήνα, 29 Οκτωβρίου 1983

Με εκτίμηση
Κώστας Κριμπάς

Την επιστολή του κ. Κριμπά θέσαμε υπόψη των συνεργατών μας Παντελή Μπασάκου και Ιόλης Πατέλλη, τίς απαντήσεις των οποίων και παραθέτουμε:

Αγαπητέ Πολίτη,

Στήν επιστολή του καθηγητή Κ. Κριμπά περιέχονται έννέα χαρακτηρισμοί που άμεσα ή έμμεσα αξιούνουν νά άφορουν τό ήθος της γραφής μου: δυσάρεστο, επικίνδυνο, ταπεινωτικό και εξευτελιστικό για τό συνομιλητή, κακόπιστο, χωρίς ανθρωπιά, άπρεπές, προσωπική επίθεση, άγενές· περιέχονται επίσης δύο ύπαινιγμοί για τά κίνητρα που οδηγούν μιά τέτοια συμπεριφορά μου· δεν περιέχεται ούτε ένα επιχειρήμα, ή κάποια ένδειξη, ή τεκμήριο που νά στηρίζε κάτι από όλα αυτά. Εφόσον ή επικοινωνία προϋποθέτει κάποιους κοινούς κανόνες, και επειδή μου είναι πραγματικά αδύνατο νά χειριστώ τον λόγο με τον τρόπο που τον χειρίζεται ο καθηγητής Κ. Κριμπάς, θά μου επιτραπεί νά θεωρήσω πώς τό κείμενο αυτό δεν μου άπευθύνεται.

Φιλικά

Παντελής Μπασάκος

Αγαπητέ Πολίτη,

Πολύ σωστά ο καθηγητής Κριμπάς αναγνωρίζει την ανάγκη νά αποκτήσουμε καλόπιστο διάλογο στηριγμένο σε ανταλλαγή επιχειρημάτων και επισημαίνει τον κίνδυνο που προβάλλουν οι προσωπικές επιθέσεις στην επίτευξή του. Προϋπόθεση, όμως, του επιστημονικού διαλόγου είναι ή ύπαρξή επιστημονικών δημοσιευμάτων. Στήν Ελλάδα, ή άπλη δημοσίευση και μόνο, επικυρώνει την αξίωση επιστημονικότητας ενός κειμένου — με αποτέλεσμα νά δημοσιεύονται ως επιστημονικά ένα σωρό κείμενα που δεν πληρούν τους ούσιαστικούς όρους του είδους τους. Έτσι είναι όχι μόνο θεμιτή, αλλά και αναγκαία, ή έκ των ύστερων επιχειρηματολογημένη και τεκμηριωμένη άμφισβήτηση της επιστημονικότητας ενός δημοσιεύματος, ώστε, μ' έναν τέτοιο

προκαταρκτικό διάλογο, νά διαμορφωθούν ούσιαστικά κριτήρια.

Πιστεύω, λοιπόν, ότι μιά τέτοια επιχειρηματολογημένη άμφισβήτηση ενός άρθρου — έστο και εάν βάλει έμμεσα κατά της συγκρότησης του άρθρου — προσθεϊ τον ούσιαστικό διάλογο. Και γι' αυτό θά έπρεπε νά αντιμετωπίζεται με την αντιπαράθεση επιχειρημάτων και όχι με νύξεις περί έλλειψης ευγένειας και ανάγκης προβολής, και με ρητορικές έρωτήσεις περί πνευματικών φέουδων και πνευματικών γαιοκτημόνων. Μόνο με την ανταλλαγή επιχειρημάτων θά διαμορφωθούν τά ζητούμενα κριτήρια — ώστε νά φτάσουμε κάποτε και στον επιστημονικό διάλογο.

Ιόλη Πατέλλη

ΓΙΑ ΤΑ ΑΠΑΝΤΑ ΤΟΥ ΓΛΗΝΟΥ

Αγαπητέ Πολίτη

Στή δικαιολογημένα έγκωμιαστική κριτική του Άλέξη Δημαρά για τή συμβολή του Φίλιππου Ήλιου στην έκδοση των *Απάντων* του Δημήτρη Γληνού (*Πολίτης*, τεύχος 63, σ. 83), άποδίδεται από άβλεψία σ' έμένα ο «υποδειγματικός ύπομνηματισμός» της άλληλογραφίας της Πηνελόπης Δέλτα, ενώ την επιμέλεια της *Άλληλογραφίας της Π.Σ. Δέλτα*, που κυκλοφόρησε τό 1956, είχε ο μακαρίτης Ξ. Λευκοπαρίδης. Η άληθινά υποδειγματική του έργασία στάθηκε για μένα οδηγός στή φροντίδα για τήν έκδοση του *Άρχείου της Π.Σ. Δέλτα* που άρχισε τό 1978 και συνεχίζεται.

Ευχαριστώ για τή φιλοξενία

Π.Α. Ζάννας

ΔΙΑΒΑΣΩ

ΔΕΚΑΠΕΝΟΝΗΜΕΡΗ ΕΠΙΕΣΩΡΗΣ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Ομήρου 34, Αθήνα - 106 72
Σύνταξη: 36 40 487
Λογιστήριο: 36 40 488
Διαφημίσεις: 36 26 911

στο επόμενο «Διαβάζω»

αφιέρωμα

στον

Καρλ Μαρξ